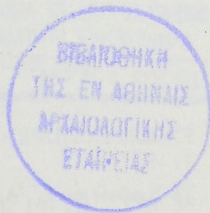
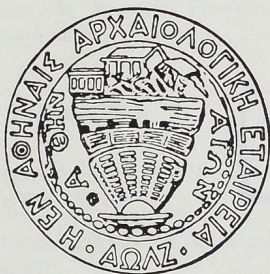

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ

1984

ΤΕΥΧΟΣ Α'

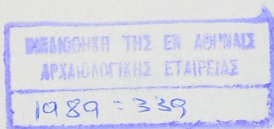
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1988

ΤΟΜΟΣ 140 (1984) Α' τεύχος

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 106 72
ISSN 1105 - 0969

ΓΡΑΦΕΙΟ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

Ἐπιμέλεια ἔκδοσης: Ἐλευθερία Κονδυλάκη-Κόντου

ΓΝΩΣΤΟΠΟΙΗΣΗ

Τὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ὑπενθυμίζει ὅτι ὁ χαρακτήρας τῶν δημοσιευομένων ἐκθέσεων τῶν ἀνασκαφῶν εἶναι προσωρινός.

Οἱ ἀνασκαφεῖς διατηροῦν τὸ δικαίωμα τῆς μελέτης καὶ τῆς ὀριστικῆς δημοσίευσης τῶν εὐρημάτων τους.

Ἀπαγορεύεται ἡ μερικὴ ἢ ὀλικὴ ἀναδημοσίευση χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ Συμβουλίου καὶ τοῦ ἀνασκαφέως.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

	Σελ.
Ευεργέτες	θ'
Διοικητικό Συμβούλιο για την τριετία 1984-1987	ια'
Επίτιμοι αντιπρόεδροι	ιβ'
Επίτιμοι σύμβουλοι	ιβ'
Επίτιμοι έταίροι	ιγ'
Αντεπιστέλλοντες έταίροι	ιγ'
Τακτικοί έταίροι	ιδ'
Πρόλογος Γεν. Γραμματέως Βασιλείου Χ. Πετράκου	ιθ'
Έκθεσις Γεν. Γραμματέως τής Έταιρείας Γεωργίου Μυλωνά περί του έργου αυτής κατά τò έτος 1984	κα'

Α' ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

1. 'Ανασκαφικές έρευνες στα αρχαία 'Αβδήρα υπό Χαίδως Κου- κούλη - Χρυσανθάκη (πίν. 1-14)	1-11
2. 'Ανασκαφή Πολυστύλου 'Αβδήρων υπό Χ. Μπακιρτζή - Ν. Ζήχου (πίν. 15-17)	12-17
3. 'Ανασκαφή Μεσημβρίας υπό 'Α. Κ. Βαβρίτσα (πίν. 18-33)	18-30
4. 'Ανασκαφή Μαρωνείας υπό Εὐαγγέλου Πεντάζου (πίν. 34-35)	31-32
5. 'Ανασκαφές καί έρευνες στην 'Αμφίπολη υπό Καλλιόπης Δημ. Λαζαρίδη (πίν. 36-52)	33-39

6. 'Ανασκαφές Τωρώνης ὑπὸ 'Αλεξάνδρου Καμπίτογλου
(πίν. 53-74) 40-65
7. 'Ανασκαφή Βεργίνας ὑπὸ Μανόλη 'Ανδρόνικου (πίν. 75-76) 66-70
8. 'Ανασκαφή Δίου ὑπὸ Δημητρίου Παντερμαλῆ (πίν. 77-78) 71-74
9. 'Ανασκαφές Πέλλας ὑπὸ Μαρίας Σιγανίδου (παρένθ. πίν.
Α' - Β' καὶ πίν. 79-90) 75-94
10. 'Ανασκαφή στὰ Ρίζια Ἐβρου ὑπὸ Διαμαντῆ Τρίαντάφυλλου
(πίν. 91-93) 95-106
11. Στερέωση Ταξιάρχου Μιχαῆλ Ἄνω Κορακιάνας Κερκύρας
ὑπὸ Παναγιώτη Βοκοτοπούλου (πίν. 94-96) 107-108
12. 'Ανασκαφή Ἰθάκης ὑπὸ Σαράντη Συμεώνογλου
(πίν. 97-101) 109-121
13. 'Ανασκαφή Ἐφύρας ὑπὸ Θανάση Ι. Παπαδόπουλου (πίν. 102) 122-124
14. 'Ανασκαφή Θέρμου ὑπὸ Ἰ. Α. Παπαποστόλου
(πίν. 103-105) 125-128
15. 'Ανασκαφή βασιλικῆς Ἀγίας Σοφίας Μύτικα ὑπὸ Πανα-
γιώτη Βοκοτοπούλου (πίν. 106-108) 129-130
16. 'Ανασκαφή Νέας Ἀγχιάλου ὑπὸ Παύλου Ἡρ. Λαζαρίδη
(παρένθ. πίν. Γ' - Δ' καὶ πίν. 109-113) 131-141
17. 'Ανασκαφή Γλαῦ ὑπὸ Σπυρίδωνος Ἰακωβίδη (πίν. 114) 142
18. 'Ανασκαφή Τανάγρας ὑπὸ Θεοδώρου Σπυρόπουλου 143-145
19. 'Ανασκαφή Ραμνουῦντος ὑπὸ Βασιλείου Χ. Πετράκου
(πίν. 115-124) 146-211
20. 'Ανασκαφή στήν Ἐρέτρια ὑπὸ Πέτρου Θέμελη
(πίν. 125-135) 212-228
21. 'Ανασκαφή Ἐπιδάουρου: Ἐργασίες συντήρησης στὸ ἱερό
τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα ὑπὸ Β.Κ. Λαμπρινουδάκη
(παρένθ. πίν. Ε' καὶ πίν. 136-140) 229-232

22. Ἀνασκαφὴ Μυκηνῶν ὑπὸ Γ.Ε. Μυλωνᾶ - Σ.Ε. Ἰακωβίδη
(παρένθ. πίν. ΣΤ' καὶ πίν. 141-146) 233-240
23. Ἀνασκαφὴ Σικυῶνος ὑπὸ Καλλιόπης Κρυστάλλη-Βότση
(πίν. 147) 241-242
24. Ἐρευνες στὴν ἀρχαία Στύμφαλο ὑπὸ Hector Williams 243-247
25. Ἀνασκαφὴ στὸ Τηγάνι Μάνης ὑπὸ Ν. Δρανδάκη-Ν. Γκιολέ
(πίν. 148-149) 248-255

ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΟΘΩΝ
 ΤΟ ΕΘΝΙΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
 Η ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΦΙΛΑΡΧΑΙΩΝ
 Η ΕΝ ΛΟΝΔΙΝΩ ΕΛΛ. ΚΟΙΝΟΤΗΣ
 Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
 Ο ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΕΩΝ
 Ο ΔΗΜΟΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΙΤΩΝ
 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΩΝΙΔΗΣ
 DUC DE LUYNES
 ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΠΕΝΑΡΔΑΚΗΣ
 ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΡΣΑΚΗΣ
 ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΤΟΥΡΝΑΡΑΣ
 ΣΙΜΩΝ Γ. ΣΙΝΑΣ
 ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΩΜΑΣ
 ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΗΠΕΤΡΟΣ
 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΡ. ΣΟΥΤΣΟΣ
 ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ
 ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΥΓΓΡΟΣ
 ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ
 ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΠΑΤΡΩΝ
 ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ
 ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
 HILARION ROUX

ΟΔΥΣΣΕΥΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ
 ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ
 HEINRICH SCHLIEMANN
 ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ ΒΑΛΛΙΕΡΗΣ
 ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ
 ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
 ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΧΙΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
 ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΗΦΑΙΣΤΙΔΗΣ
 ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ
 ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ
 ΣΟΛΩΝ ΧΡΗΣΤΑΚΗ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
 ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ Ι. ΠΡΩΙΟΣ
 ΟΘΩΝ Α. ΚΟΝΤΟΣΤΑΥΛΟΣ
 ΠΑΥΛΟΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ
 BENIAMIN ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ
 ΘΕΟΔΩΡΟΣ Π. ΔΕΛΙΓΙΑΝΝΗΣ
 ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΑΡΙΦΗΣ
 ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΤΣΙΒΑΝΟΠΟΥΛΟΣ
 ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ
 GEORGES CLEMENCEAU
 Α. Ε. Η. ΓΟΕΚΟΡΠ
 ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ
 ΦΟΙΒΟΣ ΦΑΡΜΑΣ

ΔΩΡΗΤΑΙ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΩΝ

WILLIAM PATON
 ΜΙΧΑΗΛ Π. ΒΛΑΣΤΟΣ
 ΠΕΤΡΟΣ ΣΤ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

121

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΔΙΑ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑΝ 1984 - 1986

ΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΖΕΠΟΣ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΡΑΥΛΟΣ

ΓΕΝ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ

Σ Υ Μ Β Ο Υ Λ Ο Ι

ΑΓΓΕΛΟΣ ΒΛΑΧΟΣ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

ΑΓΓΕΛΟΣ ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΝΤΟΥΛΑ ΜΟΥΡΙΚΗ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΝΤΑΣ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

ΠΑΥΛΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΙ

Einar Gjerstad

Doro Levi

Louis Robert

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

Pierre Amandry

Bernard Ashmole

Oscar Broneer

Georges Daux

Pierre Demargne

André Grabar

Κωνσταντίνος Καραμανλής

Βάσος Καραγιώργης

Emil Kunze

Paul Lemerle

Benjamin Dean Meritt

Werner Peek

Karl Schefold

Homer Thompson

Eugene Vanderpool

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΕΤΑΙΡΟΙ

Åke Åkerström
Emmett L. Bennett, Jr.
William C. Brice
Hans Günter Buchholz
Hector W. Catling
John Chadwick
Otto Demus
Hubert Gallet de Santerre
Ulrich Hausmann
Herbert Hunger

Ulf Jantzen
Hamit Zübeyr Kosay
James R. McCredie
Jean Pouilloux
Jeanne Robert
Georges Roux
Fritz Schachermeyr
Hidenaka Tanaka
Arthur Dale Trendall
Walther Wrede

ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΕΣ ΕΤΑΙΡΟΙ

Richard David Barnett
Henri Ducoux
Peter M. Fraser
Karl Kübler
Αἰκατερίνη Melrose

Ibraim Noshay
Asher Ovadiah
Jerome W. Sperling
Iwan Velkoff

ΕΚΛΟΓΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1985

Σημ. Οί δι' ἀστερίσκου σημειούμενοι ἑταῖροι εἶναι ἰσόβιοι.

1. * Ἀδαμίδης Κωνσταντῖνος
2. Ἀλαβάνος Κωνσταντῖνος
3. * Ἀλεξανδρῆ-Τζάχου Ὀλγα
4. * Ἀλεξίου Στυλιανός
5. * Ἀναστασιάδης Ἀναστάσιος
6. * Ἀνδρειωμένου Ἀγγελικῇ
7. Ἀνδρέου Ἡλίας
8. * Ἀνδρόνικος Ἐμμανουήλ
9. Ἀντουράκης Γεώργιος
10. Ἀπέρρης Μάκης
11. * Ἀποστολίδης Νικ.
12. Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ Παναγιώτα
13. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου Μυρτάλη
14. * Βαβρίτσας Ἀνδρέας
15. Βαγιακάκος Δικαῖος
16. * Βαλάσης Θωμᾶς
17. Βάλδικιρχ-Κοτιώνη Ἀλεξάνδρα
18. Βάλτερ-Καρύδη Ἑλένη
19. * Βασιλείου Ἰωάννης
20. Βασιλείου Σπύρος
21. * Βασιλόπουλος Γεράσιμος
22. * Βασσενχόβεν Λουδοβίκος
23. * Βελουδίου Μαρία
24. Βλαχάκη Καίτη
25. Βλάχος Ἀγγελος
26. Βοβολίνης Σπυρίδων
27. Βοκοτόπουλος Παναγιώτης
28. Βορίδης Κίμων
29. Βότση-Κρυστάλλη Καλλιόπη
30. Βρανούσης Λεάνδρος
31. * Γαλανόπουλος Ἀγγελος
32. Γαλλῆς Κωνσταντῖνος
33. * Γερουλάνος Ἰωάννης
34. Γεωργίου Παῦλος
35. * Γιαλούρης Νικόλαος
36. * Γιαννακόπουλος Γεώργιος
37. Γιαννουλίδου Καλλιόπη
38. Γιούρη Εὐγενία
39. Γκόφας Δημήτριος
40. Γουλανδρῆ Αἰκατερίνη Ν.
41. * Γουλανδρῆ Νίκη
42. Γριτσόπουλος Τάσος
43. * Δαβάρας Κωνσταντῖνος
44. * Δάικος Γεώργιος
45. * Δαΐκου Μαρία
46. * Δάκαρης Σωτήριος
47. Δανασσῆς Ἀντώνιος
48. * Δασκαρόλης Ἀθανάσιος
49. Δεκουλάκου Ἰφιγένεια
50. Δεληβορριάς Ἀγγελος
51. Δεσπίνης Γεώργιος
52. Δημακόπουλος Ἰορδάνης
53. Δημακοπούλου Αἰκατερίνη
54. Δημητροκάλλης Γεώργιος
55. * Διαπούλης Χαράλαμπος
56. * Δοντᾶς Γεώργιος Σπ.
57. Δοξιάδης Ἀπόστολος
58. * Δρανδάκης Νικόλαος
59. * Δροσογιάννη-Κουτσοκώστα Φανή
60. * Ἐφραίμογλου Λάζαρος
61. * Ἐφραίμογλου Οὐρανία
62. * Ζακυθινός Διονύσιος

63. Ζαφειρόπουλος Ἀλέξανδρος
64. * Ζαφειρόπουλος Νικόλαος
65. * Ζέπος Παναγιώτης
66. Ζερβουδάκη Ἡὼς
67. Ζίας Νικόλαος
68. * Ζολώτας Ξενοφών
69. Ζοῦμπος Ἀναστάσιος
70. Ζώης Ἀντώνιος
71. Ζώρα Καλλιόπη
72. * Ἡλιοπούλος Γεώργιος
73. Θέμελης Πέτρος
74. * Θεοχάρη Μαρία
75. Θεοχάρη Μαρία Δ.
76. * Θεοχάρης Περικλῆς
77. * Θρεψιάδη Ἀντιγόνη
78. * Ἰαχωβίδης Σπυρίδων
79. Ἰαχωβίδου Ἀθηνᾶ
80. Καββαδίας Γεώργιος
81. * Καλλέρης Ἰωάννης
82. * Καλλίας Κωνσταντῖνος
83. Καλλιγᾶ-Γερουλάνου Αἰμιλία
84. Καλλιγᾶ Εἰρήνη
85. Καλλιγᾶς Πέτρος
86. * Καλογεροπούλου Ἀθηνᾶ
87. * Καλοκύρης Κωνσταντῖνος
88. * Καμπίτογλου Ἀλέξανδρος
89. * Κανελλόπουλος Παναγιώτης
90. * Κανελλόπουλος Παῦλος
91. Κάντα Ἀθανασία
92. Καπετανάκης Ρούσος
93. * Καπετανόπουλος Ἡλίας
94. * Καράγιωργα-Σταθακοπούλου Θεοδώρα
95. * Καραμανώλη-Σιγανίδου Μαρία
96. * Καρανδρέας Ἀπόστολος
97. * Καρδαρά Χρυσούλα
98. Καρέτσου-Ἰωαννίδου Ἀλεξάνδρα
99. * Καρούζου-Παπασπυρίδη Σέμνη
100. Καψῆς Ἀντώνιος
101. * Κεραμόπουλλος Δημήτριος Ἀ.
102. Κισκύρας Δημήτριος
103. Κοκολάκης Μίνως
104. * Κοκοτὸς Γεώργιος
105. Κόκκινος Δημήτριος
106. Κοκκολιάδης Σπυρίδων
107. Κόκκου Ἀγγελικὴ
108. Κόλλιας Ἡλίας
109. Κομίνης Ἀθανάσιος
110. * Κονιδάρης Γεράσιμος
111. * Κονοφάγος Κωνσταντῖνος
112. * Κοντολέοντος Εὐρυδίκη
113. Κοντὸς Παναγιώτης
114. Κοντοῦ-Θεοφανοπούλου Δήμητρα
115. Κορρὲς Γεώργιος
116. * Κορρὲς Στυλιανὸς
117. * Κορωναῖος Δημήτριος
118. Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χαίδω
119. Κουλεῖμάνη-Βοκοτοπούλου Ἰουλία
120. Κουμανούδης Ἰωάννης
121. Κουνουπιώτου-Μανωλέσου Ἑλένη
122. Κουρέτας Δημήτριος
123. * Κουταλίδης Τρύφων
124. * Κουταλίδου Χριστίνα
125. Κρανιδιώτης Νικόλαος
126. * Κριεζῆς Ἀντώνιος
127. Κριμπᾶς Κωνσταντῖνος
128. Κριτζᾶς Χαράλαμπος
129. * Κυριαζῆ Ἡλέκτρα
130. Κυριαζόπουλος Βασίλειος
131. Κύρου Ἀδωνις Κ.
132. * Κωνσταντινόπουλος Γρηγόριος
133. Κωνσταντῖνου Θεόδωρος
134. * Κωνσταντῖνου Ἰωάννα
135. Κωστόπουλος Ἰωάννης
136. Λαζαρῆς Ἀνδρέας

137. * Λαζαρίδης Δημήτριος
138. * Λαζαρίδης Παῦλος Ἡρ.
139. Λαμπρινουδάκης Βασίλειος
140. * Λαναρᾶς Χρῆστος
141. Λεμπέση Ἀγγελικὴ
142. Λούβαρης Νικόλαος
143. Λουκάκης Θεόδωρος
144. * Λούρος Νικόλαος
145. Μανάφης Κωνσταντῖνος
146. * Μανούσκακας Μανούσος
147. * Μαντζούφας Γεώργιος
148. Μαραγκοῦ Λίλα
149. * Μαρκεζίνης Σπυρίδων
150. * Μαστροκώστας Εὐθύμιος
151. Μαυροματῆ Μαρία Ἀ.
152. Μελισσηνοῦ Χριστίνα
153. * Μερίκας Γεώργιος
154. * Μεταξᾶς Ἀνδρέας
155. Μεταξᾶς Νικόλαος
156. Μεταξᾶς-Μεσσηνέζης Διον.
157. Μιράσγεζη Μαρία
158. * Μιτσὸς Μάρκελλος
159. Μιχαηλίδης Μύρων
160. * Μιχαηλίδης-Νουάρος Γ.
161. Μιχαηλίδου-Νουάρου Εὐθυμία
162. Μουρίκη Ντούλα
163. * Μουτσόπουλος Νικόλαος
164. * Μπακαλάκης Γεώργιος
165. Μπακιρτζῆς Χαράλαμπος
166. Μπαμπινιώτης Γεώργιος
167. Μπέζη Ἑλένη
168. * Μπόνης Κωνσταντῖνος
169. Μπορμπουδάκης Ἑμμανουὴλ
170. Μπουντῆς Γεώργιος
171. Μπούρα-Φιλιππίδου Λασκαρίνα
172. * Μπούρας Χαράλαμπος
173. * Μπουφίδης Νικόλαος
174. Μπρούμης Ἰωάννης
175. Μπρούσκαρη Μαρία
176. * Μυλωνᾶς Γεώργιος
177. * Μυλωνᾶς Παῦλος Κ.
178. Νικολαΐδου-Κουρκουτίδου Εὐτυχία
179. Νικολάου Ἰνῶ
180. Νικολόπουλος Παναγιώτης
181. Νικονάνος Νικόλαος
182. Νταῆ Ἑρῖκα-Εἰρήνη
183. Ντεγιάννης Ἰωάννης
184. * Ντούμας Χρῆστος
185. Öckland-Παπαδάκη Στυλιανή
186. * Οἰκονομίδου Ἀδαμαντία
187. Οἰκονομόπουλος Ἀθανάσιος
188. * Πάλλας Δημήτριος
189. Παναγιωτίδη Μαρία
190. * Παναγιωτόπουλος Γεώργιος
191. Παναγιωτόπουλος Γεώργιος Ἀγρσ.
192. * Πανταζόπουλος Νικόλαος
193. * Παντελίδου-Γκόφα Μαρία
194. Παντερμαλῆς Δημήτριος
195. Πάντος Πάντος
196. * Παπαδημητρίου Κων/νος
197. Παπαδόπουλος Ἀθανάσιος
198. * Παπαδόπουλος Θωμᾶς
199. * Παπαδόπουλος Στυλιανὸς
200. * Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου Φωτ.
201. * Παπαθανασόπουλος Γεώργιος
202. Παπαϊωάννου Ἀγγελος
203. * Παπαντωνίου Ροζαλίνδη
204. Παπαπάνος Κωνσταντῖνος
205. Παπαποστόλου Ἰωάννης
206. Παπαστάμου Δημήτριος
207. Παπαστάμου Μαρία
208. Παπαχατζῆς Νικόλαος
209. Παπαχριστοδούλου Ἰωάννης
210. Παρλαμᾶ Στυλιανή

211. Πασαδαῖος Ἀριστείδης
212. * Παυλόπουλος Π.Γ.
213. * Πελεκίδης Χρῆστος Εὐστρ.
214. Πέννας Χαράλαμπος
215. * Πέππα-Δελημούζου Κωνσταντῖνα
216. Περαντώνης Νικόλαος
217. * Πετράκος Βασίλειος
218. Πετρονώτης Ἀργύρης
219. * Πέτσας Φώτιος
220. * Πλάτων Νικόλαος
221. Πολέμης Δημήτριος
222. * Πολίτης Κάρλος
223. Πουλιανὸς Ἄρης
224. Πουρναρόπουλος Γεώργιος
225. * Πρωτονοταρίου-Δεῖλακη Εὐαγγ.
226. * Ρουμπάνης Γεώργιος
227. * Ρωμαῖος Κωνσταντῖνος
228. * Ρωμιοπούλου Αἰκατερίνη
229. Σακελλαράκη-Σαπουνά Ἐφη
230. Σακελλαράκης Ἰωάννης
231. * Σακελλαρίου Ἀγνή
232. * Σακελλαρίου Μιχαὴλ Β.
233. Σαπουνᾶς Θωμᾶς
234. Σαραντόπουλος Κωνσταντῖνος
235. * Σερργόπουλος Γεώργιος
236. Σῖνος Στέφανος
237. Σκιαδᾶς Ἀριστόξενος
238. Σκιάρντι Δημήτριος
239. * Σολωμωνίδης Γεώργιος
240. * Σπηλιωτόπουλος Ἐπαμ.
241. Σταθάτος Κωνσταντῖνος
242. * Σταθάτου Χριστῖνα
243. * Στασινοπούλου-Τουλούπα Ἐβη
244. * Σταυρόπουλος Κωνσταντῖνος
245. Στεργιάδης Στέργιος
246. Στράτου Δόρα
247. Συμεώνογλου Σαράντης
248. * Συνοδινὸς Ἐλευθέριος
249. Συριοπούλος Κωνσταντῖνος
250. * Τακόπουλος Γεώργιος
251. * Τακοπούλου Ἄννα
252. * Τεγοπούλου-Ἡλιοῦ Ἀλεξάνδρα
253. Τζαβέλλα Τερψιχόρη-Χαρά
254. * Τζαννετάτος Θησεύς
255. Τζεδάκης Ἰωάννης
256. * Τούλ Χάρης
257. Τουράτσογλου Ἰωάννης
258. Τουρότγλου Μενέλαος
259. * Τραυλὸς Ἰωάννης Ν.
260. * Τριανταφυλλίδης Περικλῆς
261. * Τριανταφυλλόπουλος Ἰωάννης
262. Τριαντή Ἀλίκη
263. Τσάκος Κωνσταντῖνος
264. Τσαντίλας Ἰωάννης
265. * Τσάτσος Κωνσταντῖνος
266. Τσίγαρίδας Εὐθύμιος
267. Τσιμπίδης-Πεντάζος Εὐάγγελος
268. * Τωμαδάκης Νικόλαος
269. Φαράκλας Νικόλαος
270. * Φατούρου-Ἡσυχάκη Κάντω
271. * Φιλιππάκη Βαρβάρα
272. Φυλακτόπουλος Γ.
273. Φωτίου Κωνσταντῖνος
274. Χατζῆ Δέσποινα
275. * Χατζηδάκης Ἐμμανουήλ
276. * Χατζηχακίδης Ἀθανάσιος
277. Χατζημιχάλη-Σβορώνου Ἰωάννα
278. Χατζημιχάλης Ἰωάννης
279. * Χατζηνικολάου Ἄννα
280. Χουρμουζιάδης Γεώργιος
281. * Χρήστου Χρυσάνθος
282. Χριστόπουλος Παναγιώτης
283. Χωρέμης Ἀγγελος

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ καθυστέρηση στήν ἔκδοση τῶν Πρακτικῶν τοῦ 1984 ξεπέρασε κάθε θεμιτὸ ὄριο καὶ τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Ἑταιρείας ποὺ προ-
ῆλθε ἀπὸ τὶς ἀρχαιρεσίες τῆς 19 Ἰουνίου 1988 λυπεῖται πολὺ γι' αὐτό.
Οἱ αἰτίες γιὰ τὸ γεγονὸς εἶναι πολλές, κυρίως τὰ ὅσα συνέβησαν τὸ
1988 καὶ κατὰ δεύτερον λόγον ἡ βραδύτητα στήν ἐκτέλεση τῶν τυπο-
γραφικῶν ἐργασιῶν ἐκ μέρους τῶν τυπογράφων γιὰ ὀρισμένο διάστημα.
Ἐξ ἴσου δυσάρεστη εἶναι ἡ ἀναγκαστικὴ καθυστέρηση καὶ τῶν ἄλλων
τόμων ποὺ ἀκολουθοῦν. Θὰ καταβληθεῖ κάθε προσπάθεια νὰ ἐκδοθοῦν
σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα. Γιὰ τοῦτο χρειάζεται καὶ ἡ βοήθεια τῶν
ἀνασκαφῶν οἱ ὁποῖοι πρέπει νὰ παραδώσουν, ὅσοι δὲν τὸ ἔχουν κάνει,
πλήρεις τὶς ἐκθέσεις ποὺ ὀφείλουν.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

Γενικὸς Γραμματεὺς

κα

Ε Κ Θ Ε Σ Ι Σ
ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΑΥΤΗΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1984

Πανοσιολογιώτατε, Ἀγαπητοὶ Συνάδελφοι, Κυρίες καὶ Κύριοι,

Τὸ 1984 θὰ ἀποτελέσῃ σταθμὸν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀρχαιολογικῆς μας Ἑταιρείας ὅχι μόνον διὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐργασιῶν ἀλλὰ καὶ διὰ τὰ ἀποτελέσματα ποὺ συμβάλλουν σπουδαίως εἰς τὴν γνώσιν τοῦ πατρῷου πολιτισμοῦ. Αἱ οἰκονομικαὶ συνθήκαι καὶ τὰ ἐπισωρευόμενα βάρη τῆς ζωῆς φαίνεται ὅτι θὰ καταστήσουν τοῦ λοιποῦ ἀμφίβολον τὴν συνέχισιν μακροπνύων ἀρχαιολογικῶν ἐπιχειρήσεων, ἀναλόγων πρὸς τὰς ἀναληφθείσας τὸ 1984, εἰς τὰς ὁποίας νεώτεροι ἐπιστήμονες θὰ λαμβάνουν μέρος διαδεχόμενοι τοὺς πρεσβυτέρους, ἐκτὸς ἐὰν ἡ Θεία Πρόνοια ὀρίσῃ νέους μαικήνας ποὺ θὰ ἐνδιαφερθοῦν διὰ τὸ ἔργον τῆς Ἑταιρείας. Τὸ ἔργον τοῦ 1984 κατέστησε δυνατὸν ἡ ὀλόφυχος συνεργασία τῶν ἀνασκαφῶν ἐταίρων καὶ ἡ σταθερὰ βοήθεια τῶν ἀρχόντων τῆς Πολιτείας, ἀλλὰ καὶ τῶν φίλων καὶ συμπαραστατῶν ποὺ ἀποτελοῦν τὸ σῶμα τῆς Ἑταιρείας. Τοὺς ἄρχοντας, τοὺς φίλους καὶ συνεργάτας αὐτοὺς εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ τοῦ βήματος τούτου.

Προτοῦ ἐξιστορήσω δι' ὀλίγων τὸ γενόμενον τὸ 1984 ἔργον, ὀφείλω κατὰ τὸ πανάρχαιον ἔθος τῆς φυλῆς μας νὰ ἀποδώσω τὸν ὕπατον φόρον τιμῆς εἰς τοὺς ἐκλιπόντας ἐταίρους, οἱ ὅποιοι ἐστήριξαν ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν τὸ ἔργον μας. Μὲ λύπην ἀναφέρομαι εἰς τοὺς ἀποθανόντας κατὰ τὸ ἔτος 1984, τὸν Τιμολέοντα Βουκίδην, τὴν Ἀγνή Διαμαντοπούλου, τὸν Ἀστέριον Νταῆν, τὸν Κωνσταντῖνον Παπαϊωάννου, τὸν Γεώργιον Πα-

παντωνίου, τὸν Κωνσταντῖνον Παπαφλέσσαν, τὸν Γεώργιον Πесμα-
τζόγλου, τὸν Μιχαὴλ Χριστόπουλον, τὸν Μάρκον Νομικὸν καὶ τὸν
Charles Morgan, θαυμαστὴν καὶ μελετητὴν τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ
πολιτισμοῦ, καθηγητὴν τοῦ Amherst College τῶν ΗΠΑ, διευθυντὴν
ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀμερικανικῆς Σχολῆς Κλασσικῶν
Σπουδῶν, θερμὸν καὶ εἰλικρινῆ φιλέλληνα καὶ φίλον. Οἱ ἐκλιπόντες
ἄφησαν δυσαναπλήρωτον κενὸν εἰς τὴν εὐγενῆ προσπάθειαν τῆς Ἑται-
ρείας. Αὐτῶν ἡ μνήμη ἄς εἶναι αἰωνία.

Ὅπως καὶ κατὰ τὸ 1983, αἱ ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι τῆς Ἑταιρείας
διακρίνονται εἰς δύο κατηγορίας, εἰς ἐρεῦνας καὶ ἀνασκαφὰς ποὺ χρη-
ματοδοτοῦνται ὑπὸ τῆς Πολιτείας καὶ αἱ ὁποῖαι διεξάγονται ὑπὸ τὴν
ἔμμεσον διευθύνσιν τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν καὶ εἰς
ἀνασκαφὰς ποὺ ἐχρηματοδοτήθησαν ἐκ τῶν ἰδίων πόρων τῆς Ἑταιρεί-
ας. Αἱ πρῶται περιλαμβάνουν τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Βεργίνας, τοῦ Δίου,
τῆς Πέλλας, τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ τῶν Ἀβδήρων, τῆς Μαρω-
νείας, τῆς Μεσημβρίας, τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης καὶ τῆς Ἀρχαίας
Ἀμφιπόλεως. Εἰς τὰς ἀνασκαφὰς αὐτὰς πρέπει νὰ προστεθοῦν αἱ μνη-
μειῶδεις καὶ ἱστορικαὶ ἀνασθηλωτικαὶ ἐργασίαι τῆς Ἀκροπόλεως. Εἰς
τὰς ἐρεῦνας τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης ἠτυχήσαμεν νὰ
ἔχωμεν τὴν συμπαράστασιν καὶ καθοδήγησιν καὶ τὸ 1984 τοῦ τέως
Προέδρου τῆς Δημοκρατίας κ. Κ. Καραμανλῆ, τὸ θερμουργὸν ἐνδιαφέ-
ρον τοῦ ὁποίου ἐστήριξε καὶ προήγαγε τὰς ἐρεῦνας τοῦ ἔτους ὅχι μόνον
εἰς τὴν ἀκριτικὴν περιοχὴν τῆς Πατρίδος ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν νότιον Ἑλ-
λάδα. Οὕτω ἀνασκαφαὶ εἰς μεγάλην κλίμακα ἐπραγματοποιήθησαν τῇ
ἐμπνεύσει τοῦ εἰς τὸ Ἰδαῖον Ἄντρον τῆς Κρήτης, εἰς τὸν Ραμουῦντα
καὶ τὰς Φθιώτιδας Θήβας. Αἱ ἀνασκαφαὶ αὗται φέρουν εἰς φῶς τὴν
ὅλην ὄψιν τῆς ζωῆς καὶ τῆς πολιτιστικῆς δράσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ
ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν μέχρι καὶ τῶν πρωτοχριστιανικῶν χρόνων.

Διὰ τὴν βοήθειαν αὐτὴν καὶ τὴν παροχὴν πιστώσεων ἐκ τῶν ἐπενδύ-
σεων τοῦ Κρατικοῦ Προϋπολογισμοῦ ὅχι μόνον ἡ Ἑταιρεία ἀλλὰ καὶ ἡ
Ἑλληνικὴ Ἐπιστῆμη εὐγνωμονεῖ τὸν κ. Καραμανλῆν, τὸ Ὑπουργεῖον
τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας καὶ τὸ Ὑπουργεῖον Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστη-
μῶν. Ἰδίᾳ εὐχαριστεῖ τὴν Ὑπουργὸν κυρίαν Μελίνα Μερκούρη διὰ τὴν
ὀλόφυχον συνεργασίαν καὶ τὴν συμπαράστασίν της εἰς τὸ ἔργον μας.

Ὁ ὁλικὸς ἀριθμὸς τῶν γενομένων ἀνασκαφῶν καὶ ἐρευνῶν ἀνέρχεται εἰς 37 καὶ καλύπτουν τὸν ἐλλαδικὸν χώρον ἀπὸ τῆς Ἀνατ. Θράκης ἕως καὶ τὴν Κρήτην.

Ἡ ἀνασκαφικὴ δράσις τῆς Ἑταιρείας ἔχει ὡς ἀκολούθως:

(Ἔπεται ἡ ἔκθεσις περὶ τῆς ὁποίας βλ. Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1984).

.....

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ

1. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΑ ΑΡΧΑΙΑ ΑΒΔΗΡΑ

(Πίν. 1 - 14)

Συνεχίστηκαν με τήν ειδική χρηματοδότηση του προγράμματος ανασκαφών Θράκης οι ανασκαφικές έρευνες στα Ἀβδήρα, στήν περιοχή τῆς ἀρχαίας πόλης καί στίς νεκροπόλεις τῆς.

Α. ΑΡΧΑΙΑ ΠΟΛΗ

Τομέας Ι'

Περιοχή Δυτικής Πύλης Ἀβδήρων: Β1 (Σ. ΣΑΜΑΡΤΖΙΔΟΥ)

«Συνεχίστηκε καί φέτος ἡ έρευνα τοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου στή δυτική περιοχή τῆς πόλης. Ἡ περσινή τομή ἐπεκτάθηκε νότια κατὰ 14 μέτρα καί ἀποκαλύφθηκε ἡ συνέχεια τῆς οἰκίας στήν τελευταία κτιριακή τῆς φάση, πού χρονολογεῖται πιθανότατα στὸν 2ο μ.Χ. αἰ. καί στίς ἀρχές τοῦ 3ου, χωρίς ὅμως νὰ ἐντοπισθεῖ τὸ νότιο ὄριό τῆς². Κατὰ τῇ φετινῇ ἀνασκαφῇ βρέθηκε ἡ κεντρικὴ αὐλὴ καί φάνηκε καθαρά ἡ διάταξη τῶν χώρων γύρω τῆς. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς οἰκίας διατηρεῖται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση, ἐνῶ ἡ δυτικὴ εἶναι πολὺ κατεστραμμένη.

Ἡ αὐλὴ εἶναι πλακόστρωτη, μὲ ἀγωγούς ἀποχέτευσης στίς τέσσερις πλευρές τῆς, καί περιβάλλεται ἀπὸ στυλοβάτη μὲ ἑξι κίονες καί 2 πεσσούς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους σώζονται μόνο οἱ βάσεις (πίν. 1α). Στὸ νότιο τμήμα τῆς ὑπάρχει πηγάδι, στὸ ἐπίπεδο τῆς πλακόστρωσης, ἐνῶ ἀπὸ τὸ νότιο καί τὸ βόρειο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ ἀγωγοῦ τῆς ξεκινοῦν ἕνας σκεπαστὸς καί ἕνας ἀνοιχτὸς ἀποχευτικὸς ἀγωγός, πού ὁδηγοῦν τὰ νερὰ στὸ δρόμο βόρεια καί νότια τοῦ σπιτιοῦ ἀντίστοιχα.

1. Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1983, 15 - 16. ΠΑΕ 1983, 1 - 12.
2. Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1984, 11.

Στὸ περίστωο τῆς αὐλῆς βρέθηκε δάπεδο στρωμένο μὲ ἀσβεστοκονίαμα (διατηρεῖται σὲ μερικὰ μόνο σημεῖα) μαζί μὲ θραύσματα ἀπὸ κεραμίδια στέγης τῆς στοᾶς καὶ τέσσερα θραύσματα ἀκροκεράμων πού πιθανότατα τὴν διακοσμοῦσαν. Στὴν αὐλὴ πρέπει νὰ ἀνήκει καὶ ὁ μαρμαρινὸς κιονίσκος περιρραντηρίου, πού βρέθηκε στὴ βόρεια στοὰ μαζί μὲ θραῦσμα τοῦ χεῖλους τοῦ περιρραντηρίου, διακοσμημένο μὲ ἀνάγλυφο κεφάλι Σατύρου. Στὸ περίστωο ἐκτὸς ἀπὸ τὰ θραύσματα διαφόρων ρωμαϊκῶν ἀγγείων βρέθηκαν λυχνάρι, σφονδύλι, ὀστέινο κουτάλι, χάλκινο νόμισμα αὐτοκρατορικῶν χρόνων καθὼς καὶ νόμισμα Ἀβδήρων ἐποχῆς Ἀδριανοῦ. Πίσω ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ στοὰ ἀποκαλύφθηκαν τρία δωμάτια. Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς ρωμαϊκῆς φάσης ὁλοκληρώθηκε μόνο στὰ δύο, πού πρέπει νὰ ἀποτελοῦσαν λόγω θέσης καὶ διαστάσεων καὶ τοὺς κύριους χώρους διαβίωσης (πίν. 1β).

Ὁ βορειότερος χώρος (χώρος ε), πού πιθανότατα ἀποτελοῦσε τὸν «οἶκο», ἐπικοινωνεῖ ἐσωτερικὰ (βόρεια) μὲ ἄλλο μικρότερο χώρο, σῶζει μεγάλο κατώφλι καὶ εἶναι καλυμμένος μὲ στρώση κεραμιδιῶν στέγης (πίν. 2α). Τὸ δάπεδό του ἦταν στρωμένο μὲ μαρμαρίνες λεπτές πλάκες καὶ στὸ κέντρο εἶχε ἐστία. Στὸ δωμάτιο βρέθηκαν ὄστρακα ρωμαϊκῶν ἀγγείων, χάλκινο νόμισμα αὐτοκρατορικῶν χρόνων, καθὼς καὶ ἓνα χάλκινο νόμισμα ἐποχῆς Καρακάλλα.

Στὸ νότιο δωμάτιο (χώρος στ) τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς βρέθηκε δάπεδο μὲ ἀσβεστοκονίαμα καὶ πηγᾶδι, πού ἐφάπτεται στὸ βόρειο τοίχωμα τοῦωματίου (πίν. 2β). σῶζεται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση, μὲ πηγαδόστομο πού προεξέχει ἀπὸ τὸ δάπεδο καὶ καλύπτεται μὲ ἐπίπεδη πλάκα. Πάνω στὸ δάπεδο βρέθηκαν θραύσματα ἀπὸ ὀστέινες περόνες, σφονδύλι καὶ θραῦσμα λυχναρίου μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση. Τὰ νεώτερα νομίσματα, πού βρέθηκαν, χρονολογοῦν τὸ δάπεδο στοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους.

Στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς οἰκίας (πίν. 3α) σῶζεται ἀποσπασματικὰ μόνο ὁ τοίχος τῆς δυτικῆς στοᾶς μὲ ἓνα κατώφλι καὶ ἓναν κάθετο διαχωριστικὸ τοῖχοωματίου, ἐνῶ στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τῆς τομῆς βρέθηκαν λιθόστρωτο καὶ κατασκευές, πού ἡ συνέχιση καὶ ἡ ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς θὰ διασαφηνίσει τὴ λειτουργία τους.

Στὴ νότια πλευρὰ τῆς τομῆς, ὅπου ἀκόμα δὲν ἔχει βρεθεῖ τοῖχος

στοᾶς τῆς ρωμαϊκῆς φάσης, ἀποκαλύφθηκε βαθύτερα ἀρχαιότερος τοῖχος πὺ μαζὶ μὲ ἄλλους δύο πὺ γωνιάζουν σχηματίζουν ἓνα μικρὸ χῶρο ἀπὸ μία πρωιμότερη φάση τῆς οἰκίας».

Τομέας II

Ἀρχαῖκὸ τεῖχος: EI¹ (X. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ)

«Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα συνεχίστηκε στὸ ἀρχαῖκὸ τεῖχος², ὅπου ἀποκαλύφθηκε μία πύλη στῇ ΒΔ γωνία τοῦ περιβόλου τῶν τειχῶν, καθὼς καὶ ἡ πρὸς ΒΑ συνέχεια τοῦ τεύχους τῆς νεώτερης φάσης (πίν. 3β). Ἡ πύλη πρέπει νὰ ἀνήκει στὴν ἀρχαιότερη φάση τοῦ τεύχους, γιὰτὶ στὴ βόρεια ὄψη τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τῆς ἐμφανίζεται τοιχοδομία ἀντίστοιχη μὲ ἐκεῖνη τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ ἀρχαιότερου τεύχους³. Χαρακτηριστικὴ ἐπίσης εἶναι ἡ παρουσία ἄπεργων ἀγκῶνων ἀνύψωσης τῶν πλίνθων στὰ δύο σκέλη τῆς πύλης, στοὺς πρώτους δόμους τοῦ τεύχους.

Μολονότι ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴν περιοχὴ αὐτὴ δὲν ἔχει ἀκόμα ὀλοκληρωθεῖ καὶ τὰ ὁποιαδήποτε συμπεράσματα εἶναι ἀκόμα πρόωρα, μία φάση ἐπισκευῆς στὸ δυτικὸ σκέλος τῆς πύλης διαπιστώνεται ἀρεκτὰ καθαρά. Ἀρχικὰ τὸ δυτικὸ σκέλος τῆς πύλης προχωροῦσε βορειότερα ἐξυψηρετώντας μὲ τὸν γνωστὸ καὶ ἀπὸ ἄλλα παραδείγματα τειχῶν τρόπο τὴν ἀμυντικὴ ὀχύρωση τῆς πύλης. Σὲ μία φάση μεταγενέστερη τὸ δυτικὸ σκέλος τῆς πύλης εὐθυγραμμίστηκε μὲ τὸ ἀνατολικὸ (πίν. 4α). Ἡ μεγαλύτερη ὅπωςδὴποτε μετασκευὴ, πὺ πραγματοποιήθηκε στὰ τεῖχη τῆς περιοχῆς αὐτῆς, εἶναι τὸ τεῖχος τῆς νεώτερης φάσης. Τὸ νεώτερο τεῖχος στῇ ΒΔ γωνία τοῦ περιβόλου, ἀφοῦ πέρασε πάνω ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς ἀρχαιότερης φάσης (πίν. 4β) προχωρώντας πρὸς τὰ ἀνατολικά, ἔκλεισε τὸ ἄνοιγμα τῆς πύλης (πίν. 3β). Τὸ τεῖχος τῆς φάσης αὐτῆς ἔχει μόνο τὴν ἐξωτερικὴ ὄψη κτισμένη μὲ μεγάλους μαρ-

1. Στὴν ἀνασκαφὴ καὶ στὴν ἐπεξεργασία τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου ἐργάστηκε ἡ Χρῦσα Σαμίου, ἀρχαιολόγος.

2. Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, 1982, 11 - 12, ΠΑΕ 1982, 5. Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1983, 16, ΠΑΕ 1983, 1 - 12.

3. Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1983, 16. ΠΑΕ 1983, 1 - 12.

μαρόπλινθους· στήν ἐσωτερική παρειά του χρησιμοποιούνται μικροὶ ἀργοὶ λίθοι γιὰ νὰ συγκρατήσουν τὴν ἐσωτερική λιθορριπὴ τοῦ τείχους (πίν. 5α).

Μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ τείχους τῆς ἀρχαιότερης φάσης, τὴν κατασκευὴ τοῦ νεώτερου τείχους καὶ τὴν κατάργηση τῆς πύλης πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ τὸ πηγάδι, τὸ ὁποῖο ἔχει ἀνοιχθεῖ πάνω στὸ ἀρχαιότερο τεῖχος καὶ τὸ ὁποῖο καταλαμβάνει ἓνα μέρος ἀπὸ τὸν διάδρομο τῆς πύλης (πίν. 3β, 5β). Ἡ κεραμεικὴ ποὺ βρέθηκε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πηγαδιοῦ δίνει ὡς *terminus ante quem* γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ νεώτερου τείχους τὸ γ' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ τῆς κεραμεικῆς, ποὺ βρέθηκε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πηγαδιοῦ, εἶναι ἀβαφὴ ἀγγεῖα καθημερινῆς χρήσης, καθὼς καὶ ἀγγεῖα τοπικῶν ἐργαστηρίων μεταινιωτῇ διακόσμηση. Διακρίνονται κυρίως κύλικες μεταινιωτῇ διακόσμηση στὸ ἄνω σῶμα καὶ ἀκτινωτῇ συνήθως διακόσμηση γύρω στὴ βάση, ποὺ αποτελοῦν μία ἐπιβίωση τῶν κυλίκων τύπου *bird bowl*, ὡς τὰ τέλη τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα στὰ Ἀβδηρα¹.

Ἄλλα σχήματα ἀγγείων ἰωνικῶν ἐργαστηρίων εἶναι ὁ ἀμφορέας, καθὼς καὶ ἄλλα κλειστὰ ἀγγεῖα (οἰνοχόες) μεταινιωτῇ ἢ ἐλικωτῇ διακόσμηση. Ὅρισμένα ἀπὸ τὰ ὄστρακα τῶν ἀγγείων τοῦ πηγαδιοῦ μποροῦν νὰ ἀνεβοῦν ὡς τὰ τέλη 6ου - ἀρχὲς 5ου π.Χ. αἰ. τὸ τελευταῖο ὡστόσο γέμισμα τοῦ πηγαδιοῦ ἀπὸ τὰ λίγα ἀττικά ἀγγεῖα (σκύφοι μελαμβμφεῖς, κύλικα σταμπωτῇ) πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὸ γ' τέταρτο τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Τὸ τεῖχος ὡστόσο τῆς νεώτερης φάσης θὰ μπορούσε νὰ ἔχει κατασκευασθεῖ καὶ νωρίτερα ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 5ου, ὅπωςδὴποτε ὅμως μετὰ τὰ τέλη 6ου - ἀρχὲς 5ου, γιατί τὸ στρώμα ποὺ ἐπικαλύπτει τὸ τεῖχος τῆς ἀρχαιότερης φάσης τοποθετεῖται στήν ἐποχὴ αὐτῇ², πιθανότατα λοιπὸν εἶναι σύγχρονο μετὰ τὴν κατασκευὴ τῶν δύο ἐσχάρων ποὺ ἔχουν βρεθεῖ ἐξω ἀπὸ αὐτό. Ἀπὸ τίς δύο ἐσχάρες ἡ ἐσχάρα 1 ἔσωζε ἀδιατάρακτο τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς, ὅπου βρέθηκαν εἰδωλια³, τὰ ἀρχαιότερα τῶν ὁποίων χρονολογοῦνται στὰ τέλη

1. ΠΑΕ 1966, 65, πίν. 64α-β.

2. ΠΑΕ 1983, 1 - 12.

3. Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1982, 11, ΠΑΕ 1982, 3, πίν. 3β, 4α-γ.

του βου π.Χ. αϊ. και τὰ νεώτερα στὰ τέλη του 4ου π.Χ. αϊ. 'Απὸ τὴν ἐσχάρα 2 ἔχουμε ἐλάχιστα εὐρήματα, γιατί βρέθηκε διαταραγμένη. Τὸ δάπεδο ὥστόσο τῶν δύο αὐτῶν κατασκευῶν βρίσκεται στὸ ἐπίπεδο τῆς εὐθυνηρίας τοῦ τείχους τῆς νεώτερης φάσης καὶ μ' αὐτὴ τὴ φάση πρέπει νὰ συσχετισθοῦν (πίν. 5α).

Τὸ στρώμα τοῦ τέλους τοῦ βου - ἀρχῶν 5ου π.Χ. αϊ. ἐντοπίζεται ἐπίσης καὶ στὸ δάπεδο τῆς πύλης τοῦ τείχους τῆς ἀρχαιότερης φάσης. 'Ανάμεσα στὰ ὅστρακα τοπικῆς ἰωνικῆς κεραμεικῆς ἐμφανίζονται καὶ ἐλάχιστα ὅστρακα μελανόμορφων ἀττικῶν ἀγγείων, καθὼς καὶ ἐλάχιστα ὅστρακα σκύφων μὲ ὑπογεωμετρικὴ διακόσμηση στὸν ὦμο. Στὸ δάπεδο ὥστόσο τοῦ ἀνοίγματος τῆς πύλης, τὸ ὁποῖο βρίσκεται χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ στομίου τοῦ πηγαδιοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ τοῦ τέλους τοῦ βου - ἀρχῶν 5ου π.Χ. αϊ. βρίσκεται πάνω στὸν φυσικὸ βράχο καὶ στὴν τάφρο θεμελίωσης τοῦ τείχους καὶ κεραμεικῇ, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ χρονολογηθεῖ στὰ τέλη τοῦ 7ου - ἀρχῆς βου π.Χ. αϊ. 'Ανάμεσα σ' αὐτὴν τὴν κεραμεικὴ ξεχωρίζουν ὀρισμένα ὅστρακα κυλίκων bird bowl, ἓνα ὅστρακο wild goat style, ὅστρακα γκρίζας τροχῆλατης κεραμεικῆς, καθὼς καὶ ὅστρακα χειροποίητης κεραμεικῆς τοπικῆς, ἀνάλογης μ' ἐκείνη ποὺ βρίσκεται στὸ νεκροταφεῖο τοῦ 7ου π.Χ. αϊ. 'Αν ἡ ἐλάχιστη αὐτὴ γιὰ τὴν ὥρα κεραμεικὴ τοῦ 7ου καὶ τοῦ βου π.Χ. αἰῶνα πρέπει νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ νὰ ἀποδοθεῖ ἡ ἀρχαιότερη φάση τοῦ τείχους στὴν ἀρχαιότερη ἀποικία τῶν Κλαζομενίων, ἢ ἂν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἡ ἐμφάνισή της τυχαία καὶ νὰ ἀποδοθεῖ στὴ γειτνίαση τῆς περιοχῆς τοῦ τείχους μὲ τὸ ἀρχαῖο νεκροταφεῖο, αὐτὸ μόνο ἢ συνέχεια τῆς ἀνασκαφῆς στὴ θέση αὐτὴ θὰ βεβαιώσει. 'Ὅπως δὲποτε ἐπιστημαίνουμε καὶ τὴν παρουσία ἐλάχιστων κορινθιακῶν ὀστράκων, ἡ χρονολόγησή τῶν ὁποίων στοὺς ΜΚ χρόνους θὰ μπορούσε νὰ βεβαιώσει τὴ συνέχεια ἀνάμεσα στὴν ἀποικία Κλαζομενίων καὶ Τηίων. Μία τέτοια ἄποψη φαίνεται νὰ διαμορφώνεται καὶ ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῶν ἀρχαίων νεκροταφείων τοῦ τομέα Κ καὶ τοῦ τομέα Π (πρβ. παρακάτω ἐκθέσεις ἀνασκαφῶν Εὐθῆς Σκαρλατίδου καὶ Λυδίας Κρανιώτη).

Τὸ τεῖχος τῆς νεώτερης φάσης καλύπτεται ἀπὸ ἐπιχώσεις 4ου π.Χ. αϊ. καὶ ἐλληνιστικῶν χρόνων. Τὸ τέλος τοῦ τείχους πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ μέσα στὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα, ἀλλὰ ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησή της

καταστροφῆς τοῦ τείχους θὰ πρέπει νὰ πραγματοποιηθεῖ μετὰ τὴ μελέτῃ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου καὶ τῇ συσχέτιστῃ τῶν στρωμάτων καταστροφῆς, ποὺ σημειώνεται στὰ κτήρια τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα καὶ σὲ ἄλλες θέσεις τοῦ οἰκισμοῦ¹.

Β. ΝΕΚΡΟΠΟΛΕΙΣ

Τομέας Κ

Ἀρχαῖο νεκροταφεῖο: Ε1 (Ε. ΣΚΑΡΛΑΤΙΔΟΥ)

«Μὲ συμπληρωματικὴ ἐπιχορήγηση καὶ τοῦ Νομαρχιακοῦ Ταμείου Εἰσθῆς συνεχίστηκε στὸν τομέα Κ² ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου τῶν Ἀβδῆρων³. Ἐγίνε ἐπέκταση τῆς τομῆς πρὸς Β πλάτους 6 μ. καὶ μήκους 27 μ. (πίν. 6α), ἐνῶ συγχρόνως ἐρευνήθηκαν σὲ μεγαλύτερο βάθος οἱ τομέες τῶν δύο προηγούμενων ἀνασκαφικῶν περιόδων⁴.

Ἀποκαλύφθηκαν συνολικὰ 35 τάφοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ 29 εἶναι ταφικὰ ἀγγεῖα (ἐγχυτρισμοί), οἱ 2 εἶναι καύσεις, οἱ 3 ἐλεύθερες ταφές καὶ ἓνας κιβωτιόσχημος τάφος. Τὰ περισσότερα ταφικὰ ἀγγεῖα εἶναι ἀμφορεῖς, ὑπάρχει ὅμως καὶ ἓνα μεγάλο πιθάρι (πίν. 6β), καθὼς καὶ ἓνα μικρό, τοῦ ὁποίου τὸ στόμιο κλεινόταν μὲ μὲγ. τμήμα ἐνὸς ἄλλου ἀμφορέα (πίν. 6β). Ὑπάρχουν ἐπίσης δύο χυτρωεῖδῃ ταφικὰ ἀγγεῖα. Μόνο ἡ ταφή στὸ μεγάλο πιθάρι ἀνήκει σὲ ἐνήλικο ἄτομο. οἱ ἄλλες ἀνήκουν σὲ πολὺ μικρὰ παιδιὰ, κυρίως βρέφη καὶ μάλιστα νεογέννητα.

Οἱ δύο καύσεις ἀνήκουν σὲ ἐνήλικα, νεαρὰ ἄτομα (πίν. 7α), ἐνῶ ἡ μία ἀπὸ τίς ἐλεύθερες ταφές ἀνήκει σὲ παιδὶ ἡλικίας 3 - 4 ἐτῶν, οἱ ἄλλες δύο σὲ ἐνήλικα ἄτομα (ὁ ἓνας σὲ συνεσταλμένη στάση). Τέλος, ὁ

1. Πρβ. τάφο πάνω στὸ τεῖχος μὲ νόμισμα Ζώνης, ΠΑΕ 1982, 5. ΠΑΕ 1983, 1 - 12. Πρβ. στρώμα καταστροφῆς σὲ κτίριο 4ου π.Χ. αἰῶνα στὸν ἀγρὸ Μακρῇ (Τομέας Π, Ἀβδῆρων). Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1983, 17, ΠΑΕ 1983, 1 - 12.

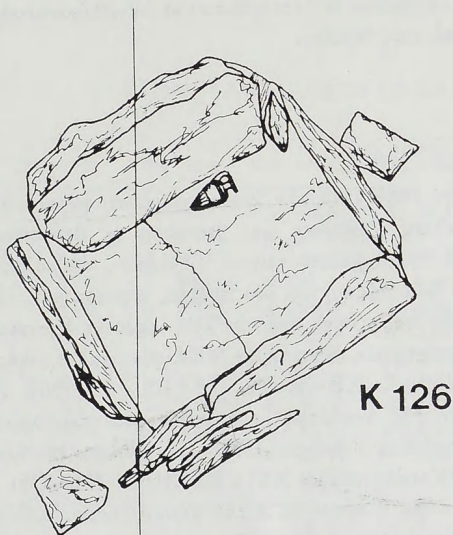
2. ΠΑΕ 1982, 6, παρένθετος πίνακας Α'.

3. Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1984, 13 - 14, εἰχ. 3.

4. ΠΑΕ 1982, 6 - 9. Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1983, 18. ΠΑΕ 1983, 1 - 12.

κιβωτιόσχημος τάφος ἀνήκει ἐπίσης σὲ βρέφος καὶ σχηματιζόταν ἀπὸ τέσσερις ἀλλάζευτες πλάκες στὶς πλευρὲς καὶ μία στὸν πυθμένα (εἰκ. 1).

Ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς ταφὲς ἦταν κτερισμένες μὲ μικρὰ ἀγγεῖα (ταινιωτὲς κύλικες, μία κύλικα τύπου bird-style, ἓνας ὕστερο-πρωτοκο-

Εἰκ. 1. Παιδικὴ ταφὴ στὸν κιβωτιόσχημο τάφο K126.

ρινθιακὸς ἢ μεταβατικὸς ἀρύβαλλος μὲ φολιδωτὴ διακόσμηση, μόνωτα κυάθια μὲ ταινιωτὴ διακόσμηση, ἀβαφὴ χονδροειδῆ ἀγγεῖα, κυαθοειδῆ ἢ χυτροειδῆ), καθὼς καὶ μὲ ἀστράγαλους αἰγοπροβάτων. Ἀπὸ τὰ εὐρήματα τοὺς οἱ ταφὲς μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὸ β' μισὸ τοῦ 7ου π.Χ. αἰ., ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μεγάλο ταφικὸ πιθάρι, ποὺ ἦταν κτερισμένο μὲ ἓναν σφαιρικό, μεσοκορινθιακὸ ἢ ὕστεροκορινθιακὸ ἀρύβαλλο μὲ παράσταση κωμαστῶν. Ἐπομένως ἡ ταφὴ αὕτὴ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ α'

μισό τοῦ βου π.Χ. αἰ., ἂν καί βρίσκεται στοῦ ἴδιου ἐπίπεδο μέ τοὺς ἄλλους τάφους. Ἐχομε, λοιπόν, μία ἔνδειξη γιὰ μακρόχρονη χρήση τοῦ νεκροταφείου ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου μέχρι καὶ τὶς ἀρχές τουλάχιστον τοῦ βου π.Χ. αἰ., γεγονός πού προϋποθέτει καὶ μακρόχρονη παραμονή τῶν Κλαζομενίων ἀποίκων στὰ Ἀβδήρα, ἀντίθετα μέ τὴν πληροφορία τοῦ Ἡροδότου ὅτι οἱ Κλαζομένιοι δὲν κατόρθωσαν νὰ ἐγκαθιδρύσουν ἀποικία γιὰτὶ διώχθηκαν ἀπὸ τοὺς Θράκες».

Τομέας Π

Ταφικοὶ τύμβοι (Λ. ΚΡΑΝΙΩΤΗ)

«Ἀρχές Ἀπριλίου 1984 κατὰ τὴν ἄροση-ἰσοπέδωση ἀγροῦ στὴ θέση «Παλιόχωρα» παραλίας Ἀβδήρων, πού βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 1.5 περίπου χιλιομ. ΒΔ τοῦ ἀρχαίου τείχους Ἀβδήρων, ἀποκαλύφθηκαν ἀρχικά τρεῖς τάφοι (μία πώρινη καὶ δύο πήλινες σαρκοφάγοι). Ἡ σωστική ἀνασκαφή, πού ἀκολούθησε ἀπὸ τὴν ΙΘ' Ἐφορεία Προϊστορικών καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων, ἀποκάλυψε 20 τάφους καὶ 2 πυρὲς προσφορῶν (α' φάση: τάφοι Ι - XX καὶ Π1, Π2 - Π2 - ΑΔ 1984, Χρονικά). Μὲ τὴν ἔνταξη τῆς ἀνασκαφῆς στοῦ ἀνασκαφικοῦ πρόγραμμα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (Ἀβδήρα 1984) ἐρευνήθηκαν ἐπιπλέον 52 τάφοι καὶ 6 πυρὲς (β' φάση: τάφοι XXI - LXXII καὶ Π3 - Π8).

Οἱ 72 συνολικά τάφοι ἀνήκουν σὲ διπλὸ ταφικὸ τύμβο, ἀπὸ παλιὰ ἰσοπεδωμένο ἐξαιτίας τῶν συνεχῶν καλλιεργειῶν. Ἄν κι ἡ ἀλλαγὴ τῶν χωμάτων εἶναι ἐμφανής, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ τοποθετηθοῦν μέ ἀκρίβεια τὰ ὅρια τῶν δύο τύμβων. Ὑποθετικά ὁ ἓνας βρίσκεται Β - ΒΔ τοῦ ἄλλου καὶ ὁ κοινὸς τους ἄξονας ἔχει φορὰ ΒΔ - ΝΑ.

Παρόμοια δυσκολία παρουσιάζει καὶ ὁ χρονολογικὸς διαχωρισμὸς τῶν δύο μερῶν τοῦ διπλοῦ τύμβου, γιὰτὶ πρῶιμότερες χρονολογικά ταφές ἀπαντοῦν σὲ ὅλα τὰ σημεῖα τοῦ ἀνασκαφικοῦ χώρου χωρὶς διάκριση καὶ σὲ ἐνιαῖο σχεδὸν βάθος. Τὴ μεγαλύτερη συχνότητα, ὅμως, αὐτῶν τῶν ταφῶν παρουσιάζει τὸ κεντρικὸ καὶ ΝΔ τμήμα τῆς ἀνασκαφῆς. Ἡ ἐνοποίηση τῶν δύο ἀρχικά μικρῶν τύμβων πρέπει νὰ συντελέστηκε χωρὶς σημαντικὰ χρονικά κενά, γιὰτὶ οἱ περισσότεροι τάφοι βρίσκονται στοῦ κέντρο τῆς ἀνασκαφῆς, ὅπου περίπου τέμνονται οἱ δύο περιφέρειες.

Οἱ τάφοι ἀπαντοῦν σὲ 7 τύπους: Α = πώρινη σαρκοφάγος (πίν. 7β), Β = πήλινη σαρκοφάγος (πίν. 8α), Γ = παιδικὴ πήλινη λάρνακα, Δ = τεφροδόχο ἀγγεῖο (πίν. 8β), Ε = ἐλεύθερη ταφὴ (πίν. 9α), ΣΤ = κεραμοσκεπὴς (πίν. 9β), καὶ Ζ = κιβωτιόσχημος κτιστὸς ἀπὸ πώρινες πλάκες (πίν. 10α). Σχετικὰ ἀκολουθεῖ ἀναλυτικὸς τυπολογικὸς πίνακας.

ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΑΦΩΝ

τάφος	τύπος	τάφος	τύπος	τάφος	τύπος	τάφος	τύπος
I	A XIII	B XXV	Δ XXXVII	Δ XLIX	Δ LXI	Δ	
II	B XIV	B XXVI	Δ XXXVIII	E L	E LXII	E	
III	B XV	B XXVII	Δ XXXIX	Δ LI	B LXIII	Z	
IV	A XVI	Δ XXVIII	E XL	Δ LII	Z LXIV	Γ	
V	A XVII	A XXIX	Δ XLI	Δ LIII	Γ LXV	Δ	
VI	A XVIII	B XXX	B XLII	B LIV	Δ LXVI	Δ	
VII	A XIX	B XXXI	Δ XLIII	B LV	Γ LXVII	Δ	
VIII	B XX	A XXXII	E XLIV	Δ LVI	Δ LXVIII	Δ	
IX	Γ XXI	B XXXIII	E XLV	B LVII	B LXIX	B	
X	Γ XXII	EE XXXIV	E XLVI	B LVIII	A LXX	Γ	
XI	A XXIII	E XXXV	B XLVII	Γ LIX	B LXXXI	Δ	
XII	Γ XXIV	Γ XXXVI	ΣΤ XLVIII	Δ LX	Δ LXXII	A	

Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς τάφους, ἰδιαίτερα ὅσοι εἶχαν μικρὴ σχετικὰ ἐπίχωση, βρέθηκαν κατεστραμμένοι καὶ συλημένοι. Ἐλάχιστων σαρκοφάγων διασώθηκε ἡ κάλυψη (πίν. 10β).

Τὰ τεφροδόχα ἀγγεῖα, πού θεωροῦνται καὶ οἱ παλαιότερες ταφὲς τοῦ διπλοῦ τύμβου, βρέθηκαν κατὰ μεγαλύτερο ποσοστὸ σὲ πυκνὸ στρώμα θαλασσινῆς ἄμμου. Μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις ἦταν πλάγια τοποθετημένα καὶ τὸ στόμιό τους ἔφραζε κατὰ κανόνα μικρὴ πλακαρὴ κάθενη πέτρα. Συγκεκριμένος προσανατολισμὸς δὲν τηρήθηκε σὲ καμία φάση χρήσης τοῦ τύμβου, ἀκόμα κι ὅταν δὲν ὑπῆρχε ἀνάγκη οἰκονομίας χώρου. Τὸ ἴδιο ἴσχυσε καὶ στὴ θέση τοῦ νεκροῦ σὲ τάφους ἴδιας φορᾶς. Ἀξιοπαρατήρητὴ ἡ προσπάθεια νὰ μὴ μετατοπιστοῦν παλιότερες ταφὲς ἐξαιτίας τῶν ἐπόμενων (πίν. 11α).

Οἱ 8 πυρές τῆς ἀνασκαφῆς ἀφοροῦν ἀποκλειστικά σὲ προσφορές καὶ νεκροδείπνα. Ἐχουν σχεδὸν κυκλικὸ σχῆμα καὶ βρίσκονται σὲ διάφορες θέσεις ἀνάμεσα στοὺς τάφους ἢ καὶ κάτω ἀπὸ αὐτοὺς, ὅπως στὴν περίπτωσιν τῆς ἐλεύθερης ταφῆς XXVIII (πίν. 11β).

Τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς προέρχονται ἀποκλειστικά ἀπὸ τοὺς τάφους καὶ τὶς πυρές. Ἡ κεραμικὴ τῆς ἐπιχώσεως θεωρεῖται σχετικὴ χρονολογικὰ πρὸς τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα κτερίσματα, χωρὶς πολλὰ ἢ ἀξιόλογα ὄστρακα. Ὅστρακα ληκύθων τύπου Beldam μὲ διακόσμηση θαλλοῦ κισσοῦ ἀνήκουν σὲ συλημένους τάφους καὶ ὄχι στὴν ἐπίχωση, ὅπου βρέθηκαν.

Μὲ ἐξαιρέση τὴν ποικιλία τοῦ πολυκτερίστου τάφου V τῆς πρώτης ἀνασκαφικῆς φάσεως, τὰ κτερίσματα τῶν τάφων εἶναι κυρίως ἀγγεῖα.

Στὰ τεφροδόχα ἀγγεῖα, ποὺ θεωροῦνται οἱ πρώτες ταφές τοῦ τύμβου, ἀντιστοιχοῦν ἀγγεῖα χρονολογούμενα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου μέχρι τὰ μέσα περίπου τοῦ 6ου π.Χ. αἰ., ὅπως ροδιακὲς κύλικες «à oiseau» (πίν. 12α), ἰωνικὲς μὲ στιγμορόδακες (πίν. 12β), κορινθιακοὶ ἀπίοσχημοι ἀρύβαλλοι (πίν. 12γ) καὶ κύπελλο μὲ γραμμικὴ διακόσμηση (πίν. 12δ). Στὰ ἴδια χρονικὰ πλαίσια τοποθετεῖται καὶ ὁ ἀμφορέας, ποὺ χρησιμοποιήθηκε ὡς τεφροδόχο ἀγγεῖο LVI (πίν. 14α) καὶ ἔχει πιθανότατα ροδιακὴ προέλευση.

Ἀπὸ τὰ κτερίσματα τῶν ὑπόλοιπων τάφων, ποὺ χρονολογοῦνται στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 6ου καὶ τὶς πρώτες ἀντίστοιχα τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., διακρίνονται αὐτὰ τῆς πῆλινης σαρκοφάγου-τάφου XLIII (πίν. 13) μὲ ποικίλη προέλευση: 1) ἀττικὴ λήκυθος μὲ ἐρυθρόμορφη παράσταση Νίκης ποὺ πετὰ πρὸς βωμό, κρατῶντας φιάλη καὶ ὑδρία, 2) λήκυθος μὲ τὰ μελανόβαφα ὀρθὰ τυποποιημένα ἀνθέμια, 3) ἀλάβαστρο, 4) ἐξάλειπτρο, 5) μικροσκοπικὴ χαμηλὴ μελανόβαφη κύλικα καὶ 6) τρία ἀκέραια ἀγγεῖα (δύο ἀμφορίσκοι καὶ μία μικροσκοπικὴ ὑδρία) ἀπὸ πολύχρωμη ὑαλόμαζα (πίν. 14β-ε). Παρόμοια πρὸς τὰ εὐρήματα τῶν τάφων εἶναι τεχνικὰ καὶ χρονικὰ ἡ κεραμικὴ, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὶς πυρές προσφορῶν, δηλώνοντας ἔτσι τὴ μακρόχρονη τήρησιν τοῦ ταφικοῦ αὐτοῦ ἐθίμου στὸν χώρον τοῦ τύμβου. Ἀξιοσημείωτο ὅτι ἀνάμεσα στὰ σπασμένα ἀγγεῖα τῶν πυρῶν δὲν βρέθηκαν καθόλου ὅστὰ μικρῶν ζώων.

Ὁ διπλὸς τύμβος τοῦ τομέα Π βρίσκεται περίπου 1.5 χλμ. βόρεια τοῦ

τομέα Κ, ὅπου ἀπὸ τὸ 1982 ἔχει ἐπισημανθεῖ καὶ ἀνασκάπτεται μέρος ἀρχαῖου νεκροταφείου. Ἄν καὶ ὁ τομέας Π παρουσιάζει πλούσια τυπολογία τάφων, ποὺ ἀνήκουν σὲ νεκροὺς σχεδὸν κάθε ἡλικίας, οἱ ἀρχαιότερες ταφὲς τοῦ 7ου αἰ. ἔχουν πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα πρὸς τὶς ταφὲς τοῦ τομέα Κ, καθιστώντας ἔτσι τὸν τύμβο τῆς Παλιοχώρας μέρος τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου τῶν Ἀβδήρων».

Συνοψίζοντας τὰ ἀποτελέσματα τῆς φετινῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας θὰ πρέπει νὰ σταθοῦμε σὲ δύο κυρίως ἀρχαιολογικὲς πληροφορίες ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῶν ἀρχαίων νεκροταφείων (Τομέας Κ καὶ Τομέας Π).

1. Τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς ἐκτεταμένου νεκροταφείου τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνα ποὺ ἀπλωνόταν ὡς τῇ θέσῃ «Παλιοχώρα» (Τομέας Π), ὅπου στὰ βαθύτερα στρώματα τῶν πρώιμων κλασικῶν τύμβων βρέθηκαν ταφὲς-καύσεις σὲ τεφροδόχα ἀγγεῖα, ποὺ χρονολογοῦνται στὸ β' μισὸ τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. καὶ σχετίζονται μὲ τὰ εὐρήματα τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου τοῦ τομέα Κ.

2. Τὴν ἀνεύρεση στὰ νεκροταφεῖα τῶν τομέων Κ καὶ Π ταφῶν ποὺ χρονολογοῦνται καὶ στὸν πρώιμο 6ο π.Χ. αἰῶνα, ἀπὸ τὶς ὁποῖες διαπιστώνεται μία ἐπιβίωση τῆς πρώτης ἀποικίας τῶν Κλαζομενίων ὡς τὸν 6ο π.Χ. αἰῶνα.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω εὐρήματα διαμορφώνεται μία διαφορετικὴ ἄποψη γιὰ τὴ διάρκεια καὶ τὸ δυναμικὸ τῆς πρώτης ἀποικίας τῶν Κλαζομενίων στὰ Ἀβδήρα, ἀπὸ ἐκείνη ποὺ ἦταν ὡς τὴν ἀποδεκτὴ μὲ βάση τὶς πληροφορίες τῶν πηγῶν γιὰ τὸν πρόωρο θάνατο τοῦ οἰκιστῆ τῆς Τιμησίου, ἀμέσως μετὰ τὴν ἵδρυση τῆς ἀποικίας (Ἡρόδ. Ι, 168, Εὐσέβιος, Χρον. ΙΙ, 8, 6, Solinus, Χ, 10).

2. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΟΛΥΣΤΥΛΟΥ ΑΒΔΗΡΩΝ

(Πίν. 15 - 17)

Συνεχίστηκε φέτος για τρίτη χρονιά ή ανασκαφή στη βυζαντινή πόλη του Πολυστύλου, ή οποία, όπως διαπιστώθηκε πέρυσι, ιδρύθηκε στη θέση της ακρόπολης των 'Αβδήρων. 'Η έρευνα του Πολυστύλου εντάσσεται στο ανασκαφικό πρόγραμμα της Θράκης, που έποπτεύεται από τον καθηγητή Γ. Μπακαλάκη. 'Η φετινή έρευνα έγινε στο ανατολικό τμήμα της βυζαντινής πόλης, στην κορυφή του σχηματιζομένου δίπλα στη θάλασσα γηλόφου και αποκάλυψε τα ερείπια μεσοβυζαντινής εκκλησίας με μεταγενέστερες φάσεις, ή οποία θεμελιώθηκε πάνω σε προγενέστερη, τρίκλιτη κατά πάσα πιθανότητα, βασιλική.

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ

'Η εκκλησία, διαστ. 23.90×15.90 μ., αποτελείται από νάρθηκα, κυρίως ναό και ιερό βήμα με τρίπλευρη έξωτερικά κόγχη (πίν. 15). 'Ο ανατολικός τοίχος της εκκλησίας είναι κτισμένος με κατεργασμένους λίθους προγενέστερων κτιρίων σε επάλληλες στρώσεις, που διακόπτονται από μονές σειρές πλινθών. 'Ο δυτικός τοίχος είναι κτισμένος με το ίδιο σύστημα λιθοδομής, ή οποία πατά σε ζώνη πλινθοδομής με χαρακτηριστικό πλάγιο κοφτό άρμό. Το μεγαλύτερο τμήμα του βόρειου τοίχου είναι κτισμένο με το ίδιο οικοδομικό υλικό, παρουσιάζει όμως αμελέστερη τοιχοδομία και αντί του λευκού ασβεστοκονιάματος χρησιμοποιεί ως συνδετικό κονίαμα ρόδινο, χοντρό κουρασάνι. πρόκειται δηλαδή για τοίχο, με μεταγενέστερες προσθήκες.

'Ο ναός περιμετρικά δένεται με ένσωματωμένες στους τοίχους αντηρίδες, όρατες σήμερα στη βόρεια και δυτική πλευρά, κατεστραμμένες όμως εν πολλοίς μαζί με τον τοίχο της νότιας πλευράς από όρυγμα του Α' Παγκοσμίου Πολέμου. Οί τοίχοι έξωτερικά έφεραν επίχρισμα κονιάματος με χαραξεις μιμούμενες λαξευμένες πέτρες στη σειρά και άρ-

μούς, οί όποίες συναντώνται σέ μνημεία τοῦ 11ου αἰ. πού σχετίζονται μέ τήν Κωνσταντινούπολη. Στό βόρειο τοῖχο τῆς ἐκκλησίας ἐξωτερικά μαζί μέ τίς χαράξεις σῶθηκε καί γραπτός μέ κόκκινο χρῶμα ἑνσταυρος ρόδακας μέ χαραγμένα στό κονίαμα περιγράμματα, πού ἀποδίδει ζωγραφικά ἀνάλογο κεραμοπλαστικό κόσμημα, ἕνα παράδειγμα τοῦ όποίου ὑπάρχει στό ὑπόβαθρο τῆς Μονῆς Φιλανθρώπου Σωτῆρος Χριστοῦ στήν Κωνσταντινούπολη (1308;).

Ὁ νάρθηκας ἔχει ἑσῶτ. διαστ. 3.27×13.25 μ. Φέρει μία δυτική εἴσοδο, πλάτους 2 μ., ἀνοιγμένη στό μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς καί ἐπικοινωνεῖ μέ τόν κυρίως ναό μέ τρεῖς εἰσόδους· ἡ κεντρική ἔχει πλάτος 2.55 μ., ἡ βόρεια 1.57 μ. καί ἡ νότια βρέθηκε κατεστραμμένη. Τό δάπεδο τοῦ νάρθηκα βρέθηκε σχεδόν ὀλοκληρωτικά κατεστραμμένο. Ὑπολείμματά του διατηρήθηκαν στό βόρειο τμήμα, ὅπου χρησιμοποιήθηκαν πλίνθοι διαστ. $26 \times 37 \times 35$ ἐκατ. τοποθετημένοι σέ ὑπόστρωμα κορασάνιου. Κατασκευή ἐκ λιθοδομῆς στή ΒΔ γωνία τοῦ νάρθηκα, ἡ όποία ὑψώνεται 30 ἐκατ. ἀπό τό ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου, ἀποτελεῖ πιθανότατα τή βάση τοῦ κλιμακοστασίου, πού ἔφερε στό ὑπερῶο τῆς ἐκκλησίας.

Ἐξί ἐνσωματωμένες στήν ἐξωτερική πλευρά τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκα ἀντηρίδες σχετίζονται εἴτε μέ τήν ἐξουδετέρωση τῶν ὠθήσεων τῆς στέγης καί γενικότερα τῆς ἀνωδομῆς, εἴτε μέ κάποια δυτική στοά. Ὁ νάρθηκας ἐσῶτερικά διαιρεῖται μέ πλατιεῖς ἀντηρίδες σέ τρία μέρη.

Μέσα στό νάρθηκα εἶναι εὐδιάκριτες μεταγενέστερες πρόσθετες καί πρόχειρες κατασκευές μέ λίθους καί λάσπη: οἱ πλάγιες εἰσοδοί ἐντοιχίσθηκαν, μέ ἀποτέλεσμα ἡ ἐπικοινωνία τοῦ νάρθηκα μέ τόν κυρίως ναό νά γίνεται ἀποκλειστικά μέ τή μεσαία εἴσοδο. Στήν ἴδια φάση ἀνήκει πιθανότατα πρόχειρα κτιστό ἔδρανο κατὰ μήκος καί σέ ἐπαφή μέ τό νότιο τοῖχο τοῦ νάρθηκα. Ἀνάμεσα στό ὕλικό, πού χρησιμοποιήθηκε γιά τήν κατασκευή του, βρέθηκε τό κάτω τμήμα πώρινης σαρκοφάγου. Πρόχειρος ἐπίσης τοίχος, πάχους 0.60 μ., διαίρεσε τόν νάρθηκα σέ δύο μέρη. Ὁ τοίχος αὐτός ἔφερε στό μέσον ἄνοιγμα, πλάτους 0.70 μ., ἐντοιχισμένο καί αὐτό σέ ἀκόμη μεταγενέστερη φάση.

Ἀπό τὰ στοιχεῖα, πού μέχρι στιγμῆς βρέθηκαν, διαπιστώνεται ὅτι ὁ κυρίως ναός ἦταν χωρισμένος σέ τρία κλίτη, ἀπό τὰ όποια τό κεντρικό

ἔχει πλάτος 5.50 μ., τὸ βόρειο 3 μ. καὶ τὸ νότιο 2.50 μ. Τὰ κλίτη χωρίζονταν, κατὰ τὴν α' φάση τῆς ἐκκλησίας, πιθανὸν μὲ κιονοστοιχίες, οἱ ὁποῖες στὴ β' φάση ἀντικαταστάθηκαν μὲ τοίχους — στοὺς ὁποῖους χρησιμοποιήθηκε ὡς συνδετικό κονίαμα ρόδινο, χοντρὸ κουρασάνι — πλάτους 1.20 - 1.30 μ. ὁ βόρειος, 1.30 - 1.40 μ. ὁ νότιος, τῶν ὁποίων ἀγνοοῦμε πρὸς τὸ παρὸν τὸν ἀριθμὸ καὶ τὸ μέγεθος τῶν ἀνοιγμάτων, ὅπως ἐπίσης καὶ τὴ διαμόρφωση τῆς ἀνωδομῆς τῆς ἐκκλησίας στὴ φάση αὐτή.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς τρεῖς εἰσόδους ἀπὸ τὸ νάρθηκα πρὸς τὸν κυρίως ναό, δύο ἀκόμη εἰσοδοὶ ἀνοιγμένες στὸ μέσον καὶ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου ἔφεραν στὰ βόρεια προσκτίσματα τῆς ἐκκλησίας. Καὶ οἱ δύο εἰσοδοὶ ἐντοιχίσθηκαν σὲ κάποια φάση μὲ ἀμελῆ τοιχοδομία λίθων καὶ λάσπης, ὅπως καὶ οἱ εἰσοδοὶ τῶν πλαγίων κλιτῶν.

Πολλὰ ὅσα, ποὺ βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση τοῦ κυρίως ναοῦ, δηλώνουν ὅτι ὁ χώρος τῆς ἐκκλησίας εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς νεκροταφεῖο μετὰ τὴν ἐγκατάλειψή της. Ἀκέραιος, κιβωτιόσχημος τάφος, διαστ. $1.70 \times 0.60 \times 0.50$ μ., κατασκευασμένος μὲ μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη παλαιοχριστιανικῶν χρόνων βρέθηκε στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ βορείου κλίτους.

Ἀπὸ τὰ τρία κλίτη τὸ κεντρικὸ μόνον ἀπολήγει σὲ προεξέχουσα τρί-πλευρῃ ἐξωτερικὰ κόγχῃ, ἐσωτερικὰ πεταλόσχημη, μὲ χορδὴ 4.50 μ. καὶ μέγιστη ἀκτῖνα 3.70 μ. Οἱ κόγχες τοῦ βόρειου καὶ νότιου κλίτους μὲ χορδὲς 2 μ. καὶ 1.50 μ. ἀντίστοιχα, ἐσωτερικὰ πεταλόσχημες, ἐγγράφονται στὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ. Ὑπολείμματα δαπέδου στὴν κόγχῃ τοῦ βόρειου κλίτους προϋποθέτουν πλινθόστρωτο δάπεδο στὸ τμήμα αὐτό, ἐνῶ σπαράγματα τοιχογραφιῶν στὸ χώρο τῆς κεντρικῆς κόγχης εἶναι ἔνδειξη τοιχογραφικοῦ διακόσμου.

Μὲ μικρὴ τομὴ, ποὺ ἔγινε στὸ χώρο τῆς κεντρικῆς κόγχης, διαπιστώθηκε, ὅπως προαναφέρθηκε, ὅτι ἡ ἐκκλησία ιδρύθηκε πάνω σὲ προγενέστερη, τρίκλιτη κατὰ πᾶσα πιθανότητα βασιλική, ποὺ ἀπέληγε στὰ ἀνατολικά σὲ τρεῖς ἡμικυκλικὲς ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ κόγχες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀποκαλύφθηκαν ἡ κεντρικὴ καὶ ἡ νότια κόγχῃ μὲ χορδὴ 4.20 μ. καὶ 2 μ. ἀντίστοιχα (πίν. 17β). Ἀπὸ τὰ μήκη τῶν χορδῶν καὶ ἀπὸ τὸ πάχος τῶν τοίχων τῶν δύο κογχῶν (0.80 μ. καὶ 0.63 μ. ἀντί-

στοιχα) συμπεραίνεται ότι ή προγενέστερη ἐκκλησία δὲν ἦταν μεγάλυτερη.

ΤΟ ΒΑΠΤΙΣΤΗΡΙΟ

Στὴ ΒΑ γωνία τῆς ἐκκλησίας βρέθηκε προσαρτημένο ἐξωτερικά ὀκταγωνικὸ βαπτιστήριον (πίν. 16α, 17α). Οἱ τοῖχοι τοῦ εἶναι κτισμένοι μὲ κατεργασμένους λίθους σὲ ἐπ'ἀλλήλους στρώσεις. Οἱ λίθοι συνδέονται μεταξύ τους μὲ ἀσβεστοκονίαμα, γιὰ μεγαλύτερη ὅμως συνεκτικότητα προστέθηκαν στὰ κενὰ τῶν ἀρμών ἀντὶ πλίνθων πεπλατυσμένες πέτρινες πλάκες. Τὸ ὀκτάγωνο ἐξωτερικά εἶναι κανονικὸ (πλευρὰ 2.40 μ.), ἐσωτερικά ὅμως δὲν διατηρεῖ τὴν αὐστηρὴ κανονικότητα, ἀφοῦ οἱ τοῖχοι τοῦ δὲν εἶναι ἰσοπαχεῖς (κυμαινόμενο πάχος τοίχων 0.75 - 0.85 μ.). Τὸ δάπεδο τοῦ βαπτιστηρίου ἦταν πλινθόστρωτο, ὅπως φαίνεται ἀπὸ λίγα κομμάτια πλίνθων, ποὺ βρέθηκαν στὴ θέση τους. Οἱ ὑπόλοιποι πλίνθοι εἶχαν ἀφαιρεθεῖ καὶ στὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου βρέθηκαν χάλκινα νομίσματα, λατινικὲς ἀπομιμήσεις τοῦ α' μισοῦ τοῦ 13ου αἰ.

Ἡ κτιστὴ ῥολομβήθρα δὲν βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ βαπτιστηρίου ἀλλὰ κοντὰ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, ἔτσι ὥστε δημιουργεῖται στὸ δυτικὸ τμῆμα χώρος ἐλεύθερος γιὰ τὴ διακίνηση τῶν εἰσερχομένων. Εἶναι κτισμένη μὲ μικρὲς πέτρες καὶ ἀσβεστοκονίαμα. Εἶναι σταυρόσχημη μὲ ἀποστρογγυλεμένες τὶς τρεῖς ἀπὸ τὶς τέσσερις ἀπολήξεις τῶν κεραίων. Διαστάσεις: 1.20 μ. ὁ ἄξονας Β - Ν καὶ 0.97 μ. ὁ Α - Δ. Τὰ τοιχώματά της φέρουν ἐσωτερικά ἐπίχρισμα ὑδραυλικοῦ κονιάματος, πάχους 0.2 μ. Ὁ πυθμένας βρίσκεται σὲ βάθος 0.54 μ. ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου, εἶναι κτισμένος μὲ μικρὲς πέτρες καὶ πλινθία, ποὺ συνδέονται μεταξύ τους μὲ ἰσχυρὸ κονίαμα καὶ δὲν φέρει ἔχνη ἀγωγοῦ παροχῆς ἢ ἀποχέτευσης ὕδατος. Μικρὸ βοθρίδιο, ποὺ κατέστρεψε τμῆμα τοῦ πυθμένα, πρέπει νὰ συσχετισθεῖ μὲ προσπάθεια ἀνεύρεσης θησαυροῦ στὸ σημεῖο αὐτό.

Τὸ βαπτιστήριον ἀρχικὰ ἔφερε μία εἴσοδο, πλάτους 1.27 μ., πρὸς τὸ βόρειο κλίτος τῆς ἐκκλησίας καὶ τρία παράθυρα στὴ δυτικὴ, βόρεια καὶ ἀνατολικὴ πλευρά. Σὲ μεταγενέστερη φάση καὶ ὅταν τὸ ὀκταγωνικὸ κτίσμα ἔπαυσε πιθανὸν νὰ χρησιμοποιεῖται ὡς βαπτιστήριον ἐντοιχίσθηκε ἡ εἴσοδος πρὸς τὸ βόρειο κλίτος καὶ τὸ δυτικὸ παράθυρο μετατράπηκε σὲ ἄνοιγμα εἰσόδου, πλάτους 0.70 μ.

Εἶναι σαφές ὅτι τὸ βαπτιστήριον δὲν εἶναι σύγχρονον μὲ τὴν ἐκκλησίαν ἀλλὰ ἀρχαιότερον. Πιθανὸν ἀνήκει στὴν προγενέστερη βασιλική.

ΑΛΛΑ ΠΡΟΣΚΤΙΣΜΑΤΑ

Βόρεια καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν νάρθηκα βρέθηκε τετράγωνον δωμάτιον ἐσωτ. πλευρᾶς 5.80 μ. Οἱ τοῖχοι του, πάχους 0.80 μ., εἶναι κτισμένοι μὲ ἀργολιθοδομή, ποὺ διακόπτεται ἀπὸ ἕξι ἀλλεπάλληλες σειρὲς πλίνθων μὲ κοφτὸ πλάγιον ἀρμό. Στὴ ΝΑ γωνία τοῦ δωματίου ὑπάρχει ἄνοιγμα εἰσόδου, πλάτους 1.50 μ., ποὺ ἐντοιχίσθηκε σὲ μεταγενέστερη φάση. Μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου κτίσθηκε στὴν ἴδια θέσιν καινούργιος τοῖχος, πάχους 0.65 μ., ἀμελοῦς τοιχοδομίας μὲ λίθους καὶ λάσπη, ὁ ὁποῖος ἔχοντας ἐλαφρὰ ἀπόκλιση πρὸς Ν ἐνώνεται μὲ τὸ δυτικὸν τοῖχον τοῦ δωματίου.

Σὲ ἀπόσταση 3.90 μ. ἀπὸ τὸ βόρειον τοῖχον τῆς ἐκκλησίας καὶ παράλληλα πρὸς αὐτὸν βρέθηκε τοῖχος ἀμελοῦς κατασκευῆς μὲ ἀκαθόριστον πάχος, ὁ ὁποῖος εἶχε πιθανότατα ἀντερείσματικὸν χαρακτῆρα μὲ σκοπὸν τὴ συγκράτησιν τῶν βορείως εὐρισκομένων χωμάτων. Μὲ τὴν ἰδρυση τοῦ τοίχου αὐτοῦ δημιουργήθηκε ἀνάμεσα στὸ δωμάτιον βορείως τοῦ νάρθηκα καὶ στὸ βαπτιστήριον ἐπιμήκης χώρος, πρὸς τὸν ὁποῖον θὰ πρέπει νὰ συσχετισθῇ χρονικὰ ἢ διάνοιξη τῆς δεύτερης εἰσόδου τοῦ βαπτιστηρίου.

Μέσα σ' αὐτὸν τὸν ἐπιμήκη χώρον ἀποκαλύφθηκαν δύο κατασκευές (πίν. 16α) ἀκαθόριστου πρὸς τὸ παρὸν προορισμοῦ, οἱ ὁποῖες ἐφάπτονται στὸ βόρειον τοῖχον τῆς ἐκκλησίας καὶ εἶναι μεταγενέστερές του, ἀφοῦ ἐπικαλύπτουν τὸ ἀρχικὰ ἐξωτερικὸν ἐπίχρισμά του.

Ἡ πρώτη κατασκευή, μήκους 2.86 μ., πλάτους 0.85 μ. καὶ ὕψους 1.40 μ. δυτικὰ τῆς εἰσόδου, ποὺ ἔφερε πρὸς τὸ βόρειον κλίτος τῆς ἐκκλησίας, ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀρχαιότερη πώρινη σαρκοφάγον μὲ κάλυμμα καὶ κτιστὲς ἐπενδύσεις στὴν ἀνατολική, δυτικὴ καὶ ἄνω πλευρά. Στὴν ὁρατὴ βόρεια πλευρὰ τῆς σαρκοφάγου ὑπάρχει μικρὴ μεταγενέστερη ὀπή, ἀκανόνιστου σχήματος.

Ἡ δευτέρα κτιστὴ κατασκευή, μήκους 2.63 μ., πλάτους 0.73 μ. καὶ σωζόμενου ὕψους 0.80 μ., βρίσκεται δίπλα στὸ βαπτιστήριον. Στὴν ἄνω ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ στενὴ πλευρὰ διατηροῦνται οἱ γενέσεις πλίνθινου

τόξου. Στὸ σημεῖο αὐτὸ τὸ ἀρχικὰ ἐξωτερικὸ ἐπίχρισμα τοῦ βόρειου τοίχου τῆς ἐκκλησίας, ποὺ ἦταν ἐν μέρει καλυμμένο ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη τοξωτὴ κατασκευή, διατηρεῖ ἐκτὸς ἀπὸ τὶς χαράξεις, ποὺ μιμοῦνται τοιχοδομία καὶ γραπτὸ ἑνσταυρο ρόδακα (βλ. παραπάνω).

ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Ἡ ἐπίχωση στὸν κυρίως ναὸ καὶ σὲ ὁλόκληρο γενικὰ τὸν ἀνασκαφικὸ χώρο βρέθηκε διαταραγμένη σὲ μεγάλο βαθμὸ. Κομμάτια μαρμάρινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν (θωράκια, κίονες, κιονίσκοι, πεσσίσκοι, ὑπέρθυρα) παλαιοχριστιανικῶν καὶ μεσοβυζαντινῶν χρόνων (πίν. 16β) βρέθηκαν ἀπομακρυσμένα ἀπὸ τὴ λειτουργικὴ τους θέση καὶ σὲ διάφορα ὕψομετρικὰ ἐπίπεδα καὶ δηλώνουν τὸ μεγάλο βαθμὸ διατάραξης τῆς ἐπίχωσης, ποὺ ἔγινε σὲ μιὰ προσπάθεια ἀνεύρεσης δομικοῦ ὕλικου, περιλαμβανομένων καὶ αὐτῶν ἀκόμη τῶν δαπέδων.

Στὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ βρέθηκε κομμάτι ἀπὸ μετάλλινη ἐπένδυση εἰκονιδίου, διαστ. 0.85×0.14 ἐκατ., μὲ παράσταση Θεοτόκου στὸν τύπο τῆς Ἑλεούσας, ὅπως ἐπίσης 31 χάλκινα νομίσματα, ἀπὸ τὰ ὅποια 24 λατινικὲς ἀπομιμήσεις τοῦ α' μισοῦ τοῦ 13ου αἰ., δύο ἀνώνυμοι φόλλεις τοῦ 10ου - 11ου αἰ., ἓνα νόμισμα Ἰωάννη Β' Κομνηνοῦ (1118 - 1143), δύο νομίσματα τοῦ Μανουῆλ Α' Κομνηνοῦ (1143 - 1180) καὶ ἀνατολικά τῆς ἐκκλησίας ἓνα νόμισμα τοῦ αὐτοκράτορα Κλαυδίου (41 - 54).

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ - Ν. ΖΗΚΟΣ

3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΕΣΗΜΒΡΙΑΣ

(Πίν. 18 - 33)

Συνεχίστηκε και φέτος η ανασκαφή στην αρχαία Μεσημβρία*, στη δυτική περιοχή της πόλης και κατ' έξοχήν στον περιτειχισμένο οικισμό, αλλά και σε τμήμα βόρεια από αυτόν, καθώς και στο Ίερό της Θεᾶς Δήμητρος, στην ανατολική πλευρά του οικισμού (πίν. 18α).

Ειδικότερα στον περιτειχισμένο οικισμό η έρευνα έγινε στα σπίτια 2, 3 και 4 (ΠΑΕ 1970, 67 - 68 και ΠΑΕ 1969, 59 - 69), καθώς και στο προς τη θάλασσα νότιο τμήμα τούτου, χωρίς να ολοκληρωθεί ακόμα. Τα σπίτια αποτελούνται από 3, 4 ή και 5 δωμάτια - χωρίσματα, διαφόρων διαστάσεων, που επικοινωνούσαν μεταξύ τους ή με τους δρόμους, με πλακόστρωτες αυλές, με μικρότερα ή μεγαλύτερα ανοίγματα (πόρτες). Με τη φετινή έρευνα αποκαλύφθη-

* Στη φετινή ανασκαφική περίοδο πήραν μέρος ο αρχιτέκτονας Κώστας Καλούδης, ο γεωλόγος Γεώργιος Συρίδης, όπως και πέρσι, ο σχεδιαστής Ἀργύρης Κούντουρας, συνεργάτης από την αρχή της ανασκαφής, οι αρχιτεχνίτες, Δημήτριος Μαθιός του Μουσείου Θεσσαλονίκης και Γιάννης Λαϊνίδης του Μουσείου Κομοτηνής, ο οποίος συνέχισε την εργασία στο Μουσείο Κομοτηνής, όπου φυλάσσονται τα εύρηματά της Μεσημβρίας (γιατί δεν υπάρχει Μουσείο στην Ἀλεξανδρούπολη), οι επιστημονικοί βοηθοί Μαρία Ἀποστόλου και Ρουπέν Καλφαγιάν· βοήθησαν και οι αρχαιοφύλακες Βασίλης Χατζηστεφάνου της Μεσημβρίας και για λίγο ο Ἀπόστολος Πλιάου της περιοχής Μάκρης Ἀλεξανδρούπολης.

Στην περίοδο της ανασκαφής ήρθε στη Μεσημβρία η εκπρόσωπος του ΤΑΠ κ. Ἰφιγένεια Γεωργοπούλου, για αναγνώριση του χώρου και οριστικοποίηση του σχεδίου Φυλακίου, που πρόκειται να κατασκευασθεί τὸν ἐπόμενο χρόνο, όπως εἶπε, σε ἀντικατάσταση του ἀποσθρωμένου παλαιού, πρὸς χαρὰν ὅλων μας, γιατί ἀπὸ χρόνια τώρα μᾶς ἀπασχολεῖ τὸ θέμα αὐτό.

Ἐξάλλου, ἀρκετοὶ Ἕλληνες και ξένοι ἐπιστήμονες, καθώς και ἐπιστημονικά ἰδρύματα και πολιτιστικὲς ὀργανώσεις, ἀλλὰ και πολλοὶ μεμονωμένοι ἐπισκέπτες ἐπισκέφθηκαν τὸν χώρο και, όπως ἔλεγον, ἔμειναν πάρα πολὺ εὐχαριστημένοι ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψήν τὴν ἐν τῇ αὐτῇ τῇ ἀκριτικῇ Θράκῃ μας.

καν στὴν περιοχὴ αὐτὴ, σχεδὸν στὸ σύνολό τους, τὰ κτίσματα τῆς γ' καὶ β' φάσης, ἐνῶ σὲ μερικὰ σημεῖα φάνηκαν καὶ καλοχτισμένοι τοῖχοι τῆς α' φάσης, σὲ βάθος 1.50 μ. περίπου καὶ σὲ μερικὰ σημεῖα ἀκόμη βαθύτερα, ὅπως καὶ τὸν περασμένο χρόνο στὸν ἄλλο χώρο.

Στὸ σπίτι 4 (πίν. 18β) (ΠΑΕ, 1970, 67 - 68, εἰκ. 1), ποὺ εἶναι στὴ γωνία τοῦ κεντρικοῦ καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ δρόμου, ἡ ἔρευνα ἔγινε στὰ χωρίσματα Η, Θ καὶ η. Στὸ χωρίσμα Η εἴχαμε τὸ πιὸ ἐντυπωσιακὸ στρώμα καταστροφῆς μὲ πάρα πολλὰ κεραμίδια στέγης καὶ ἄλλα ὑλικά, ποὺ ἦταν ἀδιατάρακτα. Μετὰ τὴν ἀφαίρεσή τους ἡ ἔρευνα συνεχίστηκε σὲ βάθος 1 μ. περίπου, ὅπου ἄρχισαν νὰ φαίνονται οἱ τοῖχοι τῆς ἀρχαιότερης φάσης τοῦ οἰκισμοῦ (πίν. 19α). Ἀμέσως, στὸ α' στρώμα, κοντὰ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ χωρίσματος καὶ σὲ ἀπόσταση 2.40 μ. ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο βρέθηκαν ἀποσπασματικὰ εἰδῶλια, ὅλα συγκεντρωμένα στὸ σημεῖο αὐτό. Ἀρκετὰ συμπληρώθηκαν καὶ ἔτσι ἔχουμε: εἰδῶλιο καθιστῆς γυναικείας μορφῆς (Κυβέλη), σωζ. ὕψ. 0.22 μ. (πίν. 19β), ἄλλο ὅμοιο εἰδῶλιο, ὕψ. 0.17 μ., τρία εἰδῶλια ἀνδρικῶν μορφῶν, τὸ ἓνα ὕψ. 0.30 μ. καὶ τὰ ἄλλα δύο ποὺ εἰκονίζουν τὸν Ἡρακλῆ, ὕψ. 0.28 μ. καὶ 0.17 μ. ἀντίστοιχα (πίν. 19γ, 20α), τρία εἰδῶλια γυναικείων μορφῶν (πίν. 20β, 20δ), ἓνας Ἑρωτας (πίν. 20γ), προτομὴ γυναικεῖου εἰδωλίου ὕψ. 0.12 μ., καθὼς καὶ μιὰ κεφαλὴ γενειοφόρου ἀνδρικῆς μορφῆς (μάσκα) (πίν. 20ε), ὕψ. 0.235 μ. Γενικὰ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ εὐρήματα ἦταν κοντὰ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, δηλ. τὰ εἰδῶλια, ἐνῶ κοντὰ στὸν δυτικὸ τοῖχο βρέθηκαν τὰ περισσότερα μεταλλικὰ ἀντικείμενα (χάλκινα καὶ σιδερένια στελέχη). Διάσπαρτη σὲ ὅλο τὸ χώρο ἦταν ἡ κεραμεικὴ: ὅστρακα ἀπὸ προϊστορικὰ ἀγγεῖα, ἀβαφὴ ἀπὸ μεγάλα ἀγγεῖα (ἀμφορέων), βάσεις ἀγγείων μὲ ἐμπέστη διακόσμηση, ὅστρακα ἀπὸ κανθάρους μὲ διακόσμηση «δυτικῆς κλιτύος», καθὼς καὶ ὅστρακα ἀπὸ διάφορα μελαμβαφὴ ἀγγεῖα (σκύφοι, κάνθαροι, κλπ.). Καὶ τέλος 29 χάλκινα νομίσματα δυσδιάκριτα, κυρίως κοντὰ στὸ δυτικὸ τοῖχο, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ κέντρο (πίν. 21α). Σημειώνουμε ἀκόμη ὅτι σὲ βάθος 0.35 μ. φάνηκε τμῆμα δαπέδου προφανῶς ἀπὸ κονίαμα, τὸ ὁποῖο ἀφήσαμε στὴ θέση του.

Ἡ ἔρευνα συνεχίστηκε καὶ στὸ χωρίσμα Θ ποὺ εἶναι ὁ ἀκραῖος χώρος τοῦ σπιτιοῦ 4, δηλ. πρὸς τὸν κεντρικὸ καὶ ἀνατολικὸ δρόμο τοῦ Π.Ο.

(πίν. 21β). Καί ἐδῶ στό ἴδιο στρώμα καταστροφῆς, ὅπως καί στό Η, βρέθηκαν ἀρκετά κεραμίδια στέγης, στρωτήρες καί καλυπτῆρες, λακωνικοῦ καί κορινθιακοῦ τύπου. Μετά τὸ α' καί β' στρώμα, τὸ σκάψιμο ἦταν δυσκολότερο γιατί ὑπῆρχαν ἀρκετὲς μικρὲς πέτρες διάσπαρτες στὸν χῶρο (πίν. 22α). Ἀκόμη κοντὰ στό δυτικὸ τοῖχο τοῦ χωρίσματος ἀποκαλύφθηκαν πέτρες ποὺ δένονται κατὰ κάποιον τρόπο μὲ τοὺς τοίχους τῆς βορειοδυτικῆς γωνίας καί ἀποτελοῦν ἓνα πάγκο ἢ πεζούλι, μὲ λατρευτικὸ ἴσως χαρακτήρα, γι' αὐτὸ καί τὸ ἀφήσαμε στὴ θέση του (πίν. 22β). Ἡ ἔρευνα ἔφθασε σὲ βάθος 1.45 μ. περίπου. Ἀπὸ κεραμικὰ εἴχαμε κυρίως ὄστρακα μελαμβαφῶν σκύφων καί κανθάρων, λαβὲς περισσότερες, λυχνάρια καί ἀβαφὴ ὄστρακα ἀπὸ μεγάλα ἀγγεῖα τὰ πιὸ πολυά. Ἀκόμα ἓνα πῶμα μελαμβαφοῦς πυξίδας, λαβὴ καί μέρος τοῦ σώματος κανθάρου, καθὼς καί 26 χάλκινα νομίσματα δυσδιάκριτα, πρὸς τὸ νοτιοανατολικὸ τμῆμα τοῦ χώρου.

Τὸ χωρίσμα η εἶναι ὁ ἀκραίος χῶρος τοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου 2, στὰ νότια τοῦ Θ, πρὸς τὸν ἀνατολικὸ καί τὸ νότιο δρόμο τοῦ Π.Ο., μὲ τὸν ὁποῖο ἐπικοινωνεῖ μὲ ἀνοιγμα θύρας, πλάτ. 1.10 μ. Ἡ ἔρευνα στὸ η εἶχε ἀρχίσει κατὰ τὴν προηγούμενη περίοδο καί συνεχίστηκε φέτος μέχρι βάθ. 1.25 μ. (εἰκ. 23α).

Βρέθηκαν ἀρκετά ὄστρακα ἀπὸ μεγάλα ἀβαφὴ ἀγγεῖα, κυρίως ἀμφορέων, χεῖλος ἀπὸ μεγάλο πιθάρι, λαιμὸς ἀπὸ μεγάλο ἀμφορέα μὲ τὴν ἐνσφράγιση λαβὴ του καί παράσταση ξίφους. Ἀκόμη πολλὰ χάλκινα ἐλάσματα καί κομμάτια ἀπὸ μολύβι.

Σ π ί τ ι 2. Στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ Π.Ο εἶναι τὸ πολὺ γνωστὸ μας σπίτι 1 (πίν. 23β) καί στὴ συνέχεια πρὸς Νότον τὸ σπίτι 2 ποὺ ἀκουμπάει, ὅπως καί τὸ νοτιότερα βρισκόμενον σπίτι 3, στὸ ἀνατολικὸ σκέλος τοῦ τείχους τοῦ Π.Ο, ἐνῶ πρὸς τὰ δυτικὰ εἶναι ὁ ἀνατολικὸς δρόμος τοῦ οἰκισμοῦ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε διαφόρων διαστάσεων χωρίσματα (α, β, γ, δ, ε). Ἡ ἔρευνα στὰ σπίτια 2 καί 3 ἦταν συμπληρωματικὴ τῆς πρώτης ποὺ ἔγινε σὲ παλαιότερη ἀνασκαφικὴ περίοδο (1969 καί 1970). Στὸ χωρίσμα (β) ἡ ἔρευνα ἔφθασε σὲ βάθος 1.10 μ. (πίν. 24α). Βρέθηκαν ἀρκετά ἀβαφὴ ὄστρακα (ἀμφορέων) καί πάρα πολλὰ ἀπὸ μεγάλα ἀγγεῖα, κυρίως μαγειρικὰ σκεύη. Ἀκόμη ὄστρακα ἀπὸ κανθάρους μὲ «δυτικῆς κλιτύος» διακόσμηση, ἓνα ἀπὸ χεῖλος κρα-

τήρα μὲ παράσταση ἀνθεμίου καὶ 9 χάλκινα νομίσματα. Σημειώνουμε ὅτι κοντὰ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τὸ χῶμα εἶχε φανερά σημάδια ἀπὸ φωτιά, ἦταν σχεδὸν μαῦρο καὶ μάλιστα βρέθηκαν μαζί, μέσα στὰ χῶματα, κομμάτια ἀπὸ μολύβι καὶ χαλκὸ καὶ πολλὰ ἀπὸ ὀξειδωμένο σίδηρο.

Στὸ χώρισμα (δ), νοτιότερα ἀπὸ τὸ (β), βρέθηκαν ἀρκετὰ ὄστρακα κυρίως ἀπὸ ἀβαφὴ ἀγγεῖα καὶ περισσότερες ἀπὸ δώδεκα ἀγνύθες πῆλινες, θραύσματα μεγαρικῶν σκύφων, ὄστρακα ἀπὸ προϊστορικὰ ἀγγεῖα. Τεμάχιο ἀπὸ τὸ σῶμα κανθάρου μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση, ὄστρακα ἀπὸ ληκύθιο μὲ παράσταση ἀνθεμίου καὶ ἀρκετὰ μελαμβαφὴ (κάνθαροι, σκύφοι). Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν στὸ χώρισμα αὐτὸ οἱ τοῖχοι ποὺ ἀποκαλύφθηκαν καὶ ἀνήκουν στὴν παλαιότερη φάση τοῦ οἰκισμοῦ, οἱ ὁποῖοι διασχίζουν τὸ χώρισμα καὶ συνεχίζονται καὶ πέρα ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ φυσικὰ σκέλος τοῦ Τείχους τοῦ Π.Ο. Στὸ χώρισμα (γ), ποὺ ἡ ἔρευνα ἔφθασε στὸ 1.10 μ. (πίν. 24β), βρέθηκαν πάρα πολλὰ ὄστρακα ἀπὸ ἀβαφὴ ἀγγεῖα, κυρίως ἀμφορέων, καθὼς καὶ ὀξυπύθμενος ἀμφορέας μὲ κυκλικὲς σφραγίδες στὶς ἐνσφράγιστες λαβὲς καὶ μέσα στὸν ἀμφορέα αὐτὸν ἀρκετὰ ὄστρακα ἀπὸ μεγαρικὸ σκύφο, ἀλλὰ καὶ θραύσματα χυτροειδοῦς ἀγγείου. Κομμάτια ἀπὸ εἰδῶλιο γυναικειᾶς μορφῆς καὶ 5 χάλκινα νομίσματα, στὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὑπάρχει παράσταση λύρας. Ὅπως καὶ στὸ χώρισμα (δ) ἀποκαλύφθηκε καὶ ἐδῶ τοῖχος τῆς παλαιότερης φάσης τοῦ οἰκισμοῦ. Στὸ χώρισμα (ε) βρέθηκαν τρεῖς ἀγνύθες, ἀρκετὰ ἀβαφὴ ὄστρακα καὶ μελαμβαφὴ ἀπὸ σκύφους καὶ κύλικες, καθὼς καὶ ἓνα χάλκινο νόμισμα δυσδιάκριτο. Ἐδῶ ἡ ἔρευνα ἔφθασε σὲ βάθος 0.70 μ.

Ἡ ἔρευνα τοῦ σπιτιοῦ 2 ὁλοκληρώθηκε μὲ τὸ χώρισμα (α) ποὺ βρίσκεται πρὸς τὰ δυτικὰ (πίν. 25α), δηλ. κοντὰ στὸν ἀνατολικὸ δρόμο καὶ ἔφθασε σὲ βάθος 0.84 μ. Βρέθηκαν ἀρκετὰ ὄστρακα ἀπὸ ἀβαφὴ ἀγγεῖα, προϊστορικά, βάσεις ἀπὸ μικρὰ κύπελλα, ἑπτὰ λαβὲς ἀπὸ μελαμβαφεῖς κύλικες, βάση ἀγγείου μὲ ἐμπύεστη διακόσμηση καὶ βάση ἀπὸ πινάκιο μὲ δυσδιάκριτη διακόσμηση, τεμάχιο ἀπὸ μεγαρικὸ σκύφο, ἄλλο ἀπὸ λυχνάρι, κεφάλι ἀπὸ πήλινο εἰδῶλιο μὲ καλύπτρα. Τέλος 16 χάλκινα νομίσματα διαφόρων μεγεθῶν καὶ κομμάτι ὀξειδωμένου σιδήρου, ποὺ πρέπει νὰ ἦταν ἐργαλεῖο.

Σ π ί τ ι 3. Ἡ ἔρευνα στὸ σπίτι 3 (πίν. 25β) ποὺ βρίσκεται νότια τοῦ σπιτιοῦ 2 ἔφθασε μέχρι βάρθ. 0.65 μ. στὰ δυὸ χωρίσματά του (α) καὶ (β) (πίν. 26α). Στὸ (α) βρέθηκαν λίγα ἀβαφὴ καὶ μελαμβαφὴ ὅστρακα, κυρίως σκύφων καὶ κανθάρων, ἀρκετὰ κόκαλα, κομμάτια ἀπὸ μολύβι καὶ χαλκὸ καὶ 2 χάλκινα νομίσματα. Στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ χώρου βρέθηκε μεγάλο τμήμα ἀπὸ ὀξυπύθμενο ἀμφορέα στὴ θέση του. Ἀποκαλύφθηκε καὶ ἐδῶ τοίχος μήκ. 2 μ., τῆς παλαιότερης φάσης, στὸ κέντρο περιόπου.

Στὸ χωρίσμα (β) (πίν. 26β) βρέθηκαν λίγα ὅστρακα ἀπὸ ἀβαφὴ ἀγγεῖα, ἐνσφράγιστη λαβὴ ἀμφορέα, ὅστρακα ἀπὸ κάνθαρο μὲ «δυτικῆς κλιτύος» διακόσμηση, 6 χάλκινα νομίσματα καὶ μερικά χάλκινα ἐλάσματα, ἐνῶ στὴν ἀνατολικὴ μεριὰ τοῦ χώρου βρέθηκε ἀβαφὴς ἀμφορέας σὲ κομμάτια. Στὴν περίπτωσιν τοῦ σπιτιοῦ 3 ἔχουμε νὰ παρατηρήσουμε, ὕστερα ἀπὸ τὴ φετινὴ ἔρευνα, σὲ μεγαλύτερο βάθος, ὅτι, πιθανὸν νὰ πρόκειται γιὰ χωρίσματα ποὺ ἀνήκουν στὸ σπίτι 2 καὶ δὲν ἀποτελοῦν χωριστὸ σπίτι. Ὡστόσο κρατήσαμε καὶ σήμερα τὸν ὅρο σπίτι 3 γιὰ διευκόλυνση στὴν τελικὴ σύνταξη τοῦ γενικοῦ σχεδίου τοῦ Π.Ο., ἀλλὰ καὶ στὴν παραπέρα μελέτη φυσικά, ποὺ θὰ γίνεῖ μὲ τὴν ὁλοκληρῶση τῆς ἔρευνας καὶ στὰ ἄλλα πρὸς τὸ Νότο κτίσματα, ὡς τὸ τέρμα τοῦ οἰκισμοῦ πρὸς τὴ θάλασσα.

Νότιος τομέας τοῦ Π.Ο.

Νοτίως τοῦ νότιου δρόμου τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ καὶ πρὸς τὴ θάλασσα, ἡ ἔρευνα ποὺ ἄρχισε πέρυσι συνεχίστηκε σὲ μεγαλύτερο βάθος (1.30 - 1.50 μ.), σὲ πλάτος 6.50 μ. καὶ σὲ ὅλη σχεδὸν τὴν ἔκτασιν, ἀπὸ τὸ δυτικὸ ὡς τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ, χωρὶς ὅμως νὰ ὁλοκληρωθεῖ καὶ σὲ βάθος. Οἱ τοῖχοι ποὺ ἀποκαλύφθηκαν, ὡς τώρα τοῦλάχιστο, φαίνεται ὅτι ἀνήκουν σὲ κτίσματα - σπιτία τῶν φάσεων γ' καὶ β', πράγμα ποὺ θὰ βεβαιωθεῖ καλύτερα στὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο.

Στὸ χώρο νότια τοῦ δυτικοῦ τείχους (πίν. 27α) καὶ τοῦ δυτικοῦ δρόμου τοῦ Π.Ο. ἡ ἔρευνα ἔφθασε σὲ βάθος 1.30 - 1.50 μ. (τὸ ἔδαφος ἔχει κλίση), καὶ σὲ 6.10 μ. πλάτος, δηλ. ὡς τὸ κρήνισμα πρὸς τὴ θάλασ-

σα, στή δυτική πλευρά, ὅσο εἶναι καὶ τὸ μήκος τοῦ τοίχου πὺν σώζεται, ἐνῶ στήν ἀνατολική πλευρά σὲ πλάτος 2.60 μ. ἀντίστοιχα.

Βρέθηκαν λίγα ἀβαφή καὶ ἀρκετὰ μελαμβαφή ὅστρακα, κυρίως σκύφων καὶ κανθάρων, ἀλλὰ καὶ προϊστορικά τοῦ γνωστοῦ τύπου. Κοντὰ στὸ δυτικὸ τείχος τὸ χῶμα ἦταν μαῦρο, ἀνακατεμένο καὶ μὲ πολλὰ κομμάτια ἀπὸ πηλό, πὺν φέρουν στήν ἐπιφάνειά τους ραβδώσεις, πράγμα πὺν θυμίζει τοίχους ἢ χωρίσματα δωματίων, ἀπὸ καλάμια ἢ ἄλλους βλαστοὺς ἐπιχρισμένους μὲ πηλό, πράγμα πὺν παρατηρεῖται γιὰ πρώτη φορὰ στή Μεσημβρία. Ἀκόμα εἶχαμε πολλὰ κόκαλα καὶ δόντια ζώου, μερικά ἀπὸ αὐτὰ δουλεμένα καὶ ἓνα χάλκινο ἀντικείμενο, ἴσως ἐγχειρίδιο. Ξεχωρίζουμε ἀκόμα καὶ ἓνα ὅστρακο, ἴσως ἀπὸ ἀβαφή ἀμφορέα, πὺν βρέθηκε στὸ βαθύτερο στρώμα, μὲ τὴν παρακάτω ἐπιγραφή:

--ΔΕ---
 ---ΕΤΟ---
 --ΤΕ-----
 --ΕΓΕΣΣΕ-----
 -ΕΛΕΤΟΤΕ---
 -ΟΔΩΡΕΛΕ---

Στὰ νότια τοῦ χώρου 1 (εἰκ. 27β) (ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς καθὼς καὶ οἱ ἄλλοι ὡς τὸ 7 καὶ 8 εἶναι ἀντίστοιχοι πρὸς τοὺς χώρους πὺν εἶναι πρὸς Βορρὰ καὶ ἔχουν ἀνασκαφεῖ πέρυσι), ἡ ἔρευνα ἔφθασε σὲ βάθος 1.55 μ. καὶ οἱ τοῖχοι του ἐκτείνονται πρὸς Νότο, ὁ δυτικὸς μέχρι 5.20 μ. καὶ ὁ ἀνατολικὸς μέχρι 5.30 μ. Βρέθηκαν λίγα κόκαλα καμένα, ἀγνύθες, κομμάτια ἀπὸ χαλκὸ καὶ ἐννέα χάλκινα νομίσματα, δύο χάλκινα ἐλάσματα καὶ βελόνη. Ἀκόμα ὅστρακα ἀπὸ ἀβαφεῖς ἀμφορεῖς, λαβὲς κυρίως καὶ πινάκια, ἀπὸ μελαμβαφεῖς σκύφους καὶ κανθάρους καὶ μικρὰ κύπελλα, κομμάτια ἀπὸ λυχνάρια καὶ λαβὴ ἀπὸ καλυκωτὸ κρατήρα μὲ καφὲ γάνωμα, δύο ὅστρακα ἀπὸ ἐρυθρόμορφο ἀγγεῖο (σκύφο;) μὲ παράσταση γυναικείας μορφῆς, πὺν εἶναι στραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ φορεῖ ἀχειρίδωτο χιτῶνα τὸ ἓνα, ἐνῶ στὸ ἄλλο τμῆμα ἀπὸ τίς πτυχὲς χιτῶνα.

Στὰ νότια τῶν χώρων 2 καὶ 3 ἡ ἔρευνα ἔφθασε σὲ βάθος 1.71 μ., ἐνῶ τὸ μήκος τῶν τοίχων εἶναι, τοῦ δυτικοῦ 5.30 μ. καὶ τοῦ ἀνατολι-

κοῦ 4.70 μ. Βρέθηκαν ἀρκετὰ ὄστρακα ἀπὸ ἀβαφὴ μικρὰ καὶ μεγάλα ἀγγεῖα, ἀμφορεῖς κυρίως, προϊστορικά, μελαμβαφὴ, βάσεις ἀπὸ μικρὰ κύπελλα καὶ σκύφους. Σὲ δυὸ ἀπὸ τὶς βάσεις αὐτὲς εἶναι χαραγμένα γράμματα:

Ι Η Η Ν Δ στή μία
καὶ

Δ Γ Δ Γ Π στήν ἄλλη.
Σ

Ἀκόμη τέσσερα ὄστρακα ἀπὸ δυὸ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα (σκύφους). Τὸ ἓνα ὄστρακο σώζει καὶ μέρος τοῦ χείλους μὲ διακόσμηση, ἐνῶ στὸ ἄλλο σῶμα ὑπάρχει μιὰ γυναικεῖα μορφή πού στρέφει πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ ἔχει μπροστά της ἓνα ἀγγεῖο. Τὸ ἄλλο ὄστρακο ἔχει τμήμα ἀπὸ τὶς πτυχὲς γυναικεῖου ἐνδύματος. Στὸ ἓνα ὄστρακο τοῦ ἄλλου σκύφου ὑπάρχει παράσταση ἀνδρική μορφῆς, πού σώζεται μέχρι τὶς κνήμες, ἐνῶ λείπει καὶ τὸ κεφάλι, ἐνῶ στὸ ἄλλο ὑπάρχει μέρος τοῦ ἐνδύματος μὲ πτυχές, γυναικεῖας μορφῆς. Ἀκόμη βρέθηκαν κομμάτια ἀπὸ μολύβι, σκουριές ἀπὸ σίδηρο, ἀρκετὰ κόκαλα καὶ ἕξι χάλκινα νομίσματα.

Στὰ νότια τοῦ χώρου 4 ἡ ἔρευνα ἔφθασε σὲ βάθος 1.70 μ. στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ χώρου καὶ 1.50 μ. στὸ ἀνατολικό. Ὁ χώρος αὐτὸς παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιατί στὸ δυτικὸ, ἀλλὰ καὶ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα κυρίως ἀποκαλύφθηκαν τοῖχος τῆς ἄλλης οἰκοδομικῆς φάσης τοῦ οἰκισμοῦ. Βρέθηκαν ἀρκετὰ ὄστρακα ἀπὸ ἀβαφὴ ἀγγεῖα καὶ λαβὲς ἀμφορέων, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ μελαμβαφὴ (σκύφων, κανθάρων, κλπ.). Ἐνα ὄστρακο ἀπὸ ἐρυθρόμορφο ἀγγεῖο μὲ παράσταση καθήμενης γυμνῆς μορφῆς πού κρατᾷ στεφάνι στὸ χέρι. Ἀκόμη λαβὴ ἀπὸ καλυκωτὸ ἐρυθρόμορφο κρατήρα καὶ τέσσερα χαρακτηριστικὰ ὄστρακα ἀπὸ ἐρυθρόμορφα κλειστά ἀγγεῖα. Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ χώρου καὶ στὸ βαθύτερο στρώμα βρέθηκε ἐρυθρόμορφο ὄστρακο ἀπὸ πῶμα πυξίδας πού φέρει τὴν παράσταση ἐνὸς βωμοῦ στὰ δεξιὰ καὶ στὰ ἀριστερὰ μιᾶς μορφῆς πού κινεῖται πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἐνδεδυμένης μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Γύρω - γύρω παράσταση κυματίου. Τρία χάλκινα νομίσματα δυσδιάκριτα.

Στὰ νότια τοῦ χώρου, ἐκεῖ πού περνοῦσε ὁ παλαιὸς ἀγροτικὸς δρόμος, σὲ ἀπόσταση 4.80 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο καὶ 3 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ καὶ σὲ βάθος 1.36 μ., βρέθηκε χρυσὸ νόμισμα, διαμ. 0.027 μ. καὶ πάχους 0.003 - 4 μ. Στὴ μία ὄψη του ἔχει τὴν Ἀρσινόη σὲ προφίλ καὶ

στὴν ἄλλη διπλὸ κέρασ Ἀμαλθείας μὲ τὴν ἐπιγραφὴ *ΑΡΣΙΝΟΗΣ ΦΙΛΑΔΕΛΦΟΥ* καὶ κάτω τὰ γράμματα *Ε Π Θ*. Χρονολογεῖται πιθανόν στὰ μετὰ τὸ 270 π.Χ. χρόνια.

Στὰ νότια τοῦ χώρου 5 ἡ ἔρευνα ἔφθασε σὲ βάθος 1.25 μ. Ὁ χώρος αὐτὸς διαιρεῖται σὲ δύο μέρη ἀπὸ ἓνα μικρὸ τοῖχο, μὲ διαφορετικὴ σύνθεση τῶν χωμάτων, μέσα στὰ ὁποῖα βρέθηκαν λίγα ἀβαφὴ ὄστρακα ἀμφορέων, ἀρκετὰ μελαμβαφὴ σκύφων καὶ κανθάρων, τμήμα λαβῆς ἀπὸ ἐρυθρόμορφο καλυκωτὸ κρατήρα καὶ ὄστρακο ἀπὸ ἐρυθρόμορφο ἀγγεῖο μὲ παράσταση ἀνθεμίου, δύο ἀγνύθες, χάλκινη πόρπη καὶ διάφορα ἐλάσματα ἀπὸ χαλκίό.

Σὲ βάθος 1.10 μ. ἔφθασε ἡ ἔρευνα τοῦ χώρου ποὺ εἶναι νότια τοῦ 6α. Βρέθηκαν λίγα ἀβαφὴ καὶ μελαμβαφὴ ὄστρακα, φάνηκε καθαρὰ ὁ καλοχτισμένος μὲ δυὸ σειρὲς πέτρες τοῖχος, ποὺ χωρίζει τοὺς δύο χώρους 6α καὶ 6 στὰ δύο καὶ ἔχει μῆκος 2.90 μ., χωρὶς ὅμως νὰ φθάσουμε ἀκόμη στὸ φυσικὸ ἔδαφος.

Στὰ νότια τοῦ χώρου 6 ἡ ἔρευνα δὲν ἔφθασε μέχρι τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους, γιατί ἦταν ἡ τελευταία ἡμέρα τῆς ἀνασκαφῆς, ἀλλὰ τὰ πρῶτα εὐρήματα ἦταν πολὺ ἐνδιαφέροντα. Σὲ βάθος μόλις 0.13 μ., δηλ. στὸ α' στρώμα καὶ κοντὰ (0.50 μ.) στὸν βόρειο τοῖχο βρέθηκαν θραύσματα ἀπὸ διάφορα εἰδῶλια, ἓνα χάλκινο νόμισμα καὶ τεμάχιο ὀξιδωμένου σιδήρου. Ἀπὸ τὰ εἰδῶλια τὸ πιὸ σημαντικὸ ἦταν μιὰ ὄρθια γυναικεῖα μορφή (πίν. 28α), ποὺ στὰ δεξιὰ της καὶ κάτω ἀπὸ τὸ σηκωμένο δεξιὸ χέρι βρίσκεται μιὰ ὄρθια παιδικὴ μορφή. Στὸ ἐπόμενο (β') στρώμα, ἀνάμεσα σὲ πολλὰ κεραμίδια στέγης, κορινθιακοῦ τύπου, καὶ ὄστρακα ἀβαφῶν ἀγγείων, βρέθηκαν καὶ ἄλλα εἰδῶλια καὶ τρία σχεδὸν ἀκέραια ἀβαφὴ ἀγγεῖα (πίν. 28β, 28ε-στ). Ἀκόμη εἴχαμε καὶ ἓνα ἀκέραιο εἰδῶλιο γυναικεῖας μορφῆς (πίν. 28γ), κοντὰ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ χώρου. Φθάσαμε σὲ βάθος 0.47 μ. καὶ φυσικὰ ἡ ἔρευνα πρέπει νὰ συνελθῇ, σίγουρα δὲ θὰ ἔχει καὶ ἄλλα νὰ μᾶς δώσει, ἀλλὰ καὶ θὰ μᾶς βοηθήσει νὰ γνωρίσουμε καλύτερα τὸν προορισμὸ του καὶ τὴ σχέση του μὲ τοὺς ἄλλους χώρους καθὼς καὶ τὸν εὐρύτερο τῆς ὅλης περιοχῆς.

Στὰ νότια τῶν χώρων 7 καὶ 8, ἡ ἔρευνα ἔφθασε σὲ βάθος 0.50 μ., (πίν. 29α), χωρὶς νὰ φανεῖ ἀκόμα ὁ διαχωριστικὸς τοὺς τοῖχος, ὅπως δείχνει ὁ ἀντίστοιχος πρὸς τὰ βορινὰ, ποὺ ἀσφαλῶς ὑπάρχει, ὅπως συμ-

περαίνουμε. Σ' αὐτὸ τὸ βάθος βρέθηκαν 4 χάλκινα νομίσματα, λίγα ἀβαφή καὶ μελαμβαφή ὄστρακα, χάλκινος κρίκος, καὶ μερικά τεμάχια ἀπὸ χαλκὸ, ἓνα κόκαλο μὲ ἓνα κομμάτι μολύβι, δύο προϊστορικά ὄστρακα, λίγα κεραμίδια στέγης, ἓνα κομμάτι ὀξειδωμένου σιδήρου, ἴσως ἀπὸ ἐγχειρίδιο, μιὰ κοκάλινη γλυφίδα, τεμάχια ἀπὸ κονιάματα.

Τομέας Β τοῦ Περιτειχισμένου Οἰκισμοῦ¹

Παράλληλα συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα στὰ βόρεια τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ, ὅπου ἀποκαλύφθηκε ἓνα ἀκόμη τμήμα τοῦ μεγάλου οἰκοδομικοῦ τετραγώνου, δυτικά τοῦ χώρου ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ πέρυσι (πίν. 29β, 30α).

Ὁλοκληρώθηκε κατ' ἀρχὴν ἡ ἔρευνα στὸν χώρo ζ στὸ ΝΑ ἄκρο τοῦ τομέα. Στὸ μέσον τοῦ χώρου βρέθηκαν τρεῖς πρόχειρα λαξευμένες πέτρες σὲ σχῆμα κυλίνδρου διαμ. 0.35 μ. καὶ ὕψ. 0.15 - 0.25 μ. Βρίσκονται στὴν ἴδια εὐθεία καὶ ἀπέχουν ἴση ἀπόσταση μεταξύ τους. Εἶναι πιθανὸ νὰ χρησιμοποιοῦνταν ὡς βάσεις γιὰ ξύλινους κίονες ποὺ στήριζαν κάποιo ὑπόστεγο. Δημιουργοῦνταν ἔτσι ἓνα εἶδος προστώου, μιὰ ὁμαλὴ μετάβαση ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ χώρo στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπιτιοῦ (πίν. 30β).

Ἡ ἔρευνα προχώρησε καὶ δυτικά τοῦ περυσινοῦ τομέα (χώρος ι). Ὁ χώρος δὲν ἔδωσε σαφὴ στοιχεῖα ὥστε νὰ ὀρίζεται τὸ ἀπὸ Δυσμὰς καὶ Νότο ὄριό του. Ἀντίθετα στὴν περιοχὴ εἴχαμε ἀρκετὰ ἐκτεταμένο στρώμα καταστροφῆς ποὺ τὸ ἀποτελοῦσαν κυρίως ἀργοὶ λίθοι καὶ κεραμίδια στέγης ποὺ σὲ πολλὰ σημεῖα ξεπερνοῦσε σὲ βάθος τὰ 0.50 μέτρα.

Ἐπίσης δοκιμαστικὴ τομὴ ποὺ ἐγίνε στὰ Δ τοῦ τομέα ἔφερε στὸ φῶς δύο κάθετους μεταξύ τους τοίχους κτισμένους ἀπὸ μικροὺς καὶ μεγάλους δόμους λαξευμένους μόνο στὴν ἐξωτερικὴ τους ἐπιφάνεια. Ὁ τοίχος α ἔχει συνολικὸ μῆκος 22.60 μ. καὶ κατεύθυνση ἀπὸ Ν. πρὸς Β. Τὸ Ν ἄκρο του φθάνει μέχρι τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ βόρειου σκέλους τοῦ

1. Ἡ ἔκθεση γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ τομέα αὐτοῦ εἶναι τῆς Τζένης Τσατσπούλου, ἐπιμελήτριας Ἀρχαιοτήτων, ἡ ὁποία μετέχει ἀπὸ πέρυσι ὡς τακτικὴ συνεργάτης καὶ ἐκπρόσωπος τῆς ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Θράκης.

περιτειχισμένου οἰκισμού. Ὁ κάθετος σ' αὐτὸν τοῖχος β' ἔχει μῆκος 9.30 μ., εἶναι παράλληλος στὸ βόρειο σκέλος τοῦ τείχους τοῦ Περιτειχισμένου οἰκισμού καὶ ἀπέχει ἀπὸ αὐτὸ 4.30 μ. Τὸ δυτ. ἄκρο του ἐφάπτεται στὸ δυτ. σκέλος τοῦ τείχους τοῦ Περιτειχισμένου Οἰκισμού ἐνῶ τὸ ἀνατ. στῇ δυτικῇ παρειᾷ τοῦ τοίχου. Ἡ ἀποκάλυψη τῶν δύο αὐτῶν τοίχων ἔδωσε νέες διαστάσεις στὴν ἔρευνα τῆς εὐρύτερης πόλης καὶ τὴν συσχέτισε ὀριστικὰ μὲ παλιότερες οἰκοδομικὲς φάσεις ποὺ συναντοῦμε καὶ μέσα στὸν περιτειχισμένο οἰκισμό. Ἡ συνέχεια τῆς ἔρευνας θὰ δώσει συμπληρωματικὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ ἀφοροῦν στὴ σχέση ἐξάρτησης τῆς κυρίως πόλης μὲ τὸν Περιτειχισμένο Οἰκισμό καὶ πιθανὸν στίς αἰτίες ποὺ ὤθησαν στὴν ἀπομόνωση τοῦ οἰκιστικοῦ αὐτοῦ συνόλου.

Ἰ ε ρ ὀ τ ῆ ς Δ ῆ μ η τ ρ ο ς

Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς πόλης (πίν. 31α), ἡ ἔρευνα συνεχίστηκε σὲ ἀρκετὴ ἔκταση, κοντὰ καὶ δυτικὰ κυρίως ἀπὸ τὸ Ἰ ε ρ ὀ τ ῆ ς Δ ῆ μ η τ ρ ο ς, σὲ μῆκος μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ Ἱεροῦ, πλάτ. 8 - 10 μ. καὶ ἀνάλογο βάθος (ΠΑΕ 1973, 77 - 81, εἰκ. 5, πίν. 89 καὶ 90), γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τῶν ὁρίων τοῦ περιβόλου, ἀλλὰ καὶ ἄλλων κτισμάτων ποὺ πρέπει νὰ σχετίζονται μὲ τὴν εἰδικότερη σημασία τοῦ χώρου καὶ τὴν ὅλη λειτουργικότητα τούτου, στὴν εὐρύτερη περιοχὴ, πρὸς τὰ δυτικὰ ἰδιαίτερα, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰ βόρεια καὶ τὰ νότια. Ἀποκαλύφθηκαν, ὥς τώρα, τοῖχοι ἀπὸ κτίσματα τῆς β' καὶ α' φάσης τοῦ οἰκισμού, διαφόρων διαστάσεων (πίν. 31β), ποὺ πιθανὸν νὰ ἦταν δωμάτια - χωρίσματα, γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν λατρευτῶν καὶ ἐπισκεπτῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀναγκῶν γενικότερα τοῦ Ἱεροῦ, ἡ συσχέτισή τους ὅμως μὲ αὐτὸ καὶ ὁ κατὰ τὸ δυνατόν ἀκριβὴς προορισμός τους θὰ φανεῖ καλύτερα σὲ μελλοντικὴ ἔρευνα. Οἱ καλοδουλεμένες πέτρες τῶν τοίχων, τὰ κατάλοιπα ἐστίας, δάπεδα μὲ κοκκινωπὰ χρώματα, πολλὰ κομμάτια ἀπὸ χρωματιστὰ κονιάματα, τραπέζοειδεῖς ἢ ἡμικυκλικὲς κατασκευὲς στὸ ἐσωτερικὸ τῶν χωρισμάτων, κεραμίδια λακωνικοῦ καὶ κορινθιακοῦ τύπου καὶ τὸ κάθε εἶδος ὑλικὸ τῶν κτισμάτων, ὁ διαχωρισμός τους σὲ μικρότερα ἢ μεγαλύτερα, ἀλλὰ καὶ ὁ τρόπος γενικότερα τῆς ὅλης οἰκοδομικῆς διάρθρωσης καὶ κάλυψης τοῦ χώρου, δὲν διαφέρει οὐσιαστικὰ ἀπὸ

τὸν ἄλλο οἰκισμό, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται καὶ ἡ διαφοροποίηση τῶν κτισμάτων, ποὺ ἔπρεπε, ἀσφαλῶς, νὰ προσαρμοσθοῦν στὶς ἀνάγκες καὶ τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ παρακειμένου ἱεροῦ χώρου, ἄποψη ποὺ θὰ ἐπιβεβαιωθεῖ καλύτερα, σὲ μελλοντικὴ ἔρευνα. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἔκταση τοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου πρὸς τὰ βορειοδυτικά, χωρὶς νὰ ἔχει βρεθεῖ ἀκόμα τὸ πέρασ του, δείχνει ὅτι ἀρκετὰ πράγματα πρέπει νὰ περιμένουμε ἀκόμη καὶ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, ποὺ φυσικὰ συνδέονται ἄμεσα μὲ τὰ ὑπόλοιπα κτίσματα καὶ τὸν προορισμὸ τους.

Σημαντικὸ εἶναι καὶ ἓνα κυκλικὸ φρεάτιο (δεξαμενὴ νεροῦ ἴσως), βάθ. 2 μ. μέχρι τώρα, ἀπὸ καλοδουλεμένες καὶ καλοχτισμένες πέτρες, μὲ ὠραῖο πλακόστρωτο πρὸς τὴν ἀνατολικὴ του πλευρά, ἀπὸ ὅπου καὶ γινόταν ἡ προσπέλαση πρὸς αὐτό, δεδομένου ὅτι τὸ στόμιό του εἶναι ἐντεταγμένο στὸν τοῖχο ἐνὸς πρὸς τὰ δυτικά κτίσματος. Δὲν ἔχει ἐρευνηθεῖ ἀκόμα σὲ ὅλο του τὸ βάθος καὶ τὰ τυχὸν ὑπάρχοντα εὐρήματα, ὅπως συμβαίνει σὲ τέτοιες περιπτώσεις, πολὺ θὰ βοηθήσουν στὴν ὅλη ἐξερεύνηση τῆς περιοχῆς.

Εὐρήματα

Πάρα πολλὰ ὅστρακα ἀπὸ μελαμβαφὴ κυρίως ἀγγεῖα, διαφόρων τύπων καὶ μεγεθῶν, καθὼς καὶ ἀρκετὰ ἀπὸ ἐρυθρόμορφα μὲ κατάλοιπα παραστάσεων, ὅπως: κεφάλι γυναικείας μορφῆς, πλοιάριο, λύρα, νεανικὴ ἀνδρική μορφή, τμῆμα ἀνδρικοῦ σώματος, παράσταση γενειοφόρου ἀνδρός, τμῆμα ἀνδρικής μορφῆς (ἄνω μέρος) ποὺ κρατᾷ μὲ τὰ χέρια του τὰ πόδια ἄλλης μορφῆς καὶ πιὸ ψηλὰ τμῆμα χεριοῦ ποὺ ὑψώνει διπλοῦ πέλεκυ, τμῆμα ἀπὸ παράσταση ἀμαζονομαχίας (διακρίνονται πόδια γυναικὸς καὶ ἀλόγου), τμῆμα γόνατος ἀνθρώπου καὶ πόδια ζώου, μέρος χιτῶνα, ἄλλο μὲ παράσταση νεανικῆς μορφῆς, μέρος ἀπὸ πόδια Σφίγγας(ς), τμῆμα θυρεοῦ, μέρος χιτῶνα, κάτω τμῆμα ἀνδρικοῦ σώματος μὲ χιτῶνα, κ.ἄ. Ἀκόμα πολλὰ ὅστρακα ἀπὸ ἀβαφὴ ἀγγεῖα, λαβὲς ἐνσφράγιστες, ἀγνύθες, πῆλινα εἰδῶλια, βάση μεγάλο πῆλινο περιφραγτῆριο, κονιάματα μὲ κόκκινο χρῶμα, πολλὰ κομμάτια ἀπὸ κεραμίδια στέγης (στρωτῆρες, καλυπτῆρες) λακωνικοῦ καὶ κορινθιακοῦ τύπου. Βάσεις ἀγγείων μὲ ἐμπέστη διακόσμηση, ἀνθήματα καὶ ἄλλες παραστά-

σεις, καθὼς καὶ ὄστρακα μὲ γράμματα, Ρ, Τ, Δ, Ε, κλπ., σὲ ἓνα δὲ ἀπὸ αὐτὰ καὶ ἡ γνωστὴ μας ἐπιγραφή: ΒΟΣΤΑ (ΔΟΣ).

Λίγα ὄστρακα ἀπὸ τὰ γνωστὰ τοπικὰ προϊστορικά, μὲ ποικίλη διακόσμηση. Σημειώνουμε ἰδιαίτερα ἓνα μικρὸ μαρμάρينو κεφάλι γυναίκας (Θεᾶς Δήμητρος) (πίν. 32α) καλοδουλεμένο, ὕψ. 0.10 μ., τμήμα χειριοῦ καὶ ὠμοπλάτης μαζί ἀπὸ μικρὸ μαρμάρينو ἄγαλμα. Πολλὰ χάλκινα νομίσματα (γύρω στὰ 130) δυσδιάκριτα κατὰ τὸ πλεῖστον κι ἀνάμεσα σ' αὐτὰ ἓνα ποῦ ἔχει παράσταση ἀγγείου μὲ δύο λαβές, θέμα ποῦ δείχνει ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀρχαία πόλη Κύψελα τοῦ Ἑβρου, ποῦ ἦταν κοντὰ στὸν σημερινὸ συνοριακὸ σταθμὸ καὶ ἔχει κοπεῖ γύρω στὸ 400 π.Χ. Κομμάτια ἀπὸ χάλκινα, μολυβένια καὶ σιδερένια μικροαντικείμενα καὶ ἐλάσματα (αἰχμὲς ἀπὸ βέλη, περόνες, κρίκοι, καρφιά, μαχαιρίδια, ἀγκίστρια, χάντρες, βαρίδια, κ.ἄ.).

Ξεχωριστὰ ἀναφέρουμε καὶ μιὰ πῆλινη λεκάνη λουτροῦ (μπανιέρα), σπασμένη σὲ πολλὰ κομμάτια (συνολικοῦ μήκους 1.10 μ. καὶ πλάτ. 0.70 μ., τὸ ὕψος θὰ δοθεῖ ὅταν συγκολληθεῖ), τοῦ τύπου ποῦ ἔχουν βρεθεῖ στὴν Ὀλυνθο καὶ στὴν Πέλλα, ἀλλὰ μὲ ὠραιότατο ἰωνικὸ κυμάτιο διακόσμηση στὰ χεῖλη, ποῦ δὲν ἔχουν οἱ ἄλλες δύο. Ἀκόμα καὶ ἓνας ἀβαφὴς ὀζυπύθμενος ἀμφορέας, μέσα στὸν ὁποῖο ἦταν μελαμβαφὴς κάνθαρος καὶ πινάκιο. Πιθανὸν νὰ πρόκειται γιὰ ταφικὸ πῖθο (ἐγχυτρισμός).

Στ ἐ ρ ε ω τ ι κ ῆ ς ἐ ρ γ α σ ί ε ς ποῦ εἶχαμε ἀρχίσει πέρυσι (1983) στὰ σπίτια τοῦ Π. Οἰκισμοῦ, κυρίως, καθὼς καὶ σὲ μερικὰ σημεῖα τοῦ Τείχους (πίν. 32β, 33α-β), συνεχίστηκαν φέτος ἐντατικότερα καὶ σὲ μεγαλύτερη κλίμακα, μὲ συνεργεῖο ἀπὸ καλοὺς καὶ ἔμπειρους τεχνίτες, τὸν Νίκο Γλὲ καὶ τὸν Γιάννη Μαθιό, μὲ βοηθοὺς τὸν Θόδωρο Χατζηστεφάνου καὶ τὸν Θανάση Πλιάου, τόσο στὸν Περιτειχισμένο Οἰκισμό, ὅσο καὶ στὸ Βόρειο τομέα, καθὼς καὶ σὲ ἄλλα σημεία τῆς ἀνασκαφῆς, γιὰ νὰ προλάβουμε ἐνδεχόμενες καταστροφὲς ἀπὸ πτώσεις, μὲ πάρα πολὺ καλὰ ἀποτελέσματα.

Τέλος πολὺ πετυχημένη ἦταν ἡ ἀεροφωτογράφηση τοῦ χώρου ἀπὸ τὸ Ἑργαστήριο Φωτογραμμετρίας τοῦ τμήματος Ἀγρονόμων Τοπογράφων Μηχανικῶν τοῦ Ἑθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου (Καθηγ. Α. Μπαντέκας, ΕΔΤΠ Κώστας Παγάνης, ΕΜΥ Χαρ. Ἰωαννίδης).

Στὴ Μουσειακὴ Ἀποθήκη τῆς Μεσημβρίας κάναμε διαρρύθμιση τοῦ ἐσωτερικοῦ, μὲ ἐλαφρὲς ξύλινες κατασκευές, ἔτσι, ὥστε καὶ μὲ ἀνάλογο σχετικὸ ἐξοπλισμὸ νὰ μπορεῖ νὰ μένει τὸ ἐπιστημονικὸ καὶ τεχνικὸ τουλάχιστο προσωπικὸ, κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἀνασκαφῆς, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ φέτος, δεδομένου ὅτι ἡ περιοχὴ εἶναι ἀκατοίκητη καὶ ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὰ γύρω χωριὰ μεγάλη καὶ ἀπὸ τὴν Ἀλεξανδρούπολη ἀκόμα μεγαλύτερη (22 χιλ.). Ἐξάλλου καὶ ὁ δρόμος σὲ ἀρκετὸ μῆκος εἶναι χωματόδρομος καὶ ἡ διακίνηση ἀγοραίων ὀχημάτων εἶναι δύσκολη, ἀλλὰ καὶ δαπανηρή. Παράλληλα κτίσαμε ἀποθηκευτικὸ χῶρο, ἐφαπτομένως τοῦ κυρίως κτιρίου καὶ πρὸς τὴν ἀνατολικήν, δηλ. τὴν πίσω πλευρά, χωρὶς νὰ θίγεται αἰσθητικὰ τὸ κτίριο, ὅπου τώρα φυλάσσονται ἐργαλεῖα, καροτσάκια, κάσες, κλπ. καὶ κάθε εἶδους ὑλικὸ σχετικὸ μὲ τὴν ἀνασκαφή. Σημειώνουμε ὅτι τὰ σχέδια τῆς ἐσωτερικῆς διαρρύθμισης, καθὼς καὶ τῆς μικρῆς ἀποθήκης, ἦταν φιλικὴ προσφορὰ τοῦ ἀρχιτέκτονα Κώστα Καλούδη, τὸν ὁποῖον εὐχαριστοῦμε καὶ ἀπὸ τῆς θέσης αὐτῆς.

ΑΝΔΡΕΑΣ Κ. ΒΑΒΡΙΤΣΑΣ

4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΑΡΩΝΕΙΑΣ

(Πίν. 34 - 35)

Ἡ ἀνασκαφὴ φέτος περιορίστηκε στὴ συνέχιση τῆς ἀποκάλυψης τοῦ θεάτρου¹ (πίν. 34). Ὁ ἀγροτικὸς δρόμος ποὺ περνοῦσε πάνω ἀπὸ τὴ σκηνὴ ἀπομακρύνθηκε μὲ τὴν κατασκευὴ παρακαμπτηρίου. Στὴ θέση τοῦ νέου δρόμου βρέθηκαν 6 κιβωτιόσχημοι τάφοι, λαξευμένοι σὲ μικρὸ βάθος στὸ σχιστολιθικὸ πέτρωμα. Τὰ καλύμματά τους ἦταν ἀπὸ τὸ ὕλικὸ τοῦ θεάτρου. Ὁ τάφος VI στὸ δάπεδο εἶχε τετράγωνες πήλινες πλάκες καὶ στὰ τοιχώματα χοντρόκοκκο κονίαμα χρώματος κοκκινοκάστανου. Οἱ τάφοι ἦταν ἀκτέριστοι καὶ ἀνήκουν στὰ ὕστερα ρωμαϊκὰ χρόνια, ὅπως κι αὐτοὶ ποὺ βρέθηκαν στὸ ἄνω κοῖλον τοῦ θεάτρου ὅταν τὸ θέατρο εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ.

Ἀγωγὸς

Καθαρίστηκε τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγωγοῦ ποὺ περνάει κάτω ἀπὸ τὸ κοῖλο καὶ κατευθύνεται στὴν ὀρχήστρα. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πλάτ. 0.50 μ. καὶ ὕψους 1 - 1.50 μ. εἶναι κτισμένο ἀπὸ μεγάλους μαρμαρίνους δόμους ἐπιμελημένης ἐργασίας ἀντίθετα πρὸς τὶς καλυπτῆριες πλάκες, ποὺ εἶναι σχεδὸν ἀκατέργαστες. Ὁ ἀγωγὸς κάτω ἀπὸ τὸ κοῖλο εἶναι βαθμιδωτός.

Κοῖλο

Συνεχίστηκε ἡ ἀποκάλυψη τῶν κερκίδων στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ θεάτρου, ὅπου ἐπίσης σώζονται τρεῖς σειρὲς ἐδωλίων τὰ ὅποια ὅμως ἔχουν πολλὰ φθορὰς. Δὲν σώζονται τὰ ἐδῶλια στὸ σημεῖο ὅπου περνάει ὁ κτιστὸς ἀγωγός. Ἡ VIII κερκίδα θὰ ἀνῆκε στὴ Γερουσία ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή ΓΕΡΟΥΣΙΑΣ τῆς τρίτης σειρᾶς. Τὰ ἐδῶλια, ὅπως διαπι-

1. Στὴν ἀνασκαφὴ ἔλαβαν μέρος οἱ ἀρχαιολόγοι Ἀνθὴ Τσαγκαράκη, Σταυρούλα Δαδάκη, ἐνῶ τὸν συντονισμὸ τῶν ἐργασιῶν εἶχε ἡ ἀρχαιολόγος Χρύσα Καραδήμα. Τὶς εὐχαριστῶ ὅλες γιὰ τὴ συμβολὴ τους στὴν καλὴ ἐκτέλεση τῶν ἐργασιῶν.

στάθηκε ἀπὸ τὴν ἔρευνα στὴν III κερκίδα ἦταν τοποθετημένα στὸ μαλακὸ βράχο, βαθμιδωτὰ λαξευμένο (πίν. 35α - β). Ὅπου τὸ ἔδαφος δὲν ἦταν στέρρο εἶχε συμπληρωθεῖ μὲ μικρὲς πέτρες. Ἐτσι ἔχουμε μία ἀπόδειξη ὅτι τὸ θέατρο εἶχε σίγουρα 10 σειρὲς ἐδωλίων.

Ὁρχήστρα

Ὁ ἀγωγὸς τῆς ὀρχήστρας ἦταν καλυμμένος μὲ χοντροδουλεμένες πλάκες ἀντίθετα μὲ τὰ τοιχώματα ποὺ εἶναι καλοδουλεμένα καὶ ἀνέκουν στὴν ἀρχικὴ φάση τοῦ θεάτρου. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγωγοῦ δὲν ἐρευνήθηκε καὶ δὲν ἀποκαλύφθηκε ἀκόμη τὸ δάπεδο τῆς ὀρχήστρας, τὸ ὁποῖο πιθανότατα ἦταν πατημένη γῆ.

Σκηνή

Ἀποκαλύφθηκε τὸ θεμέλιο τοῦ προσκηνίου πλάτους 0.50 μ. καὶ ἕως ὕψος 0.15 μ., ρωμαϊκῶν χρόνων, ὅπου πατοῦσαν δέκα τρεῖς ὀρθογώνιες κτιστὲς βάσεις, στὶς ὁποῖες στηρίζονται οἱ ἡμικίονες τῆς κιονοστοιχίας τοῦ προσκηνίου ἀφήνοντας δώδεκα ἀνοίγματα-εἰσόδους.

Δὲν ἀποκαλύφθηκε ὁλόκληρος ὁ τοῖχος τῆς σκηνῆς ποὺ εἶναι κατεστραμμένος ἀπὸ τὸ ρέμα καὶ ποὺ τὸ ἀνατολικὸ του τμήμα διατηρεῖ ἐπένδυση ἀπὸ ὀρθογώνιες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες. Ἀφθονα εἶναι τὰ κεραμίδια στέγης καὶ τὰ τοῦβλα ἀπὸ τὴ σκηνὴ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἡ κεραμεικὴ ἀπὸ τὸ λίθινο ἀγωγὸ ἀνήκει στὰ ἐλληνιστικὰ καὶ ρωμαϊκὰ χρόνια. Βρέθηκαν ἐπίσης 48 νομίσματα τῆς Μαρώνειας (4ος - 2ος π.Χ. αἰ.), Ὁρθαγορείας (4ος π.Χ. αἰ.) καὶ ἓνα τῆς Τοπεῖρου (2ος μ.Χ. αἰ.).

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΕΝΤΑΖΟΣ

Συνεχίστηκαν και κατά τὸ 1984 οἱ ἀνασκαφές τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν Ἀμφίπολη ἀπὸ τὸν ἐπίτιμο Γεν. Ἐπιθεωρητὴ Ἀρχαιοτήτων τοῦ ΥΠΠΟ, Καθηγητὴ Δημήτρη Λαζαρίδη, ποὺ ἔμελλε νὰ εἶναι ὁ τελευταῖος χρόνος τῆς μακρόχρονης ἀνασκαφικῆς καὶ ἐρευνητικῆς τοῦ δραστηριότητος, γιατί σὲ λίγους μῆνες ἔφυγε ἀπὸ κοντά μας.

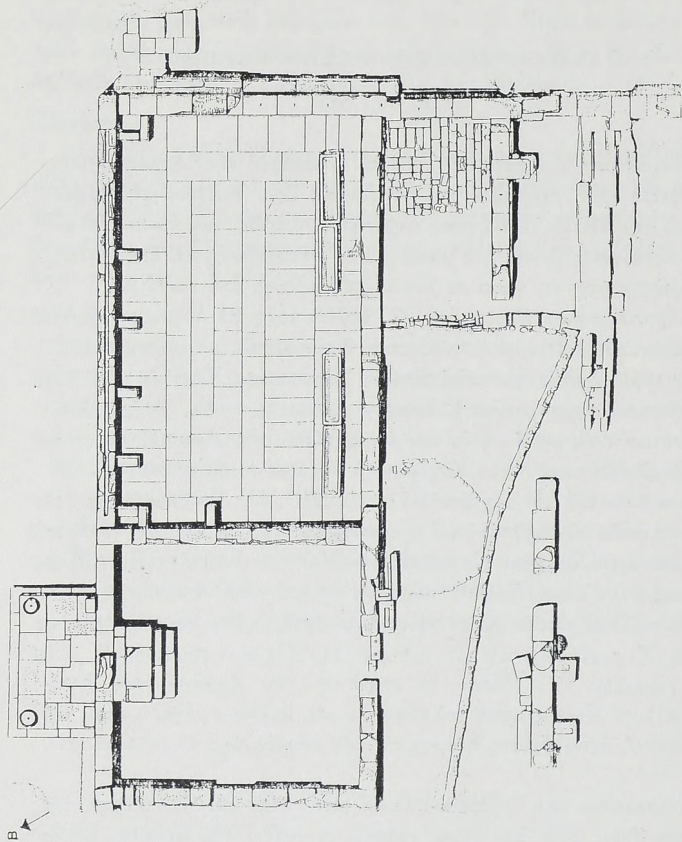
Οἱ ἐρευνες διενεργήθηκαν ἀπὸ 23 Ἰουλίου μέχρι 31 Αὐγούστου σὲ δύο τομεῖς, στὸ Γυμνάσιο καὶ στὸ Κλασικὸ Νεκροταφεῖο, μὲ τὴ βοήθεια τῆς ἀρχαιολόγου - ἐπιστημονικῆς βοηθοῦ Ἀναστασίας Μανδάλα καὶ τῆς ἐπιμελήτριας ἀρχαιοτήτων Καλλιόπης Λαζαρίδη, καθὼς καὶ τῶν ἀκαταπόνητων συνεργατῶν, φυλάκων ἀρχαιοτήτων τῆς Ἀμφίπολης, Ἀλέκου Κοχλιαρίδη καὶ Νίκου Κοχλιαρίδη. Τὰ σχέδια τῆς ἀνασκαφῆς ἔγιναν καὶ πάλι ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα τοῦ ΥΠΠΟ Ἀλ. Παπανικολάου. Τὶς συγκολλήσεις τῶν ἀγγείων καὶ τὸν καθαρισμὸ τῶν μεταλλικῶν εὕρημάτων ἔκαναν οἱ ἔμπειροι συντηρητὲς τοῦ Μουσείου Καβάλας Παν. Τζανετάκης καὶ Γεωργ. Ξυλαπετσίδης. Τέλος στὴν ἐπιτυχία τῆς ἀνασκαφῆς συνέβαλαν οὐσιαστικὰ οἱ προσεκτικοὶ ἐργάτες ποὺ συμμετεῖχαν.

ΓΥΜΝΑΣΙΟ

Μετὰ τὴν ἀγορὰ ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τοῦ ἐλαιώνα, ποὺ κάλυπτε μεγάλο μέρος τοῦ Γυμνασίου, ἔγινε δυνατὴ ἡ συνέχιση τῆς ἀποκάλυψης τοῦ κτιρίου (πίν. 36).

Ἀνασκάφηκε ὅλη ἡ βόρεια πλευρὰ (πίν. 37α) καὶ τὸ ὑπόλοιπο τῆς δυτικῆς (πίν. 37β) καὶ ἔγινε γνωστὸ τὸ σχέδιο τῆς μεγάλης αὐτῆς δημόσιας οἰκοδομῆς (εἰκ. 1), ὀλικῶν διαστάσεων 46.80×36.10 μ.

Ἡ τοιχοποιία τῶν δύο πλευρῶν τοῦ Γυμνασίου εἶναι πολὺ φροντισμένης ἐργασίας. Οἱ πωρόπλινθοι, τοποθετημένοι κατὰ τὸ ἰσόδομο σύστημα, εἶναι δουλεμένοι μὲ βελόνι καὶ ἔχουν στὶς πλευρὲς περιτένια. Γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν κατωτέρων δόμων, πρῶτου καὶ δεύτερου, τῆς θε-

Εἰκ. 1. Κάτοψη τῆς ΒΑ. πλευρᾶς τοῦ Γυμνασίου: αἶθουσα λουτροῦ, βόρειο πρότυλο, βόρεια στοά.

μελίωσης, σκάφτηκε ὁ βράχος ἐξωτερικά. Οἱ δύο τοῖχοι διατηροῦνται σὲ ὕψος ἀπὸ 1.55 μ. - 2.60 μ., τὸ δὲ πλάτος τους εἶναι 0.50 μ. Στὸ μέσο κτιρίου ἀποκαλύφθηκε πρότυλο, διαστ. 3.90×2.20 μ., μὲ δύο ἰωνικὲς βάσεις κιόνων, διαμέτρου 0.47 μ., ποὺ ἀνήκει σὲ μεταγενέστερη οἰκοδομικὴ φάση (πίν. 38α - β). Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ κτιρίου καὶ πρὸς τὴ ΒΔ γωνία του ἀποκαλύφθηκε, ἐξωτερικὰ μόνο, ἡ δυτικὴ εἵσοδος τοῦ Γυμνασίου (πίν. 37β), πλάτους 2.75 μ.

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Γυμνασίου ἔδωσε κατὰ μῆκος τῆς Β πλευρᾶς 4 χώρους: Στὴ ΒΑ γωνία τοῦ κτιρίου ἀποκαλύφθηκε μεγάλη αἴθουσα λουτροῦ (πίν. 39α), διαστ. 12.17×7.10 μ., τῆς ὁποίας τὸ δάπεδο εἶναι στρωμένο μὲ πωρόλιθους. Κατὰ μῆκος τῆς βόρειας καὶ δυτικῆς πλευρᾶς τῆς αἴθουσας ὑπάρχουν μαρμάρινα βάθρα (ὕψους 0.43 μ.) μὲ ἀπλὸ κυμάτιο στὶς 3 πλευρές, ποὺ ἀσφαλῶς θὰ στηρίζαν λουτήρες, ἐνῶ στὶς δύο γωνίες (ΒΑ καὶ ΒΔ) τοῦ χώρου, εἶναι διπλά. Σὲ ὕψος 0.22 μ. ἀπὸ τὰ βάθρα ὑπάρχει ἐπάνω στοὺς τοίχους συνεχὲς λάξευμα γιὰ τὴν ἔνθεση τῶν λουτήρων. Στὸν ὑψηλότερο δόμο τοῦ βόρειου τοίχου ἀποκαλύφθηκε αὐλάκι (μῆκους 11.85 μ., πλάτους 0.12 μ., καὶ βάθους 0.07 μ.) ἡμικυκλικῆς διατομῆς, ἐπιχρισμένο μὲ στοῦκο, γιὰ τὴν τροφοδότηση τῶν λουτήρων μὲ νερό, ἀπὸ κοιλότητες-ὕδρορροές, ποὺ ὑπάρχουν κατὰ διαστήματα. Στὴ νότια πλευρὰ τῆς αἴθουσας βρέθηκαν στὴ σειρά ἐπάνω στὸ δάπεδο τέσσερις ὅμοιοι μαρμάρινοι λουτήρες (μῆκους 2.05 - 2.08 μ. καὶ πλάτους 0.53 - 0.55 μ.), ποὺ πιθανὰ ἦταν τοποθετημένοι ἐπάνω στὰ βάθρα καὶ σὲ κάποια νεώτερη φάση τοὺς κατέβασαν στὸ δάπεδο. Τὸ νερὸ ἀπομακρυνόταν ἀπὸ τὴν αἴθουσα λουτροῦ μὲ ἀγωγό, ποὺ εἶναι ὁρατός, κάτω ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς εἵσοδος, στὴ νότια πλευρὰ τῆς αἴθουσας.

Στὴ ΒΔ γωνία τοῦ κτιρίου ἀποκαλύφθηκε μιὰ δεύτερη αἴθουσα λουτροῦ (πίν. 39β), μικρότερη, διαστάσεων 7.05×7.05 μ., μὲ τὸ ἴδιο αὐλάκι τροφοδότησης νεροῦ στὸ βόρειο τοῖχο καὶ ὕδρορροές, καὶ τὰ ἴδια λαξεύματα στὸ βόρειο καὶ δυτικὸ τοῖχο γιὰ τὴν ἔνθεση τῶν μαρμάρινων βάθρων καὶ τῶν λουτήρων. Οἱ τοῖχοι αὐτοὶ καλύπτονται μὲ κονιάματα ποὺ φέρουν πρόχειρα χαραγμένες ἐπιγραφές (πίν. 40α). Σὲ μεταγενέστερη ἐποχῇ, ὅταν ἴσως καταστράφηκε ὁ ἀνατολικὸς τοίχος αὐτῆς τῆς

δεύτερης αἵθουσας λουτροῦ, κτίστηκε νεώτερος τοῖχος, σὲ ἀπόσταση 1.50 μ. δυτικά, ἀπὸ ἀργές πέτρες καὶ ἀρχικό ὕλικό τοῦ κτιρίου – σπόνδυλος, πωρόλιθοι (πίν. 39β).

Ἀνάμεσα στὶς δύο αἵθουσες λουτρῶν δημιουργοῦνται ἄλλοι δύο χώροι ιδίων περίπου διαστάσεων ($\pm 7.05 \times \pm 7.20$ μ.). Ὁ χώρος ποὺ συνέχεται μὲ τὴ μεγάλη αἶθουσα λουτροῦ ἔχει κλίμακα πλάτους 1.77 μ., ἀπὸ τὴν ὁποία γινόταν σὲ μεταγενέστερη φάση ἡ ἐπικοινωνία τοῦ προπύλου τῆς βόρειας πλευρᾶς μὲ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου (πίν. 38β).

Κατὰ μήκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Γυμνασίου, νότια ἀπὸ τὴν αἶθουσα λουτροῦ, ἄρχισε ἡ ἀποκάλυψη χώρου, ποὺ σώζεται μόνο σὲ θεμέλιο, πλάτους 3.07 μ. (πίν. 37β). Μεταξὺ αὐτοῦ τοῦ χώρου καὶ τοῦ δωματίου, ποὺ ἀποκαλύφθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1982, μὲ τὸ βάθρο τοῦ ἀγάλματος τοῦ Γυμνασιάρχου Ἀπελλά, βρίσκεται ἡ Δυτικὴ εἴσοδος τοῦ κτιρίου ποὺ προαναφέρθηκε.

Σὲ ἀπόσταση 4.50 μ. ἀπὸ τὸ νότιο τοῖχο τῆς μεγάλης ΒΑ αἵθουσας λουτροῦ καὶ τοῦ συνεχόμενου χώρου – μὲ τὴν κλίμακα τοῦ βόρειου προπύλου – ἄρχισε ἡ ἀποκάλυψη στυλοβάτη στοᾶς, σὲ μήκος 8.40 μ., Α - Δ κατεύθυνσης, ἐπάνω στὸν ὁποῖο διασώζονται τὰ κατώτερα τμήματα τριῶν κιόνων, διαμέτρου 0.50 μ. (πίν. 40β). Μπροστὰ στοὺς κίονες, ἐξωτερικά, ὑπάρχουν δύο βάσεις, ἐρμαϊκῶν (;) στηλῶν. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς στοᾶς ἀποκαλύπτεται ἀγωγός, σὲ μήκος 13.30 μ. μὲ πορεία ΒΔ - ΝΑ, πρὸς τὴ μνημειακὴ κλίμακα τῆς ἀνατολικῆς εἰσόδου. Ἀποτελεῖται ἀπὸ πῆλινους σωλῆνες διαμ. 0.30 μ. καὶ μήκους 0.65 μ. (πίν. 41). Ἀνάμεσα στὸν ἀγωγὸ καὶ στὸν τοῖχο τοῦ βάθους τῆς στοᾶς ἀποκαλύφθηκε χώρος ἄσκησης (πίν. 41) ἐλλειψοειδοῦς σχήματος μὲ διαστάσεις 4×4 μ. περίπου, κατασκευασμένος ἀπὸ κομμάτια κεραμίδων καὶ ὀρθογώνια πλακίδια. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς στοᾶς καὶ μπροστὰ στὴν ἀνατολ. πλευρὰ τῆς εἰσόδου τοῦ χώρου μὲ τὴν κλίμακα τοῦ βόρειου προπύλου, βρέθηκε στὴ θέση του τὸ βάθρο μεγάλης στήλης (πίν. 41) καὶ πεσμένη μπροστὰ – μὲ τὰ γράμματα πρὸς τὸ ἔδαφος – ἡ στήλη, ὕψους 2.65 μ., στὴν ἐπιφάνεια τῆς ὁποίας εἶναι χαραγμένος σὲ 139 στίχους, ἐφηβαρχικὸς νόμος (πίν. 42).

Πρόκειται γιὰ ἓνα πολὺ σημαντικὸ κείμενο, ποὺ μᾶς δίνει πλῆθος μοναδικῶν πληροφοριῶν, γιὰ τὴν ἀγωγή τῶν ἐφήβων ἄμεσα, καὶ ἔμ-

μεσα γιὰ τὴν κοινωνία τῆς ἀρχαίας Ἀμφίπολης – ἦθη τῆς ἐποχῆς, ἀξιώματα – καὶ τὴν τοπογραφία της, καθὼς ἀναφέρει τὴν ὑπαρξὴ ἀγορᾶς, θεάτρου, ἐργαστηρίων, ὀδικοῦ δικτύου, κ.ἄ. Σὲ ταινία, ποὺ σχηματίζεται πᾶνω ἀπὸ τὸ κυμάτιο, στὴν ἀρχὴ τῆς στήλης, εἶναι χαραγμένη ἡ μακεδονικὴ χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς: Ἔτους Ε καὶ Κ καὶ Ρ. Ἀπὸ κάτω ἀπεικονίζονται, μὲ ἐλαφρὸ ἀνάγλυφο, σύμβολα παλαιστρας: ἀγχιό μόνωτο, στεφάνι ἀπὸ φύλλα ἐλιάς, δεμένο μὲ ταινία, κλαδὶ φοῖνικα, σπλεγγίδα καὶ μικρὸ κυκλικὸ ἀντικείμενο (σφαῖρα ἢ δίσκος;) (πίν. 43).

Ὁ ἐφηβαρχικὸς νόμος εἶναι ἔργο τοῦ ἐφηβάρχου Ἀδαίου τοῦ Εὐημέρου. Πρέπει ὅμως νὰ κωδικοποιήθηκαν σ' αὐτὸν παλαιότεροι σχετικοὶ νόμοι, διατάξεις καὶ βασιλικά διατάγματα, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ μία ἐπιγραφὴ τοῦ Φιλίππου Ε', ποὺ βρέθηκε πολὺ κοντὰ στὸν ἴδιο χῶρο, καὶ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα κείμενα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν ὡς τώρα στὸ Γυμνάσιο.

Ὁ νόμος, μετὰ ἀπὸ μία εἰσαγωγή, ποὺ ἀναφέρεται στὰ καθήκοντα καὶ τὶς ὑποχρεώσεις τοῦ ἐφηβάρχου, τὴν ἀπογραφὴ ἐφήβων, τὴν ἐπιβολὴ ποινῶν, κ.ἄ., χωρίζεται στὰ παρακάτω κεφάλαια:

1. Φοίτηση (τῶν ἐν τοῖς τειμήμασιν ὄντων). 2. Αἵρεση διδασκάλων (παιδοτρίβης, ἀκοντιστῆς, τοξότης, πωλοδαμαστής). 3. Ἐπιμέλεια ἐφήβων (στὰ ἀγωνίσματα: τοξεύειν, ἀκοντίζειν, σφενδονᾶν, λιθάζειν, ἱππεύειν καὶ ἀκοντίζειν ἀφ' ἵππου). 4. Χρόνος ἐφηβείας καὶ ἐνδυμασία. 5. Εὐκοσμία. 6. Φοίτηση. 7. Γυμνασία (ἐκγύμναση) ἐφήβων. 8. Ἀγῶνες. 9. Ἀγωνιστής. 10. Ὅρκος. 11. Ζημία διδασκάλων. 12. Ζημία τῶν ἄλλων. 13. Θέα (ὁ ἐφηβαρχος ὁδηγεῖ τοὺς ἐφήβους σὲ σκηνικοὺς, θυμελικοὺς καὶ γυμνικοὺς ἀγῶνες, μὲ τὴ σύσταση «μήτε κροτεῖν, μήτε συρίζειν, ἀλλὰ σιωπῇ καὶ κοσμίως θεωρεῖν»). 14. Πομπή. 15. Ἀτέλεια. 16. Ἐξοδίες (ἡμερήσιες ὁργανωμένες ἑξοδοὶ ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς πόλης καὶ ἐπιστροφὴ αὐθημερὸν μὲ τὴ συνοδεία τοῦ ἐφηβάρχου).

Στὴν ἴδια περὶοχὴ ποὺ ἀποκαλύφθηκε ὁ Ἐφηβαρχικὸς νόμος, δηλ. στὴ βόρεια στοά, βρέθηκαν καὶ ἄλλες ἐνδιαφέρουσες ἐπιγραφές, οἱ πιὸ σημαντικὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι:

1. Διάταγμα πρὸς τοὺς Ἐπιμελητὲς τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας νὰ μεριμνήσουν γιὰ τὴν καταχώριση στὸν ἐφηβαρχικὸ νόμο διατάξεων ποὺ

ἀναφέρονται στὴν τέλεση στεφανιτῶν ἀγώνων σὲ διάφορες πόλεις τοῦ μακεδονικοῦ κράτους. Τὸ διάταγμα ἐκδόθηκε στὸ 390 ἔτος τῆς βασιλείας τοῦ Φιλίππου Ε' καὶ εἶναι χαραγμένο σὲ στήλη (ὕψ. 0.41 μ.) σπασμένη κάτω (πίν. 44).

2. Ψήφισμα νέων πρὸς τιμὴν τοῦ Γυμνασιάρχου τοὺς Ἀδαίου τοῦ Φιλαέρου. Εἶναι χαραγμένο σὲ ἀετωματικὴ στήλη, ὕψους 0.45 μ. (πίν. 45).

3. Τιμητικὸ ψήφισμα τοῦ Δήμου Ἀμφιπολιτῶν πρὸς τὸν Πόπλιον Κορνήλιον Ποπλίου Σκιπίωνα, χαραγμένο σὲ τρία συνανήκοντα κομμάτια (πίν. 46α).

4. Ἀπὸ τῆ μεγάλης αἵθουσα λουτροῦ, πέντε ἀποτμήματα μαρμάρινης λεκάνης περιρραντηρίου, ἀνάθημα κάποιου Γυμνασιάρχου Φιλίππου.

5. Τιμητικὸ ψήφισμα τῶν νέων τοῦ Γυμνασίου πρὸς τὸν Θράκα βασιλέα Κότυ, γιὸ τοῦ Ροιμητάκη, ἀρχιερέα καὶ ἀγωνοθέτη. Ἀνήκει σὲ ὀρθοστάτη μνημείου καὶ βρέθηκε ἀνατολικά τοῦ κατεστραμμένου τοῖχου τῆς ΒΔ αἵθουσας λουτροῦ.

6. Ἀναθηματικὸ βᾶθρο ἀγάλματος Ἡρακλέους.

7. Ἀπὸ τὰ ἄλλα εὐρήματα ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ὄστρακο ἀγγείου, μὲ χρυσὴ διακόσμηση, ρυθμοῦ Κέρτς. Παριστάνεται καθιστὴ θεὰ μὲ διάδημα καὶ σκήπτρο, ἀνάμεσα σὲ δύο ἄλλες μορφές. Βρέθηκε στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ Γυμνασίου (πίν. 46β).

Τέλος συνεχίσθηκε μὲ δοκιμαστικὲς τομὲς ἡ ἀποκάλυψη, πρὸς τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ κτιρίου, τοῦ μεγάλου συλλεκτηρίου ἀγωγοῦ τοῦ Γυμνασίου, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ ἐξυπηρετοῦσε τὶς ἀνάγκες καὶ κάποιας ἄλλης ἄγνωστης ἀκόμη, ἀλλὰ μεγάλης οἰκοδομῆς (βλ. ΠΑΕ 1982, πίν. 26α).

Μένει νὰ ἀνασκαφεῖ ἓνα μεγάλο τμῆμα τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Γυμνασίου, καθὼς καὶ τοῦ χώρου ποὺ περιβάλλει τὸ κτίριο.

ΚΛΑΣΙΚΟ
ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

Συνεχίσθηκε ἡ ἔρευνα ποὺ ἄρχισε πέρυσι σὲ φυσικὸ ἄνδρo, ἔξω ἀπὸ τὸ ἀνατ. τεῖχος τῆς ἀρχαίας πόλης, ὅπου ἡ θέση τοῦ κλασικοῦ νεκροταφείου. Ἀνοίχθηκαν 7 δοκιμαστικὲς τομὲς καὶ ἐρευνήθηκαν συνολικὰ 90 τάφοι καὶ ταφές, ποὺ χρονολογοῦνται κυρίως στὸν 4o π.Χ. αἰῶνα. Λί-

γοι τάφοι ἀνήκουν στὸν 5ο π.Χ. αἰ., ἐλάχιστοι εἶναι ἐλληνιστικῶν χρόνων καὶ ἓνας ρωμαϊκῆς ἐποχῆς.

Οἱ συνήθεις τύποι τάφων εἶναι ἀπλοὶ λακκοειδεῖς ἢ κεραμοσκεπεῖς καλυβίτες. Ὑπάρχουν ἐπίσης μερικοὶ μεγάλοι τάφοι ὀρθογώνιοι, λαξευμένοι στὸ βράχο, καθὼς καὶ λίγες καύσεις. Συχνὰ ὁ σκελετὸς ἦταν τοποθετημένος στὸ ἔδαφος, προφανῶς σὲ ξύλινο φέρετρο (ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ καρφίων ποὺ βρέθηκαν κοντὰ στοὺς σκελετούς), δίχως τάφο, μὲ ὄριο ταφῆς πολλὰς φορὲς μία ἢ δύο πέτρες στὸ κεφάλι καὶ στὰ πόδια. Οἱ νεκροὶ εἶναι τοποθετημένοι χωρὶς συγκεκριμένο προσανατολισμό, συνήθως ἐκτάδην, μὲ τὰ χέρια κατὰ μῆκος τῶν πλευρῶν, ἐνῶ ἔχουμε λίγες περιπτώσεις ταφῶν, μὲ τὸν νεκρὸ ὀκλαδία ἢ μὲ τὰ πόδια χιαστὶ ἢ μὲ διπλωμένα τὰ χέρια. Σὲ μία περίπτωση ὁ νεκρὸς εἶναι θαμμένος μὲ τὸ ἄλογό του. Συνηθέστατα στὸ στόμα τοῦ νεκροῦ εἶναι τοποθετημένος ὁ ὀβολός.

Μέσα στοὺς τάφους, ἀλλὰ καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτούς, βρέθηκαν πολλὰ ἀγγεῖα διαφόρων τύπων (ἀρυβαλλοειδῆ ληκύθια, κινύθια, κάρυφοι, σκύφοι, λάγνηοι, πυξίδες, ἀμφορίσκοι, ὑδρίες), μελαμβαφή, ἐρυθρόμορφα, τύπου δυτικῆς κλιτύος (πίν. 46γ, 47, 48, 49). Βρέθηκαν ἐπίσης γυναικεῖες προτομὲς (πίν. 50α - β), εἰδώλια (πίν. 51α - β), στλεγγίδες, αἰχμή σιδερένιου δόρατος, χάλκινη φιάλη, νομίσματα, λυχνάρια.

Ἀπὸ τὰ πιὸ ἀξιόλογα ἀγγεῖα εἶναι μία λευκὴ λήκυθος (πίν. 52α - β) μὲ παράσταση ἐπίστεψης τάφου καὶ μεγάλο τμῆμα ἀττικοῦ κρατήρα τοῦ τέλους τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα, μὲ παράσταση λαμπαδηφόρων νέων ποὺ τοὺς συνοδεύει αὐλητῆς (πίν. 52γ).

Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ξεχωριστὰ ἓνα σύνολο χρυσῶν κοσμημάτων λεπτῆς τέχνης (πίν. 51γ), ζεύγος σκουλαρικιῶν μὲ διακόσμηση αἰγῶν, δακτυλίδι ἀπὸ ἱάσπι μὲ παράσταση θεᾶς, δισκίο μὲ ἔκτυπη παράσταση κεφαλίου θεᾶς - πιθανῶς Ἀρτεμης - καθὼς καὶ σκόρπια χρυσὰ φύλλα. Ἐπίσης δύο χάλκινα ἐπίχρυστα στεφάνια, στολισμένα μὲ ἄνθη καὶ καρποὺς καθὼς καὶ τέσσερα χάλκινα κοσμήματα (βραχιόλι, δακτυλίδι, κρίκος, πόρπη). Σὲ δύο κεραμίδες ἐνὸς τάφου ὑπάρχουν δύο σφραγίδες μὲ ἐπιγραφή: Ἀστυνόμων καὶ Κεραμῆος.

Τέλος βρέθηκε μία ὀλόκληρη ἐπιτύμβια στήλη μὲ τὸ βάθρο της καὶ τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ: Καλλίβιος Στράτωνος.

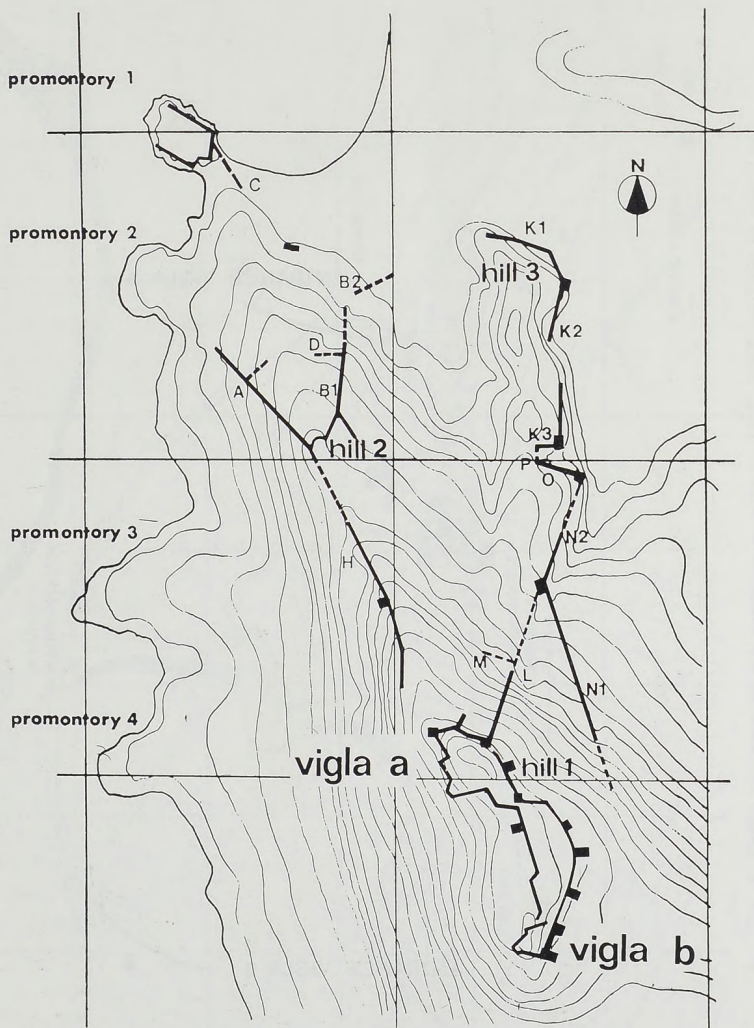
Οί ανασκαφές τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας συνεχίστηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Ἰουλίου καὶ Αὐγούστου τοῦ 1984, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογράφοντος, μὲ προσωπικὸ ἀποτελούμενο κυρίως ἀπὸ μέλη καὶ φοιτητὲς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Sydney καὶ μὲ τὴ συνδρομὴ μελῶν ἄλλων Πανεπιστημίων.

Αὕτῃ ἦταν ἡ ἕκτη ανασκαφικὴ περίοδος τῆς ἀποστολῆς στὴν Τορῶνη, σκοπὸς τῆς δὲ ἦταν ἡ προκαταρκτικὴ μελέτη των ὁρατῶν τμημάτων τῆς Ἀκρόπολης τοῦ ἑλληνιστικοῦ τείχους στὸν Λόφο 1, γνωστὸ μὲ τὸ ὄνομα Βίγλα (ΠΑΕ 1975, τευχ. Α', 111 κέ· ΠΑΕ 1977, τευχ. Α', σ. 77 κέ· ΠΑΕ 1978, σ. 80 κέ· ΠΑΕ 1981, 33-39), ἡ συνέχιση τῆς ανασκαφῆς τοῦ νεκροταφείου τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου (πρωτογεωμετρικοῦ νεκροταφείου) καὶ τῶν κλασικῶν κτισμάτων στὸ ἄνδρo V (ΠΑΕ 1981, 38· ΠΑΕ 1982, 73 κέ.) καθὼς καὶ ἡ συνέχιση τῆς ανασκαφῆς τῶν τάφων τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς καὶ τῶν κτισμάτων τῆς κλασικῆς ἐποχῆς στὸ ἄνδρo IV (ΠΑΕ 1981, 33 - 39· ΠΑΕ 1982, 69 κέ.).

1. Οἱ ὀχυρώσεις τῆς Ἀκρόπολης τοῦ πρώιμου ἑλληνιστικοῦ τείχους στὸν Λόφο 1 (εἰκ. 1, 2).

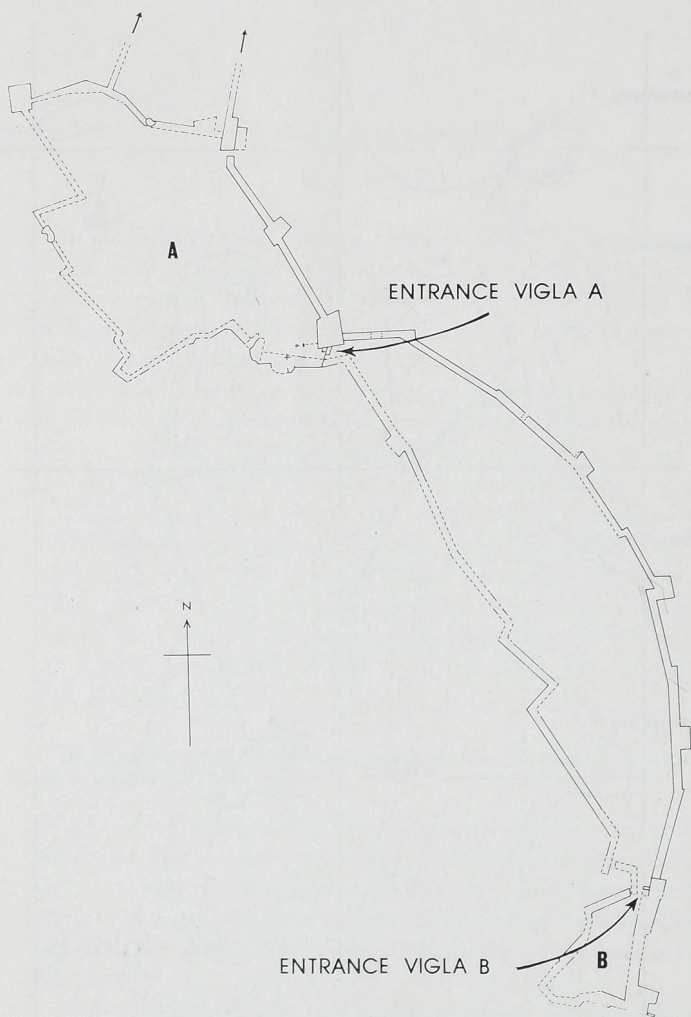
Ἡ μελέτη τῆς ἀκρόπολης τοῦ πρώιμου ἑλληνιστικοῦ τείχους εἶχε χαρακτῆρα προκαταρκτικό, μὲ σκοπὸ τὴ μελλοντικὴ ανασκαφικὴ τῆς ἐρευνα καὶ ἔδειξε ὅτι περιλαμβάνει δύο ὀχυρωμένους περιβόλους στὶς δύο κορυφές τοῦ λόφου, ἕναν εὐρύτερο πρὸς τὸ Βορρά, τὸν ὁποῖο ὀνομάσαμε Περίβολο Α καὶ ἕνα πιὸ περιορισμένο πρὸς τὸ Νότο, τὸν ὁποῖο ὀνομάσαμε Περίβολο Β.

Οἱ δύο περίβολοι ἐπικοινωνοῦν μὲ ἕναν ὀχυρωμένο διάδρομο στὴν κορυφογραμμὴ τοῦ λόφου, ποὺ γεφυρώνει τὶς δύο κορυφές καὶ προστατεύ-

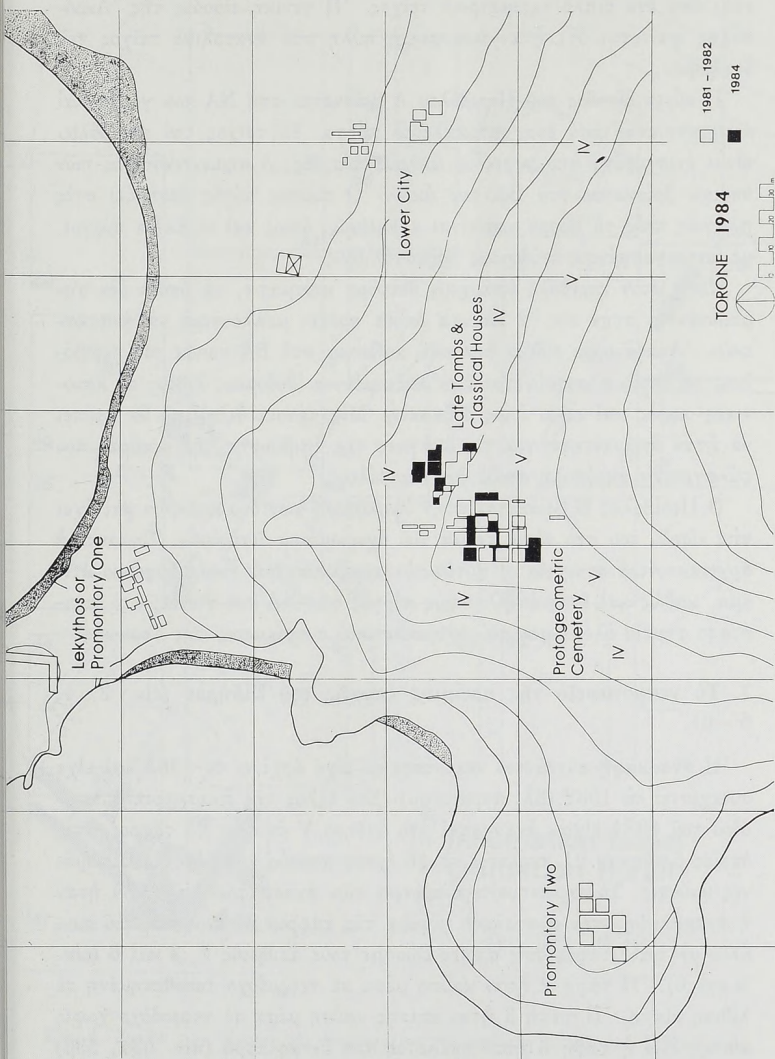

JB/84

Εἰκ. 1. Γενικὸν σχέδιο τῶν ὀχυρωματικῶν τειχῶν τῆς Τορώνης.

Εἰκ. 2. Σχέδιο τῆς ἀκρόπολης τοῦ πρώιμου ἐλληνιστικοῦ τείχους στὸν Λόφο 1 (Βίγλα).

Εἰκ. 3. Σχέδιο τῶν περιοχῶν ποὺ ἀνασκάφηκαν κατὰ τὸ 1981, 1982 καὶ 1984 (οἱ τάφροι τοῦ 1981 καὶ 1982 σημειώνονται μὲν περίγραμμά, οἱ τάφροι τοῦ 1984 μὲ μαῦρο χρώμα).

εται ἀπὸ ἓνα διπλὸ περιμετρικὸ τεῖχος. Ἡ γενικὴ εἴσοδος τῆς Ἀκρόπολης φαίνεται ὅτι ἦταν μία μικρὴ πύλη στὸ ἀνατολικὸ τεῖχος τοῦ διαδρόμου.

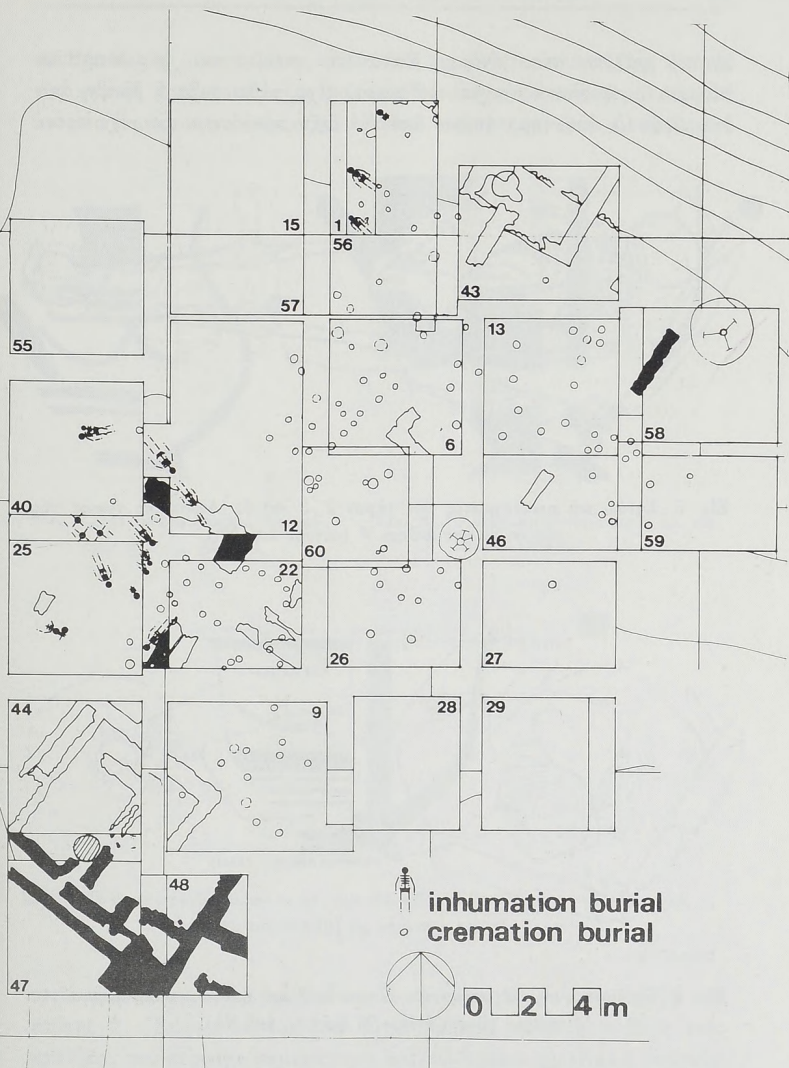
Ἡ κύρια εἴσοδος τοῦ Περιβόλου Α βρίσκεται στὴ ΝΑ του γωνία καὶ προστατεύεται ἀπὸ ἓνα τετράπλευρο πύργο. Τὸ τεῖχος τοῦ περιβόλου εἶναι ἐνισχυμένο ἀπὸ μερικοὺς ἄλλους πύργους, ὁ σημαντικότερος τῶν ὁποίων βρίσκεται στὸ ΒΔ του ἄκρο. Ὁ πύργος αὐτὸς δεσπόζει στὶς πλαγιὲς πρὸς τὸ Βορρὰ καὶ εἶναι κτισμένος, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι πύργοι, μὲ κατεργασμένους ἰσόδομους ἀσβεστόλιθους.

Μέσα στὸν περίβολο ὑπάρχουν διάφορα κτίσματα, τὰ ὁποῖα δὲν σημειώνονται στὴν εἰκ. 2 καὶ τὰ ὁποῖα πρέπει μελλοντικὰ νὰ ἀνασκαφοῦν. Ἀναφέρουμε εἰδικὰ ἓνα εὐρὺ κοίλωμα στὴ ΒΑ γωνία τοῦ περιβόλου, τὸ ὁποῖο πλαισιώνεται ἀπὸ λαξευμένους ἰσόδομους λίθους σὲ κανονικὲς σειρὲς καὶ εἶναι ἴσως δεξαμενὴ. Μία τέτοια δεξαμενὴ θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ἐπιβίωσης τῆς φρουρᾶς ποὺ φύλαγε τὴν ἀκρόπολη στοὺς δύο περιβόλους.

Ὁ Περίβολος Β βρίσκεται στὴν ὑψηλότερη τῶν δύο κορυφῶν καὶ ἔχει τὴν εἴσοδό του στὸ νότιο τέρμα τοῦ ὀχυρωμένου διαδρόμου. Σημαντικὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα σ' αὐτὸν τὸν περίβολο εἶναι ἓνα ὀρθογώνιο κτίσμα, καθὼς καὶ ἓνας ἐπιβλητικὸς πύργος στὴ ΝΑ του γωνία, στὸ νοτιότατο σημεῖο ὁλόκληρου τοῦ ὀχυρωματικοῦ συστήματος τῆς Τορώνης.

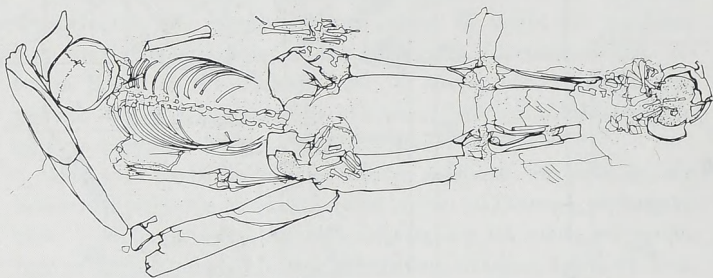
2. Τὸ νεκροταφεῖο τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου (εἰκ. 3, 4, 5 - 6).

Ἡ ἀνασκαφὴ αὐτοῦ τοῦ νεκροταφείου εἶχε ἀρχίσει τὸ 1981 καὶ εἶχε συνεχιστεῖ τὸ 1982 (βλ. παραπάνω). Στὸ τέλος τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου τοῦ 1984 εἶχαν ἀνασκαφεῖ στὸ ἄνδρo V ἐν ὅλῳ 24 τάφροι, στὶς ὁποῖες βρέθηκαν 21 σκελετοὶ σὲ 16 ἐνταφιασμοὺς καὶ 118 ἐξακριβωμένες καύσεις. Τὸ σημαντικότερο εὑρημα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1984 ἦταν ἡ ἀνακάλυψη στὴν ἀνατολικὴ γέφυρα τῆς τάφρου 25 ἐνὸς ταφικοῦ συνόλου μὲ τρεῖς ταφὲς στὶς ὁποῖες δώσαμε τοὺς ἀριθμοὺς 2, 3 καὶ 6 (εἰκ. 5 καὶ 6). Ἡ ταφὴ 2 ἦταν καύση μέσα σὲ τεφροδόχο τοποθετημένη σὲ λίθινη κίστη. Ἡ ταφὴ 3 ἦταν ἐπίσης καύση μέσα σὲ τεφροδόχο χωρὶς κίστη, ἐνῶ ἡ ταφὴ 6 ἦταν σκελετὸς ἀπὸ ἐνταφιασμὸ (πίν. 53α, 53β)

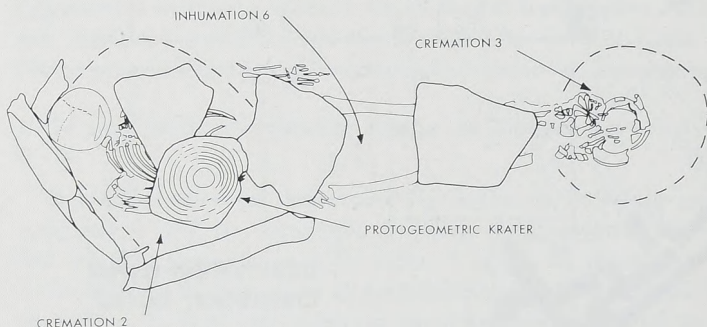

Είκ. 4. Σχέδιο των τάφων του νεκροταφείου της πρώιμης εποχής του Σιδήρου και των κτισμάτων της κλασικής εποχής στο άνδρo V (οι τοίχοι με μαύρο χρώμα ανασκάφηκαν τὸ 1984).

ύψηλου μάλλον νέου ἄνδρα. Κατὰ τὴ γνώμη τοῦ δρ. Jonathan Musgrave, ἡ ὀδοντοστοιχία τοῦ νεκροῦ εἶχε πάθει σοβαρὴ βλάβη ἀπὸ ἓνα τεράστιο ἀπόστημα ἐπάνω ἀπὸ τὸν δεξιὸ κυνόδοντα ποὺ εἶχε προσ-

Εἰκ. 5. Σχέδιο τοῦ συμπλέγματος τῶν τάφων 2, 3 καὶ 6. Ἀνατολικὴ γέφυρα τῆς τάφρου 25 στὸ ἄνδρo V (κάτοψη ἀπὸ ΝΑ).

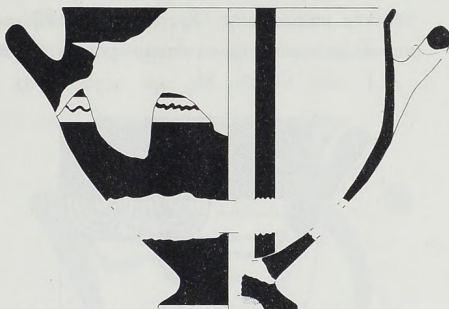
Εἰκ. 6. Σχέδιο τοῦ συμπλέγματος τῶν τάφων 2, 3 καὶ 6. Ἀνατολικὴ γέφυρα τῆς τάφρου 25 στὸ ἄνδρo V (κάτοψη ἀπὸ ΝΑ).

βάλει τὸν οὐρανίσκο καὶ τὸν γναθιαῖο καὶ ἴσως προκάλεσε τὸ θάνατό του (πίν. 54a). Τὰ σχέδια τοῦ συνόλου τῶν ταφῶν (εἰκ. 5 - 6), δείχνουν τὴ στρωματογραφικὴ καὶ χρονολογικὴ τους σχέση. Ἡ κεφαλὴ τοῦ σκελε-

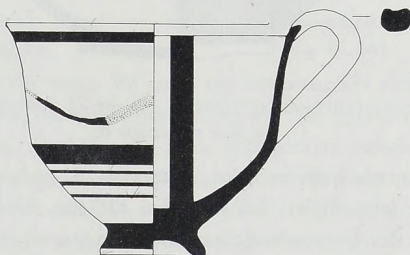
τοῦ τῆς ταφῆς 6 στηριζόταν σὲ δύο ἀπὸ τὶς κάθετες πλάκες τῆς κίστης τῆς καύσης 2 (ἡ ὁποία εἶχε διαταραχθεῖ ἀπὸ τὸν ἐνταφιασμό) σὲ μία ἀπὸ τὶς ἐσωτερικὲς γωνίες τῆς. Ἐπάνω στὸ σκελετὸ (εἰκ. 6) βρέθηκαν

Εἰκ. 7. Ὁ ὑπομυκηναϊκὸς ἀμφορίσκος ἀρ. εὐρ. 84.123.

Εἰκ. 8. Ὁ ὑπομυκηναϊκὸς σκύφος ἀρ. εὐρ. 84.436.

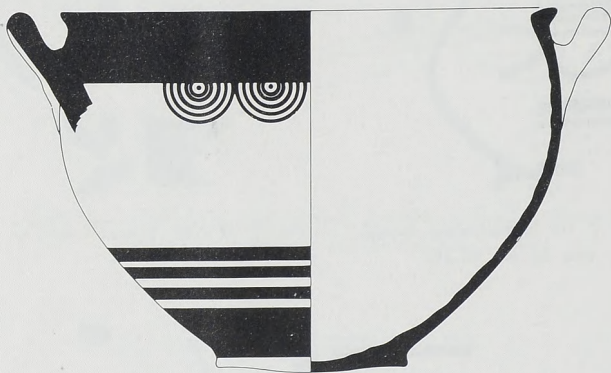

Εἰκ. 9. Τὸ ὑπομυκηναϊκὸ κύπελλο ἀρ. εὐρ. 84.429, τὸ ὁποῖο βρέθηκε μὲ τὴν καύση 3, ὅπου εἶχε τοποθετηθεῖ ὡς κτέρισμα γιὰ τὸν νεκρό.

τρεῖς πλάκες σχίστου, ποὺ πρέπει νὰ προέρχονταν ἀπὸ τὴν κίστη τῆς καύσης 2. Ἐπάνω σὲ δύο ἀπὸ αὐτὲς βρέθηκε καθιστὴ ἡ βάση ἐνὸς κρατήρα, ποὺ περιεῖχε καμένα ὀστά καὶ ποὺ πρέπει νὰ εἶναι ἡ τεφροδόχος τῆς διαταραγμένης ταφῆς 2. Τὸ ἀριστερὸ πόδι τοῦ σκελετοῦ, τὸ

ὁποῖο διατηροῦνταν καλὰ, βρέθηκε μέσα στοῦ ἀγγεῖο-τεφροδόχο τῆς καύσης 3. Ἐπομένως οἱ καύσεις 2 καὶ 3 προηγούνται χρονολογικά τῆς ταφῆς 6.

Ἡ τεφροδόχος τῆς καύσης 3 ἦταν ἓνας ὑπομυκηναϊκὸς ἀμφορίσκος τοπικῆς κατασκευῆς (ἀρ. εὐρ. 84. 123, εἰκ. 7), μαζί του δὲ βρέθηκαν καὶ ἄλλα τεμαχισμένα ὑπομυκηναϊκὰ ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα εἶχαν τοποθετη-

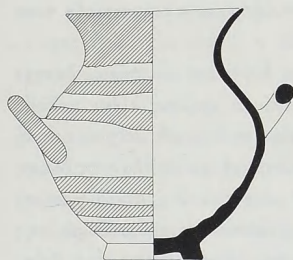
Εἰκ. 10. Ὁ πρωτογεωμετρικὸς κρατήρας ἀρ. εὐρ. 84.52, ὁ ὁποῖος βρέθηκε ἐπάνω στοῦ στήθος τοῦ νεκροῦ 6.

θεῖ ὡς κτερίσματα γιὰ τὸν νεκρό, συμπεριλαμβανομένων τοῦ σκύφου ἀρ. εὐρ. 84.436 (εἰκ. 8) καὶ τοῦ κυπέλλου ἀρ. εὐρ. 84.429 (εἰκ. 9). Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ δὲν ἦταν τοπικῆς κατασκευῆς ἀλλὰ εἶχαν εἰσαχθεῖ ἀπὸ τῆς Ν. Ἑλλάδας, ἦταν δὲ πιθανῶς ἀττικὰ.

Αὐτὰ τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα ὑποδηλώνουν ὅτι οἱ συγγενεῖς τοῦ ἐνταφιασμένου νεκροῦ 6 διατάραξαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κηδείας τὴν κίστη τῆς καύσης 2 καὶ μετακίνησαν τὴν τεφροδόχο ποὺ βρῆκαν μέσα της. Παρ' ὅλη ὁμως τὴ θεληματικὴ ἢ ἀθέλητη βλάβη ποὺ προκάλεσαν, φαίνεται ὅτι σεβάστηκαν τὴ διαταραγμένη καύση καὶ ἀφοῦ ἔθαψαν τὸ νεκρό τους τοποθέτησαν τὴν τεφροδόχο ποὺ εἶχαν μετακινήσει ἐπάνω στοῦ στήθος του. Ἡ τεφροδόχος ποὺ βρέθηκε ἐπάνω στοῦ θώρακα τοῦ

σκελετοῦ 6 εἶναι ὁ πρῶτος πρωτογεωμετρικὸς κρατήρας ἀρ. εὐρ. 84.52 (εἰκ. 10), ποὺ χρονολογεῖται ἴσως στὸ β' ἡμισυ τοῦ 11ου αἰώνα π.Χ. Ἀπὸ τὰ παραπάνω συμπεραίνεται ὅτι τόσο ἡ καύση 2, ὅσο καὶ ὁ ἐνταφιασμός 6 χρονολογοῦνται στὴν πρωτογεωμετρικὴ ἐποχὴ καὶ ἐπομένως ἐπονται χρονολογικὰ τῆς ὑπομυκηναϊκῆς καύσης 3.

Μέχρι στιγμῆς ἔχουν βρεθεῖ στὸ νεκροταφεῖο τρεῖς ὑπομυκηναϊκοὶ ἀμφορίσκοι-τεφροδόχοι. Ἐνας ἀπὸ αὐτοὺς, ἀρ. εὐρ. 82.39 (εἰκ. 11),

Εἰκ. 11. Ὁ ὑπομυκηναϊκὸς ἀμφορίσκος ἀρ. εὐρ. 82.39.

Εἰκ. 12. Ὁ ὑπομυκηναϊκὸς ἀμφορίσκος ἀρ. εὐρ. 81.364.

βρέθηκε τὸ 1982 στὴν τάφρο 22 μόνος καὶ ἐπομένως δὲν εἶναι χρήσιμος στὴν προσπάθειά μας νὰ προσδιορίσουμε τὴ σχετικὴ χρονολογία ἐνταφιασμῶν καὶ καύσεων. Οἱ ἄλλοι δύο ὅμως βρέθηκαν σὲ στρωματογραφικὴ σχέση μὲ ἐνταφιασμούς. Ὁ ἀμφορίσκος τῆς καύσης 3 ἀρ. εὐρ. 84.123 (εἰκ. 7) βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὸν ἐνταφιασμό 6· ἐπομένως ἡ καύση στὴν ὁποία ἀνήκει προηγεῖται χρονολογικὰ τοῦ ἐνταφιασμοῦ. Ὁ ἀμφορίσκος ἀρ. εὐρ. 81.364 (εἰκ. 12) εἶχε βρεθεῖ τὸ 1981 στὴν τάφρο 12 ἐπάνω ἀπὸ ἕνα ἐνταφιασμό (ΠΑΕ 1981, 33 - 39)· ἐπομένως στὴν περίπτωση αὕτῃ ὁ ἐνταφιασμός προηγεῖται χρονολογικὰ τῆς καύσης. Ἐφόσον, ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, μαζὶ μὲ τὸν ἀμφορίσκο ἀρ. εὐρ. 84.123 (εἰκ. 7) τῆς καύσης 3 βρέθηκαν καὶ μερικὰ ἄλλα ὑπομυκηναϊκὰ ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὴ Ν. Ἑλλάδα, πιθανότατα ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ καὶ χρονολογοῦνται στὰ τέλη τοῦ 12ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 11ου αἰ. π.Χ., θὰ πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ τοπικῆς κατασκευῆς ἀμφορίσκος

τῆς καύσης 3 εἶναι σύγχρονός τους.

Αὐτὰ τὰ εἰσηγμένα ὑπομυκηναϊκὰ ἀγγεῖα εἶναι σημαντικότερα γιατί δὲν χρονολογοῦν μόνο τὴν καύση 3 ἀλλὰ χρονολογοῦν πρὶ ἐνδεχόμενα τὴν ἀρχὴν τοῦ νεκροταφείου τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου στὴν Τορὼν, μιὰ καὶ δὲν ἔχουν βρεθεῖ σ' αὐτὸ ἀγγεῖα ἀρχαιότερα τῶν ὑπομυκηναϊκῶν. Κατ' ἐπέκταση χρονολογοῦν καὶ ὁλόκληρη τὴν ὑπομυκηναϊκὴ καὶ τὴν πρωτογεωμετρικὴ περίοδο στὴν Τορὼν, οἱ ὁποῖες πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονες μὲ τὴν ἀντίστοιχη περίοδο στὴ Ν. Ἑλλάδα. Τελικὰ ἡ παρουσία αὐτῶν τῶν ἀγγείων στὸν τάφο 3 δείχνει ὅτι τὸ ἔθιμο τῆς καύσης στὴν Τορὼν ἐφαρμόζοταν ἤδη στὴν ὑπομυκηναϊκὴ περίοδο ταυτόχρονα μὲ τὸ ἔθιμο τοῦ ἐνταφιασμοῦ.

Ἡ εἰκ. 4 δείχνει ὅτι οἱ ἐνταφιασμοὶ εἶναι λίγοι καὶ ὅτι περιορίζονται στὸ δυτικὸ καὶ ΒΔ φρῦδι τοῦ ἀνδρῶν V, ἐνῶ οἱ καύσεις εἶναι πολλές καὶ καλύπτουν πολὺ μεγαλύτερη ἔκταση. Αὕτῃ ἡ διαφορὰ δείχνει ὅτι τὸ ἔθιμο τοῦ ἐνταφιασμοῦ στὸ χωρὶ τῆς Τορὼν εἶναι μᾶλλον ἐπιβίωση τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, πὺ συνεχίζεται μόνο γιὰ ἓνα μικρὸ χρονικὸ διάστημα στὴν ἀρχὴ τῆς χρήσης τοῦ νεκροταφείου, ἐνῶ τὸ ἔθιμο τῆς καύσης ἐπικρατεῖ καὶ ἐφαρμόζεται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 10ου αἰῶνα. Στὸν προσδιορισμὸ τῆς χρονολογίας τοῦ τεματισμοῦ τῆς χρήσης τοῦ νεκροταφείου βοηθεῖ ὁ ἀμφορίσκος ἀρ. εὐρ. 81.719 (πίν. 54β), ὁ ὁποῖος βρέθηκε τὸ 1981 σὲ μιὰ καύση τῆς τάφου 1. Ὁ ἀμφορίσκος αὐτὸς εἶναι εἰσαγμένο εἶδος ἀπὸ τὴ Ν. Ἑλλάδα, ἴσως ἀπὸ τὴν Εὐβοία καὶ χρονολογεῖται, μὲ ἀρκετὴ ἀκρίβεια, στὸ τέλος τοῦ 10ου αἰ., λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 900 π.Χ. Ἐφόσον ἀπὸ τὴν ἀποψη τεχνολογίας τῆς διακόσμησής του εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πρὸς φάτα κεραμεϊκὰ εὐρήματα τοῦ νεκροταφείου, οἱ περισσότερες καύσεις πρέπει νὰ χρονολογοῦνται πρὶν, μᾶλλον, παρὰ μετὰ τὸ 900 π.Χ.

Οἱ ὑπολογισμοὶ αὐτοὶ ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ νεκροταφεῖο τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου στὴν Τορὼν χρησιμοποιοῦντο γιὰ μιὰ περίοδο μακρότερη τῶν διακοσίων χρόνων.

3. Τὸ νεκροταφεῖο τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς (εἰκ. 3, 13).

Στὸ ἀνδρῶ IV ἐξακολουθήσαμε τὸ 1984 τὴν ἀνασκαφὴ τῶν τάφων

τοῦ νεκροταφείου τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ποὺ εἶχαμε ἀνακαλύψει ἐπάνω ἀπὸ τὰ κτίσματα τῆς κλασικῆς ἐποχῆς (βλ. παραπάνω).

Οἱ τάφοι διακρίνονται σὲ κτιστοὺς τετράπλευρους, οἱ ὁποῖοι περιέχουν συνήθως περισσότερους τοῦ ἐνὸς σκελετοῦ, λακκοειδεῖς πλαισιωμένους μὲ λίθους, ἐγγυτρισμοὺς καὶ κεραμοσκεπεῖς. Ἐδῶ θὰ ἐξετάσουμε ἐν ὅλῳ τέσσερις κτιστοὺς τετράπλευρους τάφους.

Δύο βρέθηκαν στὴν τάφρο 41 καὶ φέρουν τοὺς ἀριθμοὺς 3 καὶ 1.

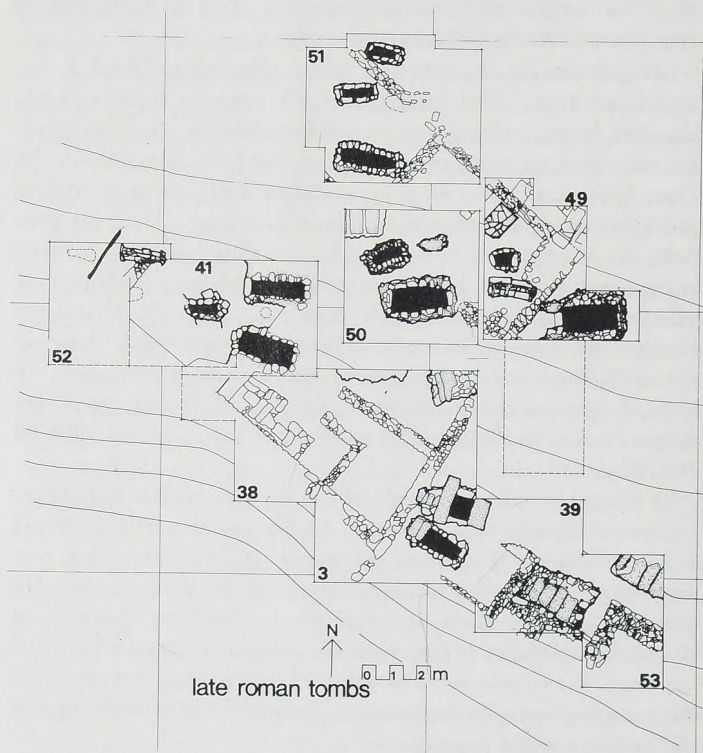
Ὁ τάφος 3 (πίν. 54γ) διασκέλιζε τὸ ΝΑ τοῖχο τοῦ δωματίου 3 τῆς κλασικῆς ἐποχῆς καὶ εἶχε περίπου ἀνατολικοδυτικὸ προσανατολισμό, ποὺ εἶναι κοινὸ χαρακτηριστικὸ ὅλων τῶν τάφων τοῦ νεκροταφείου. Ὁ τάφος ἦταν σκεπασμένος μὲ μεγάλες πλάκες ἀπὸ γρανίτη σὲ δεύτερη χρῆση, συλημένες ἀπὸ τὰ κατώτερα κλασικὰ κτίσματα. Ὁ τάφος ἦταν βαθὺς καὶ οἱ τοῖχοι του ἦταν κτισμένοι μὲ λαξευμένους ἀσβεστόλιθους καὶ γρανίτη. Μέσα του βρήκαμε ἀρκετοὺς ἐνταφιασμούς. Μαζί μὲ ἓναν μᾶλλον καλὰ διατηρημένο σκελετὸ κατὰ μῆκος μιᾶς τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν του, ποὺ ἀνῆκε προφανῶς στὸν τελευταῖο νεκρὸ, βρέθηκαν πολλὰ ἐξαρθρωμένα ὅστὰ ἀρχαιότερων ταφῶν. Ἀπὸ τὰ κτερίσματα τοῦ τάφου ἀναφέρουμε ἐδῶ τὸ ἀλάβαστρο ἀρ. εὐρ. 84.16 (πίν. 55α), τὴν πρόχου ἀρ. εὐρ. 84.26 (πίν. 55β) καὶ τὸ χρυσὸ ἐνώτιο ἀρ. εὐρ. M84.68 (πίν. 55γ - δ).

Ὁ τάφος 1 στὴ ΒΑ γωνία τῆς τάφρου 41 ἦταν περίπου ἴδιας κατασκευῆς καὶ περιεῖχε τρεῖς σκελετοὺς. Σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ κρανία, ἀσφαλεῖς ἐνδείξεις ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεση τοῦ θανάτου μὲ βίαιον τρόπο. Αὐτὲς συνίστανται σὲ δύο διαμπερῆ τραύματα καὶ μερικὲς ἐπιφανειακὲς μαχαιριῆς (πίν. 56, 57α - β). Κατὰ τὴ γνώμη τοῦ δρ. Jonathan Musgrave, ἡ βλάβη εἶχε προκληθεῖ ἐν ζωῇ γιατί δὲν ὑπάρχουν ραγίσματα γύρω ἀπὸ τίς ὀπές. Ὁ σκελετὸς ἀνῆκε σὲ μιὰ μεσήλικη γυναῖκα, τῆς ὁποίας τὸ θάνατο προκάλεσαν δύο διαπεραστικὰ πλήγματα στὸ θόλο τοῦ κρανίου καὶ μερικὲς ἐλαφρὲς μαχαιριῆς.

Ἀπὸ αὐτὸν τὸν τάφο προέρχονται ἡ ἀπιδόσχημη πρόχους ἀρ. εὐρ. 84.144 (πίν. 58α) καὶ τὸ χαλκὸ ψέλιο ἀρ. εὐρ. M84.139 (πίν. 59α).

Ὁ τρίτος καὶ μεγαλύτερος ὕστερος ρωμαϊκὸς τάφος ποὺ βρέθηκε τὸ 1984 εἶναι ὁ τάφος 3 τῆς τάφρου 49. Τὸ ἐσωτερικὸ του ἦταν κανονικὰ ὀρθογώνιον, εἶχε δὲ μιὰ εἴσοδο μὲ τρία σκαλοπάτια στὴ δυτικὴ του

πλευρά (πίν. 59β). Ὁ τάφος περιεῖχε τουλάχιστον ἑπτὰ σκελετούς. Ἀπὸ τὴ θέση τῶν κνημιαίων ὀστέων συμπεραίνουμε ὅτι οἱ νεκροὶ δὲν εἶχαν τοποθετηθεῖ ὅπως συνήθως ἀνάσκελα ἀλλὰ στὰ πλευρά τους. Κοντὰ σὲ ἓνα κομματιασμένο σκελετὸ βρέθηκε σωρὸς ἀπὸ λεπτές

Εἰκ. 13. Σχέδιο τῶν τάφων τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς στὸ ἄνδρo IV.

στριμμένες χρυσές κλωστές πού πρέπει νὰ κοσμοῦσαν μία ἐξάρτηση τῆς κεφαλῆς (ἀρ. εὐρ. M84.266, πίν. 58γ). Μαζί βρέθηκε καὶ πλῆθος μικρῶν κομματιῶν δέρματος (;) (ἀρ. εὐρ. M84.266, πίν. 58β). Αὐτὸς ὁ

συνδυασμὸς ὑποδηλώνει ὅτι οἱ χρυσὲς κλωστὲς ἦταν ἴσως ἀρχικὰ ραμμένες σὲ ἓνα δερμάτινο διάδημα τῆς κεφαλῆς, τὸ ὁποῖο κοσμοῦσαν. Τὰ κτερίσματα αὐτοῦ τοῦ τάφου ἦταν στὸ σύνολό τους μάλλον πτωχά. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ ὀφείλεται στὸ γεγονός ὅτι ὁ τάφος ἦταν ἴσως χριστιανικός, μιὰ καὶ τὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ βρέθηκε χαραγμένο σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς λαξευμένους λίθους τῶν ἐσωτερικῶν παρεϊῶν του (πίν. 60α).

Ὁ σπουδαιότερος ὅμως τάφος ἀπὸ τὴν ἀποψη κτερισμάτων εἶναι ὁ τάφος 7 τῆς τάφρου 51 (πίν. 60β), ὁ ὁποῖος περιεῖχε ὅπως φαίνεται ἓνα μόνο, κακοδιατηρημένο, σκελετό. Τὰ κτερίσματα περιλάμβαναν χαλκὰ κοσμήματα, γυάλινες καὶ ὀστέινες χάνδρες καὶ ἑπτὰ ἀγγεῖα μεταξὺ τῶν ὁποίων τὸ κύπελλο ἀρ. εὐρ. 84.217 (πίν. 60γ) καὶ τὸ πιθάρι μὲ μία μόνη λαβή ἀρ. εὐρ. M84.219 (πίν. 60δ). Ἀναφέρουμε ἐπίσης καὶ τὸ χαλκὸ νόμισμα ἀρ. εὐρ. M84.217 (πίν. 61α) τοῦ Κωνσταντίου II, πὺλ χρονολογεῖται στὸ β' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. καὶ τὰ ἐνώτια ἀρ. εὐρ. M84.195 (πίν. 61β) καὶ ἀρ. εὐρ. M84.197 (πίν. 61γ).

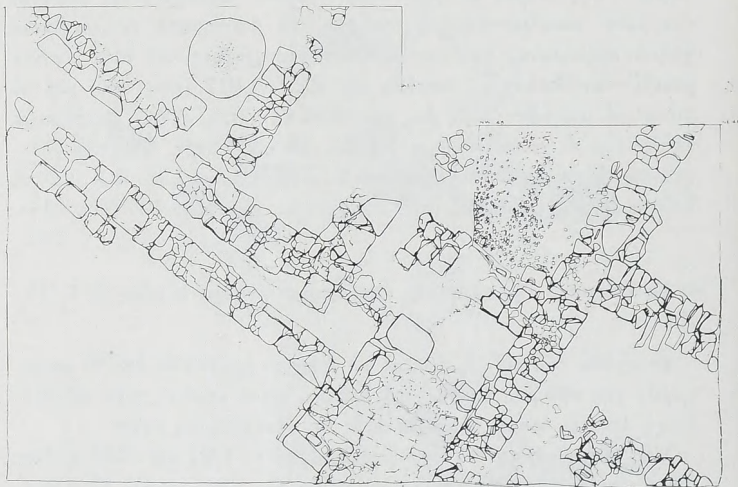
4. Τὰ κτίσματα τῆς κλασικῆς ἐποχῆς στὸ ἀνδρὸ V (εἰκ. 3, 4, 14, 15).

Τὰ σχέδια τῶν εἰκ. 4, 14 καὶ 15 δείχνουν ὅτι ἐπάνω ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου εἶχαν κτιστεῖ στὴν κλασικὴ ἐποχὴ ἀρκετὲς οἰκίαι, οἱ ὁποῖες ὅμως δὲν διατηροῦνται καλὰ.

Στὶς τάφρους 9 καὶ 44 εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1981 καὶ 1982 μερικοὶ τοῖχοι κτισμάτων, τῶν ὁποίων τὸ σχέδιο δὲν εἶναι σαφές. Τὸ 1984, ἐπομένως, ἀποφασίσαμε νὰ ἐξερευνήσουμε τὴν περιοχὴ πρὸ συστηματικά, ἐπεκτείνοντας τὴν ἀνασκαφὴ στὶς τάφρους 47 καὶ 48, στὸ ΝΔ ὄριο τοῦ νεκροταφείου τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου.

Ἀπὸ τοὺς τοίχους πὺλ ἦλθαν στὸ φῶς στὴν τάφρο 47 ἀναφέρουμε πρῶτα τοὺς 1, 2, 3 καὶ 4 (εἰκ. 14, 15· πίν. 62α). Ὁ τοῖχος 1, πάχους περίπου 0.50 μ., εἶναι κτισμένος μὲ ἀσβεστολίθους, γρανίτη, λίγο σχίστη καὶ πηλό, ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ τὰ ΒΑ πρὸς τὰ ΝΔ καὶ ἀποτελεῖ προέκταση τοῦ τοίχου G τῆς τάφρου 44 πὺλ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1982. Οἱ τοῖχοι 2 καὶ 4, πάχους περίπου 0.60 μ., ἔχουν ὅμοια τοιχοποιία, σχηματίζουν ὀρθὴ γωνία, ἀνήκουν σὲ ἓνα κτίσμα καὶ παρ'

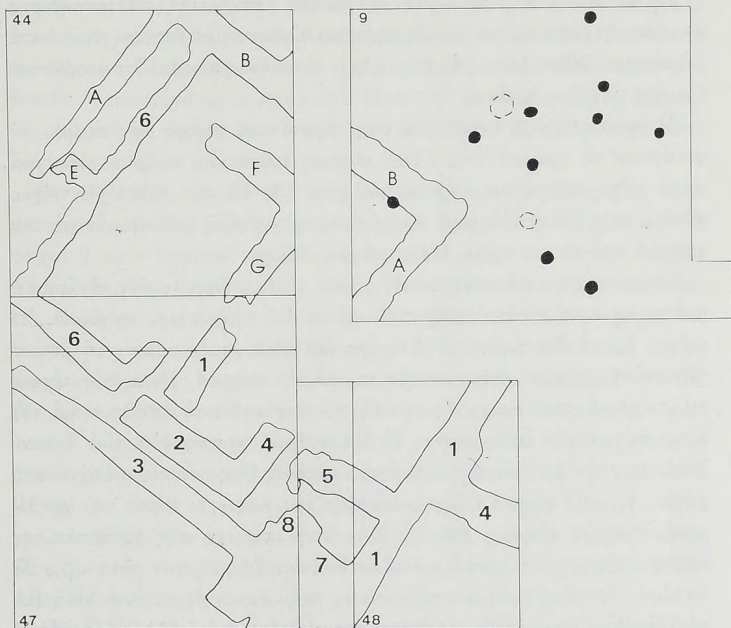
ὅλο ὅτι ἓνα τμήμα τοῦ 4 λείπει, πρέπει νὰ ἀποτελοῦν προέκταση τῶν τοίχων Α καὶ Β ποὺ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ στὶς τάφους 9 καὶ 44 τὸ 1981 καὶ 1982. Ὁ τοίχος 3 εἶναι κτισμένος ἐπάνω σὲ ἓνα γείσο τοῦ φυσικοῦ βράχου, χαμηλότερα, γιατί τὸ πρᾶνές ἐδῶ εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀπότομο. Μεταξὺ τῶν τοίχων 2 καὶ 3 ὑπάρχει ἓνας πολὺ στενὸς διάδρομος πλάτους περίπου 0.22 μ., ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι χρησίμευε σὰν αὐλάκι γιὰ τὰ νερά.

Εἰκ. 14. Σχέδιο λίθο πρὸς λίθο τῶν κτισμάτων τῆς κλασικῆς ἐποχῆς στὶς τάφους 47 καὶ 48 (ἄνδρo V).

Ὁ τοίχος 3 εἶναι δεμένος μὲ μιὰ τετράπλευρη κατασκευή στὴ ΝΑ γωνία τῆς τάφου 47 μὲ τοιχοποιία ἀπὸ γρανίτη καὶ ἀσβεστολίθους, κατ' ἐξαίρεση ἰσόδομη καὶ πολὺ φροντισμένη, ἡ ὁποία ὑποβαστάζει ἓνα λιθόστρωτο δάπεδο ἀπὸ μεγάλες πλάκες σχίστου (πίν. 62α - β, 63α). Τῆς κατασκευῆς αὐτῆς σώζονται πέντε σειρὲς λαξευμένων λίθων, τῶν ὁποίων οἱ τρεῖς κατώτερες στὴ ΒΔ παρεῖα προεξέχουν τῶν δύο ἀνωτέρων περίπου κατὰ 0.10 μ.

Ἡ δομικὴ σχέση τοῦ τοίχου 3 μὲ τὴν τετράπλευρη κατασκευὴ ὑποδηλώνει ὅτι τὸ «αὐλάκι», τὸ ὁποῖο ἀναφέραμε παραπάνω, εἶχε ἴσως κτιστεῖ μὲ σκοπὸ νὰ μαζεύει νερὰ ἀπὸ ἓνα ὑποθετικὸ ὀχετὸ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς τετράπλευρης κατασκευῆς, κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδό της, γιατί στὴ ΒΔ πλευρὰ της, κοντὰ στὴ σύνδεσή της μὲ τὸν τοῖχο 3, ὑπάρχει

Εἰκ. 15. Πρόχειρο σχέδιο τῶν κτισμάτων τῆς κλασικῆς ἐποχῆς στὶς τάφρους 9, 44, 47 καὶ 48 (ἀνδρὸς V).

ἓνα μικρὸ κενὸ στὴν τοιχοποιία, κάτω ἀπὸ ἓνα μεγάλο λαξευμένο λίθο ποὺ ἴσως ἀρχικὰ χρησίμευε σὰν στόμιο τοῦ ἐσωτερικοῦ ὀχετοῦ (πίν. 63β). Ἐὰν ὑπάρχει τέτοιος ἐσωτερικὸς ὀχετός, τὸ στόμιο θὰ πρέπει νὰ χρησίμευε γιὰ τὴ διοχέτευση τοῦ νεροῦ στὸ αὐλάκι μεταξὺ τῶν τοίχων 2 καὶ 3. Ἡ ὑπαρξὴ ἐσωτερικοῦ ὀχετοῦ ὁμῶς δὲν ἔχει ἀκόμη ἀποδειχθεῖ

ἀνασκαφικά καὶ πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι οἱ παραπάνω σκέψεις ἔχουν πρὸς τὸ παρὸν θεωρητικὸ χαρακτήρα. Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ τονιστεῖ ὅτι ὁ λίθος ἐπάνω ἀπὸ τὸ στόμιο δὲν εἶναι τελείως εὐθυγραμμισμένος μετὰ τῇ ΒΔ παρειᾷ τῆς τετράπλευρης κατασκευῆς καὶ μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ μέρος ἄλλου τοίχου, στὸν ὁποῖο δώσαμε τὸν ἀριθμὸ 8 (εἰκ. 14, 15, πίν. 62α).

Τὸ δάπεδο στὰ βόρεια τῶν μεγάλων πλακῶν τῆς τετράπλευρης κατασκευῆς ἀφαιρέθηκε καὶ ἔτσι ἀποκαλύφθηκε μία δευτέρη ἐπιφάνεια μικρότερων λίθων (εἰκ. 14, πίν. 64α), οἱ ὁποῖοι φαίνεται ὅτι ὑποβάσταζαν τὶς μεγάλες πλάκες.

Ἡ ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς στὴν ἀνατολικὴ γέφυρα τῆς τάφρου 47 φανέρωσε τὴ γραμμὴ ἐνὸς ἄλλου τοίχου, τοῦ ὁποῖου σώζεται μόνο μία σειρὰ λίθων τῆς νότιας παρειᾶς του (εἰκ. 14, 15, πίν. 64α). Ὁ τοίχος αὐτός, στὸν ὁποῖο δόθηκε ὁ ἀριθμὸς 7, σχηματίζει ὀρθή γωνία μετὰ τὸν τοῖχο 8 καὶ μετὰ τὸν τοῖχο 1 τῆς τάφρου 48.

Στοὺς τοίχους τῆς τάφρου 47, τοὺς ὁποῖους ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, πρέπει νὰ προστεθοῦν ὁ τοίχος 6 καὶ τὸ ΒΔ τμήμα τοῦ τοίχου 5. Ὁ τοίχος 6, μετὰ δύο σκέλη σὲ ὀρθή γωνία, βρέθηκε ἐν μέρει στὴ βόρεια γέφυρα τῆς τάφρου, ὅπως συνέβη καὶ μετὰ τὸν τοῖχο 1, εἶναι δὲ συνέχεια τοῦ τοίχου 6 τῆς τάφρου 44 ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1982 καὶ μετὰ τὸν ὁποῖο σχηματίζει ὀρθή γωνία. Τὸ ΒΔ τμήμα τοῦ τοίχου 5, ποὺ ἀνακαλύφθηκε στὴν ἀνατολικὴ γέφυρα τῆς τάφρου, ἦταν κτισμένο ἐπάνω στὸ χῶμα, ὅχι στὸ φυσικὸ βράχο, καὶ εἶχε ἓνα κατώφλι θύρας ποὺ χρησίμευε ἴσως ὡς εἴσοδος, ἀπὸ τὰ ΒΑ, στὴν περιοχὴ τῆς τετράπλευρης κατασκευῆς μετὰ τὸ πλακόστρωτο δάπεδο (εἰκ. 14, 15, πίν. 64α - β). Τὸ κατώφλι βρέθηκε φραγμένο μετὰ πέτρες, πολὺ κοντὰ δὲ σ' αὐτὸ (στὰ ΒΑ του) βρέθηκε ἓνας λίθος μετὰ ἡμικωνικὸ κοίλωμα (πίν. 65α), ποὺ μπορεῖ νὰ χρησίμευε ἴσως ὡς ὑποδοχὴ ἄξονα θύρας. Ὁ λίθος ὅμως μετὰ τὴν ὑποδοχὴ ἀποκλείεται νὰ ἀνήκει στὸ κατώφλι γιατί βρέθηκε περίπου 0.10 μ. ὑψηλότερά του, πρέπει δὲ νὰ σχετίζεται μάλλον μετὰ ἓνα στρώμα χαλικιῶν (πίν. 65α) ποὺ ἀπλώνεται στὴν περιοχὴ μεταξὺ τοῦ τοίχου 5 καὶ τοῦ τοίχου 1 τῆς τάφρου 48, ποὺ ἀποκαλύφθηκε μετὰ τὴν ἀφαίρεση ἀνώτερου στρώματος πεπιεσμένου σκληροῦ χῶματος (πίν. 64α, 65α). Αὐτὸ τὸ στρώμα, ὁ λίθος μετὰ τὸ ἡμικωνικὸ κοίλωμα καὶ τὸ φράξιμο τῆς θύρας ἀποτελοῦν ἴσως μέρη ἀνοικοδόμησις στὴν ὁποία

ἀνήκουν καὶ οἱ τοῖχοι 1 καὶ 4 τῆς τάφρου 48 καθὼς καὶ τὸ ΝΑ τμήμα τοῦ τοίχου 5.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς τῆς βόρειας γέφυρας τῆς τάφρου 47 βρέθηκε ἓνα φρέαρ μὲ διάμετρο περίπου ἑνὸς μέτρου (εἰκ. 14, 15· πίν. 62α), ποὺ ἀνασκάφηκε σὲ βάθος περίπου 2.50 μ., τοῦ ὁποίου ὅμως ὁ πυθμένος δὲν ἔχει ἀκόμη βρεθεῖ. Τὰ μικρὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ φρέαρ ἦταν ἐλάχιστα: τρία ὄστρακα μελαμβαφῶν ἀγγείων. Στὰ ἀνατολικά τοῦ φρέατος, ἐπίσης μέσα στὴ γέφυρα, βρέθηκε ἓνα βαθούλωμα στὸ δάπεδο σκεπασμένο μὲ κονιάμα ποὺ ἔδινε τὴν ἐντύπωση ρηχῆς δεξαμενῆς (εἶχε ἴσως σχέση μὲ τὸ φρέαρ;) (πίν. 65β). Τὸ βαθούλωμα αὐτὸ ἔκοβε τὸν τοῖχο 1 - G στὴ μέση.

Οἱ τοῖχοι τῆς τάφρου 48, τοὺς ὁποίους ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει, εἶναι κατασκευῆς ὁμοίας μὲ τὴν κατασκευὴ τῶν τοίχων τῆς τάφρου 47. Ὁ τοῖχος 1 εἶναι περίπου παράλληλος πρὸς τὸν τοῖχο 1 - G τῶν τάφρων 47 καὶ 44, ἐνῶ ὁ τοῖχος 4, ὁ ὁποῖος εἶναι πλατύτερος στὴν κατώτερή του σειρὰ καὶ στενότερος πρὸςπάνω (πίν. 66α) καὶ τὸ ΝΑ τμήμα τοῦ τοίχου 5, εἶναι κάθετα πρὸς τὸν τοῖχο 1, ὁ ὁποῖος ἐκτείνεται ὡς τὴ βόρεια γέφυρα τῆς τάφρου. Ἐφόσον ἡ ἀνασκαφὴ τῆς τάφρου 9 τὸ 1981 δὲν ἔφερε στὸ φῶς κανένα τοῖχο ποὺ θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ συνέχειά του, ὁ τοῖχος 1 πρέπει ἢ νὰ σταματᾷ στὴ γέφυρα ἢ νὰ σχηματίζει γωνία μέσα σ' αὐτή. Ἀφ' ἐτέρου στὴ ΝΑ γωνία τῆς τάφρου, κατὰ μῆκος τῆς νότιας πλευρᾶς της, σημειώσαμε δύο σειρὲς λίθων (εἰκ. 14 καὶ πίν. 66β), ποὺ σχηματίζαν ἓνα εἶδος ὀρθῆς γωνίας. Ἀρχικὰ αὐτὲς τίς σειρὲς τίς παρερμηνεύσαμε γιὰ κανονικοὺς τοίχους· μία προσεκτικότερη ἐξέτασή τους ὅμως ἔδειξε ὅτι δὲν εἶχαν κανένα βάθος.

Παράλληλα πρὸς τὴν ἐξερεύνηση τοῦ ΒΑ τμήματος τῆς τάφρου 47, ἀνασκάψαμε τὴν περιοχὴ στὰ ΝΔ τοῦ τοίχου 3. Τὰ ἄνω στρώματα ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἓνα κιτρινωπὸ ἀμμώδες χῶμα, βαθύτερα δὲ σημειώσαμε ἓνα στρώμα σκληροῦ πεπιεσμένου χρώματος. Τὰ στρώματα αὐτὰ περιείχαν πολὺ ἀνάμικτα κεραμεικὰ ὄστρακα ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ μέχρι καὶ τὸν 4ο αἰῶνα π.Χ. Πρὸ κάτω ὑπῆρχε ἓνα ἄλλο στρώμα ἀπὸ σπασμένα κεραμίδια ποὺ σκέπαζε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς περιοχῆς. Ἡ ἀφαίρεση αὐτοῦ τοῦ στρώματος ξεσκεπάσε ἓνα ἄλλο στρώμα ἀπὸ μαλακὸ πηλῶδες χῶμα, προερχόμενο ἴσως ἀπὸ σκεπὴ οἰκίας.

Τὰ λεπτῆς κατασκευῆς, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μελαμβαφή, κεραμεικὰ ὄστρακα ἀπὸ τὸ στρώμα σπασμένων κεραμιδιῶν χρονολογοῦνται κυρίως στὸν 5ο αἰῶνα π.Χ. Κανένα ἀπὸ τὰ ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν βαθύτερα δὲν ἀνῆκε στὸν 4ο αἰ.· πολλὰ χρονολογοῦνται στὸν 5ο αἰῶνα, μερικὰ εἶναι τοῦ 6ου. Ἐκτὸς δὲ αὐτῶν ὑπῆρχαν καὶ πολλὰ πρωτογεωμετρικὰ καὶ γεωμετρικὰ κομμάτια. Τὸ σύνολό τους ἔδινε τὴν ἐντύπωση σωροῦ ἀπορριμμάτων, αὐτὴ δὲ ἡ ἐντύπωση ἐνισχυόταν ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ὄστρακα δὲν φαίνεται νὰ εἶχαν ἐνώσεις μεταξύ τους. Εἰδικὰ ἀναφέρουμε ἐδῶ τὸ μὴ ἀττικὸ μελανόμορφο κομμάτι ἀρ. εὐρ. 84.312 (πίν. 67α) καὶ τὸ ἀνατολικὸ ὄστρακο ἀρ. εὐρ. 84.353 (πίν. 67β). Κοντὰ στὴν τετρά- πλευρη κατασκευὴ μὲ τὴν πλακόστρωση βρέθηκε τὸ ὄστρακο ἰωνικῆς κύλικας ἀρ. εὐρ. 84.368 μὲ παράσταση πτηνοῦ (πίν. 67γ). Ἐνδιαφέ- ρουσα ἦταν ἐπίσης ἡ ἀνακάλυψη ἐνὸς πρωτογεωμετρικοῦ τάφου στῇ γωνίᾳ μεταξύ τοῦ τοίχου 3 καὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς τάφρου 47. Ὁ τάφος ἦταν καύση ἀπὸ τὴν ὁποία διατηροῦνται κομμάτια ἐνὸς πρωτο- γεωμετρικοῦ ἀμφορέα καὶ καμένα ὀστά. Αὐτὴ ἡ καύση εἶναι ὁ νοτιότα- τος πρωτογεωμετρικὸς τάφος ποὺ ἔχει βρεθεῖ ὡς τώρα στὸ νεκροταφεῖο τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου.

Ἡ χρονολόγηση τῶν τοίχων καὶ χώρων, ποὺ ἀνασκάφηκαν στὶς τά- φρους 47 καὶ 48, δὲν εἶναι εὐκόλη. Σχετικὰ μὲ τὴν ἀπόλυτη χρονολό- γηση πρέπει νὰ λάβουμε ὑπόψιν ὅτι στῇ δυτικῇ παρεῖᾳ τοῦ τοίχου 1 τῆς τάφρου 47 βρέθηκε ἐνσφηνωμένο ἓνα μελαμβαφὲς κύπελλο, ποὺ χρονο- λογεῖται στὸν 5ο ἢ 4ο αἰῶνα π.Χ. (ἀρ. εὐρ. 84.355, πίν. 67δ). Ἐπο- μένως οἱ τοῖχοι 1 καὶ G - F, ποὺ ἀποτελοῦν μία μόνη κατασκευή, πρέ- πει νὰ εἶναι περίπου σύγχρονοι μὲ τὸ κύπελλο. Τὰ ὄστρακα ποὺ βρέθη- καν στὸ αὐλάκι μεταξύ τῶν τοίχων 2 καὶ 3 χρονολογοῦνται πιθανότατα στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰῶνα καὶ στὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ. Τὰ ὄστρακα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν περιοχὴ μεταξύ τῶν τοίχων 1, 2 καὶ 4 τῆς ἴδιας τάφρου περιλαμβάνουν μελαμβαφή τῶν μέσων περίπου τοῦ 4ου αἰῶνα ἀλλὰ καὶ κομμάτια τοῦ 6ου καὶ τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ. Τὰ ὄστρακα ἀπὸ τὴν περιοχὴ μεταξύ τῶν τοίχων 1, 2 καὶ 6 χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 5ο ἢ τὸν 4ο αἰῶνα· ἀπὸ ἐδῶ προέρχεται τὸ ἐρυθρόμορφο ἀττικὸ ὄστρακο ἀρ. εὐρ. 84.103 (πίν. 68α). Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ ἀναφέρουμε δύο νομίσματα ποὺ βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ τῆς

βόρειας γέφυρας τῆς τάφρου 47, ἓνα τῶν Φιλιππων (ἀρ. εὐρ. M84.252, πίν. 68β), ποὺ χρονολογεῖται στὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 4ου αἰώνα π.Χ. καὶ ἓνα ἄλλο τοῦ Ἀμύντα Γ' (ἀρ. εὐρ. M84.254, πίν. 68γ), ποὺ χρονολογεῖται μεταξύ τῶν χρόνων 381 καὶ 369 π.Χ.

Αὐτὰ τὰ δεδομένα ὑποδηλώνουν γενικά, ὅτι τὰ κτίσματα τῶν τάφρων 47 καὶ 48 καὶ κατ' ἐπέκτασιν καὶ τῶν τάφρων 9 καὶ 44 εἶναι τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου αἰώνα π.Χ. Τὰ γεωμετρικὰ καὶ ἀρχαῖα ὄστρακα τὰ ὁποῖα βρέθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν μπορεῖ νὰ μεταφέρθηκαν ἐδῶ ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς ὡς ἀπορρίμματα μὲ σκοπὸ ἴσως τὴν ἰσοπέδωση τῆς περιοχῆς. Τὰ πρωτογεωμετρικὰ ὄστρακα πρέπει νὰ ἀνήκουν στὸ τοπικὸ νεκροταφεῖο τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου.

Ἡ στρωματογραφία δὲν βοηθεῖ οὔτε στὴ σχετικὴ χρονολόγηση τῶν τοίχων. Γι' αὐτὸ θὰ προσπαθήσουμε παρακάτω νὰ τὴν προσδιορίσουμε μὲ βάση μόνο τὰ ἀρχιτεκτονικὰ δεδομένα.

Ἡ τετράπλευρη κατασκευὴ, συμπεριλαμβανομένων τῶν τοίχων 7 καὶ 8 καὶ οἱ τοῖχοι 3 καὶ 2 - 4 - Α - Β συνδέονται πιθανῶς λειτουργικὰ μεταξύ τους καὶ ἐπομένως μπορεῖ νὰ εἶναι σύγχρονα. Σύγχρονο ἴσως εἶναι καὶ τὸ ΒΔ τμήμα τοῦ τοίχου 5, μὴ καὶ τὸ κατώφλι τοῦ εἶναι στὸ ἴδιο ὕψος μὲ τὸ δάπεδο τῆς τετράπλευρης κατασκευῆς. Σ' αὐτὴ τὴν ὁμάδα κτισμάτων ἴσως ἀνήκουν τὸ φρέαρ καὶ τὸ βαθούλωμα δίπλα του, μὴ καὶ τὸ φρέαρ εἶναι πολὺ κοντὰ στοὺς τοίχους 1 καὶ 6 τῆς τάφρου 47 καὶ θὰ εἶχε ἴσως ἀχρηστευθεῖ καὶ βουλωθεῖ μὲ χῶμα πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνέγερσίν τους.

Ὁ τοῖχος 1 τῆς τάφρου 48 θὰ πρέπει νὰ εἶναι νεώτερος αὐτῆς τῆς ὁμάδας κτισμάτων γιατί ἡ ἀνέγερσίν του φαίνεται ὅτι διατάραιε τὴν τετράπλευρη κατασκευὴ, μὴ καὶ οἱ πλάκες τοῦ δαπέδου τῆς σταματοῦν σὲ κάποια ἀπόσταση ἀπὸ αὐτόν. Στὴν ἴδια περίοδο πρέπει νὰ ἀνήκουν τὸ ΝΑ τμήμα τοῦ τοίχου 5 καὶ ὁ τοῖχος 4 τῆς ἴδιας τάφρου γιατί αὐτὰ τὰ τρία κτίσματα συνδέονται στενὰ μεταξύ τους.

Σύγχρονος μὲ τὰ κτίσματα τῆς τάφρου 48 πρέπει νὰ εἶναι καὶ ὁ τοῖχος 1 - G - F τῶν τάφρων 47 καὶ 44, ἀφ' ἑνὸς μὲν λόγῳ τοῦ προσανατολισμοῦ του, ἀφ' ἑτέρου δὲ διότι φαίνεται ὅτι ἡ ΝΔ προέκτασιν τοῦ τοίχου 1 διασκέλιζε τοὺς τοίχους 2 καὶ 3.

Ὁ τοῖχος 6 τῶν τάφρων 44 καὶ 47 σχηματίζει μίαν ὀρθὴ γωνία καὶ

συνδέεται μὲ τοὺς τοίχους Ε καὶ Α τῆς τάφρου 44. Αὐτοὶ οἱ τρεῖς τοῖχοι πρέπει νὰ εἶναι νεώτεροι τοῦ τοίχου 2 - 4 - Α - Β γιατί οἱ Α καὶ 6 στηρίζονται στὸ σκέλος Β.

Μποροῦμε τῶρα νὰ συνοψίσουμε τὴ χρονολογία τῶν τοίχων ὡς ἑξῆς: τὰ ἀρχαιότερα κτίσματα πρέπει νὰ εἶναι οἱ τοῖχοι 2 - 4 - Α - Β καὶ 3 τῶν τάφρων 47, 9 καὶ 44, τὸ ΒΔ τμήμα μὲ τὸ κατώφλι τοῦ τοίχου 5, ἡ τετράπλευρη κατασκευὴ καὶ ἴσως τὸ φρέαρ μὲ τὸ διπλανὸ βαθούλωμα. Τὸ στρώμα σπασμένων κεραμιδιῶν στὸ ΝΔ τμήμα τῆς τάφρου 47 καὶ τὸ γέμισμα ὀστράκων κάτω ἀπὸ αὐτὸ ἔχουν ὡς ΒΑ ὄριο τὸν τοῖχο 3, ὁ ὁποῖος πρέπει νὰ ὑπῆρχε ἤδη ὅταν τὰ κεραμεϊκὰ ὀστρακα πετάχτηκαν καὶ σφραγίστηκαν μὲ τὰ σπασμένα κεραμίδια. Ἐφ' ὅσον δὲ τὸ στρώμα σπασμένων κεραμιδιῶν χρονολογεῖται στὸν 5ο αἰ. π.Χ., ἡ πρώτη ομάδα κτισμάτων δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι νεώτερη. Οἱ τοῖχοι 1 - Γ - F τῶν τάφρων 47, 9 καὶ 44 πρέπει νὰ εἶναι νεώτεροι, τοῦ 5ου ἢ 4ου αἰῶνα, σύγχρονοι δὲ πρέπει νὰ εἶναι οἱ τοῖχοι 1, 4 καὶ τὸ ΝΑ τμήμα τοῦ τοίχου 5 τῆς τάφρου 48. Νεώτεροι τῆς πρώτης ομάδας ἀλλὰ ἀκαθόριστης χρονολογίας πρέπει νὰ εἶναι οἱ τοῖχοι 6, Α καὶ Ε.

Ἡ ἐξερεύνηση τῶν τάφρων 47 καὶ 48 δὲν εἶχε ὀλοκληρωθεῖ στὸ τέλος τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου: Στὴ ΝΔ γωνία τῆς τάφρου 47 ἡ ἀνασκαφὴ δὲν εἶχε φθάσει ὡς τὸ φυσικὸ βράχο, στὸ δὲ φρέαρ ἡ ἐξερεύνηση δὲν εἶχε φθάσει ὡς τὸν πυθμένα. Στὴν τάφρο 48 ὁ φυσικὸς βράχος εἶχε φανεῖ μόνο σὲ ἓνα σημεῖο καὶ οἱ παρειῆς τῶν τοίχων ποὺ ἐντοπίστηκαν δὲν εἶχαν τελείως ἀποκαλυφθεῖ.

Ὡς συμπέρασμα μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι στὸ τέλος τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου τοῦ 1984 οἱ σχέσεις μεταξὺ τῶν τοίχων ποὺ εἶχαν ξεσκεπαστεῖ στὶς τάφρους 47, 48, 9 καὶ 44 καὶ ἡ λειτουργία τῶν χώρων τοὺς ὁποῖους περικλείουν παρέμεναν ἀσαφεῖς. Τὸ πιὸ ἐντυπωσιακὸ κτίσμα εἶναι ἡ τετράπλευρη κατασκευὴ στὴ ΝΑ γωνία τῆς τάφρου 47. Τὸ «αὐλάκι» μεταξὺ τῶν τοίχων 2 καὶ 3, ὁ ἐσωτερικὸς ὀχετὸς τῆς τετράπλευρης κατασκευῆς, τὸν ὁποῖο ὑποθέσαμε παραπάνω καὶ τὸ φρέαρ μὲ τὸ γειτονικὸ βαθούλωμα ποὺ βρέθηκε στὴ βόρεια γέφυρα τῆς τάφρου δείχνουν ὅτι ἡ ἀποχέτευση νερῶν ἦταν ἴσως ἓνας σημαντικὸς παράγων σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ. Ὅπως δείχνουν τὰ σχέδια τῶν εἰκ. 3 καὶ 4 οἱ τάφροι τὶς ὁποῖες ἀνασκάψαμε βρίσκονται κοντὰ στὸ ΝΔ φῦδι τοῦ ἀν-

δήρου V· στὰ ΝΔ τοῦ τοίχου 3 τὸ πρᾶνές τοῦ φυσικοῦ βράχου εἶναι ἀπότομο, οἱ δὲ μεγάλες ποσότητες κεραμεικῶν ὀστράκων ποὺ βρέθηκαν ἐδῶ πρέπει ἴσως νὰ ἐρμηνευτοῦν ὡς προσπάθεια ἰσοπέδωσης τῆς περιοχῆς.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς τοίχους τῆς τετράπλευρης κατασκευῆς, ποὺ ἦταν ἐξαιρετικῆς ποιότητος, ὅλοι οἱ ἄλλοι τοῖχοι ἦταν ὅμοιοι καὶ κτισμένοι μὲ γρανίτη, ἀσβεστόλιθους καὶ σχίστη· τὸ πλάτος τους κυμαίνεταν μεταξύ 0.50 μ. καὶ 0.60 μ.

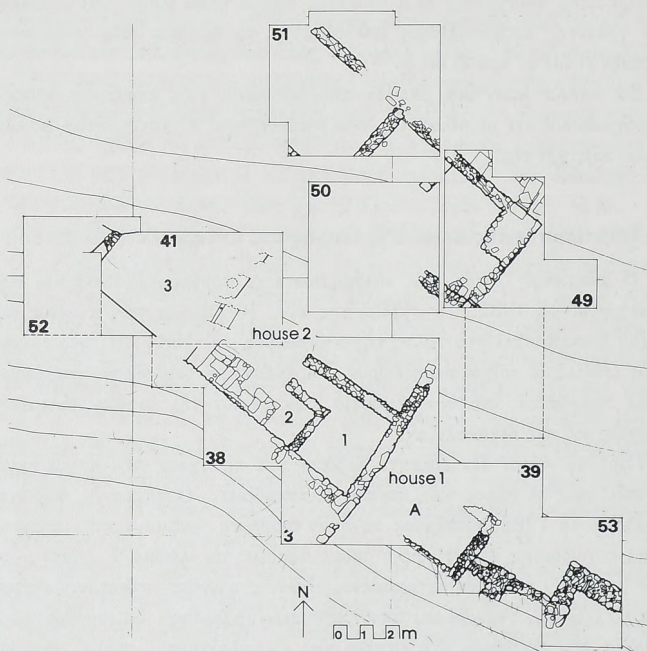
Τὰ πολλὰ ὕφαντικὰ βαρίδια ποὺ βρέθηκαν στὶς τέσσερις τάφρους ὑποδηλώνουν ὅτι οἱ οἰκοδομὲς ποὺ ἀνασκάψαμε σ' αὐτὲς ἦταν μάλλον ἰδιωτικῆς χρήσης.

5. Τὰ κτίσματα τῆς κλασικῆς ἐποχῆς στὸ ἄνδρo IV (εἰκ. 3, 16).

Ἡ ἀνασκαφὴ αὐτῶν τῶν κτισμάτων εἶχε ἀρχίσει τὸ 1981 καὶ εἶχε συνεχιστεῖ τὸ 1982. Τὸ σχέδιο τῆς εἰκ. 16 δείχνει τοὺς τοίχους ποὺ εἶχαν ξεσκεπαστεῖ στὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1984 καὶ τοὺς χώρους τοὺς ὁποίους οἱ τοῖχοι περικλείουν. Ἡ ἀνασκαφὴ τῶν οἰκιῶν ἐπιβραδύνθηκε σημαντικὰ ἀπὸ τὴν παρουσία τῶν τάφων τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ποὺ τὶς διασκέλιζαν.

Πρὸς τὸ παρὸν δὲν εἴμαστε βέβαιοι γιὰ τὴ σχέση τὴν ὁποία ἔχουν μεταξύ τους οἱ χώροι τοὺς ὁποίους ἀνασκάψαμε. Ὁ χώρος Α, ποὺ ἀνασκάφηκε τὸ 1982, ἐνδέχεται νὰ ἦταν ἀποθήκη τροφίμων καὶ μαγειρεῖο μιᾶς ξεχωριστῆς οἰκίας, στὴν ὁποία δώσαμε τὸν ἀριθμὸ 1, γιὰτὶ μέσα του βρέθηκαν ἕνας κατεστραμμένος πήλινος φούρνος καθὼς καὶ κομμάτια μαγειρικῶν σκευῶν καὶ ἀποθηκευτικῶν ἀμφορέων. Τὰ πιὸ πρόσφατα ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν στὸ δάπεδό του χρονολογοῦνται στὸ γ' τέταρτο τοῦ 5ου αἰῶνα π.Χ. καὶ αὐτὴ πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἡ χρονολογία τῆς τελευταίας χρήσης τοῦ χώρου (ΠΑΕ 1982, 73). Τὸ πλῆθος καὶ ἡ ὑψηλὴ ποιότητα τῶν κεραμεικῶν εὐρημάτων λεπτῆς κατασκευῆς σ' αὐτὸ τὸ δωμάτιο εἶναι ἐντυπωσιακὰ καὶ ὑποδηλώνουν ὅτι οἱ ἰδιοκτῆτες αὐτῆς τῆς οἰκίας πρέπει νὰ ἦταν εὐποροί. Ὁ πίνακας 69 παριστάνει δύο τέτοια παραδείγματα ἀττικῶν ἐρυθρόμορφων ὀστράκων. Τὸ πρῶτο (ἀρ. εὐρ. 82.442, πίν. 69α) χρονολογεῖται στὸ β' τέταρτο τοῦ 5ου

αἰώνα, παριστάνει μία μεγαλοπρεπὴ γυναικεῖα μορφή ποὺ φορεῖ διάδημα καὶ ἀκολουθεῖται ἀπὸ ἓνα ἄλλο πρόσωπο ποὺ κρατᾷ δαυλό· τὸ δεύτερο (ἀρ. εὐρ. 82.534, πίν. 69β) χρονολογεῖται στὸ γ' τέταρτο τοῦ 5ου αἰώνα καὶ παριστάνει μία γυναικεῖα κεφαλὴ.

Εἰκ. 16. Σχέδιο τῶν κτισμάτων τῆς κλασικῆς ἐποχῆς στὸ ἀνδρὸν IV.

ΒΔ τοῦ δωματίου Α ἀνασκάφηκαν τὸ 1981 καὶ 1982 δύο ἄλλα δωμάτια στὰ ὁποῖα δώσαμε τοὺς ἀριθμοὺς 1 καὶ 2 (πίν. 70α). Στὸ δωμάτιο 2 ἔμπαινε κανεῖς ἀπὸ μία στενὴ εἴσοδο. Τὸ δωμάτιο 1, στὸ ὁποῖο βρέθηκε ἓνα φρέαρ, ἐπικοινωνοῦσε μὲ ἓνα ἄλλο γῶρο στὰ ΒΔ, στὸν

ὁποῖο ὑπῆρχε μία λίθινη κλίμακα, τῆς ὁποίας διατηροῦνται ἑξι βαθμίδες (πίν. 70β). Ἡ κλίμακα μπορεῖ νὰ ὀδηγοῦσε σὲ ἓνα δεύτερο ὄροφο, ὁ ὁποῖος δὲν διατηρεῖται, ἢ, πιθανότερα, μπορεῖ νὰ ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὸ ἀνδρὸν V πρὸς ψηλὰ στὰ κτίρια ποὺ ἀνασκάπτονται τῶρα στὸ ἀνδρὸν IV πρὸς χαμηλὰ. Τὰ κεραμεϊκὰ εὐρήματα τῶν δαπέδων αὐτῶν τῶν δωματίων ὑποδηλώνουν ὅτι ἡ χρῆση τους τερματίστηκε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 4ου αἰῶνα, αὕτὴ δὲ ἡ χρονολογία συμφωνεῖ μὲ τὴ χρονολογία τῶν νομισμάτων ποὺ βρέθηκαν στὰ δάπεδα.

Κατὰ τὸ 1984 ἐξερευνήθηκε ἡ τάφος 41 ἕως τὸν φυσικὸ βράχο κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς ὁποίας ἀποκαλύφθηκε τὸ μεγαλύτερο μέρος ἑνὸς δωματίου στὸ ὁποῖο δόθηκε ὁ ἀριθμὸς 3. Ὁ πίν. 71α δίνει μιὰ ἀποψη τοῦ δωματίου ἀπὸ τὰ ΒΑ μὲ τοὺς δύο τάφους τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ποὺ ἐξετάσαμε πρὸς πάνω, ποὺ διασκελίζουν τὸν ΝΑ τοῦ τοίχου. Στὸ βάθος τῆς εἰκόνας φαίνεται ὁ ΝΔ τοίχος τοῦ δωματίου, ὁ ὁποῖος στὴν πραγματικότητα εἶναι ὁ ἴδιος ὁ φυσικὸς βράχος κομμένος κάθετα μὲ μία ἐπένδυση λίθων σκεπασμένη μὲ ἓνα παχὺ ἐπίχρισμα κονιάματος. Τὸ τμήμα τοῦ τοίχου πρὸς ψηλὰ ἀπὸ τὸ φυσικὸ βράχο, ποὺ δὲν διατηρεῖται, θὰ πρέπει νὰ ἦταν καὶ αὐτὸ κτισμένο μὲ σχιστόλιθους σκεπασμένους μὲ κονίαμα. Ὁ πίν. 71β δείχνει τὸ λίθινο κατώφλι τῆς θύρας τοῦ δωματίου ποὺ βρέθηκε στὸ ΝΑ τοίχο, στὸν πυθμὲνα τοῦ ὕστερου ρωμαϊκοῦ τάφου ποὺ τὸν διασκελίζει. Ὁ τοίχος αὐτὸς εἶναι κτισμένος μὲ χονδρολαξευμένους λίθους, τμήματά του δὲ φέρουν ἐπίχρισμα κονιάματος. Τὸ κατώφλι ἔχει μία μολύβδινη ὑποδοχὴ ποὺ θυμίζει τὴν ὑποδοχὴ στὸ κατώφλι τῆς οἰκίας κοντὰ στὴν πύλη τοῦ πρώιμου ἐλληνιστικοῦ τείχους (πίν. 72α· πρβ. ΠΑΕ 1977, πίν. 64β). Στὰ ἀνατολικά του βρέθηκαν μερικὰ μεγάλα σιδερένια θραύσματα ποὺ ἴσως προέρχονται ἀπὸ τοὺς σύρτες καὶ τὴν κλειδαριὰ τῆς θύρας. Μόνον μέρος τοῦ ΒΔ τοίχου τοῦ δωματίου ἀποκαλύφθηκε τὸ 1984 (πίν. 71β), τὸ ὁποῖο ἔδειξε ὅτι ἦταν καὶ αὐτὸς λίθινος καὶ ὅτι εἶχε τὴν ἀνατολική του παρεῖα καλυμμένη μὲ κονίαμα. Ἐφόσον ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου, ὁ ὁποῖος διατηρεῖται σὲ ὕψος λιγότερο τοῦ ἑνὸς μέτρου, εἶναι κανονικὴ καὶ ἐπίπεδη, ἐνδέχεται τὸ ἄνω μέρος του νὰ ἦταν κτισμένο μὲ ὠμόπλινθους. Τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου, ὅπως καὶ τὸ δάπεδο τῶν δωματίων 1 καὶ 2 εἶναι ὁ ἴδιος ὁ φυσικὸς βράχος λειασμένος καὶ σκεπασμένος μὲ ἓνα λεπτὸ

στρώμα πηλοῦ. Σκαμμένοις μέσα στοῦ δάπεδο, κατὰ μήκος τοῦ ΝΔ τοίχου τοῦ δωματίου, βρέθηκε ἓνας ὀχετός, ὁ ὁποῖος χρησίμευε γιὰ νὰ μαζεῦει τὰ νερά, πού χωρὶς ἄλλο στάλαζαν ἀπὸ τὸν φυσικὸ βράχο πίσω ἀπὸ τὴ λιθοδομή του. Ὁ ὀχετός εἶχε κλίση πρὸς τὴν Ἀνατολὴ μὲ τὸ ἀνατολικό του ἄκρο σκεπασμένο (πίν. 71α - β, 72β).

Μερικὴ ἀνασκαφὴ τῆς τάφρου 52 στὰ δυτικὰ τοῦ δωματίου 3 ἔφερε στὸ φῶς ἓνας εἶδος «πίσω αὐλῆς», στὴν ὁποία μπορούσε κανεὶς νὰ βγεῖ ἀπὸ μία θύρα μὲ κατώφλι στὸ ΒΔ του τοίχου (πίν. 73α).

Τὰ κεραμεϊκὰ ὄστρακα πού βρέθηκαν στὸ δωμάτιο 3 δείχνουν ὅτι ἡ οἰκοδόμησή του ἀνέρχεται ἴσως στὸν 5ο αἰῶνα π.Χ. Ἀπὸ ἓνα κακοδιατηρημένο νόμισμα τοῦ Φιλίππου Β' ὅμως πού βρέθηκε στὸ δάπεδὸ του φαίνεται ὅτι ἡ χρῆση του συνεχίστηκε τουλάχιστον ἕως τὸ γ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ. (ἀρ. εὐρ. Μ84.198, πίν. 73β).

Ἡ σχέση τοῦ δωματίου 3 μὲ τοὺς χώρους 1 καὶ 2 δὲν εἶναι σαφής. Ἐὰν παραδεχτοῦμε ὅτι ἀνήκει καὶ αὐτὸ στὴν οἰκία 2, τὸ ὥραϊο κατώφλι στὸ ΝΑ του τοίχου θὰ ἐνίσχυε τὴ γνώμη ὅτι τὸ δωμάτιο ἦταν σημαντικὸς χώρος τοῦ κτιρίου. Τὰ ὑπολείμματα θαλάσσιων ὀστράκων καὶ ὀστέων πού βρέθηκαν στὸ δάπεδὸ του υποδηλώνουν ὅτι ἴσως τὸ δωμάτιο χρησίμευε ὡς αἵθουσα φαγητοῦ, ὅποτε οἱ χώροι 1 καὶ 2 θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι μαγειρεῖα. Τὰ κεραμεϊκὰ ὄστρακα ὅμως ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς δύο χώρους φαίνεται ὅτι χρονολογοῦνται ἀποκλειστικὰ στὸν 4ο αἰῶνα καὶ δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν ἀντίστοιχα στὸ δωμάτιο 3. Ἐπομένως δὲν πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε τὴν πιθανότητα τὸ δωμάτιο αὐτὸ νὰ ἀνήκει σὲ ἄλλο ξεχωριστὸ κτίριον σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλους χώρους στὰ βόρεια καὶ ΒΑ του. Ἐὰν αὕτῃ ἡ θεωρία εὐσταθεῖ, ἡ θύρα μὲ τὸ ὥραϊο κατώφλι στὸ ΝΑ τοίχου του θὰ μπορούσε νὰ ἦταν ἡ κύρια εἴσοδος αὐτοῦ τοῦ ἄλλου ξεχωριστοῦ κτιρίου. Στὴ διατύπωση αὐτῶν τῶν θεωριῶν πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπόψη καὶ ἡ λίθινη κλίμακα πού ἀποκαλύφθηκε τὸ 1982 (ΠΑΕ 1982, πίν. 55α). Ἐὰν αὕτῃ ἡ κλίμακα ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὸ ὑψηλότερο ἄνδρην V στὸ χαμηλότερο ἄνδρην IV, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ τὴν κατεβεῖ μὲ σκοπὸ νὰ στραφεῖ δυτικὰ γιὰ νὰ μπεῖ στὸ δωμάτιο 3 ἢ μὲ σκοπὸ νὰ στραφεῖ ἀνατολικὰ γιὰ νὰ μπεῖ στοὺς χώρους 1 καὶ 2. Θὰ μπορούσε ἐπίσης νὰ προχωρήσει κατευθεῖαν πρὸς τὸ Βορρὰ καὶ νὰ μπεῖ σὲ ἓνα ὑποθετικὸ δρόμο πού μπορεῖ νὰ διέτρεχε τὸ ἄνδρην σὲ κατεύθυνση ΒΔ - ΝΑ.

Μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ἡ ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στὸ ἄνδρo IV θὰ μπορούσε νὰ λύσει μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ προβλήματα καὶ νὰ συντελέσει στὴν ἀνασυγκρότηση ἐνὸς συνολικοῦ σχεδίου, ἀνοίξαμε τὶς τάφρους 49, 50 καὶ 51 πρὸς τὸ Βορρά. Οἱ ἀνακαλύψεις μας ὅσον ἀφορᾷ τὰ κτίσματα τῆς κλασικῆς ἐποχῆς σ' αὐτὲς τὶς τάφρους ἦταν περιορισμένες γιατί ἡ περιοχή εἶχε πολλοὺς ὕστερους ρωμαϊκοὺς τάφους, τὴν ἀνασκαφὴ τῶν ὁποίων ἀναφέραμε πιὸ πάνω, ἐπίσης δὲ καὶ μερικοὺς μεταβυζαντινοὺς σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο, τοὺς ὁποίους δὲν περιγράψαμε στὰ περιορισμένα ὅρια αὐτῆς τῆς ἔκθεσης. Παρ' ὅλα ταῦτα ὅμως στὴν τάφρο 51 ἀποκαλύψαμε ἐν μέρει τρεῖς τοίχους μὲ κλιμακοειδῆ τοιχοποιία (πίν. 73γ).

Στὴν τάφρο 49 φάνηκαν ἐν μέρει τέσσερις τοῖχοι ἐνὸς ἄλλου δωματίου μὲ διαφορετικὴ τοιχοποιία, στὴ ΒΑ γωνία τοῦ ὁποῖου ὑπάρχει μία τετράπλευρη κατασκευὴ ποὺ ἴσως χρησίμευε σὰν βάση γιὰ μιὰ ξύλινη κλίμακα (πίν. 74α). Ἀξιοσημείωτη ἦταν ἐπίσης ἡ ἀνακάλυψη μέσα στὸ δωμάτιο ἐνὸς λίθινου ἀντικειμένου ποὺ μπορεῖ νὰ χρησίμευε σὰν βάση ἢ σὰν κιονόκρανο ἐσωτερικοῦ ξύλινου στύλου (πίν. 74β - γ). Ἕνας τέτοιος στύλος θὰ ἦταν χρήσιμος ἐὰν ὑπῆρχε δεύτερος ὄροφος ἀπὸ πάνω. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ προσθέσουμε ὅτι τὸ ἀντικείμενο αὐτὸ μπορεῖ νὰ μεταφέρθηκε ἀπέξω καὶ νὰ τοποθετήθηκε στὸ δωμάτιο γιὰ δεύτερη χρῆση, ἴσως μετὰ τὴν κλασικὴ ἐποχή.

Τὸ σχέδιο τῆς εἰκόνας 16 δείχνει ὅτι οἱ ΝΑ τοῖχοι τῶν κτισμάτων στὶς τάφρους 49 καὶ 51 εἶναι περίπου εὐθυγραμμισμένοι μὲ ἀντίστοιχους τοίχους στὶς τάφρους 3, 38 καὶ 41 στὰ νότιά τους. Γεννᾶται ἐπομένως τὸ ζήτημα ἐὰν οἱ χώροι ποὺ ἀνασκάφηκαν σ' αὐτὲς τὶς πέντε τάφρους ἀνήκουν σὲ περισσότερες τῆς μιᾶς οἰκίης ἢ σὲ ἓνα ἐνιαῖο μεγάλο κτίριο, ποὺ μπορεῖ νὰ ἦταν δημόσιας χρήσης. Σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα δὲν μπορούμε νὰ δώσουμε ἀπάντηση, ἐὰν δὲν προσδιορίσουμε τὴν ἀκριβῆ σχέση τοῦ ΝΑ τοῖχου τῆς τάφρου 51 μὲ τὸν ἀντίστοιχο τοῖχο τῆς τάφρου 41. Ἐλπίζουμε ὅτι ἡ συνέχιση τῶν ἀνασκαφῶν στὸ ἄνδρo IV, θὰ βοηθήσει στὴ λύση καὶ αὐτοῦ τοῦ προβλήματος.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΑΜΠΙΤΟΓΛΟΥ

Στὸ ἐργαστήριό τῆς Βεργίνας ἐξακολούθησαν κατὰ τὸ 1984 οἱ ἐργασίες συντήρησης τῶν εὐρημάτων τοῦ τάφου τοῦ Φιλίππου. Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀποκατάσταση τῆς χρυσελεφάντινης ἀσπίδας, ἡ ὁποία μεταφέρθηκε στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Θεσσαλονίκης. Στὸ ἴδιο Μουσεῖο μεταφέρθηκαν καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἐλεφαντοστέινα ἀνάγλυφα ποὺ ἀνήκουν στὴ διακόσμηση τῶν κλινῶν τοῦ ἴδιου τάφου καὶ τοῦ «τάφου τοῦ πρίγκιπα».

Ὁλοκληρώθηκε ἡ γραμμικὴ ἀντιγραφὴ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς ἀρπαγῆς τῆς Περσεφόνης, τῆς Δήμητρας, τῶν τριῶν Μοιρῶν καὶ τοῦ Κυνηγίου. Ἀρχισε καὶ προχωρεῖ ἰκανοποιητικὰ ἡ πιστὴ - χρωματικὴ - ἀντιγραφὴ τῆς τοιχογραφίας τῆς Περσεφόνης. Ἐπίσης συνεχίστηκε ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἀποτύπωση τῶν ἑξὶ μνημειακῶν τάφων καὶ τοῦ «τάφου τῆς Περσεφόνης».

Στὸ ἀνασκαφικὸ ἔργο τὴν ἄμεση ἐποπτεία εἶχαν: α) στὸν τομέα τῆς πόλης καὶ τοῦ θεάτρου ἡ κ. Χρυσούλα Σαατσόγλου-Παλιαδέλη, β) στὴν ἀκρόπολη ὁ κ. Παν. Φάκλαρης καὶ γ) στὸν τύμβο τῶν Παλατιτσιῶν (νέος τομέας) ἡ δις Στυλ. Δρούγου. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτοὺς στὴν ἀνασκαφὴ ἐργάστηκαν καὶ οἱ πτυχιούχοι τῆς ἀρχαιολογίας δίδες Ἀγγελικὴ Κοτταρίδου καὶ Μπεττίνα Τσιγαρίδα.

Ἡ κ. Χρ. Σαατσόγλου-Παλιαδέλη ὀλοκλήρωσε τὴ μελέτη τῶν ἐπιτύμβιων μνημείων τῆς Μεγάλης Τούμπας καὶ τὴν ἐργασία τῆς αὐτῆς ἐνέκρινε ὡς διδακτορικὴ διατριβὴ τὸ Φιλοσοφικὸ Τμῆμα τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Τὸ Ἱερὸ καὶ τὸ θέατρο

Με σκοπὸ τὸν ἐντοπισμὸ νέων σημείων ἐρευνας στὴν ἐκτεταμένη περιοχὴ τῆς ἀρχαίας πόλης, θεωρήθηκε σκόπιμο, στὴν ἀρχὴ τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1984, νὰ χρησιμοποιηθοῦν πειραματικὰ σύγχρονες γεωφυσικὲς μέθοδοι, ποὺ θὰ ὑποδείκνυαν τὴν ἐνδεχόμενη ὑπαρξὴ κτισμάτων

κάτω ἀπὸ τὴ χαμηλὴ ἐπίχωση. Γιὰ τὴν ἀρχαιομετρικὴ αὐτὴ ἐφαρμογὴ ἐπιλέχθηκε ὁ χώρος δυτικὰ καὶ νότια ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Εὐκλείας καθὼς καὶ ἀγροτεμάχια δυτικὰ καὶ ἀνατολικά ἀπὸ τὸ θέατρο. Μὲ τὴ γεωηλεκτρικὴ καὶ γεωμαγνητικὴ αὐτὴ διασκόπηση, ποὺ ἀνέλαβε ὁ γεωφυσικός κ. Γρ. Τσόκας, ἐρευνήθηκε συνολικὰ ἔκταση τεσσάρων περίπου στρεμμάτων.

Ἄμεσος στόχος μὲ τὴν ἔναρξιν τῆς ἀνασκαφῆς τὸν Αὐγουστο τοῦ ἴδιου χρόνου, ἦταν ἡ ἀνασκαφικὴ ἐπιβεβαίωση τῶν θετικῶν ἐνδείξεων ποὺ ἔδινε ἡ ἀρχαιομετρικὴ ἔρευνα. Ὡστόσο ἡ πρωτοφανὴς καὶ ἀναπάντεχη ἄρνηση τῶν ἰδιοκτητῶν τῶν ἀντίστοιχων ἀγροτεμαχίων νὰ ἐπιτρέψουν τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴ γῆ τους, πρὶν ἱκανοποιηθοῦν τὰ οἰκονομικά τους αἰτήματα γιὰ στέρηση καλλιέργειας, ἀπαλλοτρίωση ἢ ἀνταλλαγή, ἀνάγκασε τοὺς ἀνασκαφεῖς νὰ περιορίσουν τὴν ἀνασκαφικὴ τους δραστηριότητα στὸν χῶρο τοῦ θεάτρου.

Παράλληλα μὲ τὸν καθαρισμὸ τῆς ὀρχήστρας καὶ τῶν λιθόστρωτων διαδρόμων τοῦ κοίλου ἀπὸ τὴ βλάστηση καὶ τὰ χώματα ποὺ εἶχαν ἐπικαλύψει τὸ θέατρο στὴ διάρκεια τοῦ χειμῶνα, ἐρευνήθηκε τμῆμα τῆς ἐπιφανειακῆς ἐπίχωσης, πάρχους 40 ἐκ., στὴν ἀνατολικὴ πάροδο, ποὺ ἔδωσε ταραγμένη κεραμικὴ ἑλληνιστικῶν κυρίως χρόνων, κομμάτι πῆλινης ἀνθεμωτῆς ἀκροκεράμου, καθὼς καὶ θραῦσμα λίθινης προμόχθου μὲ σταγόνες, ποὺ βρέθηκε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν νότιο τοῖχο τῆς σκηνῆς τοῦ θεάτρου. Μικρὴ δοκιμαστικὴ τομὴ στὰ ἀνατολικά τοῦ κοίλου δὲν ἔδωσε ἐνθαρρυντικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ κτισμάτων.

Ἀκρόπολη

Κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς πύλης II, ἀνοίχθηκε μία ἐρευνητικὴ τομὴ στὴν κορυφὴ τῆς ἀκρόπολης (Τ. 84. 1) καὶ δύο μικρότερες ἐγκάρσια στὸ τεῖχος καὶ στὴν ἐσωτερικὴ τοῦ πλευρά, μία στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς ἀκρόπολης (Τ. 84. 2) καὶ ἡ δεύτερη στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ (Τ. 84. 4).

Στὴν πύλη II ἐρευνήθηκε ὁ χώρος στὰ δυτικὰ της, διαστ. 5 × 3 μ., καὶ ἡ σκαφὴ ἔφθασε σὲ βάθος μέχρι 1.90 μ. Στὴν ἐπίχωση βρέθηκαν ἀρκετὰ θραύσματα κεραμίδων, μερικὰ κορινθιακοῦ τύπου, ἓνα θραῦσμα ἀπὸ ἀνθεμωτὸ ἀκροκέραμο (πίν. 75α), ἀρκετὰ ἄβαφα ὄστρακα, θραύσματα «μεγαρι-

κῶν» σκύφων, θαύσματα ἀπὸ κανθάρους ρυθμοῦ «δυτικῆς κλιτύος», μελαμβαφὴ ὄστρακα, σιδερένια καρφιά καὶ χάλκινα νομίσματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἓνα εἶναι τοῦ Πύρρου (Α. μακεδονικὴ ἀσπίδα καὶ στὸ μέσον τὸ μονόγραμμα τοῦ Πύρρου βλ. Ἔργον 1984, σ. 30 καὶ Β. περικεφαλαία). Σὲ βάθος 1.30×1.40 μ. βρέθηκαν θεμέλια ὀρθογώνιου κτίσματος μὲ κατεύθυνση Α-Δ, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἀνήκουν σὲ πύργο τῆς πύλης. Χρησιμοποιήθηκαν κυρίως μεγάλες ἀβεστόπετρες δουλεμένες στὴν ἐξωτερικὴ τους ἐπιφάνεια, μὲ χῶμα ὡς συνδετικὸ ὕλικό.

Σύρριζα στὸν νότιο τοῖχο τοῦ πύργου καὶ στὴν ἐξωτερικὴ του πλευρά, ἐπισημάνθηκε βόθρος διαμέτρου 0.70 - 1 μ. Ἡ σκαφὴ στὸν βόθρο προχώρησε σὲ βάθος 1.50 μ., μὲ συνολικὸ βάθος ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἐπιφάνεια τῆς σκαφῆς 2.40 μ. Μέσα βρέθηκαν θαύσματα κεραμίδων μεταξὺ τῶν ὁποίων ἡγεμόνας στρωτήρας κορινθιακοῦ τύπου μὲ γραπτὸ ἀνθέμιο, ἄβαφη κεραμικὴ, θρυμματισμένοι σκύφοι, πολλὰ θαύσματα ἀπὸ ὀξυπύθμενο ἀμφορέα, θαύσματα ἀπὸ κανθάρους ρυθμοῦ «δυτικῆς κλιτύος», θαύσματα ἀπὸ πινάκια, θαύσματα ἀπὸ πῆλινο γυναικεῖο εἰδῶλιο, δύο πῆλινες ἀγνύθες μὲ σφράγισμα καὶ ἓνα χάλκινο νόμισμα. Μέσα στὴν ἐπίχωση τοῦ βόθρου ὑπῆρχαν καρβουνάκια καὶ λίγες μικρὲς πέτρες. Ἡ ἀφαίρεση τῆς ἐπίχωσης τοῦ βόθρου δὲν ὁλοκληρώθηκε. Δὲν ὁλοκληρώθηκε, ἐπίσης, ἡ ἔρευνα τῶν θεμελίων τοῦ πύργου στὴ βόρεια καὶ τὴν ἀνατολικὴ πλευρά του.

Ἡ τομὴ στὴν κορυφὴ τῆς ἀκρόπολης (Τ. 84. 1) εἶχε διαστάσεις 20×1 μ., κατεύθυνση Β - Ν, καὶ ἀποσκοποῦσε στὸν ἔλεγχο τῆς στρωματογραφίας καὶ στὴν ἐπισήμανση τυχόν λειψάνων ἀπὸ κτίρια. Ἀφαιρέθηκε ἡ ἐπίχωση σὲ ὅλο τὸ μήκος τῆς τομῆς μέχρι τὸ φυσικὸ ἔδαφος. Ἡ ἐπίχωση εἶχε πάχος 0.20 - 1.20 μ. Σὲ ὅλο τὸ μήκος τῆς τομῆς ἀφέθηκαν τέσσερις ἄσκαφοι μάρτυρες πάχους 0.50 μ. Στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς τομῆς διαπιστώθηκε στρώμα ἀπὸ λατύπη πωρόλιθου. Ἀνάμεσα στὴ λατύπη βρέθηκαν καὶ ἀρκετὰ μεγάλα θαύσματα πωρόλιθου, μερικὰ ἀπὸ γωνιόλιθους. Μέσα στὴ λατύπη βρέθηκαν θαύσματα κεραμίδων καὶ λίγα ἄβαφα ὄστρακα. Κατὰ τὸ μέσον τῆς τομῆς, στὴν κορυφὴ τῆς ἀκρόπολης, διαπιστώθηκε στρώμα πυρᾶς πάχους 0.07 - 0.10 μ. Κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα τῆς πυρᾶς ὑπῆρχε στρώμα μὲ ψιλὴ λατύπη πωρόλιθου καὶ στὴ συνέχεια λατύπη ἀπὸ πέτρες. Ἐπισημάνθηκαν τρεῖς τοῖχοι κτιρίων μὲ κατεύθυνση Β - Ν καὶ ΒΔ - ΝΑ. Ὁ ἓνας, μὲ κατεύθυνση Β - Ν, βρέθηκε σὲ βάθος 0.37 μ. καὶ εἶναι κτισμένος μὲ μικρὲς

ἀδούλευτες πρασινωπὲς πέτρες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες διατηροῦνται στὴ θέση τους τρεῖς σειρές.

Ὁ δεῦτερος τοῖχος βρέθηκε σὲ βάθος 0.75 - 0.80 μ., ἀποτελεῖται ἀπὸ πρασινωπὲς πέτρες δουλεμένες στὴν ἐσωτερικὴ τους ἐπιφάνεια καὶ σώζεται σὲ μῆκος 0.70 μ. Ὁ τρίτος τοῖχος φάνηκε σὲ βάθος 0.30 - 0.40 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλες ἀσβεστόπετρες δουλεμένες στὴν ἐξωτερικὴ τους πλευρά. Σὲ ὅλους τοὺς παραπάνω τοίχους ὡς συνδετικὸ ὕλικό χρησιμοποιήθηκε πηλόχωμα. Κατὰ τὸ βόρειο ἄκρο τῆς τομῆς καὶ σὲ βάθος 0.20 μ. βρέθηκε τὸ μπρὸς τμήμα ἀπὸ πῆλινο εἰδῶλιο ταύρου (πίν. 75β).

Ἡ τομὴ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς ἀκρόπολης (Τ. 84. 2), διαστάσεων 4×1 μ., προχώρησε σὲ βάθος 1.45 μ. Σὲ βάθος 0.40 μ. ἀποκαλύφθηκε ἡ ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ τείχους, τὸ ὁποῖο ἐδῶ ἔχει πᾶχος 2.20 μ. Μέσα στὴν ἐπίχωση, σὲ βάθος 0.70 μ. βρέθηκαν στρώμα κεραμίδων, ἀρκετὰ ἄβαφα ὄστρακα καὶ λίγα μελαμβαφή. Στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ τείχους ἀποκαλύφθηκαν τέσσερις στρώσεις λίθων συνολικοῦ ὕψους 0.85 μ. Ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῶν λίθων εἶναι ἀδρὰ δουλεμένη ἢ καὶ ἀδούλευτη, καὶ ὡς συνδετικὸ ὕλικό χρησιμοποιήθηκε πηλόχωμα.

Ἡ ἔρευνα στὴν τομὴ (Τ. 84. 4), διαστάσεων 6×1 μ., ἡ ὁποία ἔγινε στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς ἀκρόπολης, δὲν ὀλοκληρώθηκε. Ἡ σκαφὴ προχώρησε σὲ βάθος μέχρι 1 μ. Σὲ βάθος 0.40 - 0.80 μ. διαπιστώθηκε στρώμα κεραμίδων καὶ βρέθηκαν ἄβαφα ὄστρακα.

Τάφος Παλατισιῶν

Στὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο καὶ μὲ ἀφορμὴ ἀποτυχημένες ἀπόπειρες λαθρανασκαφῆς ἐρευνήθηκε ἓνας μεγάλος τύμβος στὰ ΒΔ τοῦ χωριοῦ Παλατίτσια καὶ στὰ ΒΑ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Βεργίνας. Ὁ τύμβος, μὲ σχῆμα μακρόστενο, εἶχε ὕψος ± 5 μ. περίπου καὶ διαμέτρους 23.50 - 29 μ. (πίν. 75γ). Στὸ κέντρο του καὶ σὲ μεγάλο βάθος βρέθηκε ἓνας μεγάλος κιβωτιόσχημος τάφος, χτισμένος μὲ πωρόλιθους (πίν. 76α), μὲ ιδιόμορφα ἀρχιτεκτονικὰ χαρακτηριστικὰ: μὲ τετράγωνο σχεδὸν σχῆμα καὶ ἐξωτερικὲς διαστάσεις 4.60 - 5.40 μ., τὸ μνημεῖο καλύπτεται μὲ δύο ἀνισοῦψεῖς σειρὲς καλυπτηρίων λίθων. Ἡ μορφή αὐτὴ τῆς κάλυψης ἀποδει-

κνύεται δηλωτική γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ τάφου, ὁ ὁποῖος χωρίζεται σὲ δύο μέρη μὲ μιὰ μικρὴ πεσσοστοιχία. Οἱ δύο πεσσοὶ τῆς πεσσοστοιχίας συγκρατοῦν ἓνα στενὸ ἐπιστύλιο καὶ συγχρόνως τὴν ἔνωση τῶν δύο σειρῶν τῶν καλυπτηρίων (πίν. 76β). Οἱ πεσσοὶ ἔχουν ὕψος 1.95 μ. καὶ πλευρὰ 0.45 μ. καὶ ἀπολήγουν στὸ ψηλὸ πεσσόκρανο μὲ ὑψηλὴ cavea καὶ ἄβακα μὲ πλευρὰ 0.54 μ. Ἡ μικρὴ πεσσοστοιχία, ὅπως καὶ ἡ διακόσμηση τῶν τοίχων μὲ ζῶνες ἐρυθροῦ, λευκοῦ καὶ κίτρινου χρώματος, εἶναι τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα, ποὺ τελικὰ δίνουν στὸν ἐσωτερικὸ αὐτὸ χώρῳ ἓνα μνημειακὸ χαρακτήρα, ἐνὼ ἡ ἐξωτερικὴ μορφή τοῦ μνημείου δὲν προδίδει ἀνάλογη ἔστω πρόθεση ἀρχιτεκτονικῆς διαμόρφωσης. Τὸ θέμα ὅμως τῆς μορφῆς τοῦ μνημείου θὰ διαφωτίσει μόνο ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς.

Ὁ τάφος εἶναι συλημένος, ὅπως ἀποδείχτηκε ἀπὸ τοὺς καταστραμμένους παρόλithους τῆς νότιας πλευρᾶς καὶ τὰ σκορπισμένα λείψανα ἐνὸς ἐπίχρυσου χάλκινου στεφανιοῦ μέσα στὴν ἐξωτερικὴ ἐπίχωση τοῦ τάφου. Στὸ ἐσωτερικὸ ἡ ἐπίχωση, ποὺ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς, εἶναι πολὺ μεγάλη καὶ κατὰ τὴ φετινὴ περίοδο μόνο ἓνα μέρος τῆς στάθηκε δυνατόν νὰ ἀφαιρεθεῖ. Ἀπὸ τὸ τμήμα αὐτὸ καὶ μέσα στὸ παχὺ στρώμα τῆς λάσπης στὴ ΒΑ γωνία βρέθηκαν μεγάλα θραύσματα λίθινων μελῶν, καθὼς καὶ θραύσματα μικροῦ ληκυθίου μὲ γραπτὴ δικτυωτὴ διακόσμηση, ἓνας τύπος ληκυθίου, ποὺ χρονολογεῖται στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰῶνα π.Χ. ἕως καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνα.

Ἡ ἀνασκαφὴ διακόπηκε αἰφνίδια ἐξαιτίας ἀσθενείας τοῦ διευθυντῆ τῆς καὶ θὰ συνεχιστεῖ τὸν ἐπόμενο χρόνον μὲ τὴ συμπλήρωση τῆς ἀποχωμάτωσης τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τάφου.

ΜΑΝΟΛΗΣ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ

Κατά τὸ 1984 ἔγιναν στὸ Δίον οἱ ἐξῆς ἐργασίες:

1. Οἱ μεγάλες θέρμες τοῦ Δίου ἐρευνήθηκαν ἀνασκαφικὰ στὴ νότια καὶ δυτικὴ πλευρά τους. Ἐγίνε ἀνασκαφὴ σὲ μεγάλο μῆκος ἀνάμεσα στὸν νότιο ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ κτιρίου καὶ τὸν ὀχυρωματικὸ περίβολο. Ἰδιαίτερα προχώρησε ἡ ἔρευνα στὰ ἀνατολικά στὸ ὕψος τῆς πρόσοψης τῶν θερμῶν. Ἐκεῖ βρέθηκαν μέσα στὴν ἐπίχωση σπασμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ ἰωνικοὺς κίονες καὶ κομμάτια ἀπὸ γλυπτά. Μερικὰ ἀπ' αὐτὰ ἀποδείχτηκε πὼς ἀνήκουν σὲ γλυπτὰ ποὺ ἄλλα τους θαύσματα εἶχαν ἤδη βρεθεῖ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν ἐσωτερικῶν χώρων τοῦ κτιρίου τῶν θερμῶν: ἔτσι συγκολλήθηκαν θαύσματα στὸ κάτω μέρος ἐνὸς ἀγάλματος Ἡρακλῆ, ποὺ ἄλλα του θαύσματα εἶχαν βρεθεῖ τὸ 1981, συμπληρώθηκε σὲ ἱκανοποιητικὸ βαθμὸ ἡ ἀριστερὴ πλευρὰ ἐνὸς ἀγάλματος, ποὺ πιθανότατα εἰκονίζει τὸν Ἀπόλλωνα (ἐνα τμήμα του εἶχε βρεθεῖ ἤδη τὸ 1976). Ἀκόμη συγκολλήθηκαν θαύσματα στὸ ἄγαλμα τοῦ Ποδαλείριου ποὺ βρέθηκε τὸ 1917. Στὸ σύνταγμα ποὺ παριστάνει τοὺς Ἀσκληπιάδες φαίνεται ὅτι ἀνήκει καὶ ἓνα μαρμάρينو γυναικεῖο κεφάλι (πίν. 77α). Μπορεῖ ἴσως νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἄγαλμα τῆς Ὑγείας. Ἐντελῶς ἰδιαίτερη εἶναι ἡ σημασία ἐνὸς εἰκονιστικοῦ κεφαλιοῦ (πίν. 77β) ποὺ βρέθηκε μαζί μὲ τὰ ἰδεαλιστικὰ γλυπτά. Χωρὶς ἀμφιβολία καὶ αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν γλυπτῶν τῶν θερμῶν. Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1981 εἶχε βρεθεῖ ἡ μὴτὴ τοῦ κεφαλιοῦ αὐτοῦ μέσα στὴ μεγάλη αἴθουσα ποὺ βρίσκεται ἀμέσως μετὰ τὴν εἴσοδο τῶν θερμῶν. Στὴν ἴδια αἴθουσα τὴν ἴδια χρονιά εἶχε βρεθεῖ καὶ ἄλλη εἰκονιστικὴ κεφαλὴ ποὺ παριστάνει ἀκριβῶς τὸν ἴδιο ἄνδρα. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἀπὸ τίς σπάνιες περιπτώσεις ποὺ ἔχουμε πορτραῖτα τοῦ ἴδιου προσώπου, τὰ ὁποῖα στὴν ἀρχαιότητα ἦταν στημένα στὸν ἴδιο χώρο. Ὁ εἰκονιζόμενος θὰ ἦταν ἀσφαλῶς μιὰ ἀπὸ τίς ἐξέχουσες προσωπικότητες τοῦ ἀρχαίου Δίου, ποὺ τιμήθηκε ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἐπανάληψη τοῦ πορτραίτου του. Ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ πέρα ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς πρόσοψης τοῦ

κτιρίου, ἀποκαλύπτοντας τὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο τῆς αὐλῆς τοῦ κτιρίου. Στὸν λάκκο ποὺ ὑπῆρχε ἀνάμεσα στὸν τοῖχο αὐτὸ καὶ τὸν περίβολο τῆς ὀχύρωσης βρέθηκαν ἑκατοντάδες κομμάτια κεραμιδιῶν, ἀρχιτεκτονικά μέλη καὶ λίγα γλυπτά. Ἐγινε σαφὲς ὅτι καὶ αὐτὰ ὅλα τὰ εὐρήματα ποὺ ἀναφέρθηκαν παραπάνω ἦταν μέσα στὴν ἐπίχωση ποὺ προῆλθε ἀπὸ τὴν ἀπόρριψη τῶν γκρεμισμάτων τοῦ κτιρίου καὶ τοῦ περιεχομένου του στὸν λάκκο μεταξὺ θερμῶν καὶ τείχους. Τὸ κτίριο δοκιμάστηκε σκληρὰ ἀπὸ σεισμὸ καὶ μετὰ, ὅπως φαίνεται, τὴ μερικὴ καταστροφή του ἔγινε ἀποκομιδὴ τῶν γκρεμισμάτων γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ ἡ ἐπισκευή του. Ἡ ἀνασκαφὴ τῶν θερμῶν στὸ νότιο τμήμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἔφθασε στὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ κτιρίου, ὅπου διαπιστώθηκε ὅτι προσάπτεται μιὰ σειρὰ μικρῶν βοηθητικῶν γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ κτιρίου χώρων. Ἐνας ἀπ' αὐτοὺς στεγαζόταν μὲ καμάρα καὶ ἔφερε πιθανῶς μιὰ δεξαμενὴ νεροῦ. Μὲ τὴν παροχὴ νεροῦ στὶς θέρμες σχετίζεται πιθανότατα ἕνας φαρδὺς καὶ συμπαγὴς τοίχος ποὺ καταλήγει στὴ ράχη τῆς μεγάλης πισίνας καὶ προέρχεται ἀπὸ τὰ δυτικά. Πιθανῶς ὁ τοίχος αὐτὸς ἔφερε τὸν κεντρικὸ ἀγωγό. Τὸ ἐρείπιο μιᾶς μεγάλης δεξαμενῆς φαίνεται νὰ εἶναι τὸ σχεδὸν τετράγωνο κτίσμα ποὺ εἶχε καμάρα στὸ ἐσωτερικὸ του καὶ βρίσκεται λίγα μέτρα στὰ δυτικὰ τῶν θερμῶν. Στὴν τομὴ γιὰ τὴν ἀνεύρεση τοῦ ἐξωτερικοῦ δυτικοῦ τοίχου τῶν θερμῶν βρέθηκαν ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, κομμάτια ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ.

Κατὰ τὶς ἐργασίες ἀπομάκρυνσης τοῦ ὑποστρώματος τοῦ ψηφιδωτοῦ μὲ τὴν παράσταση τοῦ θαλασσίου θιάσου, ποὺ σώθηκε ἀποσπασματικά, ἀποκαλύφθηκαν νέες νησίδες τοῦ ψηφιδωτοῦ, οἱ ὁποῖες μὲ τὴ σεισμικὴ καταστροφή εἶχαν παρασυρθεῖ ἀπὸ τμήματα τοῦ κτιρίου ποὺ βούλιαξαν καὶ βρέθηκαν σὲ χαμηλότερα ἐπίπεδα. Τὸ ψηφιδωτὸ ἀποκολλήθηκε, συντηρήθηκε καὶ ἐπανατοποθετήθηκε μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ εἶναι σαφὲς τὸ πρόβλημα ποὺ προέκυψε μὲ τὴν καθίζηση τοῦ κτιρίου καὶ νὰ ἀνταποκρίνεται κατὰ τὸ δυνατό στὴν κατάσταση στὴν ὁποία βρέθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ.

2. *Τὰ τεῖχη τοῦ Δίου* ἐρευνήθηκαν στὴ δυτικὴ τους πλευρὰ μὲ στόχο νὰ ἀνευρεθεῖ ἡ οἰκοδομικὴ φάση ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὸ 300 π.Χ., ἡ μεταγενέστερη φάση τῶν ὄψιμων ρωμαϊκῶν χρόνων καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο συνδεόταν τὸ λεγόμενο διατείχισμα μὲ τὸ δυτικὸ τεῖχος. Τὸ σημαντικότερο πόρισμα αὐτῆς τῆς ἔρευνας εἶναι ὅτι τὸ παλιὸ τεῖχος ἔχει ἐντελῶς

εὐθύγραμμη πορεία σύμφωνα μὲ τὴ γεωμετρικὴ χάραξη τῆς πόλης, ἐνῶ τὸ μεταγενέστερο παρουσιάζει ἐλαφρὲς κάμψεις καὶ ἀμβλείες γωνίες. Τὸ ἐλληνιστικὸ τεῖχος ἔχει πύργους καὶ σ' αὐτὴ τοῦ τὴν πλευρὰ καὶ σὲ ὁρισμένα σημεῖα σώζεται ὡς τὴ δευτέρη σειρὰ γωνιολίθων πάνω ἀπὸ τὸ θεμέλιο.

3. Στὸν τομέα τῶν ἀνατολικῶν θερμῶν ἔγιναν ἐκτεταμένες ἐργασίες. Ἀποκαλύφθηκαν στὰ νότια καὶ ἄλλοι χώροι μὲ πεσσίσκους ὑποκαύστου (πίν. 78α) ποὺ ἐπικοινωνοῦν μεταξὺ τους καὶ ἐντοπίστηκε ὁ ἐξωτερικὸς τοῖχος τοῦ κτιρίου πρὸς αὐτὴ τὴν πλευρά. Στὰ δωμάτια τῆς βορινῆς πτέρυγας, τὰ ὁποῖα ἦταν στρωμένα μὲ μεγάλες ψηφίδες ὅπως καὶ τῆς κεντρικῆς αἴθουσας, βρέθηκαν καμένα ἢ μισοκαμένα ξύλα, ἕνας πλήρης χειρόμυλος καὶ ἕνας μικρὸς ἔρωτας πάνω σὲ δελφίνι ἀπὸ μάρμαρο. Ἐπίσης καθαρίστηκε τὸ δάπεδο τῆς τετράστυλης αὐλῆς, συγκολλήθηκαν θραύσματα κιόνων καὶ ἔγιναν προσπάθειες γιὰ τὴν πτώση τῆς στάθμης τῶν πηγαίων νερῶν.

4. Στὴν κοίτη τοῦ χειμάρρου, ποὺ διασχίζει τὴν ἀρχαία πόλη, ἔγινε μιὰ μικρὴ δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ γιὰ νὰ διερευνηθεῖ ἡ χρονολόγηση ὁρισμένων ἐρείπειων. Τὰ εὐρήματα ἔδειξαν ὅτι πρόκειται γιὰ τοίχους ἐνὸς κτιρίου τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων.

5. Στὰ νότια τοῦ νάρθηκα τῆς μεγάλης βασιλικῆς, ποὺ εἶχε ἐρευνηθεῖ γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Γ. Σωτηριάδη, βρίσκεται ἕνα κτίσμα σὲ λοξή σχέση μὲ τὸν ἄξονα τῆς βασιλικῆς καὶ σύμφωνα μ' ἕνα σχέδιο ποὺ εἶχε δημοσιευτεῖ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ μιὰ σειρὰ μικρῶν ὀρθογωνίων χώρων. Στὸ τέλος σημειωνόταν ἕνας κυκλικὸς χώρος. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ φετινοῦ καλοκαιριοῦ ἔδειξε ὅτι ὁ τελευταῖος αὐτὸς χώρος δὲν εἶναι κυκλικὸς ἀλλὰ ἡμικυκλικὸς καὶ ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς πτέρυγες ἐνὸς ἀξιόλογου, ὅπως φαίνεται, τρίκογχου κτιρίου.

6. Στὸ ἱερὸ τῆς Ἰσιδος ἔγινε καθαρισμὸς καὶ ἐκβάθυνση τῆς κοίτης τοῦ ποταμοῦ σὲ μῆκος τριῶν χιλιομέτρων μὲ ἀποτέλεσμα νὰ πέσει ικανοποιητικὰ ἡ στάθμη τοῦ νεροῦ ποὺ εἶχε κατακλύσει τὸν χώρο. Στὴν ἐπίχωση τοῦ ἱεροῦ βρέθηκε ἕνα μαρμαρίνο παιδικὸ κεφάλι.

7. Στὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρος συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ στὰ νότια τοῦ μεγάρου Β. Ἀποκαλύφθηκε σὲ μεγάλο μῆκος (συνολικὰ πάνω ἀπὸ 150 μέτρα) ὁ τοῖχος ποὺ θεωρεῖται περίβολος τοῦ ἱεροῦ. Ἀκόμη σκάφτηκε ἕνα δημόσιο ἀφοδευτήριο στὴ στάθμη τῶν ὄψιμων φάσεων.

8. Στὸ ἐλληνιστικὸ θέατρο οἱ ἐργασίες ἐντοπίστηκαν στὴν ὀρχήστρα, ὅπου διαπιστώθηκαν ἐπάλληλες στρώσεις. Μὲ ἀκρίβεια ὀρίστηκε τὸ στρώμα πάνω στὸ ὁποῖο εἶχαν σωριαστεῖ τὰ ἐρεῖπια τῆς σκηνῆς.

9. Μέσα στὴν πυκνὴ βλάστηση σὰ ΝΑ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ ποτάμι εἶχε ἐντοπιστεῖ πρὶν ἀπὸ 3 χρόνια ἓνας φαρδὺς τοίχος. Σὲ δοκιμαστικὴ τομὴ πού ἔγινε φέτος ἀποκαλύφθηκε ὁ τοίχος αὐτὸς σὲ μῆκος 15 περίπου μέτρων. Τὸ πλάτος του κυμαίνεται ἀπὸ 2.80 - 3 μ. Ἡ ἐπίχωση δὲν περιεῖχε εὐρήματα καὶ δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει στὸν ὀρίζοντα τοῦ κτίσματος στρώμα καταστροφῆς. Πιθανῶς πρόκειται γιὰ δρόμο.

10. Ἡ ἀνασκαφὴ στὴν κοιμητηριακὴ βασιλικὴ προχώρησε στὸ βόρειο τμήμα της ἕως καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν νάρθηκα. Μέσα στὴν ἐπίχωση βρέθηκαν καὶ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο στὸν κυρίως ναὸ σώζεται γχεδὸν ἀκέραιο (πίν. 77γ). Τὸ δάπεδο τοῦ κλίτους καὶ τοῦ νάρθηκα εἶναι στρωμένο μὲ πλίνθους, μερικὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες φέρουν ἔκτυπο τὸ γράμμα Θ καὶ ἄλλες ἓνα σταυρό. Ἀμέσως ἔξω ἀπὸ τὸν νάρθηκα βρέθηκε ὄρθια μιὰ τράπεζα φτιαγμένη μὲ ὑλικὸ σὲ δεύτερη χρήση. Πάνω σὲ ἀνομοιογενεῖς κιονίσκους ἐδράζεται μιὰ πλάκα θωρακίου μὲ παράσταση σταυροῦ (πίν. 78β). Πρόκειται ἴσως γιὰ μιὰ τράπεζα προσφορῶν. Μπροστὰ ἀπὸ τὴν τράπεζα στὸ δάπεδο βρέθηκε στὴ θέση της μιὰ ἐπιτύμβια πλάκα μὲ τὴν ἐπιγραφή: *Μημόριον Μάννας*. Προφανῶς τράπεζα καὶ ἐπιτύμβια πλάκα ἔχουν στενὴ σχέση καὶ βοηθοῦν στὴν ἐρμηνεία τοῦ χώρου.

11. Νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὸν μακεδονικὸ τάφο πού ἀνέσκαψε τὸ 1929 ὁ Γ. Σωτηριάδης ἐντοπίστηκε στὴ θέση Πυξάρια καὶ ἄρχισε νὰ ἀνασκάπτεται ἓνα κτίριο. Ἀποκαλύφθηκε μιὰ κυκλικὴ κτιστὴ λεκάνη ἐπενδυμένη μὲ πλάκες λευκοῦ μαρμαροῦ καὶ ἓνας μικρὸς χώρος μὲ ὑπόκαυστο. Πρόκειται γιὰ τὸ λουτρὸ κάποιου μεγαλύτερου κτίσματος.

12. Δυτικὰ ἀπὸ τὸν «συνοικισμό τῶν Σαρακατσαναίων» τοῦ Δίου ἐντοπίστηκαν συστάδες τύμβων κατασκευασμένων μὲ χώμα καὶ πέτρες. Δοκιμὲς πού ἔγιναν ἔδειξαν ὅτι ὑπάρχουν δύο δακτύλιοι μὲ ἀργές πέτρες, ὁ ἓνας στὴ βάση τοῦ τύμβου καὶ ὁ ἄλλος γύρω ἀπὸ τὸν τάφο πού περιέχεται στὸν τύμβο. Οἱ τάφοι εἶναι κιβωτιόσχημοι, κατασκευασμένοι ἀπὸ μεγάλες πλάκες σχιστολίθου. Μετὰ τὶς πρῶτες δοκιμὲς πού ἔγιναν φέτος, ἡ ἀνασκαφὴ θὰ συνεχιστεῖ σ' αὐτὸ τὸ ἐκτεταμένο νεκροταφεῖο τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗΣ

9. ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΠΕΛΛΑΣ

(Παρένθ. πίν. Α' - Β' και πίν. 79 - 90)

Οί ανασκαφές στην Πέλλα πού διενεργούνται με τὰ εἰδικὰ κονδύλια ἄρχισαν στὶς 22.5.84. Ὁ κύριος ανασκαφικὸς τομέας ἦταν στὴν Ἀκρόπολη τῆς Πέλλας. Συστηματικὴ ανασκαφὴ ἔγινε ἐπίσης στὴν Ἀγορά, ἐνῶ ἔρευνα μὲ τομὲς ἔγινε στὴ μεταξὺ τῆς Ἀγορᾶς καὶ τῆς Ἀκρόπολης περιοχῆς.

Ἀνασκαφικὸς καθαρισμὸς καὶ στὴ συνέχεια συστηματικὴ ἔρευνα ἔγινε καὶ στὴ θέση «Κανάλι», ὅπου τὸ 1964 καὶ 1965 εἶχε ἀποκαλυφθεῖ μεγάλο κυκλικὸ κτίριο.

Τὶς ανασκαφές στὴν Ἀκρόπολη ἐπόπτευσαν οἱ ἐπιμελητὲς Ἀρχαιοτήτων κ. Παῦλος Χρυσοστόμου καὶ δ. Λουκρητία Γουναροπούλου, μετὰ τὴ συνεργασία τοῦ ἀρχιτέκτονα κ. Γιώργου Εὐλογοημένου. Τὴν ανασκαφὴ τῆς Ἀγορᾶς καὶ τῆς περιοχῆς βόρεια αὐτῆς ἐπέβλεπε ὁ ἐπιστημονικὸς συνεργάτης κ. Γιάννης Ἀκαμάτης, ἐνῶ τὴν ανασκαφὴ στὴ θέση «Κανάλι» ἡ ἐπιμελήτρια Ἀρχαιοτήτων κ. Μαρία Ἀκαμάτη.

ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΠΕΛΛΑΣ

Οἱ ανασκαφές στὴν Ἀκρόπολη τῆς Πέλλας διενεργήθηκαν φέτος σὲ δύο περιόδους μὲ διαφορετικὸ πρόγραμμα ἐργασίας ἢ καθε μίᾳ (παρένθ. πίν. Α').

Στὴν πρώτη περίοδο πού κράτησε ἀπὸ τὸν Μάιο ἕως τὰ μέσα Ἰουλίου ἔγινε προσπάθεια ὁλοκλήρωσης τῆς εἰκόνας τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ἀνακτορικοῦ συγκροτήματος, τοῦ ὁποίου τὴν ἐξωτερικὴ μορφή εἶχαμε ὁλοκληρώσει πέρσι.

Κατὰ τὶς περυσινές ανασκαφές εἶχε ἐμφανισθεῖ ἓνα συγκρότημα ἐμβαδοῦ 15.000 τ.μ., ἀποτελούμενο ἀπὸ δύο πτέρυγες πού ἀναπτύσσονται ἐκατέρωθεν κεντρικοῦ ἄξονα πού βαίνει ἀπὸ Β πρὸς Ν. Οἱ δύο αὐτὲς

πτέρυγες (ἀνατολική καὶ δυτική), ἔχουν βασικὲς ὁμοιότητες ἀλλὰ καὶ οὐσιαστικὲς διαφορὲς στὴν κάτοψή τους. Ἡ ἀνατολική, ποὺ προφανῶς ἀποτελεῖ τοὺς χώρους κατοικίας, ἔχει στὸ κέντρο περίστυλη αὐλή, ἐμβαδοῦ 1.000 τ.μ. περίπου, μὲ βωμό. Ἀπὸ τοὺς χώρους ποὺ δημιουργοῦνται γύρω ἀπὸ τὴν αὐλὴν ὁ σημαντικότερος ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ἀνασκάφηκαν μέχρι σήμερα βρίσκεται στὸ κέντρο τῆς βόρειας πλευρᾶς καὶ εἶναι αἰθουσα ἐμβαδοῦ περίπου 400 τ.μ. Γιὰ τὶς ὑπόλοιπες πλευρὲς τὰ στοιχεῖα εἶναι λίγα καὶ γι' αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ δοθεῖ ἀκόμη ἡ εἰκόνα τῆς διάταξης τῶν χώρων τους.

Ἡ δυτικὴ πτέρυγα ἀποτελεῖται ἀπὸ μίαν τεράστια περίστυλη αὐλή, διαστάσεων 43.40×43.40 μ., μὲ δωρικοὺς κίονες, γύρω ἀπὸ τὴν ὁποία ὑπάρχουν στοῖες καὶ χώροι τῶν ὁποίων ἡ διαμόρφωση εἶναι ἀκόμη ἀγνωστὴ.

Τὸ ὅλο συγκρότημα τὸ συνδέει στὴ νότια κύρια πρόσοψη μακρὰ δωρική κιονοστοιχία, μήκους 153.40 μ. ποὺ πατάει σὲ ψηλὸ πόδιο, δημιουργώντας στοά. Στὸ κέντρο τῆς πρόσοψης ὑπάρχει πρόπυλο πλάτους 15 μ. ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ νότιο πέρασ τοῦ κεντρικοῦ ἄξονα. Οἱ ἀνασκαφὲς τῆς πρώτης αὐτῆς περιόδου διενεργήθηκαν μὲ τὰ εἰδικὰ κονδύλια ποὺ χορηγοῦνται διὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τὰ ὁποία ἐξαντλήθηκαν μὲ τὸ πέρασ τῆς ἀνασκαφῆς αὐτῆς.

Τὸ πρόγραμμα τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς ἀποσκοποῦσε: α) στὴν ἀποσαφήνιση τῆς ἐσωτερικῆς μορφῆς τοῦ συγκροτήματος καὶ β) στὴν πιθανὴ ὑπαρξὴ καὶ ἄλλων κτιρίων στὸ λόφο τῆς Ἀκρόπολης γιὰ τὰ ὁποία εἴχαμε ἐνδείξεις ἀπὸ τὶς παλαιότερες ἀνασκαφὲς (ΠΑΕ 1983).

Γιὰ τὴν ἔρευνα τῆς ἐσωτερικῆς μορφῆς τοῦ συγκροτήματος ἔγιναν συστηματικὲς ἀνασκαφές: α) στὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ κτιρίου I, β) στὸ κέντρο τῆς αὐλῆς τοῦ κτιρίου I προκειμένου νὰ ἀποκαλυφθεῖ ὁ ἐμφανισθεὶς ἀπὸ παλαιότερα βωμός, γ) στὰ βόρεια τοῦ προτύλου, γιὰ νὰ διευκρινισθεῖ ἡ σύνδεση τῆς μεγάλης αὐλῆς τοῦ δυτικοῦ κτιρίου μὲ τὸν κεντρικὸ ἄξονα, δ) στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τοῦ δυτικοῦ κτιρίου II, ε) στὰ βορειοδυτικὰ τῆς μεγάλης αὐλῆς προκειμένου νὰ ἀνευρεθεῖ τὸ βόρειο πέρασ τῆς, ζ) ἔγινε τέλος ἀνασκαφὴ στὴ νοτιὰ προέκταση πρὸς Βορρὰ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κτιρίου II καὶ στὸ σημεῖο ὅπου θὰ πρέπει νὰ συναντᾷ τὴν προέκταση τοῦ μακροῦ τοίχου τῶν 62 μ.

πού είχε αποκαλυφθεί στις παλαιές ανασκαφές. Ἡ ανασκαφή αὐτὴ ἔγινε γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ὁ συσχετισμὸς τοῦ μακροῦ τοίχου πρὸς τὸ συγκροτήμα. Ἡ ἀπόσταση τῶν 31 μ. τοῦ τοίχου αὐτοῦ ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο, πού εἶναι 100 πόδες, μᾶς ὁδήγησε στὴ σκέψη ὅτι ἴσως ἔχουμε καὶ ἄλλα κτίρια, τόσο δυτικὰ ὅσο καὶ βόρεια τοῦ συγκροτήματος. Τὰ ἀποτελέσματα ἦταν θετικά. Κατόπιν αὐτοῦ ἀποφασίστηκε ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας μὲ τομὲς σὲ ὁλόκληρο τὸ λόφο.

Γιὰ νὰ ὑλοποιηθεῖ τὸ πρόγραμμα αὐτό, ζητήθηκε συμπληρωματικὸ κονδύλιο ἀπὸ τὸ Ὑ.Β.Ε. Μὲ τὸ ποσὸ τοῦ ἐνὸς ἑκατομμυρίου πού ἔδωσε τὸ Ὑ.Β.Ε. ἔγινε τὸν Ὀκτώβριο καὶ Νοέμβριο ἔρευνα μὲ τομὲς διάσπαρτες σὲ καίρια σημεῖα τοῦ λόφου τῆς Ἀκρόπολης. Ἡ ἐπιλογὴ τῶν σημείων ἔγινε σύμφωνα μὲ ἀρχιτεκτονικὸ κἀνναβο πού προέκυψε ἀπὸ τὴν μελέτη τῶν μέχρι τώρα ανασκαφικῶν στοιχείων. Ὁ κἀνναβος ἐκπονήθηκε ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα τῆς ανασκαφῆς κ. Γ. Εὐλογημένο καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀριζόντιες καὶ κάθετες γραμμὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες, οἱ μὲν ὀριζόντιες μὲ φορὰ Α'-Δ ἀπέχουν μεταξύ τους 100 πόδες, οἱ δὲ κάθετες 50 καὶ 200 πόδες ἐναλλάξ. Γιὰ διευκόλυνση τῆς τόσο ἐκτεταμένης ανασκαφῆς κατασκευάστηκε καὶ ανασκαφικὸς κἀνναβος πού καλύπτει ὅλο τὸ λόφο τῆς Ἀκρόπολης (παρένθ. πίν. Β'). Ἀποτελεῖται ἀπὸ τετράγωνα πλευρᾶς 25 μ. καὶ ὡς βάση ἐλήφθη ἡ αὐλὴ τοῦ δυτικοῦ κτιρίου, πού ἔχει διαστάσεις 50 × 50 μ.

Ἀναλυτικὰ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ανασκαφῶν στὴν Ἀκρόπολη κατὰ τομέα ἔχουν ὡς ἑξῆς:

TOMH A (συντεταγμένες 5/M-N)

Φέτος προχωρήσαμε στὴν ἐνοποίηση τῶν δοκιμαστικῶν τομῶν τῆς προηγούμενης περιόδου πού εἶχαν γίνεи στὰ ΝΑ τοῦ ἀνατολικοῦ κτιρίου, προκειμένου νὰ ἀποσαφηνισθεῖ ἡ διαμόρφωση τῶν χώρων μεταξύ τῆς κεντρικῆς αὐλῆς καὶ τῆς στοᾶς τῆς πρόσοψης. Διαπιστώθηκε ὅτι ὁ χώρος αὐτὸς δὲν εἶναι ἐνιαῖος ἀλλὰ διαμορφώνεται σὲ διάφορες αἰθουσες πού φωτίζονται ἀπὸ τὶς στοᾶς τῆς αὐλῆς καὶ τῆς πρόσοψης (πίν. 79α). Σὲ μεταγενέστερη φάση ἀνήκουν πρόχειροι τοῖχοι μὲ ὑλικὸ σὲ δεύτερη χρῆση πού βρίσκονται ἀνατολικά καὶ ἐκτὸς τοῦ συγκροτήματος καὶ δημιουργοῦν μικρὸ ὀρθογώνιο χωρὸ 4 × 5 μ. περίπου.

Στὴ συνέχεια ἔγιναν ἐργασίες καθαρισμοῦ τῆς ΝΑ ἐξωτερικῆς γωνίας. Ἀποκαλύφθηκε ἡ κάτω σειρὰ τοῦ ποδίου τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ἡ ὁποία εἶναι κατασκευασμένη μὲ μεγάλους λιθόπλινθους μὲ περιταίνια, πράγμα πού δηλώνει ὅτι ὁ τοῖχος διακόπτεται ἀπότομα σὲ ἀπόσταση 10.50 μ. ἀπὸ τὴ γωνία καὶ ἐπανεμφανίζεται σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο κατὰ 4 μ. Στὸ σημεῖο τῆς διακοπῆς ὁ βράχος εἶναι λαξευμένος κατακόρυφα, κάθετα πρὸς τὸ πόδιο, καὶ διαμορφώνεται ἀνδῆρο ἀνατολικά τοῦ κτιρίου. Ὁ τοῖχος αὐτός, πού μέχρι στιγμῆς θεωροῦνταν ὁ ἐξωτερικὸς ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ συγκροτήματος, συνεχίζει τὴν πρὸς Βορρὰ πορεία του, ἔχει δὲ διαπιστωθεῖ ἡ ὑπαρξή του σὲ ἀπόσταση 65 μ. ἀπὸ τὴν πρόσοψη. Στὸν τοῖχο αὐτὸν δὲν διαπιστώθηκαν κάθετοι τοῖχοι, γι' αὐτὸ μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι καὶ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ὑπῆρχε ἐξωτερικὴ στοά. Τρία ὀρθογώνια λαξεύματα 2×0.70 μ. καὶ βαθύτερα ἀπὸ τὴν κοίτη τοῦ θεμελίου κάθετα πρὸς αὐτὸ καὶ στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ παραμένουν ἀκόμη ἀνερμήνευτα. Παράλληλα πρὸς τὸν ἐξωτερικὸ αὐτὸ τοῖχο καὶ σὲ ἀπόσταση 6.35 μ. δυτικότερα ὑπάρχει ἄλλος μακρὺς τοῖχος τῆς ἴδιας οἰκοδομικῆς φάσης, πού στὴ νοτιὰ πρὸς Βορρὰ προέκταση συναντᾷ τὸν τοῖχο, ὅπου ἐγγράφεται ἡ ἀνατολικὴ κόγχη τοῦ βόρειου τμήματος.

TOMH B (6-7/Α)

Στὸ κέντρο περίπου τῆς αὐλῆς τοῦ κτιρίου I ἀποκαλύφθηκε βάση βωμοῦ —, τμήμα τοῦ οὐοίου εἶχε ἐντοπισθεῖ κατὰ τὶς πρῶτες ἀνασκαφές τοῦ 1960, χωρὶς νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς βωμὸς —, πού σώζει μιὰ σειρὰ καλοδοουλεμένων λιθόπλινθων. Οἱ διαστάσεις του εἶναι 3.22×3.66 μ. Τὰ κινητὰ εὐρήματα ἦταν ἐλάχιστα. Ἡ θέση τοῦ βωμοῦ ἦταν ἐλαφρὰ ἔκκεντρη πρὸς Δυσμᾶς (πίν. 79β).

TOMH Γ (5/Κ)

Ἡ ἀνασκαφὴ φέτος ἐπεκτάθηκε στὰ βόρεια τοῦ προπύλου, γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ἡ ἐπέκταση καὶ ὁ τρόπος σύνδεσης μὲ τὰ ἐκατέρωθεν κτίρια I καὶ II. Ἐρευνήθηκε τὸ δυτικὸν τμήμα, διαπιστώθηκε δὲ ὅτι στὰ βόρεια τῆς πρώτης μεγάλης αἵθουσας τοῦ προπύλου ὑπάρχει δευτέρη

αΐθουσα, ἴσου πλάτους καὶ βάθους 6.60 μ. Ἀπὸ τὴν αΐθουσα αὕτῃ ἀποκαλύφθηκε ὁ δυτικὸς τοῖχος σὲ ὅλο τοῦ τὸ μῆκος καὶ τμῆμα τοῦ βόρειου τοίχου (πίν. 80α). Ὁ βόρειος τοῖχος σώζεται σὲ ὕψος 1.68 μ. Ἡ δομὴ τοῦ τοίχου εἶναι ἡ ἑξῆς: Σ' ἓνα τμῆμα ἔχει τοιχοβάτῃ πὺλ σχηματίζεται ἀπὸ δύο σειρὲς μεγάλων δουλεμένων δόμων διαφόρων διαστάσεων, στοὺς ὁποίους ἐπικάθεται ἡ σειρὰ τοῦ καταληπτῆρα, ἐνῶ στὴ συνέχεια παρατηροῦμε δόμηση μὲ μικροὺς ἡμιλαξευμένους λίθους. Πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ὁ τοῖχος αὐτὸς εἶναι ὁ μοναδικὸς σωζόμενος στὴν Ἀκρόπολη σὲ τόσο ὕψος. Ὁ βόρειος τοῖχος τῆς δεύτερης στενῆς αΐθουσας βρίσκεται στὴν ἴδια εὐθεία μὲ τὸν τοῖχο τῆς νότιας στοᾶς τοῦ κτιρίου II. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ προπύλου συνεχίζεται ἀκόμη βορειότερα, παρουσιάζει ὅμως μικρὴ ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν εὐθεία πρὸς Δ, γεγονός πὺλ ἀποδεικνύει ὅτι κατασκευάστηκε μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς κατασκευῆς τῆς ἐν λόγῳ αΐθουσας. Ὁ τοῖχος αὐτὸς ἀποκαλύφθηκε μέχρι στιγμῆς σὲ μῆκος 15 μ. καὶ ἀποτελεῖ τὸ δυτικὸ πέρασ τοῦ κεντρικοῦ ἄξονα μετὰξὺ τῶν κτιρίων I καὶ II, ἀλλὰ καὶ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τῆς μεγάλης αὐλῆς τοῦ κτιρίου II.

TOMH Δ(5/H)

Συνεχίστηκε ἡ ἐργασία στὰ ΝΔ τοῦ κτιρίου II, ὅπου πέρυσι εἶχε ἀνευρεθεῖ τὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς στοᾶς τῆς πρόσοψης. Τὸ τμῆμα αὐτὸ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ μεγάλους καλοδουλεμένους λιθόπλινθους, ἐνῶ χώρος πίσω ἀπὸ τὴ στοὰ πὺλ ὀρίζεται ἀπὸ τοίχους μὲ ὕλικὸ σὲ δεύτερη χρῆση, ἀνήκουν σὲ μεταγενέστερους χρόνους.

Ἡ φετινὴ ἐρευνα σκοπὸ εἶχε τὴ διερεύνηση τῆς σύνδεσης τῆς στοᾶς τῆς πρόσοψης πρὸς τὸν λεγόμενον ἀναλημματικὸ τοῖχο πὺλ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ στὶς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς (ΑΔ 1960, 76, πίν. 61), γιὰ τὸν ὁποῖο εἶχαμε ἀναφέρει σὲ προηγούμενες ἐκθέσεις (ΠΑΕ 1981, 54 καὶ ΠΑΕ 1983, σελ. 67). Τὸν τοῖχο αὐτὸν ὀνομάζουμε τοῖχο I (συντ. 5-6-7/H). Ξεκινáει ἀπὸ τὸν τοῖχο τῆς στοᾶς τῆς πρόσοψης καὶ συνεχίζει τὴν πορεία του 117 μ. πρὸς Βορρά, ὅπου στρέφει πρὸς Δ στὸ σημεῖο 10/H. Σὲ ἀπόσταση 5.25 μ. δυτικότερα, ἀποκαλύφθηκε ἄλλο θεμέλιο πλάτους 1.55 μ. παράλληλο πρὸς τὸν μακρὸ τοῖχο I, πὺλ ξεκινάει καὶ αὐτὸ ἀπὸ

τὸν βόρειο τοῖχο τῆς στοᾶς. Τὸ θεμέλιο αὐτὸ ποὺ ὀνομάζουμε τοῖχο 2 πιστοποιήθηκε μὲ τομὲς ὅτι προχωράει ἕως 41 μ. Βορειότερα δὲν ἐρευνήθηκε. Ὁ βόρειος τοῖχος τῆς στοᾶς τῆς πρόσοψης ἀπὸ τὸν ὁποῖο ξεκινοῦν οἱ τοῖχοι 1 καὶ 2, συνεχίζει ἀκόμη δυτικότερα ἀπὸ τὸ δυτικὸ πέρασ τῆς στοᾶς (πίν. 80β).

Ἄλλος τοῖχος (τοῖχος 4) παράλληλος πρὸς τὸ βόρειο τοῖχο τῆς στοᾶς καὶ σὲ ἀπόσταση 6 μ. πρὸς Βορρὰ ἔχει πλάτος 1.90 μ. Ἀπὸ τὸν τοῖχο 4 καὶ σὲ ἀπόσταση 7.35 μ. δυτικὰ τοῦ τοίχου 2 ξεκινάει πρὸς Βορρὰ ἄλλος τοῖχος (3). Καὶ αὐτοῦ τοῦ τοίχου τὸ πλάτος φθάνει τὰ 1.90 μ. καὶ πιστοποιήθηκε μὲ τομὲς ἢ συνέχισή του πρὸς Βορρὰ κατὰ 31 μ., χωρὶς νὰ γνωρίζουμε τὸ πέρασ του.

Μέσα στὸ διάδρομο ποὺ δημιουργεῖται μεταξὺ τῶν τοίχων 1 καὶ 2, ἦλθε στὸ φῶς ἐκτεταμένο στρώμα καταστροφῆς, μὲ λακωνικοὺς κεράμους ποὺ πολλοὶ φέρουν σφραγίσματα παρόμοια μὲ τὰ σφραγίσματα τοῦ κτιρίου I καὶ τῆς Ἀγορᾶς.

Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι τὸ στρώμα αὐτὸ τῆς καταστροφῆς εἶναι χαμηλότερο ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς μεγάλης αὐλῆς τοῦ κτιρίου II, κατὰ 1.5 μ. περίπου. Γιὰ τὸν ἄλλο μακρὸν χώρο, ποὺ δημιουργεῖται μεταξὺ τῶν παράλληλων τοίχων T2 καὶ T3, δὲν μπορούμε νὰ δώσουμε σήμερα καμιά ἐρμηνεία. Στὸν χώρο ποὺ σχηματίζεται νότια τοῦ διαδρόμου μεταξὺ τῶν τοίχων 2 καὶ 3 κατὰ τὴν περυσινὴ χρονιά εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ τοῖχοι κατασκευασμένοι σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου ἀπὸ τέτοιο ὕλικὸ σὲ δεύτερη χρῆση. Μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἀνασκαφῆς διαπιστώθηκε ὅτι οἱ τοῖχοι ἔχουν μορφὴ πεί, μὲ μακρὰ σκέλη καὶ δὲν ἀνήκουν στὴν κύρια φάση τοῦ ἀνακτόρου (πίν. 81α).

Ὁ τοῖχος 4 ποὺ βαίνει ἀπὸ Α πρὸς Δ στὴ συνέχεια τῆς ἀνασκαφῆς ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 7 ἀκόμη μέτρων, πιστοποιήθηκε δὲ ἡ συνέχισή του σὲ ἀπόσταση 53 μ. δυτικότερα.

Ὁ μακρὸς αὐτὸς τοῖχος ἀποτελεῖ τμήμα τῆς νότιας πλευρᾶς τρίτου πρὸς Δυσμὰς κτιρίου, ποὺ ὀνομάζουμε κτίριο III. Γιὰ τὴ μορφὴ τῆς πρόσοψης δὲν ἔχουμε ὀλοκληρωμένη εἰκόνα. Τομὲς ποὺ ἔγιναν νοτιότερα καὶ δυτικότερα τοῦ τοίχου αὐτοῦ, δὲν μᾶς ἔδωσαν σαφὴ στοιχεῖα.

TOMH E (8-9/Θ)

Ἐρευνα ἔγινε στὴν πρὸς Βορρὰ προέκταση τοῦ μεγάλου διπλοῦ θεμελίου (βλ. ἔκθεση 1981), τὸ ὁποῖο ἤδη εἶχε ἀποκαλυφθεῖ σὲ ἀρκετὸ μῆκος, προκειμένου νὰ καθορισθοῦν οἱ διαστάσεις τῆς αὐλῆς τὴν ὁποία ὀρίζει. Καὶ τὸ θεμέλιο αὐτό, ὅπως καὶ τὸ νότιο, ἔχει μῆκος 50 μ. (πίν. 81β). Σχηματίζεται ἔτσι μεγάλη τετράγωνη αὐλὴ πλευρᾶς 43.40 μ. Ἡ κατασκευὴ τοῦ θεμελίου αὐτοῦ εἶναι ἡ ἑξῆς: Ὑπάρχουν δύο ξεχωριστὰ θεμέλια σὲ ἐπαφή, προφανῶς σύγχρονα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ μὲν ἐσωτερικὸ ἔχει πλάτος 2.10 μ., τὸ δὲ ἐξωτερικὸ 1.15 μ. Τὸ ἐσωτερικὸ εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ μεγάλες πέτρες καὶ θεμελιώνεται σὲ βάθος 2.50 μ. στὴ ΝΔ γωνία, ἐνῶ στὴ ΒΔ, ὅπου τὸ ἔδαφος εἶναι ἀνηφορικὸ σὲ 0.75 μ. Διάφορη εἶναι ἡ μορφή τοῦ ἐξωτερικοῦ θεμελίου. Στὶς γωνίες καὶ κατὰ κανονικὰ διαστήματα ὑπάρχουν μεγάλοι λιθόπλινθοι, ἐνῶ τὰ μεταξὺ τους κενὰ γεμίζουν μὲ ἡμικατεργασμένους λίθους καὶ λατύπη. Τὸ ἐξωτερικὸ αὐτὸ θεμέλιο ποὺ ἔχει τὴ μορφή θεμελίου στυλοβάτη, φέρει προφανῶς κιονοστοιχία ἀποτελούμενη ἀπὸ 20 κίονες στὴν κάθε πλευρά, ὅσος εἶναι καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν λιθοπλίνθων. Τὸ μεταξόνιο εἶναι 2.56 μ. Ἀρκετὰ θραύσματα ἀπὸ δωρικοὺς κίονες βρέθηκαν σὲ ὅλο τὸ μῆκος τοῦ θεμελίου.

Προβληματικὴ εἶναι ἡ χρῆση τοῦ ἐσωτερικοῦ θεμελίου, τὸ ὁποῖο μάλιστα σὲ δύο σημεῖα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς φέρει πλίνθους ἀνωδομῆς ποὺ ἔχουν τὴ μορφή στυλοβάτη. Στὴ φάση αὕτῃ τῆς ἀνασκαφῆς δὲν μποροῦμε ἀκόμη νὰ προσδιορίσουμε τὸν προορισμὸ τοῦ θεμελίου αὐτοῦ. Τὸ βέβαιο πάντως εἶναι ὅτι πάνω στὰ θεμέλια αὐτὰ ὑπάρχει περιστύλιο.

Τμήμα δωρικοῦ κιονοκράνου (ὕψος 0.47 μ.) βρέθηκε ἔξω ἀπὸ τὸν δυτικὸ στυλοβάτη (πίν. 82α). Στὴν τομὴ βρέθηκαν ἐπίσης τμήματα σφονδύλων καὶ κομμάτια γείσων δωρικοῦ ρυθμοῦ.

Στὴν ἔρευνά μας πρὸς Βορρὰ τοῦ μεγάλου περιστυλίου ἀποκαλύφθηκε θεμέλιο τοίχου σὲ ἀπόσταση 5.25 μ. βόρεια τοῦ στυλοβάτη. Στὸν χῶρο ἀνάμεσα στὰ θεμέλια αὐτὰ ἀποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου στοᾶς, γεγονὸς σπάνιο στὶς ἀνασκαφές τῆς Ἀκρόπολης. Τὸ δάπεδο ἀποτελεῖται ἀπὸ λιωμένο ἀσβεστόλιθο καὶ μικρὰ κομμάτια κεραμιδιῶν (πίν. 81β).

Τομὴ ποὺ εἶχε διανοιχθεῖ τὸ 1981 στὴ νοτιὰ πρὸς Βορρὰ προέκταση

τοῦ θεμελίου τῆς μεγάλης αὐλῆς, μὲ σκοπὸ νὰ διαπιστωθεῖ ἂν τὸ θεμέλιο αὐτὸ φθάνει μέχρι τὸ βόρειο πέρασ τοῦ συγκροτήματος, δὲν εἶχε τὰ ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα. Στὴν τομὴ ἀποκαλύφθηκε τμήμα ἀνωδομῆς στὴν ἴδια κατεύθυνση, ὅχι ὅμως στὴν ἴδια εὐθεία. Ὁ νέος αὐτὸς τοίχος ἔχει τὴν ἀνατολικὴν παρεῖα στὴν εὐθεία τῆς δυτικῆς ἐξωτερικῆς παρεῖας τοῦ διπλοῦ δυτικοῦ στυλοβάτη τῆς αὐλῆς. Μὲ τὸν καθαρισμὸ καὶ τὴν ἐπέκταση τῆς τομῆς, διαπιστώθηκε ὅτι ὁ τοίχος προχωρᾷ πρὸς Νότο, ὅπου συναντᾷ τὸν βόρειο τοίχο τῆς βόρειας στοᾶς τοῦ περιστυλίου τοῦ κτιρίου II. Ὁ τοίχος αὐτὸς σώζεται σὲ καλὴ σχετικὰ κατάσταση, ἀποτελεῖται δὲ ἀπὸ διπλοὺς ὀρθοστάτες, τὸ ὕψος τῶν ὁποίων φθάνει τὰ 0.75 μ. Τὸ κενὸ μεταξὺ τῶν ὀρθοστατῶν εἶναι μικρὸ (0.10-0.15 μ.) καὶ γεμίζει μὲ μικρὲς πέτρες. Ὁ τοίχος αὐτὸς ποὺ ἐδράζεται στὸ φυσικὸ βράχο ἔχει ἀποκαλυφθεῖ μέχρι τῶρα σὲ μῆκος 25 μ. Σὲ τομὴ ποὺ ἔγινε 22 μ. βορειότερα ἐμφανίστηκε λαξευμένη κοίτη στὸ βράχο στὴν ἴδια εὐθεία. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι κάθετος τοίχος πρὸς τὸν τοίχο αὐτὸν δὲν διαπιστώθηκε.

Πλατιά λαξευμένη κοίτη στὸ βράχο μὲ μετακινημένους λιθόπλινθους ἐμφανίζεται κατὰ τὴν πρὸς Ἀνατολὰς τοῦ τοίχου διάνοιξη τῶν τομῶν. Ἡ κοίτη εἶναι στὴν ἴδια εὐθεία πρὸς τὸ δυτικὸ θεμέλιο τῆς μεγάλης αὐλῆς τοῦ κτιρίου II.

Ἡ περαιτέρω ἔρευνα γιὰ τὴν πορεία τοῦ θεμελίου αὐτοῦ εἶχε ἐνδιαφέροντα ἀποτελέσματα. Διαπιστώθηκε ὅτι τὸ θεμέλιο βαίνει πρὸς Βορρά, ἐνῶ ἄλλο θεμέλιο μὲ διπλὴ κοίτη μὲ κατεύθυνση Α-Δ, ποὺ βρίσκεται στὴν ἴδια εὐθεία μὲ τὸ βόρειο πέρασ τοῦ κτιρίου I, ἐνώνεται μὲ αὐτόν. Τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ θεμελίου παρουσιάζει διπλὴ κοίτη, λαξευμένη στὸ βράχο. Ἡ βόρεια κοίτη εἶναι λαξευμένη κατὰ 0.25 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὴ νότια καὶ ἔχει πλάτος 1.05 μ., ἐνῶ ἡ νότια κοίτη ἔχει πλάτος 1.15 μ. Ἐχει μῆκος 50 μ., καταλαμβάνει δηλαδὴ τὸ πλάτος τῆς μεγάλης αὐλῆς καὶ στρέφεται πάλι νότια. Δημιουργεῖται ἔτσι ἓνας ὀρθογώνιος χώρος βόρεια τῆς μεγάλης αὐλῆς στὸ ἴδιο πλάτος τῶν 50 μ. καὶ μῆκος 20 μ. Στὸ ὀρθογώνιο αὐτὸ ἔχουμε προφανῶς στεγασμένους χώρους. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ στοᾶς ποὺ περιβάλλουν τὴν αὐλὴ ἀνατολικά καὶ δυτικά, δὲν διακόπτονται ἀλλὰ προχωροῦν πρὸς Βορρά.

TOMH Z (9-10-11/K)

Προκειμένου νὰ διαπιστωθεῖ ἡ ὕπαρξη λειψάνων κτιρίου πρὸς Βορρὰ τοῦ συγκροτήματος ἐγίνε τομὴ σὲ σχῆμα σταυροῦ σὲ ἀπόσταση 31 μ. βορειότερα (100 πόδες σύμφωνα μὲ τὸν κἀνναβο) στὴ νοτιὰ πρὸς Βορρὰ προέκταση τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κεντρικοῦ ἄξονα τῶν κτιρίων Ι, ΙΙ, ὅπου ἀποκαλύφθηκε τοῖχος μὲ φορὰ ἀπὸ Β πρὸς Ν. Προχωρώντας στὴν ἀποκάλυψη τοῦ τοίχου αὐτοῦ διαπιστώθηκε ὅτι ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ ἀναφερθέντος δυτικοῦ τοίχου τοῦ ἄξονα καὶ βαίνει χωρὶς διακοπὴ μέχρι μήκους 61 μ. πρὸς Βορρά. Ὁ τοῖχος αὐτὸς ποὺ ἔχει διασωθεῖ κατὰ τὸ μεγαλύτερο τμῆμα του εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ δύο παράλληλες σειρὲς λιθοπλίνθων, προσάρμωσμένες μεταξύ τους. Τὸ πλάτος τοῦ τοίχου κατὰ τὴν πρὸς Βορρὰ πορεία του διαφοροποιεῖται. Ξεκινᾷ ἀπὸ 0.80 μ. μέχρι 31 μ., στὴ συνέχεια πλαταίνει μέχρι 0.90 μ. καὶ στὸ τελευταῖο τμῆμα του πλαταίνει ἄλλα 0.15 μ. πρὸς Ἀνατολὰς καὶ διαμορφώνεται σὲ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια, ὅπου διακρίνονται μοχλοβόθρια. Μὲ τὴν ἀνέυρεση τοῦ μακροῦ αὐτοῦ συνεχόμενου τοίχου, διαπιστώνεται ὅτι καὶ ἐδῶ, δηλαδὴ στὰ βόρεια τῶν κτιρίων Ι καὶ ΙΙ ὑπάρχουν δύο ἀκόμη κτίρια, τὰ ὁποῖα ὀνομάστηκαν τὸ μὲν ἀνατολικὸ IV, τὸ δὲ δυτικὸ κτίριο V.

Ἡ κάθετη τομὴ (τὸ ὀριζόντιο σκέλος τοῦ σταυροῦ) ποὺ εἶχε μήκος 18 μ. εἶχε ὡς στόχο τὴν ἔρευνα στὸ ἐσωτερικὸ τῶν κτιρίων IV καὶ V. Στὴ συμβολὴ τῶν δύο τομῶν βρέθηκε μικρὴ λιθοπλίνθος μὲ λαξευμένη διαμπερὴ ὀπή, σύνδεσμος ἀλλαγῆς ἐπιπέδου σωλήνα ὕδρευσης. Ἡ κατεύθυνση τῆς παροχῆς εἶναι ἀπὸ Α πρὸς Δ (πίν. 83α).

Κατὰ 3.10 μ. ἀνατολικότερα τοῦ μακροῦ τοίχου (K/9-10-11-12) μέσα στὴν ἀνατολικὴ τομὴ ἐμφανίστηκε τοῖχος παράλληλος πλάτους 0.86 μ. Τοῖχος κάθετος πρὸς αὐτόν, πλάτους 0.96 μ. ἐρευνήθηκε σὲ μήκος 4.30 μ. Ὁ τοῖχος ἀποτελεῖται ἀπὸ διπλὴ σειρὰ λιθοπλίνθων μὲ λαξευμένες ὀψεις καὶ λατύπη στὸ ἐσωτερικόν. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ τελευταῖος αὐτὸς τοῖχος βρίσκεται στὴν ἴδια εὐθεία πρὸς τὸ μακρὸ τοῖχο τῶν παλιῶν ἀνασκαφῶν (10/Δ-Z).

Στὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς ὀριζόντιας τομῆς ἀποκαλύφθηκε ἄλλο παράλληλο πρὸς τὸν μακρὸ τοῖχο θεμέλιο σὲ ἀπόσταση 5.10 μ. ἀπὸ αὐτό. Ἡ διαμόρφωσή του εἶναι χαρακτηριστική. Ἐδράζεται σὲ διπλὸ λάξευμα

στό βράχο με ύψομετρική διαφορά 0.15 μ. καὶ πλάτος 0.50 καὶ 0.90 μ. Τὸ θεμέλιο αὐτὸ παρακολουθοῦμε σὲ μήκος 20 μ. πρὸς Βορρά, ὅπου σχηματίζει γωνία καὶ βαίνει πρὸς Δυσμὰς (πίν. 83β).

Σὲ ἀπόσταση 4.90 μ. βόρεια τῆς γωνίας ἀποκαλύφθηκε ἄλλος τοῖχος με̐ φορά ἀπὸ Α πρὸς Δ καὶ ἐνώνεται με̐ τὸν μακρὸ τοῖχο. Ὁ τοῖχος αὐτὸς ἔχει κατῳφλι πλάτους 0.48 μ., ὅπου στὸ ἀνατολικὸ τμήμα του διακρίνονται δύο παράλληλα λαξεύματα γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν ξύλινων παραστάδων. Πρόκειται γιὰ δύο διαφορετικὲς φάσεις. Ἡ ὕπαρξη τοῦ κατῳφλίου δείχνει ὅτι τὸ κτίριο προχωρεῖ ἀκόμη βορειότερα. Ἀλλωστε ἵχνη τοίχου ἐμφανίστηκαν σὲ 6 μ. βορειότερα. Ὁ τοῖχος αὐτὸς στὴν τομὴ Ζ, παρὰ τὸ ἀοσπασματικὸ τῆς μορφῆς του δίνει μιὰ ἀμυδρὴ εἰκόνα τῆς διάταξης τοῦ κτιρίου V. Προφανῶς ἔχουμε καὶ ἐδῶ περίστυλη αὐλὴ πού, ὡς πρὸς τὸ ἀνατολικὸ τῆς τμήμα, μοιάζει με̐ τὴ διάταξη τῆς μεγάλης αὐλῆς τοῦ κτιρίου II.

TOMH H (8-Z-H)

Ἐγινε τομὴ στὴ νοτιὰ πρὸς Δυσμὰς προέκταση τοῦ βόρειου τοίχου τῶν κτιρίων I καὶ II σὲ μήκος 24 μ., προκειμένου νὰ διαπιστωθεῖ ἂν καὶ τὸ τρίτο κτίριο III ἀκολουθεῖ τὸ ἴδιο βόρειο ὄριο πρὸς τὰ προηγούμενα. Τὰ ἀποτελέσματα δὲν ἦταν τὰ ἀναμενόμενα. Στὴν τομὴ αὐτὴ ἐμφανίστηκαν τρία παράλληλα θεμέλια με̐ φορά ἀπὸ Β πρὸς Ν ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ πρῶτο πρὸς Α εἶναι διπλό. Ἐδῶ παρατηροῦμε τὰ ἐξῆς: Στὸν πρῶτο χῶρο, στὰ ἀνατολικά (μεταξὺ τῆς νοτιῆς προέκτασης τοῦ τοίχου 1 καὶ 2) διαπιστώνουμε στρώματα καταστροφῆς με̐ λακωνικά κεραμίδια, ὅπως πιστοποιήθηκε καὶ στὸ νότιο τμήμα τοῦ χώρου μεταξὺ τῶν ἰδιων αὐτῶν τοίχων.

Ἀκόμη δυτικότερα σχηματίζεται πλατὺς χῶρος, πλάτους 8.30 μ., με̐ στρώμα καταστροφῆς στὸ ἴδιο ἐπίπεδο. Ἐνας τρίτος χῶρος ἐμφανίζεται δυτικότερα πλάτους 5.30 μ. με̐ ἐκτεταμένο στρώμα καταστροφῆς με̐ λακωνικά κεραμίδια (πίν. 84α). Σημειώνουμε ὅτι οἱ δύο τελευταῖοι τοῖχοι δὲν ἀντιστοιχοῦν πρὸς τοὺς τοίχους τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ κτιρίου III. Ἐπομένως στὸ τμήμα αὐτὸ (8-9/Z-H) ἔχουμε διαφορετικὴ διαμόρφωση ἀπὸ τὴ διαμόρφωση στὰ νότια τοῦ κτιρίου III. Ἐχουμε ἐδῶ μικρὰ στεγασμένα δωμάτια.

TOMH Θ (10/H)

Ἡ τομὴ αὐτὴ ἔγινε 31 μ. βορειότερα ἀπὸ τὸ βόρειο ὄριο τοῦ κτιρίου Π, ὅπου ἡ συμβολὴ τῆς νοητῆς προέκτασης τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου I, πρὸς τὸν παλαιὸ μακρὸ τοῖχο τῶν 62 μ. (10/Δ-H). Ἡ τομὴ ποὺ εἶχε μῆκος 18.50 μ. καὶ πλάτος 3 μ. ἔγινε γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ἡ σύνδεση τῶν δύο αὐτῶν τοίχων. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ ἀποκαλύφθηκε κοίτη στὸ βράχο στὴν προέκταση τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου I, ἡ ὁποία προχωρᾷ πρὸς Βορρὰ σὲ μῆκος 6 μ. ἀπὸ τὴ συμβολὴ τῶν τοίχων, ὅπου διακόπτεται καὶ στρέφει πρὸς Δυσμᾶς. Στὸν χώρο ποὺ δημιουργεῖται μεταξὺ τῶν τοίχων αὐτῶν, τὸ δάπεδο βρίσκεται σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο.

Στὸ σημεῖο συμβολῆς τῶν δύο τοίχων, τοῦ τοίχου I καὶ τοῦ μακροῦ τοίχου ἡ κατάστασις δὲν ἔχει ἀποσαφηνισθεῖ ἀκόμη. Ὁ κάθετος πρὸς τὸν ἀναλημματικὸ τοῖχος δὲν ἀντιστοιχεῖ ἀπόλυτα πρὸς τὸν μακρὸ τοῖχο, ἀλλὰ βρίσκεται κατὰ 1 μ. νοτιότερα.

Κατὰ 6 μ. δυτικότερα ἀπὸ τὸν τοῖχο I καὶ παράλληλα πρὸς αὐτὸν ἀποκαλύφθηκε ἄλλη κοίτη θεμελίου. Ὁ χώρος ποὺ σχηματίζεται στὰ δυτικὰ τοῦ θεμελίου αὐτοῦ βρίσκεται σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο, συγκεκριμένα στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μὲ τὸν χώρο ποὺ προαναφέραμε. Σὲ ὅλη τὴν τομὴ Θ βρέθηκαν διάσπαρτα τεμάχια ἀπὸ λευκά, κόκκινα καὶ γκριζα κονιάματα, κομμάτια κυματίων ἀπὸ τὸν τοιχοβάτη καὶ τμήματα ψηφιδωτοῦ δαπέδου μὲ διάμετρο ψηφίδας 0.02-0.03 μ.

Ὁ μακρὸς τοῖχος T5, ποὺ εἶχε βρεθεῖ στὶς παλιές ἀνασκαφές δὲν ἔχει ἀκόμη καθαρισθεῖ. Τὴ μορφὴ του γνωρίζουμε μόνο ἀπὸ σχέδια καὶ φωτογραφίες τοῦ ἀρχείου, ἐφόσον γραπτές πληροφορίες, δὲν βρέθηκαν στὰ ἀρχεῖα τῆς Ἐφορείας, σὲ ἡμερολόγια ἢ σὲ ἐκθέσεις (πίν. 84β). Ἡ μορφὴ του εἶναι ἡ ἐξῆς: Πρόκειται γιὰ μακρὸ εὐθύγραμμο τοῖχο ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ σὲ μῆκος 62.5 μ. μὲ κατεύθυνση Α-Δ, χωρὶς ὅμως νὰ βρεθεῖ τὸ ἀνατολικὸ του πέρασ. Κατὰ τὶς ἀνασκαφές εἶχαν ἀποκαλύψει μόνο τὸ νότιο τμήμα τοῦ τοίχου καὶ ἔκαναν δοκιμαστικὰς τομὰς πρὸς Βορρὰ. Ἀπὸ τὶς τομὰς ἐκεῖνες φαίνεται ὅτι τὸ πλάτος τοῦ τοίχου ἦταν γύρω στὰ 0.60 μ., ἀποτελοῦνταν δὲ ἀπὸ ἡμικατεργασμένους λιθόπλινθους καὶ ὅτι μεταξὺ 27 καὶ 39 μ. ἀπὸ δυτικὰ ὁ τοῖχος ἦταν διαρπαγμένος.

Στὸ δυτικὸ σωζόμενο τμήμα φέρει 9 ἀντηρίδες πρὸς τὰ νότια, πὺν ἀπέχουν μεταξύ τους περίπου 2.5 μ. καὶ ἔχουν διαστάσεις 0.50×0.50 μ. Τρεῖς ἀντηρίδες ὅμοιες καὶ σὲ ἴδιες ἀποστάσεις μὲ τὶς ἄλλες, παρουσιάζονται καὶ στὸ δυτικὸ μέρος τοῦ ἀνατολικά σωζόμενου τμήματος, μᾶς ὁδηγεῖ δὲ στὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ τὸ διαρπαγμένο τμήμα τοῦ τοίχου θὰ πρέπει νὰ ἔφερε καὶ αὐτὸ ἀντηρίδες. Ἀνατολικότερα 2.5 μ. ἀπὸ τὶς ἀντηρίδες ἐμφανίζεται κάθετος πρὸς Νότο τοῖχος, πλάτους 0.50 μ. πὺν εἶχε ἀποκαλυφθεῖ σὲ μῆκος 1.10 μ. Ἀκόμη 8.5 μ. ἀνατολικότερα βρέθηκε ἄλλος κάθετος τοῖχος πρὸς Βορρά, πλάτους 0.80 μ. ἀπὸ καλοδουλεμένους λιθόπλινθους. Μεταξὺ τῆς τελευταίας ἀντηρίδας καὶ τοῦ πρώτου κάθετου τοίχου παρουσιάζεται ἀγωγός, πὺν ἔρχεται ἀπὸ Βορρά καὶ διακλαδίζεται πρὸς τὰ νότια καὶ πρὸς τὰ ἀνατολικά, ὅπου καὶ σήμερα ἀκόμη ὑπάρχουν οἱ λιθόπλινθοι μὲ τὶς γνωστὲς διαμπερεῖς ὁπὲς ἀλλαγῆς κατεύθυνσης.

TOMH I (9-10/Δ)

Ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἔγινε στὸν χώρὸ ὅπου βρίσκεται τὸ δυτικὸ πέρασ τοῦ τοίχου τῶν 62 μ. (10/Δ-E-Z-H), τὸν ὁποῖο ὀνομάζουμε τοῖχο 5, προκειμένου νὰ ἀποκτήσουμε εἰκόνα τῆς κατάστασης πὺν δημιουργεῖται ἐδῶ. Τὸ τέρμα τοῦ τοίχου ἐμφανίστηκε σὲ ἀπόσταση 90 μ. ἀπὸ τὴν ἑναρξή του στὸ σημεῖο 10/H. Ὁ τοῖχος στὰ τελευταῖα 10 μ. εἶναι τελείως διαρπαγμένος, ὑπάρχει ὅμως ἡ λαξευμένη στὸ βράχο κοίτη τοῦ θεμελίου. Βόρεια τοῦ τοίχου αὐτοῦ σὲ ἀπόσταση 6 μ. καὶ παράλληλα πρὸς αὐτὸν ὑπάρχει λαξευμένη κοίτη θεμελίου. Ἡ ἀπόσταση τῶν 6 μ. εἶναι ἡ ἴδια, ὅπως καὶ στὸ ἀνατολικὸ ἄκρὸ τοῦ τοίχου αὐτοῦ (H/10). Προφανῶς ἔχουμε καὶ ἐδῶ μιὰ μακρὰ στοὰ μὲ ὄψη πρὸς Βορρά πὺν βρίσκεται σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο. Κάθετος τοῖχος πάνω στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ μακροῦ τοίχου, βαίνει πρὸς Νότο, σὲ μῆκος πάνω ἀπὸ 60 μ., ὅπως διαπιστώθηκε μὲ τομὲς πὺν ἔγιναν κατὰ διαστήματα. Ὁ τοῖχος αὐτὸς πὺν ὀνομάζουμε T6 εἶναι σχεδὸν ἐπιφανειακός, τὸ πλάτος του δὲν ξεπερνᾷ τὰ 0.50 μ., ἔχει δὲ τοιχοδομία ἀμελοῦς κατασκευῆς.

TOMH K (7/T-Δ)

Σὲ ἀπόσταση 60 μ. νότια τοῦ T5 καὶ στὴ νοητὴ προέκταση τοῦ βόρειου περιστυλίου τῆς μεγάλης αὐλῆς τοῦ κτιρίου II, ἔγινε μακρὰ τομὴ μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ. Σκοπὸς τῆς ἔρευνας στὸ σημεῖο αὐτὸ ἦταν νὰ διαπιστωθεῖ ἡ ὑπαρξὴ καὶ ἄλλων κτιρίων δυτικότερα τοῦ κτιρίου III στὸ δυτικὸ πέρασ τοῦ λόφου τῆς Ἀκρόπολης. Τὰ ἀποτελέσματα ἦταν τὰ ἑξῆς: δυτικότερα τοῦ τοίχου T6, τοῦ ὁποῦ βρήκαμε τὸ θεμέλιο μέσα στὴν τομὴ, ἐμφανίστηκε ἄλλος τοίχος παράλληλος πρὸς αὐτόν. Πάνω στὴν κοίτη τοῦ θεμελίου αὐτοῦ βρέθηκε ἄφθονη κεραμικὴ κυρίως ἀπὸ ἀμφορεῖς καὶ πολλὰ λαβὲς μὲ σφραγίσματα Θασίων καὶ ἄλλα μὲ τὸ γράμμα Σ. Μέσα στὴν τομὴ ἀποκαλύφθηκε τοίχος κάθετος πρὸς τὸ τελευταῖο αὐτὸ θεμέλιο ἀποτελούμενο ἀπὸ διπλὴ σειρὰ λιθόπλινθων, σχετικὰ ἐπιφανειακός. Σὲ ἀπόσταση 7.50 μ. δυτικότερα ἐμφανίστηκε τρίτος τοίχος, κατεύθυνσης N-B, ποὺ παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον (πίν. 85α).

Ὁ τοίχος αὐτὸς ποὺ προφανῶς δὲν ξεκινᾷ μόνο ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτό, βαίνει πρὸς βορρά, ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 35 μ., ὅπου τελειώνει καὶ γυρίζει πρὸς δυσμὰς. Εἶχε 4 κατώφλια μὲ τὶς λαμπάδες ποὺ ὀδηγοῦν σὲ ἀντίστοιχα δωμάτια ποὺ βρίσκονται πρὸς δυσμὰς. Τὸ πρῶτο πρὸς Νότο δωμάτιο ἔχει πλάτος 7.45 μ. Τὸ δεύτερο ἔχει πλάτος 9.5 μ. Καὶ τὰ δύο φέρουν κατώφλια ἔκκεντρα. Τὸ τρίτο δωμάτιο εἶναι πολὺ μικρότερο, μὲ πλάτος 3.85 μ. ὁ τοίχος δὲ τῆς πρόσοψης εἶναι διαρπαγμένος. Τὸ τέταρτο καὶ τὸ πέμπτο δωμάτιο εἶναι ὅμοια, μὲ πλάτος 6.50 μ. καὶ τὰ κατώφλια τοὺς εἶναι ἔκκεντρα πρὸς βορρά. Τὸ πλάτος τοῦ τοίχου τῆς πρόσοψης ποικίλλει ἀπὸ 0.60-0.90 μ., ἐνῶ τὸ πλάτος τῶν τοίχων ποὺ διαχωρίζουν τὰ δωμάτια κυμαίνεται γύρω στὰ 0.60 μ. Τὰ δωμάτια αὐτὰ δὲν ἀνασκάφηκαν ἀκόμη συστηματικά. Μόνο στὴ ΝΑ γωνία τοῦ δωματίου Ε, ὅπου σκάψαμε κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς, βρέθηκαν 3 μολύβδινα σταθμῖα. Τὸ σχῆμα τῶν δύο πρώτων εἶναι τετράγωνο μὲ πλευρὰ 0.06 μ. ἐνῶ τὸ τρίτο εἶναι κυκλικὸ (διαμέτρου 0.08 μ.) μὲ σφαιρικὴ τὴ μιὰ ἐπιφάνεια.

Βορειότερα τοῦ κτιρίου μὲ τὰ κατώφλια καὶ κατὰ 3 μ. δυτικότερα, βρέθηκε ἄλλο παράλληλο θεμέλιο ποὺ προχωράει σὲ μῆκος 20 μ., τὸ ὁποῖο ὅμως ἀκόμη δὲν ἐρευνήθηκε.

Ἰδιαίτερης σημασίας κατὰ τὴ φετινὴ περίοδο εὕρημα εἶναι ἡ ἀνεύρεση τοῦ τείχους ποὺ εἶχε ἤδη ἀνασκαφῆ ἀπὸ τὸν Χ. Μακαρόνα τὸ ἔτος 1970 καὶ 1971 στὰ ἀνατολικά τοῦ λόφου τῆς Ἀκρόπολης (βλ. ΑΔ 26, 1971, Χρονικά, 399, σχ. 2 καὶ ΑΔ 27, 1972, Χρονικά, 505, σχ. 1).

Τὸ τεῖχος τότε εἶχε ἀνασκαφῆ σὲ μῆκος 110 μ., βεβαιώθηκε ὅμως ἡ ὑπαρξή του σὲ μῆκος 165 μ. Ἦταν κατασκευασμένο ἀπὸ ὠμές πλίνθους, διαστάσεων 0.50×0.50 μ. περίπου καὶ πάχος 0.08 - 0.10 μ. Εἶχε πλάτος περίπου 5 μ. καὶ ἔφερε κατὰ διαστήματα πύργους. Τὸ ἀνατολικότερο τμήμα του βρέθηκε ὅχι πάνω στὸ λόφο τῆς Ἀκρόπολης, ἀλλὰ στὸν πρὸς Ἀνατολὰς λόφο, στὶς νότιες κλιτύς τοῦ ὁποῖου βρίσκεται τὸ σημερινὸ χωριό.

Ἡ ἀνεύρεση τοῦ τείχους στὰ δυτικὰ τῆς Ἀκρόπολης κατὰ τὴ φετινὴ περίοδο ὀφείλεται στὴν παρακάτω παρατήρηση. Ὑπάρχει ἓνα τεχνητὸ ἀνάχωμα μεταξὺ τοῦ λόφου τῆς Ἀκρόπολης καὶ τοῦ ἐπόμενου πρὸς Δυσμὰς λόφου, ποὺ σήμερα ὀνομάζεται «Ξηρὴ Γέφυρα». Ὁ ἐπιβλέπων τὴν ἀνασκαφὴ ἐπιμελητὴς ἀρχαιοτήτων κ. Π. Χρυσοστόμου, ὑπέθεσε ὅτι τὸ ἀνάχωμα αὐτὸ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο τεῖχος. Ἐγιναν ἔτσι δύο τομὲς στὰ σημεῖα ὅπου ἀπολήγει τὸ ἀνάχωμα στοὺς δύο λόφους μὲ θετικὰ ἀποτελέσματα.

Στὴν πρώτη τομῇ, σὲ βάθος 0.30 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἀποκαλύφθηκε διπλὴ σειρὰ λιθοπλίνθων σὲ μῆκος 10 μ., ποὺ ἀνήκουν στὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ τείχους (πίν. 85β). Κατὰ διαστήματα διακρίνεται μιὰ τρίτη σειρὰ λιθοπλίνθων. Μὲ τίς τρεῖς αὐτὲς σειρὰς τῶν λιθοπλίνθων δὲν ἐξαντλεῖται τὸ πλάτος τοῦ τείχους, ἐφόσον σὲ τομῇ πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ ὄψη του βρέθηκαν ὠμόπλινθοι. Τὸ πλάτος τοῦ τείχους στὸ τμήμα αὐτὸ εἶναι μέχρι στιγμῆς ἀδιάγνωστο. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῶν λιθοπλίνθων φέρει μοχλοβόθρια, ἔνδειξη ὅτι ὑπῆρχε καὶ ἄλλη σειρά.

Τὸ τεῖχος ἐδράζεται κατὰ κανόνα κατευθεῖαν στὸ φυσικὸ βράχο χωρὶς λίθινη θεμελίωση, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη περίπτωση. Ἡ δεύτερη τομῇ ἔγινε στὸ σημεῖο ὅπου ἡ «Ξηρὴ Γέφυρα» ἐνώνεται μὲ τὸν δυτικότερο λόφο. Στὴν τομῇ αὐτὴ ἀποκαλύφθηκε ἡ νότια ἐσωτερικὴ πρὸς τὴν πόλη ὄψη τοῦ τείχους σὲ μῆκος 3.5 μ. Ἐδῶ τὸ τεῖχος εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ ὠμές πλίνθους. Οἱ διαστάσεις τους εἶναι πάχους 0.075 μ.

καὶ μήκους 0.50 - 0.51 μ. Τὸ πλάτος τοῦ τείχους ἐδῶ ἀνέρχεται στὰ 5.10 μ. (πίν. 86α). Τὸ εὗρημα θεωρήθηκε σημαντικότατο, γιατί προσδιορίζει τὰ ὅρια τῆς ἀρχαίας πόλης, ἡ ὁποία δὲν ἐπεκτείνεται μόνο στὸν λόφο τῆς Ἀκρόπολης, ὅπως πιστεύαμε, ἀλλὰ καταλαμβάνει καὶ τὸ δυτικὸ καὶ μέρος τοῦ ἀνατολικοῦ λόφου, ἐκατέρωθεν τῆς Ἀκρόπολης.

Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια εἶχαμε ἐντοπίσει λείψανα σπιτιοῦ στὰ νότια τοῦ δυτικοῦ λόφου, τὰ ὁποία καὶ ἀνασκάψαμε, χωρὶς ὅμως νὰ ἔχουμε διευκρινίσει ἂν τὸ σπίτι, τοῦ ὁποίου δὲν εἶχαμε ἐντοπίσει τὸ ἐξωτερικὸ περίγραμμα, ἐντάσσεται στὸν ρυμοτομικὸ κἀνναβο τῆς πόλης ἢ ἦταν ἀγροικία ἐκτὸς τειχῶν. Διαπιστώθηκε ἔτσι ὅτι καὶ ἡ περιοχὴ νότια τοῦ δυτικοῦ λόφου ἦταν οἰκιστικὴ περιοχὴ.

ΑΓΟΡΑ

Ἡ ἔρευνα στὴν Ἀγορὰ τῆς Πέλλας συνεχίστηκε μὲ κύριους στόχους τὴ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ τῶν δωματίων τῆς στοᾶς βορείως τῆς ἀνατολικῆς πύλης, τὴν ἀποσαφήνιση προβλημάτων τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδίου τοῦ συγκροτήματος, ἰδιαίτερα στὴν ἀνατολική, νότια καὶ δυτικὴ στοᾶ, καθὼς καὶ μιὰ μικρὴ στρωματογραφικὴ ἔρευνα σὲ τμῆμα τοῦ δρόμου στὰ νότια τῆς Ἀγορᾶς. Ἐνας σημαντικὸς ἀριθμὸς δοκιμαστικῶν τομῶν ποὺ χαράχθηκαν στὴν περιοχὴ μετὰξὺ τῆς Ἀγορᾶς καὶ τοῦ λόφου τῆς ἀκροπόλεως ἔλυσε βασικὰ προβλήματα, ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ ρυμοτομικὸ σχέδιο τοῦ τμήματος αὐτοῦ τῆς πόλης. Ἀναλυτικότερα ἔγιναν οἱ παρακάτω ἐργασίες:

Ἡ συνέχιση τῆς συστηματικῆς ἀνασκαφῆς στὴ στοᾶ βόρεια τῆς ἀνατολικῆς πύλης (ΠΑΕ 1962, 58) εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ὀλοκλήρωση τῶν ἐρευνῶν στὰ περισσότερα δωμάτια ποὺ ἐντοπίστηκαν κατὰ τὴν περυσινὴ περίοδο, ἐκτὸς ἀπὸ δύο, τὰ ὁποία καθαρίστηκαν ὡς τὸ στρῶμα καταστροφῆς τῶν κεραμίδων ὀροφῆς τους (πίν. 86β). Τὰ δωμάτια αὐτά, ὅπως καὶ ἐκεῖνα ποὺ ἐρευνήθηκαν κατὰ τὴν περυσινὴ περίοδο, ἀποτελοῦνται ἀπὸ δύο συνεχόμενους χώρους, διαστάσεων 6.90 × 4.90 μ. οἱ ἀνατολικοὶ καὶ 6.90 × 6.90 μ. περίπου οἱ δυτικοί, ἐπικοινωνοῦν μετὰξὺ τους μὲ ἀνοίγματα πλάτους 4 μ. περίπου, καὶ αὐλίζονται διὰ μέσου στοᾶς στὰ δυτικὰ τους στὴν κεντρικὴ πλατεία τοῦ συγκροτήματος. Ἡ

στοά, στήν ὁποία ἀνοίγουν τὰ διπλὰ δωμάτια, ἀνασκάφηκε κατὰ τή φετινὴ περίοδο σὲ ὅλο τὸ μῆκος ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πύλη ὡς τὴ συμβολὴ τῆς μὲ τὴ βόρεια στοά. Ὁ στυλοβάτης τῆς σώζεται ἀποσπασματικά. Ἀποτελεῖται ἀπὸ γωνιόλιθους πλάτους 0.54 μ. καὶ ἄνισου μήκους. Ὁ δόμος τοῦ στυλοβάτη ἔχει τοποθετηθεῖ κατευθεῖαν πάνω στὸ διαμορφωμένο βράχο. Ἐνα τμῆμα πεσσοῦ ποὺ βρέθηκε *in situ* πάνω στὸ στυλοβάτη, καθὼς καὶ ἀποτυπώματα χάραξης ἀλλὰ καὶ διάβρωσης τῆς ἐπιφάνειας ἄλλων γωνιόλιθων τοῦ στυλοβάτη ἀποδεικνύουν πὼς ἡ ἀνατολικὴ στοά, βόρεια τῆς ἀνατολικῆς πύλης, ἀποτελεῖται ἀπὸ πεσσοκίονες μὲ μεταξόνιο διάστημα 3.64 μ. Ἀντίθετα στὴ νότια στοά καὶ στὸ τμῆμα τῆς ἀνατολικῆς, στὰ νότια τῆς πύλης, ὁ στυλοβάτης στήριζε κιονοστοιχίες.

Ἡ διάταξη καὶ οἱ διαστάσεις τῆς σειρᾶς τοῦ τρίτου, ἐξωτερικοῦ δωματίου τῶν στοῶν, ποὺ ἀνοίγουν πρὸς τὶς ὁδοὺς καὶ τὶς λεωφόρους ποὺ περιβάλλουν τὴν Ἀγορά, ἐρευνήθηκαν μὲ μιὰ σειρὰ ἀπὸ τομές. Ἔτσι στὴν ἀνατολικὴ στοά, στὴ θέση τῶν δωματίων αὐτῶν, νότια τῆς λεωφόρου ποὺ χωρίζει τὸ συγκρότημα τῆς Ἀγορᾶς σὲ δύο μέρη, χάραχθηκε μιὰ σειρὰ ἀπὸ δοκιμαστικὲς τομές, σὲ μῆκος 45 μ., διαστ. 1×1.5 μ. Ἡ ἔρευνα ἀπέδειξε τὴν ὑπαρξὴ τῶν δωματίων αὐτῶν μὲ τοίχους στὶς προεκτάσεις τῶν ἀντίστοιχων διπλῶν δωματίων. Ὁ φυσικὸς βράχος στὶς τομὲς αὐτὲς ἀποκαλύφθηκε 1.50 μ. περίπου ψηλότερα ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα δάπεδα τῶν δωματίων στὰ δυτικὰ, χωρὶς ὅμως καμιά ἐπικοινωνία μεταξύ τους.

Ἀνάλογες δοκιμαστικὲς τομές, διαστάσεων 4.50 μ. \times 2 μ., μὲ μάρτυρες 2 μ., ἀνοίχτηκαν στὴ νότια στοά, στὰ βόρεια τοῦ τετραγώνου I/2, καὶ I/4. Ἡ ἔρευνα αὐτὴ ἀπέδειξε πὼς ἐδῶ τὸ ἀντίστοιχο τρίτο δωμάτιο ἔχει διαστάσεις 4.5 \times 7 μ. περίπου. Ὁ φυσικὸς βράχος στὸ τμῆμα αὐτὸ τῆς στοᾶς βρίσκεται σὲ ἀρκετὸ βάθος, πάνω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔχουν τοποθετηθεῖ μεγάλες ἐπιχώσεις ἀπὸ λατύπη, γιὰ τὴν ἀνύψωση τῶν ἐπιπέδων στὸ ὕψος τῆς κεντρικῆς πλατείας. Ὑπάρχουν ἐπομένως βάσιμες ἐλπίδες γιὰ τὴν ἀποκάλυψη στὴ νότια στοά προγενεστέρων τοῦ κτιρίου φάσεων τῆς πόλης. Μιὰ σχετικὴ ἔρευνα, περιορισμένης ἔκτασης, ἄρχισε στὸ δρόμο, νότια τῆς Ἀγορᾶς ἀμέσως πρὸς Νότο τῶν παραπάνω δοκιμαστικῶν τομῶν. Ἡ στρωματογραφικὴ αὐτὴ ἔρευνα

ἀποκάλυψε τὴν ὑπαρξὴ οἰκοδομήματος μὲ πλακόστρωτη πιθανὸν αὐλή, ἢ καταστροφὴ τοῦ ὁποίου ἔδωσε τὴ δυνατότητα τῆς χάραξης τοῦ συγκροτήματος τῆς Ἀγορᾶς μέσα στὸν 3ο αἰ. π.Χ. Ἡ σημαντικὴ αὕτὴ ἀποκάλυψη ἀποδεικνύει πὼς ὁ δρόμος στὰ νότια τῆς Ἀγορᾶς χαράχθηκε μετὰ τὴν καταστροφὴ τῶν παλαιότερων οἰκοδομημάτων, σύγχρονα ἀπὸ ὅ,τι φαίνεται μὲ τὸ συγκρότημα. Στὶς ἐπιχώσεις πού χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν ἄνοδο τῆς στάθμης τοῦ δρόμου περιλαμβάνονται μεγάλες ποσότητες ἀβαφῶν καὶ μελαμβαφῶν ἀγγείων τοῦ ὕστερου 4ου καὶ 3ου π.Χ. αἰ., εἰδώλια, ἀπανθρακωμένα ὑλικά, σιδηροσκουριές καὶ λίγα ὑπολείμματα χαλκοῦ.

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴ δυτικὴ στοὰ κατὰ τὴ φετινὴ περίοδο περιορίστηκε στὴν ἀποκάλυψη τῆς ΝΔ ἐξωτερικῆς γωνίας τοῦ συγκροτήματος τῆς Ἀγορᾶς καὶ τμήματος τῶν δυτικῶν δωματίων τῆς δυτικῆς στοᾶς, ἀμέσως πρὸς Νότο τοῦ λεγόμενου τετραγώνου 6 (ΑΔ 18, 1963, Χρον. (203-204). Σ' ἓνα ἀπὸ τὰ δωμάτια αὐτά, κάτω ἀπὸ τὸ τελευταῖο χωμάτινο δάπεδό του βρέθηκε θησαυρὸς ἑκατὸ (100) ἀργυρῶν ἀθηναϊκῶν τετράδραχμων τῆς νέας τεχνοτροπίας τοῦ 2ου καὶ 3ου τετάρτου τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. (πίν. 87) (χρονολογήσεις Μ. Thomson, *The New Style Silver Coinage Athens*, NY. 1961). Οἱ ἐπιχώσεις τοῦ δρόμου στὰ δυτικὰ τῶν δωματίων αὐτῶν, σχηματίστηκαν ἀπὸ ἀπορροίψεις ὑλικῶν τῶν δωματίων τῆς στοᾶς. Στὰ εὐρήματα αὐτῶν τῶν στρωμάτων περιλαμβάνονται ποσότητες μητρῶν εἰδωλίων, πῆλινα εἰδώλια, θραύσματα ἀγγείων καὶ ὑπολείμματα ἀπανθρακωμένων ὑλικῶν.

Ἡ ἀφαίρεση τοῦ γεμίματος τοῦ πηγαδιοῦ, πού εἶχε ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὴν περυσινὴ περίοδο στὸ δωμάτιο 1 τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς καὶ εἶχε ἐρευνηθεῖ σὲ βάθος 6.80 μ., σταμάτησε στὰ 15.70 μ. ἀπὸ τὸ στόμιό του, ἐξαιτίας τῆς ἀνακάλυψης τῆς στάθμης τῶν ὑπόγειων ὑδάτων. Στὰ στρώματα τοῦ γεμίματος τοῦ πηγαδιοῦ αὐτοῦ βρέθηκε μεγάλος ἀριθμὸς ἀγγείων μὲ διάκοσμο «δυτικῆς κλιτύος», λυχνάρια, ἀγνύθες, νομίσματα, ὄστρεα, ὅσα καὶ ἀπανθρακωμένα ὑλικά. Ὅμοια εὐρήματα ἀνακαλύφθηκαν καὶ σὲ ἓνα ἄλλο πηγάδι τοῦ δωματίου 5 τῆς ἰδίας στοᾶς.

Ἰδιαιτέρη βαρὺτητα κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο δόθηκε στὴν ἀποσαφήνιση τοῦ ρυμοτομικοῦ σχεδίου τοῦ τμήματος τῆς ἀρχαίας πόλης

μεταξὺ τῆς Ἀγορᾶς καὶ τῆς Ἀκρόπολης. Ἐνας μεγάλος ἀριθμὸς δοκιμαστικῶν τομῶν χαράχτηκε καὶ ἐρευνήθηκε στὰ βόρεια τῆς Ἀγορᾶς, πάνω στὴ νοητὴ προέκταση τῆς ὁδοῦ ποὺ περνάει ἀνατολικά τῆς οἰκίας τῶν κονιαμάτων (ΠΑΕ 1981, 48, εἰκ. 4 καὶ πίν. 58β) καὶ στὸ τετράγωνο I/5 τῶν παλαιότερων ἀνασκαφῶν, καὶ καταλήγει στὸ πρότυλο τοῦ ἀνακτόρου, στὴν Ἀκρόπολη (ΠΑΕ 1983 καὶ ΠΑΕ 1982, 61, εἰκ. 1). Οἱ τομὲς αὐτὲς ἀπέδειξαν ὅτι ἡ παραπάνω ὁδός, πλάτους 6 μ. συνεχίζεται βόρεια τῆς Ἀγορᾶς καὶ διακόπτεται ἀπὸ τρεῖς τοῦλάχιστον λεωφόρους πλάτους 9 μ. Ἔτσι ἀποδείχθηκε ὅτι στὸν ἐρευνηθέντα χώρο δημιουργοῦνται τρία τοῦλάχιστον τετράγωνα. Ἀπὸ αὐτά, τὸ πρῶτο, ἀμέσως πρὸς Βορρὰ τῆς λεωφόρου στὰ βόρεια τῆς ἀγορᾶς, ἔχει μῆκος 152 μ. περίπου καὶ ἀκολουθοῦν ἄλλα δύο τετράγωνα, μῆκους 125 μ. περίπου. Ἐνα τέταρτο οἰκοδομικὸ τετράγωνο πιθανότατα ὑπάρχει στὰ νότια τῆς Ἀκρόπολης, ἀλλὰ ὁ χώρος αὐτὸς δὲν ἐρευνήθηκε κατὰ τὴ φετινὴ περίοδο. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴν περιοχὴ μεταξὺ τοῦ λόφου τῆς Ἀκρόπολης καὶ τῆς Ἀγορᾶς ἀπέδειξε ὅτι τὰ ἀρχαιολογικὰ στρώματα στὴν περιοχὴ βρίσκονται πολὺ κοντὰ στὴν ἐπιφάνεια, στὰ περισσότερα δὲ σημεῖα ἔχουν καταστραφεῖ ἀπὸ τὴ μηχανικὴ καλλιέργεια. Στὰ χαμηλότερα ὅμως στρώματα τῶν ὁδῶν καὶ λεωφόρων διαπιστώθηκε καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ ἄλλου, ἡ ὑπαρξὴ συστημάτων ὑδροδότησης μὲ πηλοσωλῆνες, ἀλλὰ καὶ φρεάτια, ὅπως δείχνει ἡ ἀποκάλυψη ἐνὸς φρεατίου στὴ γωνία οἰκοδομικοῦ τετραγώνου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὑδροδοτοῦνταν καὶ δύο λίθινες ὀρθογώνιες λεκάνες ποὺ εἶχαν τοποθετηθεῖ στὸ δάπεδο τῆς λεωφόρου. Στὰ εὐρήματα τῶν ἐπιχώσεων τοῦ δρόμου, κατὰ μῆκος τοῦ ὁποίου χαράχτηκαν οἱ δοκιμαστικὲς τομὲς, περιλαμβάνονται θραύσματα πινακίων, σκύφων, κανθάρων καὶ ἄλλων ἀγγείων τοῦ 3ου, 2ου ἴσως καὶ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. Στὰ βαθύτερα ὅμως στρώματα, ἀμέσως πάνω ἀπὸ τὸ φυσικὸ βράχο, βρέθηκαν ὄστρακα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗ ΘΕΣΗ
«ΚΑΝΑΛΙ»

Συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴ θέση «Κανάλι», ὅπου κατὰ τὴν περίοδο 1963-64 εἶχε ἀποκαλυφθεῖ μεγάλο κυκλικὸ κτίριο, διαμ. 30.50 μ., μὲ τρεῖς μικρότερες κυκλικὲς κατασκευὲς προσαρμοσμένες στὴν περιφέρειά του (ΑΔ 1964, Χρον. 340, ΑΔ 1965, Χρον. 414). Στὴ μιὰ

από αυτές τις κατασκευές, στο ΝΔ τμήμα της περιφέρειας του μεγάλου κυκλικού κτιρίου, είχε βρεθεί δάπεδο με ψηφιδωτή διακόσμηση, ενώ στο ανατολικό τμήμα του έσωτερικού του είχε αποκαλυφθεί κτίσμα τετράπλευρο προγενέστερης φάσης. Κτίσματα μεταγενέστερα του μεγάλου κυκλικού είχαν αποκαλυφθεί έξω από την περιφέρειά του, στα νότια.

Η φετινή έρευνα είχε σκοπό, παράλληλα με την ολοκλήρωση της ανασκαφής των κτιρίων, τη διασαφήνιση των χρονολογικών τους προβλημάτων και τη διαπίστωση της ένταξής τους στο ρυμοτομικό σχέδιο της πόλης.

Οι τομές που έγιναν στο έσωτερικό του κυκλικού κτιρίου αποκάλυψαν ότι το προγενέστερο τετράπλευρο κτίριο, στο ανατολικό τμήμα, δεν είχε μόνο δύο χώρους, όπως αναφέρεται στις εκθέσεις των παλαιών ανασκαφών, αλλά ήταν μιά περισσότερη εκτεταμένη κατασκευή, τοίχοι της οποίας, καθώς και άλλων σύγχρονων με αυτή κτισμάτων, βρέθηκαν και στο βόρειο τμήμα του έσωτερικού του μεγάλου κυκλικού κτιρίου. Αποδείχθηκε, ακόμη, ότι το μεγάλο κυκλικό κτίριο έχει θεμελιωθεί επάνω σε παχύ στρώμα μαύρου χρώματος από φωτιά, που απλώνεται σε όλη την έκταση του έσωτερικού χώρου και σε όρισμένα σημεία το βρίσκουμε μέχρι βάθους 1.60 μ. Στο στρώμα αυτό βρέθηκε καλή μελαμβαφής και ερυθρόμορφη κεραμική του α' μισού του 4ου αι. π.Χ.

Επειδή είχε παρατηρηθεί ότι ο ανατολικός εξωτερικός τοίχος του προγενέστερου κτίσματος, στο έσωτερικό του κυκλικού, συνέπιπτε με τη δυτική γραμμή οικοδομικού τετραγώνου, και με την προοπτική να βρεθούν στοιχεία για το χρόνο εφαρμογής του ρυμοτομικού σχεδίου της πόλης και την επέκτασή του στην περιοχή αυτή, όπου δεν υπήρχαν ως τώρα στοιχεία, έγιναν δοκιμαστικές τομές που έδειξαν ότι το μεγάλο κυκλικό κτίριο εντάσσεται στο 3ο οικοδομικό τετράγωνο νότια της Αγοράς και στο 4ο δυτικά από αυτήν. Στα βόρειά του και σε απόσταση 9 μ., όσο είναι δηλ. το πλάτος των λεωφόρων από Α-Δ, αποκαλύφθηκαν ή ΝΑ και ΝΔ γωνία των οικοδομικών τετραγώνων στα βόρεια.

Κατά την έρευνα των ορίων του οικοδομικού τετραγώνου στα ανατολικά του μεγάλου κυκλικού κτιρίου, αποκαλύφθηκε το βόρειο τμήμα οίκιας, δύο χώροι του οποίου είχαν ψηφιδωτά δάπεδα (πίν. 88 - 90). Το δάπεδο του δυτικότερου χώρου ήταν διακοσμημένο με ουδέτερες ψηφίδες,

τοῦ ἀνατολικότερου ὅμως εἶχε φυτικό διάκοσμο ἐξαιρετικῆς τέχνης. Τὶς τέσσερις πλευρὲς καὶ τῶν δύο χώρων περιέτρεχε ἐσωτερικὰ πεζούλι ἀπὸ κονίαμα καὶ οὐδέτερες ψηφίδες μὲ κυμάτια, πλ. 1 μ. Τὸ δάπεδο μὲ τὴ φυτικὴ διακόσμηση ἔχει διαστάσεις 3.66×3.90 μ. Στὶς τέσσερις γωνίες ὑπάρχουν ἀνθέμια καὶ στὶς πλευρὲς κρινόσχημα καὶ ροδακοειδῆ ἄνθη ἀνάμεσα σὲ ἐλικοειδεῖς βλαστούς, ἐνῶ τὸ κέντρο τοῦ δωματίου διακοσμεῖ μεγάλος ρόδακας. Τὸ κατώφλι τοῦ χώρου διακοσμεῖ κένταυρος στραμμένος πρὸς τὰ δεξιὰ μὲ ρυτὸ στὸ ὑψωμένο ἀριστερὸ χέρι καὶ φιάλη στὸ δεξιό. Πίσω ἀπὸ τὸν κένταυρο ἀποδίδεται σχηματοποιημένο δέντρο, ἐνῶ μπροστά του διαμορφώνεται σπηλιά. Τὰ χρώματα τῶν ψηφίδων εἶναι ἄσπρο, γκρίζο, μαῦρο, κόκκινο καὶ κίτρινο-πορτοκαλί. Ὁ κένταυρος ἀποδίδεται μὲ λεπτότερες ψηφίδες, ἐνῶ τὸ περίγραμμα τοῦ προσώπου του δηλώνεται μὲ λιωμένο μολύβι. Τὸ ψηφιδωτὸ αὐτὸ δάπεδο φαίνεται ὅτι εἶναι σύγχρονο μὲ τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ τομέα I.

Στρωματογραφικὴ τομὴ ποὺ ἐγίνε στὸ δάπεδο τοῦ παραπάνω χώρου μετὰ τὴν ἀποκόλληση τοῦ ψηφιδωτοῦ, ἀποκάλυψε ὑποθεμελίωση τοίχου παλαιότερης φάσης, μὲ προσανατολισμὸ ἀπὸ B-N, στὴ μέση περίπου τοῦ χώρου, ἐπάνω στὸν ὁποῖο βρέθηκαν 6 χάλκινα νομίσματα Ἀρχελάου, Ἀμύντα Β' καὶ Πausanία. Τὸ εὑρημα αὐτὸ εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον γιατί εἶναι τὸ παλαιότερα χρονολογημένο οἰκοδομικὸ λείψανο. Τὴν ἐπόμενη χρονιά ἡ συνέχιση τῆς ἔρευνας στὴ περιοχὴ αὐτὴ ἔχει σκοπὸ τὴ διαπίστωση τῆς ἐνταξῆς τῶν παλαιότερων κτιρίων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. μέσα στὸ ρυμοτομικὸ σχέδιο τῆς πόλης.

ΜΑΡΙΑ ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ

10. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΑ ΡΙΖΙΑ ΤΟΥ ΕΒΡΟΥ

(Πίν. 91 - 93)

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Στὰ πλαίσια τοῦ προγράμματος ἀνασκαφῶν Μακεδονίας καὶ Θράκης ἄρχισε φέτος γιὰ πρώτη φορὰ ἡ ἀνασκαφὴ ἐνὸς σημαντικοῦ οἰκισμοῦ τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου κοντὰ στὸ χωριὸ Ρίζια τοῦ Νομοῦ Ἑβρου. Ἡ ἀνασκαφὴ πραγματοποιήθηκε μὲ τὴ συνεργασία τοῦ συναδέλφου Δημήτρη Μάτσα καὶ τὴ συμμετοχὴ τῶν πτυχιούχων καὶ φοιτητῶν Ἀρχαιολογικῶν Τμημάτων Λευτέρη Μενέγου, Μαρίας Κυριαζῆ, Ματθαίου Κουτσουμανῆ καὶ Ἀγγελικῆς Χαραλαμπίδου. Οἱ ἐργασίες σταμάτησαν δυστυχῶς πολὺ νωρὶς λόγῳ διακοπῆς τῆς χρηματοδότησης τοῦ εἰδικοῦ προγράμματος καὶ εἶναι ἄγνωστο πότε θὰ συνεχιστοῦν.

Ἡ ἔνταξη τῆς ἀνασκαφῆς τῶν Ριζιῶν στὸ πρόγραμμα ἀνασκαφῶν Θράκης ὀφείλεται στὴν κοινὴ διαπίστωση τοῦ Γενικοῦ Γραμματέα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καθ. Γ. Μυλωνᾶ καὶ τῆς Ἑφορείας Ἀρχαιοτήτων Θράκης ὅτι εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἀρχίσει ἡ διενέργεια συστηματικῆς ἀνασκαφικῆς ἐρευνας σ' ἓνα ἀξιόλογο προϊστορικὸ οἰκισμὸ τῆς θρακικῆς ἐνδοχώρας, ὅπου νὰ ἀντιπροσωπεύονται διαδοχικὰ οἱ περισσότερες περίοδοι τῆς Προϊστορίας καὶ ἰδιαίτερα ἡ ὕστερη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ καὶ ἡ πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου. Εἶναι γνωστὸ βέβαια ὅτι μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν Στ. Κυριακίδη - Σ. Πελεκίδη στὴν τούμπα τῆς Παραδημῆς τὸ 1932/33 καὶ τὴ στρωματογραφικὴ ἐρευνα στὸν ἴδιο οἰκισμὸ τοῦ Γ. Μπακαλάκη τὸ 1965¹, ἡ προϊστορικὴ ἐρευνα στὸν χώρο τῆς Θράκης ἦταν ἀνύπαρκτη μὲ ἐξαίρεση τὴ συνθετικὴ μελέτη τοῦ Δ. Θεοχάρη γιὰ τὴν Προϊστορία τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας καὶ Θράκης². Μόλις τὰ τελευταῖα χρόνια ὁ Δημήτρης Μάτσας ἄρχισε νὰ μελετᾷ συστηματικὰ

1. G. BAKALAKIS, A. SAKELLARIOU, Paradimi (Heidelberg 1981).

2. D. THEOCHARIS, Prehistory of Eastern Macedonia and Thrace, A.G.C.9, (Athens 1971).

τῇ στρωματογραφίᾳ ἐνὸς οἰκισμοῦ τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὸ Μικρὸ Βουνὶ τῆς Σαμοθράκης¹.

Η ΘΕΣΗ
ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ

Ὁ οἰκισμὸς τῶν Ριζιῶν βρίσκεται στὴν τοποθεσία Τσάγια ἢ Ἀγιος Νικόλαος, 600 μ. περίπου βορειοανατολικά τοῦ ὁμώνυμου χωριοῦ καὶ 500 μ.

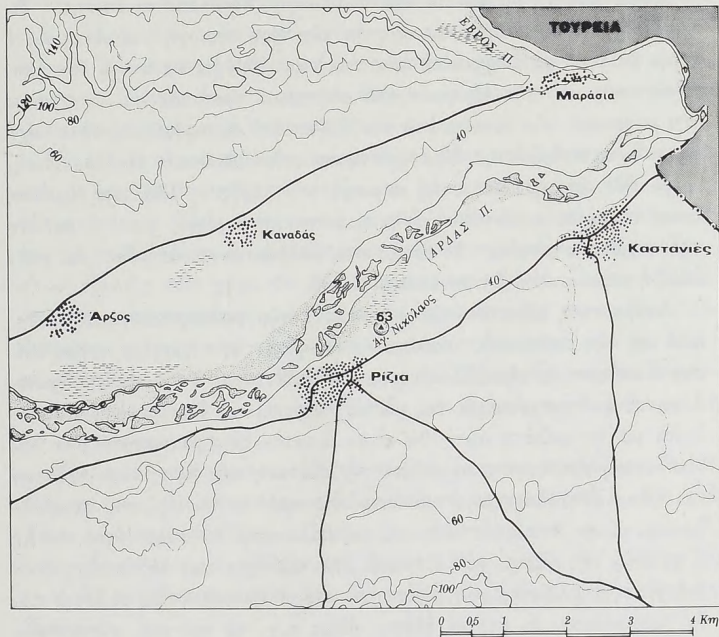
νότια τοῦ ποταμοῦ Ἀρδα (εἰκ. 1). Στὸ κέντρο περίπου τῆς βορειοδυτικῆς παρυφῆς του ὑπάρχει μεταγενέστερος, ταφικὸς τύμβος, μὲ τριγωνομετρικὸ κολονάκι στὴν κορυφή του (Δ 63) (πίν. 91α). Ἡ ἔκταση τοῦ οἰκισμοῦ ἔχει σχῆμα ἀκανόνιστου ὀρθογωνίου μὲ ἄξονα ἀπὸ ΝΔ πρὸς ΒΑ καὶ ὑπολογίζεται ὅτι καλύπτει 50 - 60 περίπου στρέμματα. Ἡ ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ εἶναι ἄφθονη καὶ περιλαμβάνει ὄστρακα μὲ ραβδωτὴ, αὐλακωτὴ καὶ ἐμπέστη διακόσμηση πού χρονολογοῦνται στὸν 9ο καὶ στὸν 8ο αἰ. π.Χ. Ἡ θέση τοῦ οἰκισμοῦ σὲ μιὰ περιοχὴ πεδινὴ καὶ εὐφορῇ, κατάλληλη γιὰ τὶς βασικὲς μόνο καλλιέργειες² καὶ σ' ἓναν εὐρύτερο χώρο, πού ἦταν ἀνέκαθεν πεδίο μετακινήσεων καὶ διασταυρώσεων λαῶν καὶ πολιτισμῶν, δημιούργησε τὴν ἐλπίδα, ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ ἐντοπιστοῦν διαδοχικὲς πολιτιστικὲς φάσεις ὡς τὴν Χαλκολιθικὴ καὶ τὴ Νεολιθικὴ ἐποχὴ. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Ἀρδας ποταμὸς πού βρίσκεται πολὺ κοντά, πλημμύριζε ὡς τὰ χρόνια τοῦ τελευταίου πολέμου καὶ τὰ νερά του ἔφταναν μέχρι τὴ θέση τοῦ οἰκισμοῦ. Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανὸ νὰ ἔχουμε καταστροφὲς ἀπὸ πλημμύρες σὲ διαφορετικὲς περιόδους καὶ ἐπαναδημιουργία νέου οἰκισμοῦ στὴν ἴδια ἢ σὲ γειτονικὴ θέση. Ἐὰν ἡ ἔρευνα στὰ Ρίζια ἐπαληθεύσει τὴν ὑπόθεση αὐτή, τότε τὰ στοιχεῖα καὶ τὰ συμπεράσματα πού θὰ καταγραφοῦν θὰ ἔχουν τεράστια σημασία γιὰ τὴν Προϊστορία ὅχι μόνο τοῦ θρακικοῦ χώρου, ἀλλὰ ὁλόκληρης τῆς Βαλκανικῆς καὶ τῆς βορειοδυτικῆς Μ. Ἀσίας.

1. Δ. ΜΑΤΕΑΣ, Μικρὸ Βουνὶ Σαμοθράκης: μία προϊστορικὴ κοινότητα σ' ἓνα νησιώτικο σύστημα τοῦ ΒΑ Αἰγαίου, Ἀνθρωπολογικά 6, 1984, 73 - 94.

2. Τὰ ἀρθρευτικὰ ἔργα πού ἔγιναν στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀρδα μετέτρεψαν ὅλα τὰ χωράφια σὲ ποτιστικά, κατάλληλα γιὰ τὴν παραγωγὴ κυρίως ἀραβοσίτου.

ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΤΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Στὸ φιλόδοξο πρόγραμμα ἐρευνῶν πού καταρτίσαμε ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸν Δ. Μάτσα καὶ τὸ ὁποῖο ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία πρὶν τὴν ἐναρξὴ τῶν ἐργασιῶν, τονίζεται ἡ σημασία τῆς συστηματικῆς ἀνασκαφῆς τοῦ οἰκισμοῦ τῶν Ριζιῶν γιὰ τὸν χῶρο τῆς Δυτικῆς Θράκης,

Εἰκ. 1. Ἀπόσπασμα χάρτη τῆς περιοχῆς τῶν Ριζιῶν Ἐβρου.

ὅπου ἡ μέση καὶ ἡ ὕστερη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ καθὼς καὶ ἡ πρώιμη ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου εἶναι ἀκόμα ἐντελῶς ἀγνωστες ἀνασκαφικά. Ὅσες πληροφορίες υπάρχουν, προέρχονται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τῶν γειτονικῶν βαλκανικῶν χωρῶν. Τονίζεται ἐπίσης ὅτι ἡ νέα ἀνα-

σκαφή θὰ προσφέρει πολύτιμα οἰκιστικά, οἰκονομικά καὶ πολιτιστικά στοιχεῖα γιὰ τὴ σκοτεινὴ περίοδο ἀπὸ τὸ 2000 ὡς τὸ 700 π.Χ. καὶ θὰ διαφωτίσει συγχρόνως τὰ προβλήματα τῆς προέλευσης, μετακίνησης καὶ ἐγκατάστασης τῶν θρακικῶν φύλων στὸ χωρὸ τῆς ΝΑ Βαλκανικῆς καὶ τῆς ΒΔ Μ. Ἀσίας, εἰδικότερα δὲ στὸ χωρὸ τῆς ἀνατολικῆς Ροδόπης καὶ τῶν πεδινῶν περιοχῶν τοῦ Ἄρδα καὶ τοῦ Ἐβρου.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διενέργεια τῆς ἀνασκαφῆς προβλέπεται ἐπίσης ἡ δι-εξαγωγή ἐπιφανειακῆς ἔρευνας στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ οἰκισμού, ἡ ὁποία θὰ γίνεῖ μὲ διαχρονικὴ προοπτικὴ καὶ θὰ ἔχει ὡς στόχο τὴν ἀποκατάσταση καὶ τὴν ἐρμηνεία τοῦ οἰκιστικοῦ προτύπου καὶ συγχρόνως τὴν κατανομὴ τῶν θέσεων ἀπὸ τὴν Παλαιολιθικὴ περίοδο ὡς τὴν ἐποχὴ μας. Ἴχνη ἀνθρώπινης δραστηριότητος στὴν Ἀνώτερη Παλαιολιθικὴ, ἔχουν ἤδη ἐπισημανθεῖ στὴν περιοχὴ τοῦ Ἄρδα¹. Ἰδιαιτέρη ἔμφαση ὅπως ἀναφέρεται, θὰ δοθεῖ στὴν προϊστορικὴ περίοδο, γιὰτὶ ἡ μελέτη τῆς στρωματογραφίας τῆς θέσης ποὺ θὰ ἀνασκαφεῖ θὰ ὀδηγήσει στὴν ἀκριβὴ ταύτιση τοῦ ἐπιφανειακοῦ ὕλικου.

Ἀπαραίτητη κρίνεται ἐπίσης ἡ μελέτη τῶν γεωμορφολογικῶν συνθηκῶν καὶ τῆς πρόσφατης γεωλογικῆς ἱστορίας τῆς περιοχῆς, καθὼς ἐπίσης ὁ καθορισμὸς τῆς ἀλλουβιακῆς ἀκολουθίας καὶ ἡ προσπάθεια χρονολόγησης καὶ συσχετισμοῦ της μὲ τὶς πολιτιστικὰς διαδικασίες. Παράλληλα μὲ τὴ μελέτη αὐτὴ θὰ εἶναι δυνατόν νὰ πραγματοποιηθεῖ μιὰ οἰκολογικὴ προσέγγιση μὲ σκοπὸ τὴν εξέταση τῶν ἀμοιβαίων σχέσεων καὶ τῆς ἀλληλεξάρτησης τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ φυσικοῦ του περιβάλλοντος. Στὴν ἀποκατάσταση τοῦ περιβάλλοντος θὰ συμβάλλουν ἀκόμη ἡ μελέτη τῆς γύρης ἀπὸ ἰζήματα τῆς περιοχῆς γιὰ νὰ διαπιστωθοῦν ἐνδεχόμενες ἀλλαγές στὴ βλάστηση καὶ οἱ ἐδαφολογικὲς μελέτες ποὺ θὰ διευκρινίσουν ἂν μερικὰ ἐδάφη, ὅπως π.χ. τὰ νεογενή, συγκεντρώνουν ἰδιαιτέρη προτίμηση γιὰ ἐγκατάσταση καὶ δημιουργία οἰκισμῶν.

Συγχρόνως μὲ τὴν ἐπιφανειακὴ θὰ προχωρήσει καὶ μιὰ ἐθνοαρχαιολογικὴ ἔρευνα ποὺ θὰ ἐξετάσει κυρίως τὴ χρῆση τῆς γῆς καὶ τὶς μορφές τῆς ἰδιοκτησίας. Θὰ ἐπιχειρηθεῖ ἐπίσης ἀνάλυση τῶν πρώτων ὑλῶν καὶ πετρολογικὸς καὶ χημικὸς χαρακτηρισμὸς τῶν ἐπιφανειακῶν καὶ

1. D. THEOCHARIS, ἔ.ἀ. 6 - 7.

ἀνασκαφικῶν εὐρημάτων γιὰ νὰ γίνει γνωστὴ ἡ προέλευσὶς τους.

Πρὶν τὴν ἑναρξὴ τῆς ἀνασκαφῆς ἢ κατὰ τὴ διάρκειά της θὰ γίνει συστηματικὴ ἐπιφανειακὴ συλλογὴ τῶν εὐρημάτων τῆς θέσης μὲ βάσιν κάβναβο τετραγώνων πλευρᾶς 10 μ. γιὰ νὰ καθορισθοῦν μὲ ἀκρίβεια τὰ ὅρια τοῦ οἰκισμοῦ καὶ νὰ μελετηθεῖ τὸ ἐπιφανειακὸ ὕλικό, τὸ ὁποῖο θὰ συμβάλει στὴν ἐξαγωγή τῶν συμπερασμάτων ἀπὸ τὴ γενικότερη ἐπιφανειακὴ ἔρευνα τῆς περιοχῆς. Ἡ ἐφαρμογὴ τέλος συγχρόνων μεθόδων τῆς φυσικῆς ποὺ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ ἀρχαιοτήτων, ὅπως ἡ μαγνητικὴ ἐπισκόπηση μὲ μαγνητόμετρα πρωτονίου ἢ ἡ μέτρηση τῆς εἰδικῆς ἀντίστασης τοῦ ἐδάφους μὲ ἡλεκτρισμό, εἶναι δυνατὸ νὰ προσφέρουν χρήσιμα προανασκαφικὰ στοιχεῖα.

Ἡ μελέτη τῆς στρωματογραφίας σὲ μιὰ θέση ποὺ βρίσκεται ἀνάμεσα στὰ βαλκανικὰ προϊστορικὰ κέντρα, τὸ βόρειο Αἰγαῖο καὶ τὴν Τροία, ἀναμένεται νὰ δώσει ἀπαντήσεις σὲ πολλὰ ἐρωτηματικὰ τῆς ἔρευνας καὶ νὰ ἐπιβεβαιώσει ἢ νὰ ἀνατρέψει θεωρίες σχετικὲς μὲ τὴν πολιτιστικὴ ἐξέλιξη στὸν ὠρὸ τῆς ΝΑ Εὐρώπης καὶ τῆς Μ. Ἀσίας. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀποκατάσταση μιᾶς σχετικῆς χρονολογικῆς ἀκολουθίας τῶν διαφόρων πολιτιστικῶν φάσεων ποὺ ξεκινοῦν πιθανότατα ἀπὸ τὴ Χαλκολιθικὴ καὶ φθάνουν ὡς τὴν Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου, θὰ ὑπάρξει δυνατότητα ἐξαγωγῆς ἀπολύτων χρονολογιῶν μὲ τὸ ραδιενεργὸ ἄνθρακα 14 καὶ τὴ θερμοφωταύγεια.

Μερικὰ ἀπὸ τὰ θέματα καὶ τὰ προβλήματα ποὺ πιστεύουμε ὅτι θὰ διαφωτίσει ἢ θὰ λύσει ὀλικῶς ἢ μερικῶς ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα στὰ Ρίζια εἶναι καὶ τὰ ἑξῆς:

1. Ἡ πολιτιστικὴ ἐξέλιξη στὴ διάρκεια τῆς ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου.
2. Τὸ μεταβατικὸ στάδιο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ στὴν ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου.
3. Ἡ πολιτιστικὴ ἐξέλιξη καὶ ἡ διάρκεια τῆς ὕστερης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ.
4. Πῶς ἀντιπροσωπεύεται ἡ μέση ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ.
5. Ἡ δημιουργία τῶν πρώτων ἀστικῶν κέντρων στὴν περιοχὴ καὶ ποῖα εἶναι ἡ καταγωγὴ τους.
6. Οἱ ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴ Βαλκανικὴ, τὴ Μ. Ἀσία καὶ τὸ Αἰγαῖο στὴ διαμόρφωση τῆς πολιτιστικῆς φυσιογνωμίας τῆς περιοχῆς.

7. Ἡ ἀνάπτυξη γιὰ πρώτη φορὰ τῆς μεταλλουργίας στὴν περιοχὴ καὶ οἱ ἀλλαγές ποὺ προκάλεσε στὸ πολιτιστικὸ σύστημα τοῦ συγκεκριμένου χώρου.

8. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴν ὕστερη Νεολιθικὴ στὴν πρῶιμη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ.

9. Ἡ Χαλκολιθικὴ ἐποχὴ τῆς περιοχῆς καὶ ὁ χρονολογικὸς συσχετισμός της μὲ τὴν ἀντίστοιχη ἐποχὴ τῆς Τροίας I.

10. Ὁ ρόλος ποὺ διαδραμάτισε ὁ Ἐβρος ποταμὸς καὶ οἱ παραπόταμοί του στὴ διάρκεια τῶν διαφόρων πολιτιστικῶν φάσεων τῆς προϊστορίας τῆς ΝΑ Ευρώπης.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς στρωματογραφίας καὶ τὴ διαχρονικὴ τοποθέτηση τοῦ οἰκισμοῦ στὸ εὐρύτερο πολιτιστικὸ του περιβάλλον, ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἔχει ὡς στόχο νὰ προχωρήσει σὲ ὀρίζοντια ἔκταση γιὰ νὰ ἐξετάσει τὰ ἐξῆς θέματα:

1. Ὁργάνωση τοῦ ἐνδοκοινοτικοῦ χώρου, μορφή καὶ λειτουργία τῶν ἀρχιτεκτονικῶν κατασκευῶν. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἀπὸ τὸν χώρο τῆς Δυτικῆς Θράκης δὲν ἔχει γίνεи γνωστὴ οὔτε μία κάτοψη σπιτιοῦ.

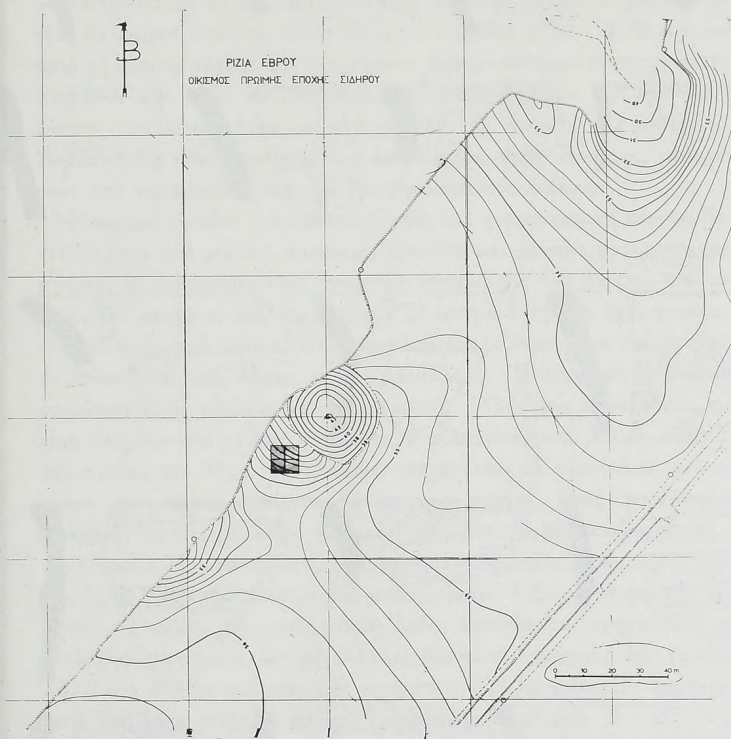
2. Ὁργάνωση τῆς οἰκονομίας καὶ τροφοπαραγωγικῆς δραστηριότητες, ὅπως γεωργία, κτηνοτροφία καὶ τροφοσυλλογή. Ὁργάνωση τῆς οἰκοτεχνίας, ὅπως κατασκευὴ ἐργαλείων καὶ σκευῶν. Δευτερογενεῖς ἐπεξεργασίες πρωτογενοῦς παραγωγῆς καὶ τεχνικὴ ἐξειδίκευση.

3. Μὴ παραγωγικῆς δραστηριότητες, ὅπως ἡ εἰδωλοπλαστικὴ, ἡ διακοσμητικὴ, ἡ κοσμηματοποιία καὶ τὰ ταφικὰ ἔθιμα. Τὶς γνώσεις μας γιὰ τὰ τελευταῖα στὴν πρῶιμη καὶ μέση ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου ἔχουν πλουτίσει οἱ ἀνασκαφὲς στὰ νεκροταφεῖα τῆς Ρούσσας καὶ τῆς Κοτρωνιάς, ποὺ βρίσκονται σὲ γειτονικὲς περιοχὲς τοῦ χώρου τῆς ἔρευνας.

Μετὰ τὴν τοπογραφικὴ ταχυμετρικὴ ἀποτύπωση
 Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ τοῦ μεγαλύτερου τμήματος τῆς ἔκτασης τοῦ οἰκισμοῦ σὲ κλίμακα 1:500 καὶ τὴ δημιουργία ἀκριβοῦς καννάβου¹ ἄρχισε ἡ ἀνασκαφὴ στὸ τετράγωνο Ε10 διαστ. 10 × 10 μ., τὸ ὁποῖο χωρίστηκε

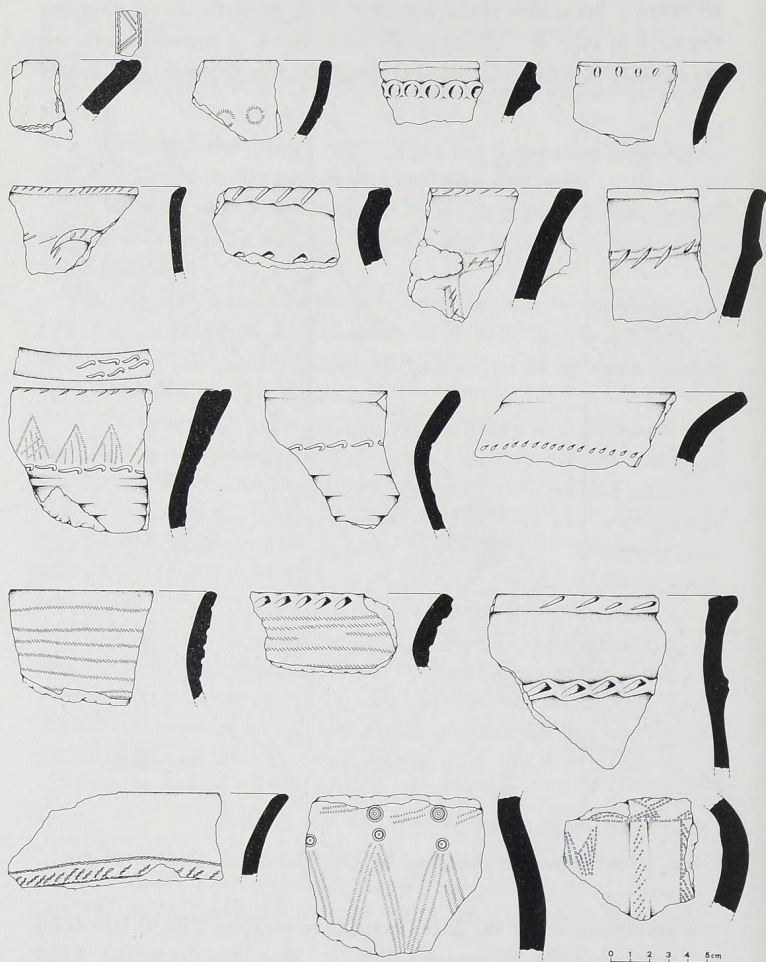
1. Ἡ τοπογράφηση τῆς θέσης ἔγινε ἀπὸ τὸν τοπογράφο-μηχανικὸ Θανάση Γούναρη.

σὲ τέσσερα μικρότερα τετράγωνα 4×4 μ. μὲ ἐνδιάμεσους μάρτυρες πάρχους 1 μ. (εἶκ. 2). Ἡ ἀνασκαφή δὲν ἀπέδωσε τὰ ἀποτελέσματα ποὺ περιμέναμε, ἐξαιτίας τῆς πρόωρης διακοπῆς τῶν ἐργασιῶν. Ἡ ἔρευνα

Εἶκ. 2. Τοπογραφικὸ διάγραμμα τῆς θέσης τοῦ οἰκισμοῦ μὲ τὸ τετράγωνο Ε10.

στὰ τετράγωνα Ε10α καὶ Ε10γ σταμάτησε σὲ μικρὰ βάθη 0.40 - 0.50 μ., ἐνῶ στὸ Ε10β ἔφτασε στὰ 1.16 μ. Μόνο στὸ τετράγωνο Ε10δ προχώρησε περισσότερο μέχρι βάθους 1.72 μ. (πίν. 91β). Ἡ συλλογὴ τῆς κεραμεικῆς καὶ τῶν ἄλλων εὐρημάτων, ὅπως τῶν ὀστέινων καὶ τῶν

Εἰχ. 3. Ἐπιφανειακή κεραμεική.

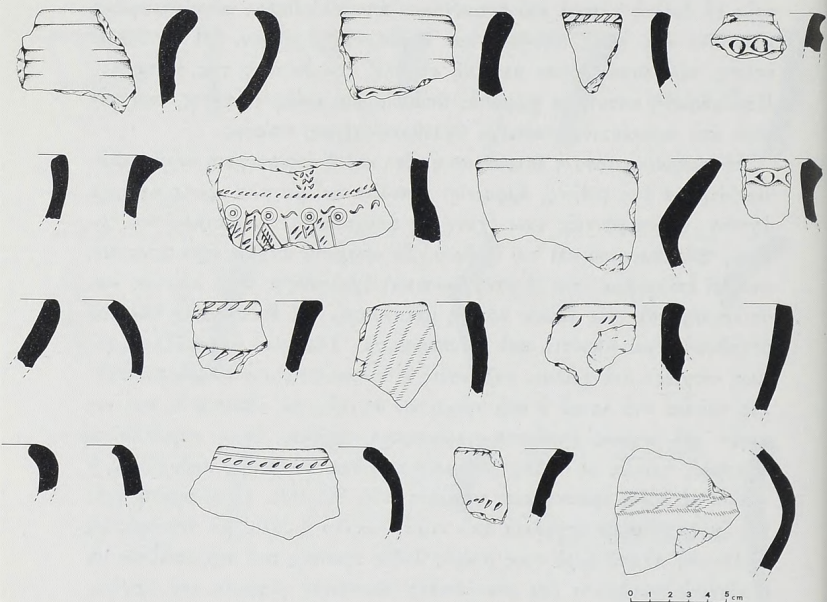
λίθινων, ἀκολούθησε σὲ ὅλα τὰ τετράγωνα τὸ διαχωρισμὸ τῆς ἐπίχωσης σὲ ὀκτὼ συμβατικές ἐνότητες στρωματοποίησης. Στὴν ἐνότητα 6 (βάθος 1.66 μ.) καὶ στὸ νότιο μισὸ τοῦ τετραγώνου ὑπῆρχε στρώμα μικρῶν χαλικιῶν σὲ ὀριζόντια διάταξη, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ χαρακτηριθεῖ ὡς τμήμα δαπέδου. Στὴν ἐνότητα 7 (βάθος 1.70 - 1.72 μ.) καὶ πρὸς τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ τετραγώνου ἀποκαλύφθηκαν συγκεντρωμένα κομμάτια ἀπὸ ὠμές πλίνθους καὶ θραύσματα ἀγγείων. Ἡ ποσότητα ἐπίσης τῶν ὀστέων ἦταν μεγάλη σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς ἐνότητας. Περιορισμένη ποσότητα χρώματος ἀπὸ τὶς δύο αὐτὲς ἐνότητες, πού πέρασε ἀπὸ νεροκόσκينو, περιεῖχε ἀπανθρακωμένους σπόρους.

Ἡ κεραμεικὴ τόσο ἡ ἐπιφανειακὴ, ὅσο καὶ ἡ ἀνασκαφικὴ περιλαμβάνει ὄστρακα ἀπὸ φιάλες, ἀμφορεῖς, κύπελλα καὶ μεγάλα κρατηρόσχημα ἀγγεῖα. Οἱ ἐπιφάνειές τους ἔχουν τὶς ἀποχρώσεις τοῦ μαύρου, τοῦ τεφροῦ, τοῦ καστανοῦ καὶ τοῦ ἐρυθροῦ. Σὲ ὀρισμένα ἀγγεῖα ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἐπίχρσιμα πρὶν τὸ στέγνωμα καὶ ἀκολούθησε μετὰ λείανση καὶ στίλβωση πού τοὺς ἔδωσε λάμψη μεταλλικὴ. Ἡ διακόσμηση πολλῶν ὀστράκων εἶναι πλούσια καὶ ἐντυπωσιακὴ. Ὑπάρχουν ἐγχαράξεις, κυρίως «νυχιές» στὸ χεῖλος, ραβδώσεις ἢ αὐλακώσεις στὸ λαιμό, πλαστικές ταινίες στὸ λαιμὸ ἢ στὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου μὲ «δακτυλιές καὶ νυχιές» καὶ κυρίως ἐμπέστα γεωμετρικὰ σχέδια, ὅπως παράλληλες γραμμές, ταινίες μὲ λοξές γραμμές, τρίγωνα, ρόμβοι, κύκλοι ἀπλοὶ ἢ κύκλοι μὲ λοξές ἐφαπτόμενες γραμμές (πίν. 92, 93). Τὰ ἐμπέστα σχέδια ἔχουν γίνεи μὲ ἐργαλεῖα ἀπὸ πηλὸ, κόκαλο ἢ ξύλο. Τὰ περισσότερα ἔχουν στὸ πλατὺ ἄκρο τους μικρὲς λοξὲς ἐγκοπὲς πού σχηματίζουν μὲ διαδοχικὰ πατήματα ὅχι μόνον ἀπλὲς ὀδοντωτὲς γραμμές καὶ ταινίες, ἀλλὰ καὶ πλῆθος γεωμετρικῶν σχημάτων. Ἄλλα ἐργαλεῖα ἀποτυπώνουν ἀπευθείας κύκλους, ρόμβους καὶ ἄλλα σχέδια¹ (εἰκ. 3 - 4).

Ἡ κεραμεικὴ τῶν Ριζιῶν ἔχει πολλὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὴν κεραμεικὴ τῶν νεκροταφείων τῆς γειτονικῆς Ρούσσας στὴν περιοχὴ τοῦ Μικροῦ Δερείου, τοῦ Psenicevo στὴ νότια Βουλγαρία καὶ τοῦ Babadag στὴ νότια Ρουμανία. Ἰδια κεραμεικὴ προέρχεται ἐπίσης ἀπὸ πολλὲς

1. Ὁ χάρτης καὶ ἡ ἐπιφανειακὴ κεραμεικὴ σχεδιάστηκαν ἀπὸ τὸν σχεδιαστὴ Χρήστο Σισμανίδη, ἐνῶ ὀρισμένα ὄστρακα τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ τὴ Νικολέττα Μεντεσιδού.

ἄλλες θέσεις τῆς νότιας Βουλγαρίας, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐλληνικῆς Θράκης, ὅπου τὰ τελευταῖα χρόνια ἔχουν ἐντοπιστεῖ ἀρκετὲς θέσεις τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου.

Εἰκ. 4. Κεραμεικὴ ἀπὸ τὸ τετράγωνο Ε10δ.

Στὴ Ρούσσα ἔχουν διαπιστωθεῖ ὡς τώρα δύο φάσεις. Στὴν πρώτη ἀνήκουν ἄγγεῖα ποὺ διακοσμούνται μὲ ραβδώσεις ἢ αὐλακώσεις, ἐνῶ στὴ δεύτερη κυριαρχοῦν τὰ πλούσια ἐμπέστα γεωμετρικὰ σχέδια σὲ συνδυασμὸ τὶς περισσότερες φορὲς μὲ ραβδώσεις στὸ λαιμὸ καὶ μὲ κερατοειδεῖς ἀποφύσεις στὸν ὦμο τῶν ἁγγείων. Ἡ πρώτη φάση ἔχει χρονο-

λογηθεί στὸν 9ο αἰ. π.Χ., ἐνῶ ἡ δεύτερη στὸν 8ο αἰ. π.Χ.¹. Στὰ Ρίζια ἀπουσιάζουν πρὸς τὸ παρὸν οἱ κερατοειδεῖς ἀποφύσεις καὶ ἡ ἐμπίεστη διακόσμηση δὲν εἶναι τὸ ἴδιο πλούσια ὅσο στὴν κεραμεικὴ τῆς Ρούσσας. Ἐτσι χωρὶς ἀκόμα ἀσφαλὴ ἀνασκαφικὰ δεδομένα μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ κεραμεικὴ τῶν Ριζιῶν εἶναι παλαιότερη ἀπὸ τὴ δεύτερη φάση τῆς Ρούσσας καὶ χρονολογεῖται στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 9ου αἰ. π.Χ.

Ὅρισμένα μορφολογικὰ στοιχεῖα τῆς κεραμεικῆς τοῦ Babadag τοῦ Psenicevo², τῆς Ρούσσας καὶ τῶν Ριζιῶν ὑπάρχουν στὴν πολυσυζητημένη κεραμεικὴ τῆς Τροίας VIIβ2³, τὴν Buckelkeramik ἢ Knobbed Ware καὶ μαρτυροῦν κοινὴ πολιτιστικὴ παράδοση καὶ διασπορὰ ἀπὸ τὴ νότια Ρουμανία, ὡς τὴ νοτιοανατολικὴ Θράκη καὶ τὴ βορειοδυτικὴ Μ. Ἀσία. Ἡ κεραμεικὴ βέβαια τῆς Τροίας VIIβ2 καὶ μετὰ τὶς τελευταῖες χρονολογήσεις της εἶναι παλαιότερη ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ τῶν Ριζιῶν καὶ τῆς Ρούσσας. Μὲ τὴ συνέχιση τῶν ἀνασκαφῶν στὰ Ρίζια θὰ διαπιστωθεῖ ἂν ὑπάρχει ἐδῶ φάση ἀντίστοιχη πρὸς τὴν Τροία VIIβ2. Στὴν περίπτωση αὐτὴ θὰ ἐπαληθευθεῖ μὲ πιὸ ἰσχυρὰ στοιχεῖα ἡ ἀποψη ποὺ ἔχει διατυπωθεῖ γιὰ τὴν κάθοδο ἀπὸ τὸ Δούναβι θρακικῶν φύλων, τὰ ὁποῖα πέρασαν στὴν Ἀσία καὶ κατέλαβαν τὴν Τροία στὸ τέλος τοῦ 11ου αἰ. π.Χ.⁴.

Μετὰ τὴν παρουσίαση τῶν ἰσχνῶν δεδομένων τῆς ἀνασκαφῆς κρίνεται σκόπιμο νὰ διατυπωθοῦν μερικὲς παρατηρήσεις ποὺ θὰ εἶναι χρήσιμες γιὰ τὴ συνέχιση τῶν ἐρευνῶν. Ἡ κατασκευὴ τοῦ ταφικοῦ τύμβου στὴν ἐλληνιστικὴ ἢ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, οἱ ἰσοπεδώσεις ποὺ ἔγιναν μὲ βαριά μηχανήματα πρὶν χρόνια καὶ ἡ μηχανοκαλλιέργεια μὲ τὶς βαθιὲς

1. D. TRIANDAPHYLLOS, Les monuments mégalithiques en Thrace occidentale, *Pulpudeva* 4, 1980, 60 - 61.

2. B. HÄNSEL, Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau (Bonn 1976) 122 - 124, 196 - 198.

3. C.W. BLEGEN, *Troy IV* (Princeton 1958) 158.

4. D.P. DIMITROV, Troja VII B2 und die thrakischen und mösischen Stämme aus dem Balkan, *Studia Balcanica*, 5, 1971, 63 - 78. M. STEFANOVITZ, The possible origins of the knobbed ware in Troy VIIb2, *Thracia III*, 1974, 101 - 105.

ἀρόσεις πού συνεχίζονται καί σήμερα, ὑπῆρξαν ἐπεμβάσεις πού ἄλλαξαν τή μορφή τοῦ ἐδάφους καί προξένησαν σημαντικές καταστροφές στόν οἰκισμό. Ἡ πλούσια κεραμική πού ὑπάρχει διαρκῶς στήν ἐπιφάνεια – βρέθηκε μάλιστα καί ὁλόκληρο ἀγγεῖο, ἓνα μικρό κύπελλο, μετὰ ἀπό τὸ ὄργωμα – καί τὰ κομμάτια πηλοῦ ἀπὸ ἀρχιτεκτονικές κατασκευές, τοιχώματα καί δάπεδα, μαρτυροῦν ὅτι οἱ ἐγκαταστάσεις μιᾶς τελευταίας φάσης τοῦ οἰκισμοῦ ἔχουν καταστραφεῖ σὲ μεγάλο βαθμό.

Χωματοληψία καί ἐκσκαφές πού ἔγιναν κατὰ καιροὺς κατέστρεψαν ἐπίσης ἓνα μεγάλο τμήμα στή βορειοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ οἰκισμοῦ καί δημιούργησαν ἓνα στενόμακρο πλάτωμα μὲ κατεύθυνση ΝΔ - ΒΑ πού βρίσκεται σήμερα 3 - 4 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ χώρου τῆς ἀνασκαφῆς. Τὸ πλάτωμα αὐτὸ δὲν ἔχει ἀκόμα τοπογραφηθεῖ. Μὲ τίς ἐκσκαφές κόπηκε μαζὶ καί μικρὸ τμήμα τοῦ ταφικοῦ τύμβου. Στὸ πρᾶνές μεταξὺ τῶν δύο ἐπιπέδων διακρίνονται ὅστρακα μόνο στὸ ΒΑ τμήμα, ἐνῶ στὸ υπόλοιπο, ὅπου ἔγιναν καί δύο κάθετες δοκιμαστικὲς μικρὲς τομές, δὲν βρέθηκε κεραμική. Καί στὸ χαμηλότερο πλάτωμα πρέπει νὰ γίνουν δοκιμαστικὲς τομές γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ, ἂν ὑπάρχει ἀρχαιολογικὴ ἐπίχωση, γιατί ἡ ἐπιφανειακὴ κεραμικὴ ἐδῶ φαίνεται πὼς προέρχεται ἀπὸ τὰ ἀνώτερα στρώματα τοῦ οἰκισμοῦ καί διασχορπίστηκε μὲ τίς ἐκσκαφές καί τὴ μηχανοκαλλιέργεια.

Στὰ πλαίσια τέλος μιᾶς γεωμορφολογικῆς μελέτης πού θὰ περιλαμβάνει τὴν εὐρύτερη παραποτάμια περιοχὴ τῶν Ριζιῶν, πολλὰ θὰ προσφέρουν μερικὲς ἀνιχνευτικὲς γεωτρήσεις σὲ διάφορα σημεῖα τῆς θέσης τοῦ οἰκισμοῦ, ἀλλὰ καί στὸ χῶρο ἀνάμεσα στόν ποταμὸ Ἄρδα καί στόν οἰκισμό. Μὲ τίς γεωτρήσεις αὐτὲς εἶναι δυνατό νὰ διαπιστωθεῖ ἡ θέση καί τὸ πάχος τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐπιχώσεων, καθὼς ἐπίσης καί ἡ ὕπαρξη ἄλλων οἰκιστικῶν μονάδων κάτω ἀπὸ τὸ στῶμα ἄμμου σὲ ὅλο τὸν χῶρο νότια τοῦ Ἄρδα.

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

Με χρηργία τοῦ Ἰδρύματος Ἰωάννου Φ. Κωστοπούλου ἄρχισαν ἐργασίες συντηρήσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Ταξιάρχου Μιχαήλ στήν Ἄνω Κορακιάνα τῆς Κερκύρας. Τὸ μνημεῖο, γνωστὸ ὡς Ἀι-Μιχαήλης στὸ Βουνό, εἶναι μονόχωρη ξυλόστεγη αἵθουσα μὲ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, τοῦ τύπου ποὺ ἐπιχωριάζει στὰ νησιά τοῦ Ἰονίου κατὰ τὴν Ἑνετοκρατία, τὸ ἀνατολικὸ ὅμως τμῆμα του ἀνάγεται στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο, ὅπως ἀποδεικνύουν λείψανα τοιχογραφιῶν ποὺ διακρίνονται κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίχρυσμα στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ¹. Μεγάλο μέρος τῆς στέγης εἶχε καταρρεῦσει γύρω στὸ 1970, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ παρουσιάσουν ἀπόκλιση πρὸς τὰ ἔξω οἱ πλάγιοι τοῖχοι. Ἡ τοιχοποιία στερεώθηκε καὶ ἡ στέγη ἀνακατασκευάσθηκε ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία τὸ 1976, ἔμεναν ὅμως νὰ γίνουν ἀρκετὲς ἐργασίες².

Τὸ 1984 τοποθετήθηκαν παράθυρα μὲ μεταλλικὸ πλέγμα, συντηρήθηκαν οἱ θύρες καὶ ἡ στέγη, καὶ ἄρχισε συστηματικὴ συντήρηση τοῦ γραπτοῦ διακόσμου ἀπὸ τὸν ζωγράφο κ. Πέτρο Καραγιάννη, πτυχιούχο τῆς Ἀνωτάτης Σχολῆς Καλῶν Τεχνῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ Istituto Centrale del Restauro τῆς Ρώμης. Ἀποκαλύφθηκαν καὶ καθαρίσθηκαν μέχρι τὴν ὁσφὺ οἱ μετωπικοὶ ἱεράρχες τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος. Εἰκονίζονται, ἀπὸ Β πρὸς Ν, οἱ ἅγιοι Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, Βασίλειος καί, πιθανότατα, Νικόλαος (πίν. 94, 95, 96α). Κάτω ἀπὸ τὸ παράθυρο τῆς κόγχης φάνηκαν λείψανα δυσξύμβλητης ἐπιγραφῆς, γραμμμένης μὲ λευκὰ κεφαλαῖα γράμματα πάνω σὲ κυανό-

1. Π.Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΔ 22, 1967, Β' 2, 372, πίν. 277α. Τοῦ ἴδιου, Ἡ βυζαντινὴ τέχνη στὰ Ἑπτάνησα, Κερκ. Χρον. XV, 1970, 155, 172, 174. D. TRIANTAPHYLLOPOULOS, λ. *Kerkyra und die Ionischen Inseln*, RbK, III, στ. 34, 51, 58. Π.Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, ΑΔ, 31, 1976, Β'2, 233 - 234, πίν. 185α-β.

2. ΑΔ 31, 1976, Β' 2, 233.

μαυρο βάθος. Στὸ τεταρτοσφαίριο ἀποκαλύφθηκαν τὸ στέρνο, ὁ λαιμὸς καὶ τὸ δεξιὸ φτερό ἑνὸς ἀγγέλου, προφανῶς τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, στὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου τιμᾶται ἡ ἐκκλησία. Στὴν κόγχη τῆς προθέσεως, ποὺ ἐγγράφεται στὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἀποκαλύφθηκε μετωπικὸς ἅγιος μὲ καστανὸ μουστάκι καὶ κοντὸ γένι. Ἄλλος ἅγιος μὲ ἀνάλογα χαρακτηριστικὰ εἰκονίζεται στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, ἀνάμεσα στὶς δύο κόγχες (πίν. 96β). Λεῖψανα τοιχογραφιῶν διακρίνονται καὶ στὸ νοτίως τῆς ἀψίδας τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, καθὼς καὶ στὸν νότιο τοῖχο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος.

Ἡ ἐπίπεδη γραμμικὴ τεχνοτροπία μὲ ἔντονα περιγράμματα, κόκκινες κηλίδες στὰ μάγουλα, πράσινες ἢ κόκκινες σκιές περιορισμένης ἐκτάσεως καὶ λιτὴ χρωματικὴ κλίμακα, ὅπου ἐπικρατοῦν τὸ ἐρυθρό, ἡ ὠχρα, τὸ πράσινο καὶ τὸ μπλέ, καθὼς καὶ τὰ διακοσμητικὰ θέματα τῶν ρούχων, παρουσιάζουν στενὴ σχέση πρὸς τὶς τοιχογραφίες τῶν ναῶν τοῦ Ἀγίου Μερκούριου, χρονολογημένου στὸ 1074/75, καὶ τοῦ Ἀγίου Νικολάου, ποὺ ἀπέχουν μερικὰ χιλιόμετρα ἀπὸ τὴν Ἀνω Κορακιάνα¹. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀι-Μιχαήλ εἶναι πιθανότατα ἔργα τοῦ ἴδιου συνεργείου. Ἀπὸ πλευρᾶς εἰκονογραφίας ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ διακόσμηση τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψίδας μὲ τὸν ἐπώνυμο ἅγιο τοῦ ναοῦ. Πρόκειται γιὰ τρόπο διακοσμήσεως συνηθισμένο κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο, ποὺ ἐπιβιώνει τὶς ἀρχὲς τῆς δευτέρας χιλιετίας στὴν Κέρκυρα (στὸν γειτονικὸ Ἀγιο Μερκούριο), ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες ἐλλαδικὲς περιοχές, ὅπου παρατηροῦνται ἀρχαῖσμοι στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῶν ναῶν ὅπως στὰ Κύθηρα, στὴ Μάνη, στὴ Δυτικὴ Κρήτη καὶ στὴ Νάξο².

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

1. P.L. VOCOTOPoulos, Fresques du XIe siècle à Corfou, Cahiers Archéologiques, XXI, 1971, 151 - 180. Π.Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ βυζαντινὴ τέχνη στὰ Ἑπτάνησα, 152 - 155, 174 - 176.

2. P.L. VOCOTOPoulos, Fresques du XIe siècle à Corfou, σ. 172. Π.Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ βυζαντινὴ τέχνη στὰ Ἑπτάνησα, 175 - 176. Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Δεόμενοι ἅγιοι ἐπὶ τοῦ τεταρτοσφαιρίου ἀψίδος εἰς ἐκκλησίᾳς τῆς Μέσα Μάνης, AAA IV 2, 1971, 232 - 239. Μ. ΜΕΛΑΔΙΝΙ-ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, Le décor apsidal des églises byzantines de Kythéra (Cythères) (c. 1100 - 1275 a.C.), Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines, IIB (Ἀθήναι 1981) 449 - 468.

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1984 ἄρχισαν οἱ προκαταρκτικὲς ἐργασίες στὴ θέσση 'Αι-Γιώργης 'Αετοῦ. Σκοπὸς τῶν ἐργασιῶν ἦταν ἡ συστηματικὴ ἐξερεύνηση τοῦ διάσελου τοῦ 'Αετοῦ μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ βρεθεῖ λύση στὸ παλιὸ πρόβλημα τῆς θέσης τῆς ὁμηρικῆς πόλης. Σύμφωνα μὲ τὰ σχέδιά μας, οἱ προκαταρκτικὲς ἐργασίες περιλαμβάνουν ἐπιφανειακὲς ἔρευνες, χαρτογράφηση τῆς περιοχῆς, ἀεροφωτογράφιση καὶ δοκιμαστικὲς τομὲς γιὰ δύο χρόνια ἢ μέχρις ὅτου διαπιστωθεῖ ἡ ὑπαρξὴ ἢ μὴ τῆς πόλης ποὺ ἀναφέρεται στὴν 'Οδύσσεια.

Στὶς φετινὲς ἐργασίες ἔλαβαν μέρος οἱ ἀρχαιολόγοι 'Αλίκη Σαμαρᾶ, 'Αριάνα Φερεντίνου καὶ Amanda Slavin, ὁ ἀρχιτέκτων Michael Voligny, καθὼς καὶ οἱ William Blanchard, Mary Lou Roussel, Ρεβέκκα Συμεώνογλου, Dina Weisberger καὶ William Yonker. Οἱ ἐργασίες χρηματοδοτήθηκαν ἀπὸ τὴν 'Αρχαιολογικὴ 'Εταιρεία 'Αθηνῶν, τὴν National Geographic Society, τὸ κληροδότημα Etta E. Steinberg τοῦ τμήματος Τέχνης καὶ 'Αρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Washington τοῦ St. Louis, τὸ Κέντρο 'Οδυσσειακῶν Σπουδῶν καὶ πολλοὺς ιδιώτες ἀπὸ τὴν πόλιν τοῦ St. Louis.

Στὴν περιοχὴ 'Αετοῦ ἔχουν γίνεи πολλὲς ἀνασκαφὲς στὸ παρελθόν, οἱ περισσότερες σὲ ἀναζήτησιν τάφων. Οἱ συστηματικὲς καὶ δημοσιευμένες ἀνασκαφὲς ἦταν λίγες. Πρῶτα διενήργησε ἀνασκαφὲς ὁ Gell, ὁ ὁποῖος συγκέντρωσε τὶς προσπάθειές του στὴν κορυφὴ τοῦ ἀπότομου λόφου τοῦ 'Αετοῦ¹. Τὸν ἀκολούθησε ὁ Leake, ὁ ὁποῖος τελικὰ τοποθέτησε τὴν πόλιν στὴ βόρεια 'Ιθάκη². Τὸ 1812 - 1813 πραγματοποιήσαν ἀνασκα-

1. W. GELL, The Geography and Antiquities of Ithaka (London 1807). Λεπτομέρειες γιὰ τὶς ἔρευνες στὴν 'Ιθάκη θὰ παρουσιάσω σὲ προσεχὲς ἄρθρο στὴν 'Αρχ. 'Εφημερίδα.

2. W.M. LEAKE, Travels in Northern Greece, τ. 3 (London 1835).

φὲς στὸν Ἀετὸ καὶ ἄλλα μέρη τῆς Ἰθάκης οἱ Lee καὶ Stackelberg¹. Ὁ Schliemann ἄρχισε τὴν ἀρχαιολογικὴ του δράση μὲ ἀνασκαφὲς στὸν Ἀετὸ τὸ 1868² καὶ ἐπέστρεψε στὸ νησί δέκα χρόνια ἀργότερα³. Ἀλλὰ παρόλες αὐτὲς τὶς ἐρευνες ἡ ὁμηρικὴ πόλη δὲν ἐντοπίστηκε. Μία σημαντικὴ συλλογὴ ἀρχαίων ἀντικειμένων βρέθηκε τυχαῖα στὸ κτῆμα τοῦ Ε. Μαράτου (νότια τοῦ παρεκκλησιῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου) γύρω στὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα. Τὰ ἀντικείμενα ἀγοράστηκαν ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καὶ παραδόθηκαν στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο⁴. Οἱ ἐπόμενες ἀνασκαφὲς ἔγιναν ἀπὸ τὸν Dörpfeld τὸ 1900, ἀλλὰ ἐπειδὴ καὶ αὐτὸς δὲν ικανοποιήθηκε ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν του στὸ νησί δημιούργησε τὸ γνωστὸ «ζήτημα Ἰθάκης», ὑποστηρίζοντας ὅτι ἡ Λευκάδα ἦταν ἡ Ἰθάκη τοῦ Ὀμήρου⁵. Τὸν Dörpfeld ἀκολούθησε ἡ ἀποστολὴ τῶν Goekoop καὶ Vollgraff μὲ ἀνασκαφὲς στὸν Ἀετὸ καὶ τὴ βόρεια Ἰθάκη⁶. Ἀλλὰ οἱ πιὸ συστηματικὲς ἀνασκαφὲς στὸν Ἀετὸ πραγματοποιήθηκαν ἀπὸ τὴ Βρετανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ στὴ δεκαετία τοῦ '30⁷. Τὰ εὐρήματά τους ἦταν σημαντικά: ἓνα γεωμετρικὸ ἱερὸ ποὺ λειτούργησε ἕως τὴν ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ, καὶ παλαιότερα εὐρήματα μὲ ὑπομυκηναϊκὴ καὶ πρωτογεωμετρικὴ κεραμεικὴ, ὅλα αὐτὰ νότια τοῦ Ἀγ. Γεωργίου (εἰκ. 1). Τὸ ἱερό, βάσει τῶν εὐρημάτων,

1. J. LEE, *Antiquarian Researches in the Ionian Islands*, *Archaeologia* 33, 1849, 36 - 54. OTTO VON STACKELBERG, *Die Gräber der Hellenen* (Berlin 1837).

2. H. SCHLIEMANN, *Ithaque, Le Peloponnèse, et Troie* (Paris 1869).

3. H. SCHLIEMANN, *Ilios* (London 1881) 45 - 49. C. SCHUCHHARDT, *Schliemann's Discoveries of the Ancient World*, ἐπανεκδόση Avenel (New York 1979) 303 - 309.

4. Τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ δημοσιεύθηκαν σὰν σύνολο πρὶν λίγα χρόνια ἀπὸ τὸν συνάδελφο Π. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Κεφαλληνιακὰ Χρονικά* 3, 1978 - 1979, 45 - 69.

5. W. DÖRPFELD, *Das Homerische Ithaka*, *Mélanges G. Perrot* (1903) 79 - 93. Πρβ. καὶ τὸ δίτομο ἔργο του Alt-Ithaka (München 1927).

6. W. VOLLGRAFF, *Fouilles d'Ithaque*, *BCH* 29, 1905, 145 - 168.

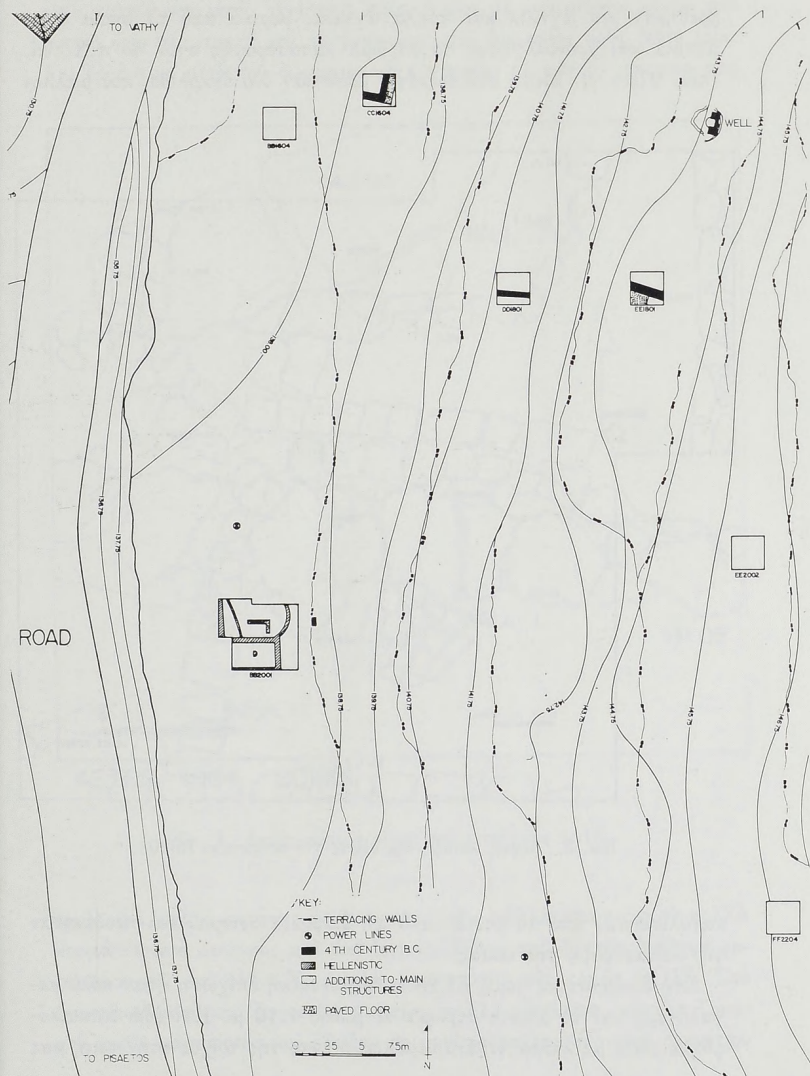
7. W.A. HEURTLEY καὶ H.L. LORIMER, *Excavations at Ithaca I*, *BSA* 33, 1932 - 3, 22 - 65. M. ROBERTSON, *Excavations at Ithaca V*, *BSA* 43, 1948, 9 - 124. S. BENTON, *Further Excavations at Aetos*, *BSA* 48, 1953, 255 - 361.

ὁ Π. Καλλιγᾶς τὸ ἀποδίδει στὸν θεὸ Ἀπόλλωνα καὶ συμφωνῶ ἀπόλυτα μὲ τὴν ταύτιση αὐτῇ¹. Ἡ λατρεία τοῦ Ἰθακήσιου Ἀπόλλωνα ἦταν γνωστὴ στὸν Ὅμηρο (υ 277 - 8). Οἱ βρετανοὶ ἀρχαιολόγοι δὲν ἔκριναν τὰ εὐρήματα ἐνδεικτικὰ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ πόλης καὶ ἀκολουθώντας τὸν Leake μετέφεραν τὴ δραστηριότητά τους στὴ βόρεια Ἰθάκη.

Οἱ δικές μας ἀνασκαφές περιορίσθηκαν κυρίως στὴν ἀνεξερεύνητη μέχρι τώρα περιοχὴ ἀνατολικά τοῦ δρόμου ποὺ διασχίζει τὸ διάσελο τοῦ Ἀετοῦ. Διανοίξαμε συνολικὰ ἑπτὰ δοκιμαστικὲς τομὲς καὶ ἀρχίσαμε τὸν καθαρισμὸ ἀρχαίου πηγαδιοῦ (εἰκ. 2). Ἀρχισε συγχρόνως ἡ χαρτογράφηση τῆς περιοχῆς ἡ ὁποία χωρίστηκε σὲ τετράγωνα 10 μ². Στὸ τετράγωνο BB20 βρέθηκε οἰκία τῆς ὕστερης ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, σὲ βάθος μόλις 30 ἐκ. Τὸ φυσικὸ ἔδαφος βρέθηκε γύρω στὸ 1 μ. χωρὶς νὰ ὑπάρχουν παλαιότερα λείψανα. Ἡ οἰκία ἀποτελοῦνταν ἀπὸ δύο δωμάτια, ἓνα κύριο δωμάτιο στὸ Νότο μὲ εἴσοδο στὴ ΒΔ γωνία καὶ ἓνα ἀψιδωτὸ δωμάτιο μὲ μικροὺς διαχωριστικοὺς τοίχους (εἰκ. 3). Στὸ κέντρο τοῦ κύριου δωματίου ὑπῆρχε μία ἐστία ἀπὸ σπασμένα κεραμίδια καὶ ἓνα πρόχειρο θρανίον κοντὰ στὸ βορινὸ τοῖχο. Μέσα στὸ δωμάτιο βρέθηκαν πολλὰ ἀντικείμενα: ἓνα σιδερένιο μαχαίρι, ἓνα ἐλεφάντινο χτένι (πίν. 97α), ἀγνύθες, ἓνα ἀσημένιο νόμισμα, 17 χάλκινα νομίσματα, καὶ πολλὰ κεραμεϊκά. Τὰ νομίσματα ἦταν γενικὰ φθαρμένα, ἀλλὰ πέντε ἀπ' αὐτὰ ἀνῆκαν σαφῶς στὸν Ἰθακήσιο τύπο μὲ τὴν κεφαλὴ Ἀθηνᾶς στὴν πρόσθια ὄψη καὶ τὸν Ὀδυσσεά μὲ τὸ σκουφο στὴν πίσω (πίν. 97β). Τὸ ποσοστὸ τῶν ντόπιων νομισμάτων ἦταν μεγάλο καὶ μᾶς ἐξάλειψε κάθε ἀμφιβολία — προερχόμενη ἀπὸ τὴ θεωρία τοῦ Dörpfeld — σχετικὰ μὲ τὴν ταύτιση τοῦ νησιοῦ. Τὸ ἀψιδωτὸ δωμάτιο τῆς οἰκίας δὲν ἀπέδωσε πολλὰ εὐρήματα καὶ φαίνεται ὅτι χρησιμοποιοῦνταν ὡς ἀποθήκη.

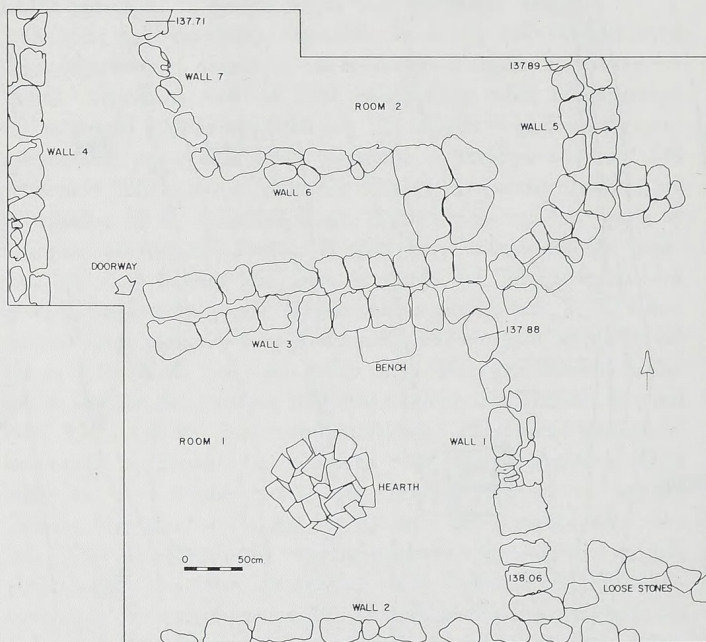
Ἡ δοκιμαστικὴ τομὴ στὸ τετράγωνο DD18 ἔφερε στὸ φῶς τὰ ἐρείπια οἰκίας σὲ βάθος 60 ἐκ. καὶ τὸ φυσικὸ ἔδαφος στὸ 1.20 μ. (εἰκ. 4). Ἕνας τοίχος μὲ μιὰ σειρὰ πέτρες ἀποτελοῦσε τὸ θεμέλιο· τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου ἐκτεινόταν πρὸς Βορρὰν τοῦ τοίχου. Μέσα στὸ δωμάτιο

1. Π. ΚΑΛΛΙΓΑΣ, ὁ.π. σμ. 6, 61.

Εἰκ. 2. Ἀετός, ὁ δυτικὸς τομέας τῶν ἀνασκαφῶν.

βρέθηκαν μία ἀγνύθα καὶ πολλὰ ἀγγεῖα, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὅποια ἦταν ἀττικά καὶ χρονολόγησαν τὸ στρώμα καταστροφῆς στὸν 4ο π.Χ. αἰ. (πίν. 97β - γ). Μέσα στὸ δωμάτιο βρέθηκαν δύο ὀγκόλιθοι πὺ μάλλον

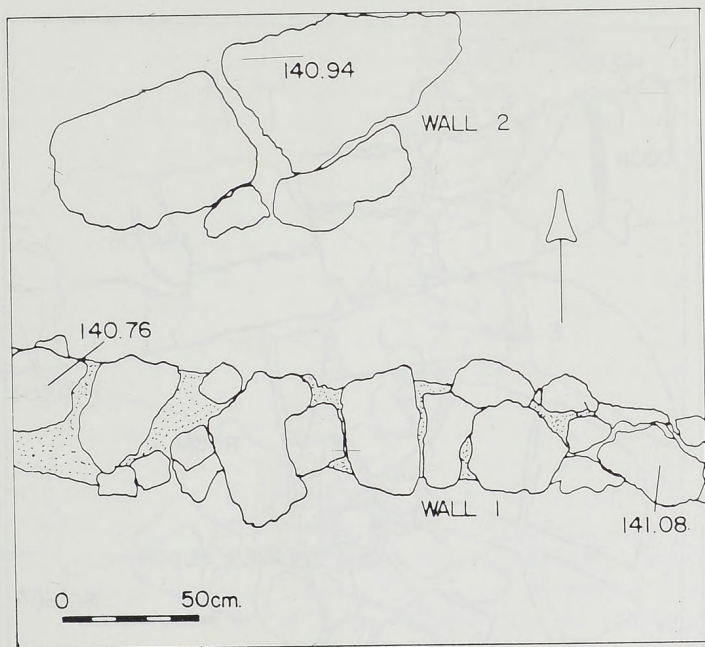

Εἰκ. 3. Ἀετός, κάτοψη τῆς οἰκίας στὸ τετράγωνο BB20.

κατολίσθησαν ἀπὸ τὸ βουνὸ κατὰ τὴ διάρκεια σεισμοῦ καὶ προξένησαν τὴν καταστροφὴ τῆς οἰκίας.

Στὴ δοκιμαστικὴ τομὴ EE18 ἡ ἐπιφανειακὴ ἐπίχωση ἦταν πολὺ μεγαλύτερη καὶ τὸ ἄθικτο στρώμα σὲ βάθος 1.10 μ. Καὶ ἐδῶ ἀνακαλύφθηκε οἰκία μὲ καλοκτισμένο θεμέλιο· ὁ ἓνας τῆς τοῖχος στὴν τομὴ μας

είχε κατεύθυνση από 'Ανατολή προς Δύση, με μία πόρτα κοντά στο δυτικό όριο της τομής και το έσωτερικό του δωματίου προς Νότο (είκ. 5). Το δυτικό μισό του δωματίου είχε στρωθεί με χοντρό πάτωμα από

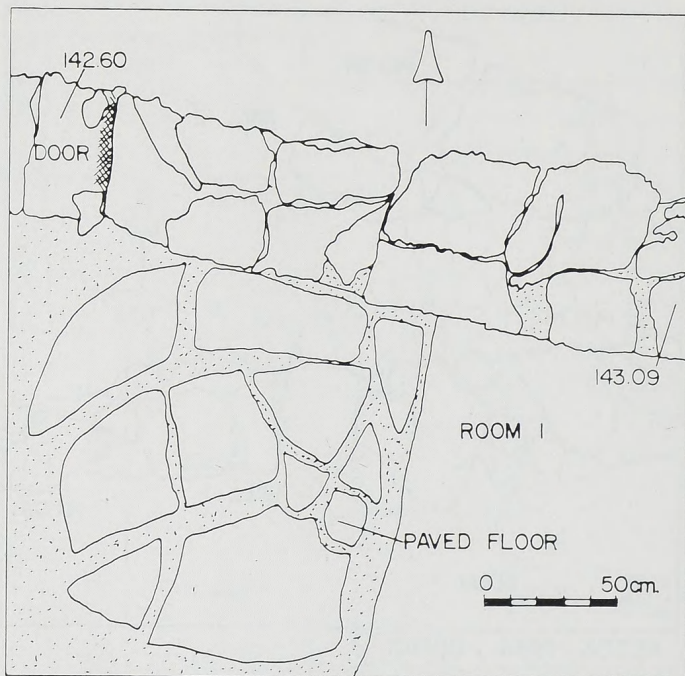
AETOS 1984 DD1801

Είκ. 4. 'Αετός, κάτοψη οικίας στο τετράγωνο ΔΔ18.

κουρασάνι καλής κατασκευής (πάχους 10 εκ.) αλλά σπασμένο σε πολλά κομμάτια από σεισμούς και καθιζήσεις. Πάνω στο δάπεδο βρέθηκε κεραμεική του 4ου αϊ. π.Χ. παρόμοια με αυτήν της τομής DD18. Στο ανατολικό μισό του δωματίου υπήρχαν πολλά κάρβουνα, κόκαλα ζώων και σκεύη μαγειρικής που έδειξαν ότι τμήμα τουλάχιστον του δωματίου

χρησιμοποιεῖται σὰν μαγειρεῖο. Τὸ φυσικὸ ἔδαφος ἦταν σὲ βάθος 1.50 μ.

Κοντὰ στὴν οἰκία αὐτὴ (τετράγωνο ΕΕ16) ἀποκάλυψε ἓνα ἀρχαῖο πηγάδι πὺ ἦταν σκεπασμένο μὲ βάτα καὶ σκουπίδια. Τὸ στόμιό τοῦ

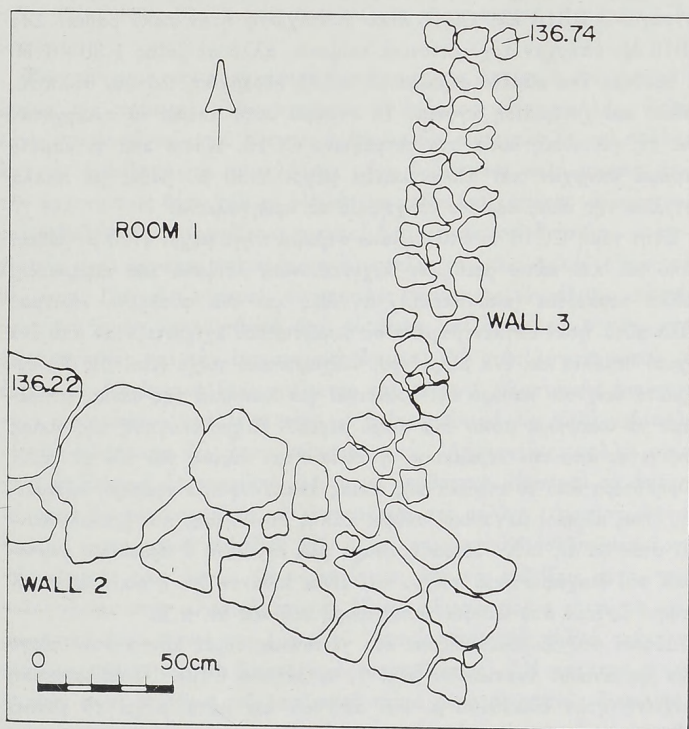

ΑΕΤΟΣ 1984 ΕΕ1801

Εἰκ. 5. Ἀετός, κατοψή οἰκίας στὸ τετράγωνο ΕΕ18.

πηγαδιοῦ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ δύο μεγάλες τετραγωνισμένες πέτρες μήκους 1.40 μ. καὶ πάχους 0.50 μ., ἀλλὰ ἡ μία ἀπ' αὐτὲς εἶχε σπάσει πρὸ πολλοῦ καιροῦ· τὰ κομμάτια τῆς βρέθηκαν μέσα στὸ πηγάδι κατὰ τὴ διάρκεια πρόχειρου καθαρισμοῦ μέχρι βάθους 4.50 μ. Ὁ καθαρισμός

δὲν συνεχίσθηκε διότι βγήκε πολὺ νερό. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πηγαδιοῦ ἔχει διάμετρο 1.20 μ., καὶ εἶναι τὸ μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ τρία γνωστὰ πηγὰδια στὸ διάσελο τοῦ Ἀετοῦ. Τόσο ἡ προσεκτικὴ κατασκευὴ, ὅσο καὶ οἱ

ΑΕΤΟΣ 1984 CCI604

Εἰχ. 6. Ἀετός, κάτοψη οἰκίας στὸ τετράγωνο CC16.

τετραγωνισμένες πέτρες τοῦ στομίου δείχνουν ὅτι τὸ πηγάδι εἶναι ἀρχαῖο καὶ χρονολογεῖται ἴσως στὴν ἴδια ἐποχὴ μὲ τις ὑστεροκλασικὲς οἰκίες τῆς περιοχῆς.

Δύο τομὲς στὰ τετράγωνα EE20 καὶ FF22 δὲν ἀπέδωσαν ἀπολύτως τίποτε. Τὸ φυσικὸ ἔδαφος βρέθηκε μόλις 30 ἐκ. κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια. Καὶ οἱ δύο τομὲς ἦταν ὑψηλότερα ἀπὸ τὶς ἄλλες πρὸς τὸ λόφο καὶ ἡ διατήρησης ἦταν χειρότερη. Πλησιέστερα πρὸς τὸ δρόμο, σκάψαμε στὰ τετράγωνα BB16 καὶ CC16 ὅπου ἡ ἐπίχωση ἦταν πολὺ βαθιά. Στὸ BB16 δὲν ὑπῆρχαν ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα, ἀλλὰ σὲ βάθος 1.30 - 1.50 μ. βρέθηκε ἓνα καμένο στρώμα μὲ πολλὴ κεραμεικὴ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καθὼς καὶ χονδροειδῆ ἀγγεῖα. Τὸ στρώμα αὐτὸ μπορεῖ νὰ προερχόταν ἀπὸ τὴ γειτονικὴ οἰκία στὸ τετράγωνο CC16. Κάτω ἀπὸ τὸ καμένο στρώμα ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα μπάζα μέχρι 2.30 μ. βάθος μὲ πολλὰ ὄστρακα τῆς ἴδιας περίπου ἐποχῆς μὲ τὰ προηγούμενα.

Στὴν τομὴ CC16 τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα πῆγε μέχρι 1.20 μ. βάθος. Ἀπὸ κεῖ καὶ κάτω βρέθηκαν ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα καὶ κεραμεικὴ, πολλὰ κεραμίδια (ἀπὸ σκεπὴ), ἀγνύθες καὶ ἓνα φθαρμένο νόμισμα. Ὅλα αὐτὰ ἦταν συγκεντρωμένα σὲ δωμάτιο πὺλ σχηματιζόταν ἀπὸ ἓνα ἰσχυρὸ θεμέλιο καὶ ἓνα μικρότερο, διαχωριστικὸ τοῖχο (εἰκ. 6). Τὰ εὐρήματα δείχνουν καθαρά ὅτι πρόκειται γιὰ κατοικίαν τῆς ὁποίας μπορέσαμε νὰ σκάψουμε μόνον ἓνα μικρὸ μέρος. Ἡ χρονολόγησις τῆς οἰκίας συνάγεται ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ, ἡ ὁποία ἦταν κυρίως τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ὑψηλότερα ἀπὸ τὸ στρώμα τῆς οἰκίας ἀνακαλύφθηκε νεώτερη κεραμεικὴ, ὅπως μερικοὶ μεγαρικοὶ σκύφοι καλῆς ποιότητος, πὺλ χρονολογοῦνται στὸν 3ο αἰ. π.Χ. Παρατηρήσαμε μία ἐπισκευὴ ἢ προσθήκη ἀνατολικά τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου καὶ εἶναι πιθανὸν ὅτι ἡ οἰκία ἐπισκευάσθηκε ὕστερα ἀπὸ κάποια καταστροφὴ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Δυτικὰ τοῦ δρόμου ἀνοίξαμε δύο γειτονικὲς τομὲς κοντὰ στὸν πύργο τῶν βρετανικῶν ἀνασκαφῶν (εἰκ. 1, τετράγωνο C19). Ἡ ἐπιφανειακὴ ἐπίχωση ἦταν ἐδῶ 0.40 μ. καὶ ἀπὸ κεῖ καὶ κάτω μέχρι τὸ φυσικὸ ἔδαφος (στὰ 1.20 μ.) βρέθηκαν λείψανα οἰκίας. Ὑπῆρχε ἓνας καλοκτισμένος τοίχος στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ καὶ τὸ δωμάτιο ἐκτεινόταν πρὸς τὰ δυτικὰ (πίν. 99α). Μέσα στὸ δωμάτιο βρέθηκαν ἐνδείξεις μεγάλης πυρκαγιᾶς πὺλ προξένησε τὴν καταστροφὴ τοῦ κτιρίου. Ὑπῆρχε ἐπίσης μία ἐστία μὲ μαγειρικὰ σκεύη καὶ ὑπολείμματα τροφῶν. Κινητὰ εὐρήματα ὑπῆρχαν πολλὰ: τέσσερις ἀγνύθες, τέσσερα νομίσματα, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶχε τὴν χαρακτηριστικὴ κεφαλὴ Ἀθηνᾶς στὴν πρόσθια ὄψη

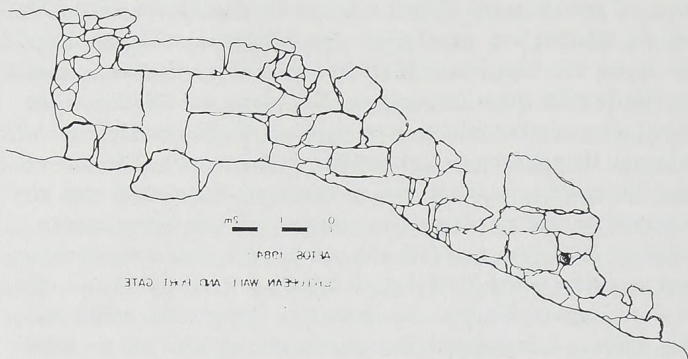
(πίν. 99β) καὶ τὸν Ὀδυσσεά στὴν πίσω, μία χάλκινη λαβὴ ἀπὸ οἶνο-
χόη, μία περόνη μὲ κεφαλὴ λιονταριοῦ (πίν. 99γ), μία κεφαλὴ πάπιας
ἀπὸ λαβὴ κουτάλας (πίν. 99δ), καθὼς καὶ ἄλλα μικροεργήματα.
Ἀφθονὴ ἐξάλλου ἦταν ἡ κεραμεικὴ ἡ ὁποία χρονολογοῦνταν στὸν 4ο αἰ.
π.Χ. (πίν. 100, βλ. πιάτο μὲ ἐμπέστη διακόσμηση, 2η σειρά, 7ο
ὄστρακο).

Συγχρόνως μὲ τὴν ἀνασκαφικὴ δραστηριότητα ἄρχισε ἡ συστηματικὴ
ἔρευνα τῆς περιοχῆς. Ἐπιφανειακῶς οἱ ἐνδείξεις εἶναι πολλές, ἀλλὰ
λόγω τοῦ ἐπικλινοῦς τοῦ εἰσόδου ἡ ἔρευνα δὲν εἶναι εὐκόλη καὶ πολλές
ἀπὸ τὶς ἐνδείξεις στὰ χαμηλότερα μέρη βρίσκονται πολὺ μακριὰ ἀπὸ
τὴν ἀρχικὴ τους θέση ἐνῶ σὲ ὑψηλότερα πεδία ὅπου πρέπει νὰ ὑφίσταν-
ται ἐνδείξεις δὲν ἐμφανίζεται τίποτε. Στὸ κέντρο τοῦ διάσελου οἱ ἐπι-
χώσεις εἶναι μεγάλες καὶ ἀκόμα πιὸ μεγάλες στὶς δύο κοιλάδες πρὸς τὴ
θάλασσα. Παντοῦ ὑπάρχουν, σὲ μεγάλες ποσότητες, ὀγκόλιθοι καὶ πέ-
τρες πού ἔχουν κατολισθήσει ἀπὸ τὸ βουνὸ καὶ δυσκολεύουν τόσο τὴν
ἀνασκαφὴ ὅσο καὶ τὴν ἐπιφανειακὴ ἔρευνα. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς ἡ
ἔρευνα μὲ δύο ὄργανα (μαγνητόμετρο καὶ μετρητὴ ἡλεκτρικῆς ἀντίστα-
σης) περιορίστηκε στὰ λίγα μέρη μὲ ἐπίπεδὴ ἐπιφάνεια ἀλλὰ καὶ πάλι
τὰ ἀποτελέσματα δὲν ἦταν ἱκανοποιητικά. Ἀπεναντίας, πολλὰ στοι-
χεῖα ἀπέδωσε ἡ ἐπιφανειακὴ ἔρευνα μὲ συμβατικά μέσα καὶ τὰ ἀποτε-
λέσματα θὰ παρουσιασθοῦν μὲ λεπτομέρεια στὸ μέλλον. Διαπιστώθηκαν
πάντως ἐκτεταμένες ἐνδείξεις χρήσης τοῦ χώρου τοῦ διασέλου μέχρι καὶ
τῆς κορυφῆς τοῦ Ἀετοῦ. Οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ἐνδείξεις αὐτὲς хро-
νολογοῦνται στὴν κλασικὴ ἐποχὴ. Πλέον ἀξιοσημείωτα εἶναι τὰ ὀχυ-
ρωματικά ἔργα ἀνω στὸ λόφο τοῦ Ἀετοῦ: ὑπάρχουν πολλὰ τεῖχη σὲ
διάφορα σημεία καὶ μὲ διαφορετικὲς κατευθύνσεις¹. Ἡ κατασκευὴ τῶν
τειχῶν εἶναι συνήθως τοῦ λεσβιακοῦ τύπου μὲ ἐφαρμοστὺς ὀγκόλιθους
καὶ οἱ πρῶτες ἐντυπώσεις μᾶς δείχνουν ὅτι ἔπρεπε νὰ εἶχαν κτισθεῖ
στὴν κλασικὴ ἐποχὴ, ἴσως μετὰ τὰ φοβερά γεγονότα τῆς δολοφονίας
τῶν συντηρητικῶν στὴν Κέρκυρα τὸ 427 π.Χ.² Τότε ἴσως ἔλαβε ἡ

1. Τὰ τεῖχη αὐτὰ μελετήθηκαν καὶ χαρτογραφήθηκαν ἀπὸ τοὺς βρετανοὺς ἀρχαι-
ολόγους, βλ. HEURTLEY καὶ LORIMER, ὁ.π. σημ. 9, πίν. 1.

2. ΘΟΥΚΥΔ. 3.81. J.B. BURY, History of Greece, 3η ἐκδοσις (London 1951) 419.

πόλη τὸ ὄνομα Ἀλαλκομεναὶ μὲ τὸ ὁποῖο ἦταν γνωστὴ μέχρι τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος¹. Στὶς ἀνασκαφές μας ἐλπίζαμε νὰ ἀποκαλύψουμε ἔχνη κατοίκησης πρὶν τὴν κλασικὴ ἐποχὴ ἕως τὰ μυκηναϊκὰ χρόνια ἢ τουλάχιστον μέχρι τὰ γεωμετρικά, τὴν ἐποχὴ δηλαδὴ τοῦ Ὁμήρου, ὁπότε ἡ πόλη ὀνομαζόταν ὅπως καὶ τὸ νησί Ἰθάκη. Οἱ ἐνδείξεις τῶν βρετανικῶν ἀνασκαφῶν, ποὺ ἀνέφερα πρὶν πάντων ἦταν ἐνθαρρυντικὲς γι’

Εἰκ. 7. Ἀετός, κάτοψη οἰκίας στὸ τετράγωνο CC16.

αὐτὴ τὴ θεωρία. Ἐπειδὴ ὅμως ὅλες οἱ τομὲς παρουσίασαν μετακλασικὰ κτίρια, ἀρχίσαμε ἤδη ἐφέτος τὴ μελέτη τῶν ὀχυρωματικῶν ἔργων ποὺ φαίνονται στὴν ἐπιφάνεια.

Ἡ ἔρευνα τῶν τειχῶν περιορίσθηκε ἐφέτος στὸν καθαρισμὸ μιᾶς πυλίδας ποὺ σώζεται στὸ κάτω μέρος τοῦ λόφου σὲ ἀπόσταση 200 περίπου μέτρων βορειοδυτικὰ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου. Ἡ πυλίδα καθαρίστηκε ἀπὸ

1. ΣΤΡΑΒ. 10.2.16. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ, *Ἡθικά* Ἑλλ. αἵτ. 43.

τὰ βάτα, πουρνάρια καὶ μπάζα πὺ τὴν κάλυπταν μαζὶ μὲ τεῖχος μήκους 13 μ. (εἰκ. 7, πίν. 101). Ἡ κατασκευὴ ἀπὸ ἀκανόνιστους ὀγκολίθους ἔμοιαζε μὲ κυκλώπεια, ἀλλὰ ἡ ὑπαρξὴ λίγων τετραγωνισμένων λίθων γεννᾷ ἀμφιβολίες καὶ δείχνει μᾶλλον μιὰ πρόχειρη κατασκευὴ ψευδοκυκλώπειου ρυθμοῦ πὺ χρονολογεῖται ἴσως στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχή. Σκοπεύουμε νὰ μελετήσουμε τὰ τεῖχη αὐτὰ τὸν ἐπόμενο χρόνο.

Τὰ συμπεράσματα τῆς πρώτης χρονιάς ἐρευνῶν στὸν Ἀετὸ δείχνουν καθαρὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐκτεταμένης πόλης στὴν κλασικὴ ἐποχὴ μὲ σημαντικὰ ὀχυρωματικὰ ἔργα στὸν λόφο καὶ τὴν ὑπαρξὴ οἰκιῶν ἕως τοὺς πρόποδες τοῦ βουνοῦ Μεροβίγλι (πιθανῶς τὸ ὁμηρικὸ Νήιον). Ἡ πόλη αὐτὴ ὑπέστη μιὰ μεγάλῃ καταστροφὴ κατὰ τὸν 4ο αἰῶνα π.Χ., πὺ ἀκολουθήθηκε ἀπὸ σημαντικὴ ἐγκατάλειψή της, διότι κανένα ἀπὸ τὰ τέσσερα κλασικὰ σπίτια δὲν κτίσθηκε πάλι. Οἱ ἀνασκαφές μᾶς ἔδειξαν ἐπίσης ὅτι ἡ πόλη κατοικεῖτο τουλάχιστον μέχρι τὸν 1ο αἰ. π.Χ. ἀλλὰ ἦταν πὺ ἀραιοκατοικημένη ἐφόσον μόνον ἓνα ἀπὸ τὰ πέντε σπίτια πὺ βρέθηκαν ἦταν ἐλληνιστικό.

ΣΑΡΑΝΤΗΣ ΣΥΜΕΩΝΟΓΛΟΥ

Συνεχίστηκε για δέκατη περίοδο ή ανασκαφή στην προϊστορική ακρόπολη της Έφυρας από τον υπογραφόμενο, υπό την αιγίδα της Αρχαιολογικής Έταιρείας, με τη συνεργασία της Δρ. τής Αρχαιολογίας κ. Λίτσας Κοντορλή-Παπαδοπούλου και φοιτητών με χρηματοδότηση της Αρχαιολογικής Έταιρείας και του Πανεπιστημίου Ίωαννίνων.

Η έρευνα έγινε αποκλειστικά στον χώρο νότια των τύμβων Α και Β, όπου κατά την περυσινή περίοδο, με βάση την ανεύρεση μικρού κιβωτιόσχημου τάφου α και κυκλοτερούς διάταξης μεγάλων και μικρών ακανόνιστων λίθων, είχε εκφραστεί ή υπόθεση για ύπαρξη τρίτου ταφικού τύμβου.

Πράγματι, κατά τη φετινή περίοδο ή υπόθεση αυτή επιβεβαιώθηκε με τον καθαρισμό και την έρευνα του σωζόμενου νοτιοανατολικού τμήματος του περιβόλου του νέου, τρίτου τύμβου Γ (σωζ. μήκους π. 12 μ.). Μέσα στο χώρο του βρέθηκε δεύτερος, μεγαλύτερος κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος β έξωτ. διαστ. $2.05 \times 0.95 \times 0.41$ μ., που περιβάλλεται από μικρό ήμικυκλικό περίβολο (σωζ. μήκους 2.80 μ.) καθώς και αρκετές πρωτογενείς και δευτερογενείς ταφές (είκ. 1).

Ειδικότερα, ο νέος κιβωτιόσχημος τάφος β, κτιστός με πλακοειδείς λίθους και εν μέρει καλυπτόμενος στο δυτικό τμήμα του από δύο λίθινες πλάκες, περιείχε μιὰ πρωτογενή ταφή ενήλικου (Β) σε ύπτια έκτεταμένη στάση με προσανατολισμό Α - Δ και 13 κρανία και οστά αντίστοιχων δευτερογενών σε πλήρη αταξία, που χρονολογούνται με βάση κεραμικά εύρηματα και χάντρες από ήλεκτρο και υαλόμαζα στους ΥΕ ΠΙΑ - Γ χρόνους. Μιὰ άλλη πρωτογενής ταφή ενήλικου (Α), επίσης σε ύπτια έκτεταμένη στάση, είχε αποθεθεί εν μέρει κατά μήκος και επί της βόρειας μακράς πλευράς του κιβωτιόσχημου τάφου β με προσανατολισμό αντίθετο εκείνου της προηγούμενης (Δ - Α), (πίν. 102α), ενώ τρίτη πρωτογενής ταφή (Γ), πιθανώς παιδική, με ίδιο προσανατολισμό

ἀναγνωρίστηκε στὸ χῶρο μεταξύ τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ κιβωτιόσχημου καὶ τοῦ μικροῦ ἡμικυκλικοῦ περιβόλου.

Σὲ ἀπόσταση ἐνὸς περίπου μέτρου ἀνατολικά τοῦ κιβωτιόσχημου τάφου β βρέθηκαν δύο ἀκόμη πρωτογενεῖς, ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος, ταφές (Ε, Ζ), τοποθετημένες μὲ προσανατολισμὸ Ν - Β, ποὺ πρέπει νὰ ἀνήκουν σὲ μητέρα ποὺ εἶχε ἐνταφιασθεῖ σὲ ἐλαφρῶς συνεσταλμένη

Εἰκ. 1. ΝΑ τμήμα τοῦ περιβόλου τοῦ τύμβου Γ.

στάση μὲ τὸ παιδί στὴν ἀγκαλιά της (πίν. 102β). Ἡ στάση αὕτῃ ἐνταφιασμῷ δὲν εἶχε διαπιστωθεῖ στὸ νεκροταφεῖο τῶν τύμβων τῆς 'Εφύρας καί, ἀπὸ ὅσο γνωρίζω, σπανίζει σὲ νεκροταφεῖα τῆς Ὑστερῆς Χαλκοκρατίας στὴν Ἑλλάδα. Στὸ κρανίو τῆς γυναίκας (Ζ) εἶχε ἀποτεθεῖ μέτριου μεγέθους, ἐλλειπῆς, ἀκόσμητος χειροποίητος κύαθος, ἐνῶ ἀποτμήματα ἄλλου χειροποίητου ἀγγείου βρέθηκαν στὰ δάχτυλα τῶν ποδιῶν της. Κάτω ἀπὸ τὸ κρανίο τῆς γυναίκας (Ζ) βρέθηκαν πυρακτωμένα χώματα, στάχτη καὶ κάρβουνα, ὑπολείμματα πιθανότατα καθαρ-
τηρίου πυρᾶς.

Πλούσια καὶ ἐξαιρετικῆς σπουδαιότητος γιὰ τὴ χρονολόγησι τοῦ νε-

κροταφείου εἶναι τὰ εὐρήματα, τὰ ὅποια περιλαμβάνουν ἄφθονα ὄστρακα ἐγγώριας χειροποίητης κεραμικῆς, λιγότερα μυκηναΐζουσας τῶν ΥἚ ΠΑ - Γ χρόνων (ἀπὸ ψευδόστομους ἀμφορίσκους, ἀρτόσχημα ἀλάβαστρα, κύπελλα, κύλικες), ἀποτμήματα χάλκινων περονῶν, ἓνα χάλκινο δαχτυλίδι, χάντρες ἀπὸ ἤλεκτρο καὶ ὑαλόμαζα μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση ροδάκων, πήλινα καὶ στεάτινα σφονδύλια καὶ κουμπιά, μικρὸ σιδερένιο ὀρεπανοειδὲς ἐργαλεῖο, λίθινα ἐργαλεῖα (πελέκεις, τριπτῆρες καὶ ἀκόνια) καὶ πολλὰ ὅστὰ ζῶων.

Τέλος, ὄστρακα χειροποίητων ἀγγείων καὶ διάσπαρτα ἀνθρώπινα ὅστὰ βρέθηκαν ἔξω (δυτικὰ καὶ νότια) τοῦ περιβόλου τοῦ τύμβου Γ καὶ προέρχονταν πιθανότατα ἀπὸ παλαιότερες ταφές πού εἶχαν ἀπορριφθεῖ ἐκεῖ.

ΘΑΝΑΣΗΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

14. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΘΕΡΜΟΥ

(Πίν. 103 - 105)

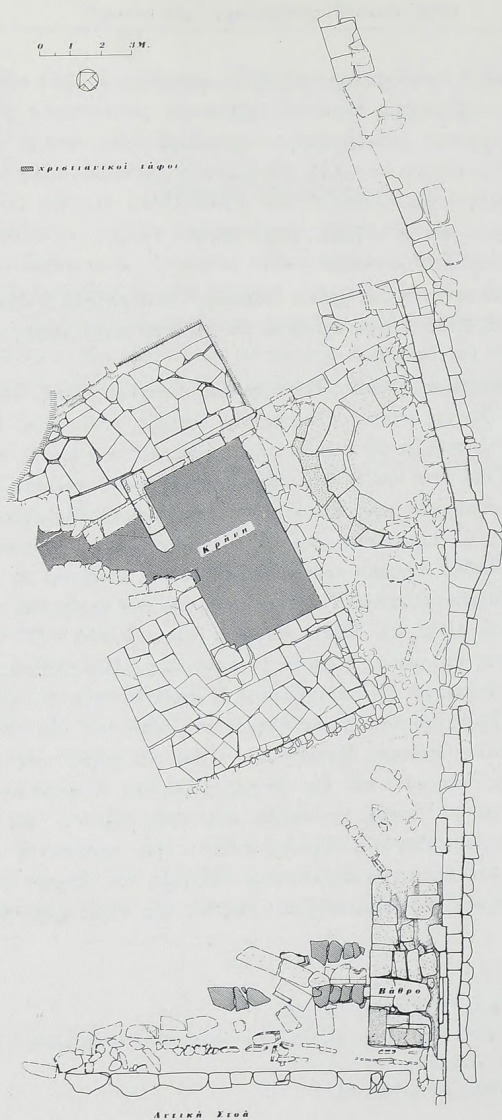
Ἐπειτα ἀπὸ πενήντα ἕνα χρόνια διακοπῆς¹, ἐπανελήφθη ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Θέρμου τὸ 1983 καὶ συνεχίσθηκε τὸ 1984 μὲ πολὺ μικρὲς πιστώσεις².

Ἡ νέα ἀνασκαφικὴ περίοδος ξεκίνησε ἀπὸ τὸν χώρο μεταξὺ τῆς κρήνης καὶ τῆς βόρειας στενῆς πλευρᾶς τῆς δυτικῆς στοᾶς (εἰκ. 1). Ὁ χώρος αὐτὸς γειτνιάζει μὲ ἐκεῖνον τῆς τελευταίας ἀνασκαφῆς τοῦ Κ. Ρωμαίου³. Κάτω ἀπὸ τὰ μικροῦ πάχους ἐπιφανειακὰ χῶματα ἤλθαν στὸ φῶς τὰ στρώματα πού σημειώνονται στὴν ἔκθεση τῆς ἀνασκαφῆς ἐκείνης, χωρὶς νὰ ἐμφανισθοῦν καὶ τὰ «ὀστὰ σφαγίων». Τμήματα μεγάλων λιθοπλίνθων ἀνήκουν προφανῶς στὴ δυτικὴ στοᾶ καὶ τὸ κτιστὸ βάθρο τὸ ὁποῖο ἀποκαλύφθηκε ΝΑ τῆς δεξαμενῆς τῆς πηγῆς καὶ πρὸς Β τῆς στοᾶς (πίν. 103α-β). Εἶναι ἐπίμηκες, διαστ. $5.50 \times 2.07 \times 0.70$ μ., ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερις δόμους μὲ κανονικὲς ἀσβεστολιθικὲς λιθοπλίνθους καὶ ἀνήκει σὲ ἐξέδρα σχήματος Π ἀνοικτοῦ πρὸς τὴν πλατεία τῆς ἀγορᾶς. Βρέθηκαν καὶ τοποθετήθηκαν στὴ θέση τους δύο λίθοι τοῦ ἐδράνου μὲ κοίλη ὑποτομή. Μεταξὺ τῶν λίθων τοῦ χώρου πρὸς Δ τῆς ἐξέδρας αὐτῆς ὑπῆρχαν καὶ δύο βάσεις χάλκινων ἀγαλμάτων: (α) 1.15×0.59 μ. μὲ ὠοειδῆ κοιλότητα καὶ τὸρμο μέσα σὲ αὐτὴ γιὰ πέλμα ποδιοῦ καὶ ὀρθογώνια ὑποδοχὴ πιθανῶς γιὰ πεσσίσκο ἢ στήλη καὶ (β) 0.75×0.66 μ. μὲ κυματοφόρο ἐπίστεψη καὶ τὸρμους πελμάτων. Στὸν μεταξὺ τῆς δεξαμενῆς καὶ τῆς δυτικῆς στοᾶς χώρῳ ἀποκα-

1. Κ.Α. ΡΩΜΑΙΟΣ, ΠΑΕ 1932, 55 - 56.

2. Τὸ Ἔργον 1983, 45, 1984, 47. Στὶς ἀνασκαφὰς αὐτὲς ἔλαβε μέρος ἡ ἀρχαιολόγος Ἡλέκτρα Ἀνδρεάδη.

3. Κ.Α. ΡΩΜΑΙΟΣ, ὁ.π. 1931, 61.

Είχ. 1. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Θέρμου. (Σχέδιο Γ. Διαμαντόπουλος.)

λύπτονται καὶ οἱ γνωστοὶ ἀπὸ τὴς παλιότερες ἀνασκαφῆς νεώτεροι τάφοι τοῦ νεκροταφείου τῆς 'Αγίας Τριάδος¹.

Τὸ σπουδαιότερο εὑρημα ἀπὸ τὸν χώρον αὐτὸν ἦταν θραῦσμα τοῦ τροπαίου ποὺ ἔστησαν οἱ Αἰτωλοὶ στὴν ἀγορὰ τοῦ Θέρμου μετὰ τὴ νίκη κατὰ τῶν Γαλατῶν τὸ 279 π.Χ., παρόμοιο μὲ ἐκεῖνο ποὺ εἶχαν ἀναθέσει στοὺς Δελφούς (πίν. 104α-β). Τὸ νέο θραῦσμα προσαρμόστηκε στὸ γνωστὸ τμήμα ἀπὸ τὸ ἴδιο μέρος τοῦ τροπαίου ποὺ ἀποδίδει γαλατικὸν χιτῶνα μὲ ταινίες καὶ χρόσσια, στὸ μουσεῖο τοῦ Θέρμου². Εἶναι μεγαλύτερο καὶ διατηρεῖ καλύτερα τὰ ἀνάγλυφα στοιχεῖα του.

Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ πλακόστρωτου ποὺ περιέβαλλε τὴν κρήνη τοῦ ἱεροῦ³ ἀπὸ τὴ βόρεια, τὴ δυτικὴ καὶ τὴ νότια πλευρὰ καὶ σὲ ἔκταση 3.20 μ. περίπου ἀπὸ τοὺς τοίχους τῆς δεξαμενῆς (πίν. 105). Τὰ πέρατά του δὲν σώζονται. Ἡ κρήνη αὐτὴ εἶναι κατασκευασμένη ἀκριβῶς ἐπάνω στὴν πηγὴ ποὺ ἀναβλύζει στὴ βορειοδυτικὴ ἄκρη τῆς μεγάλης στενόμακρης πλατείας τῆς ἀγορᾶς, βλέπει ὅμως πρὸς Δ. Ἡ πίσω τῆς πλευρὰ εἶναι ἀντίκωπη μὲ ἡμικυκλικὴ ἐξέδρα ποὺ βρίσκεται σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο καὶ εἶναι ἀνοικτὴ πρὸς τὴν πλατεία. Εἶναι δεξαμενὴ διαστ. 6.18 × 3.60 μ., κτισμένη μὲ κανονικὰς μεγάλες λιθοπλίνθους· τὸ νερὸ πηγάζει ἀνάμεσα ἀπὸ τοὺς ἀραιὰ τοποθετημένους λίθους τῆς κάτω σειρᾶς. Τὸ μέγ. σῶζ. ὕψος τῶν τοιχωμάτων εἶναι 1.50 μ. Δὲν σώζεται ἡ ἀπόληξή τους ἐπάνω, καὶ δὲν εἶναι γνωστὸ ἐὰν ἡ κρήνη εἶχε ἐμπρὸς κρουνούς. Ὁ Σωτηριάδης κάνει λόγο σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὴν Ἑταιρεία στὶς 12.11.1897 γιὰ μεγάλες βαρύτατες κεραμίδες «αἵτινες ἦσαν ἀντὶ κρουνῶν» καὶ σημειώνει ὅτι ἐσχημάτιζαν ἀβαθὴ μεγάλη κοιλότητα. Ἀλλὰ δὲν μπόρεσα νὰ ἐντοπίσω στὸ χώρον ἢ στὸ Μουσεῖο τὶς κεραμίδες αὐτές. Ἡ ἔλλειψη ἐπαρκῶν στοιχείων ἀπὸ τὴς παλιότερες ἀνασκαφῆς δυσχεραίνει τὴ μελέτη τῆς κατασκευῆς. Φαίνεται ὅτι εἶχε τὸ ἀπλὸ σχῆμα τῆς ὀρθογώνιας δεξαμενῆς χωρὶς χτίσμα ποὺ συναντᾶμε καὶ ἀλλοῦ, παραλλασσόμενο ἀναλόγως τῆς μορφῆς τοῦ

1. Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ, ΠΑΕ 1899, 61.

2. Κ.Α. ΡΩΜΑΙΟΣ, ΑΔ 2, 1916, 188 κέ.

3. Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ, ὁ.π. 62.

ἐδάφους, τῆς θέσης τῆς πηγῆς καὶ τῶν παρακειμένων κτισμάτων, π.χ. στοὺς Δελφοὺς (Κασσοτὶς II καὶ κρήνη στὸ Ἀσκληπιεῖο¹). Ἐδῶ ἦταν ἰσόπεδη μὲ τὸν πέριξ χώρο καὶ ἀποτελοῦσε πιθανῶς κρήνη ἀντλησης, ὅπως εἶναι καὶ σήμερα.

Ι.Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

1. FR. GLASER, Antike Brunnenbauten (κρήναι) in Griechenland (1983) 27 χέ., 134.

(Πίν. 106 - 108)

Όλοκληρώθηκε τὸ 1984 ἡ ἀνασκαφὴ τῆς τρίκλιτης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τῆς Ἀγίας Σοφίας στὸν Μύτικα τῆς Ἀκαρνανίας, μὲ τὴν ἔρευνα τοῦ χώρου ΒΔ τοῦ νάρθηκα¹ (πίν. 106). Διαπιστώθηκε ὅτι ἡ στοὰ ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ δυτικὰ ἀπὸ τὸ βόρειο πρόπυλο² δὲν συνεχίζεται κατὰ μῆκος τῆς προσόψεως τοῦ νάρθηκα. Βορείως τοῦ μνημείου ἀποκαλύφθηκαν οἱ τοῖχοι καὶ ἄλλων δωματίων, συνεχομένων πρὸς αὐτὰ ποὺ ἐρευνήθηκαν τὸ 1981³. Στὰ δωμάτια αὐτὰ βρέθηκαν τμήματα χονδροειδῶν ἀγγείων καὶ δύο χάλκινα νομίσματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα εἶναι τοῦ Τάραντος, τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (βλ. SNG Cop. ἀριθ. 1085 κέ.) καὶ τὸ ἄλλο μικρὴ χάλκινη ὑποδιαίρεση τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ., πιθανῶς τοῦ Μαρκιανοῦ⁴. Σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς χώρους ποὺ ἀνασκάφηκαν ὑπῆρχε κιβωτιώσχημος τάφος μὲ δύο σκελετοὺς (πίν. 107α), ὅπου βρέθηκε ἓνα πολὺ φθαρμένο χάλκινο ὑστερορρωμαϊκὸ νόμισμα, τοῦ τέλους μᾶλλον τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. Ἡ χρονολογία τόσο τῶν νομισμάτων ποὺ βρέθηκαν ἐφέτος, ὅσο καὶ αὐτῶν ποὺ ἀπέδωσαν οἱ προηγούμενες ἀνασκαφές, συνηγορεῖ γιὰ χρονολόγησι τῆς βασιλικῆς τῆς Ἀγίας Σοφίας στὸν 5ο αἰῶνα.

1. Ἐκθέσεις γιὰ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους δημοσιεύθηκαν στὰ ΠΑΕ 1972, 109 - 113· 1979, 121 - 126· 1980, 34 - 36· 1981, 79 - 81· 1982, 91 - 94· 1983, 84 - 86. Στὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ ἔλαβαν μέρος ὁ ἐπ. καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Γεώργιος Γούναρης, ὁ λέκτωρ κ. Γεώργιος Βελένης, ἡ πτυχιούχος τοῦ Τμήματος Ἀρχαιολογίας καὶ Ἱστορίας τῆς Τέχνης δ. Μαρία Πέτσα καὶ ἡ τελειόφοιτος δ. Σαπφὼ Ταμπάκη.

2. ΠΑΕ 1983, 86.

3. ΠΑΕ 1981, 79, εἰκ. 1, πίν. 77α.

4. Ἡ ταύτιση τῶν νομισμάτων αὐτῶν, καθὼς καὶ τοῦ ἐπομένου, ὀφείλεται στὴ Διευθύντρια τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου κ. Μάντω Οἰκονομίδου, τὴν ὁποία καὶ εὐχαριστῶ. Τὰ νομίσματα τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς καταγράφηκαν στὸ βιβλίο εἰσαγωγῆς τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου μὲ ἀριθ. 481.

Ὁ ἀρχιτέκτων-ἀρχαιολόγος κ. Γεώργιος Βελένης συμπλήρωσε καὶ σχεδίασε τὴν βάση τῆς ἁγίας τραπέζης (πίν. 107β) καὶ τὸ φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου, τοῦ ὁποῦοι δεκάδες κομματιῶν ἔχουν βρεθεῖ σὲ ὁλόκληρο τὸν χώρο τοῦ μνημείου (πίν. 108α). Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ συγκολλήθηκαν. Ἡ ἀποκατάσταση τοῦ τέμπλου θὰ καταχωρηθεῖ στὴν τελικὴ δημοσίευση τῆς βασιλικῆς. Τὰ τμήματά του μεταφέρθηκαν στὸ Μουσεῖο Νικολέως.

Ὁ ἱκανότατος ἀρχιτεχνίτης κ. Ἰωάννης Τσέβλικος ἀνεστήλωσε τὸν μνημειώδη τάφο τοῦ βορείου κλίτους, σύμφωνα μὲ τὰ σχέδια καὶ τὶς ὁδηγίες τοῦ κ. Βελένη¹ (πίν. 108β). Συγκολλήθηκαν καὶ συμπληρώθηκαν οἱ δύο μεγάλοι σταυροὶ ποὺ σχηματίζονται μὲ γκρίζες σχιστόπλακες στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ δαπέδου τοῦ κεντρικοῦ κλίτους² καὶ ἔγινε τέλος καθαρισμὸς καὶ ἐκβάθυνση τῶν ἀποστραγγιστικῶν τάφρων ποὺ εἶχαν ἀνοιχθεῖ ἀνατολικῶς καὶ νοτίως τοῦ ναοῦ³.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

1. Πρβ. Ἔργον 1972, 111 - 112, πίν. 88β· ΠΑΕ 1983, 85, εἰκ. 4.

2. ΠΑΕ 1982, 92, πίν. 64.

3. ΠΑΕ 1981, 81, πίν. 79β.

Στὸ πενταετὲς εἰδικὸ πρόγραμμα ἀνασκαφῶν, ποὺ ἐγκρίθηκε ἐφέτος (1984) ἀπὸ τὴν Κυβέρνηση καὶ χρηματοδοτήθηκε ἀπὸ τὶς Δημόσιες Ἐπενδύσεις, μαζί μὲ τὶς μεγαλύτερες καὶ σπουδαιότερες ἀνασκαφές τοῦ Ἰδαίου Ἀντρου στὴν Κρήτη καὶ τοῦ Ραμνοῦντος στὴν Ἀττική, περιλήφθηκαν καὶ οἱ ἀνασκαφές τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν, τῆς σημερινῆς Νέας Ἀγχιάλου, κοντὰ στὸ Βόλο, ποὺ διενεργοῦνται ἀπὸ τὸ 1924. Ἡ ἔνταξη τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν στὸ πενταετὲς πρόγραμμα κρίθηκε ἀναγκαία γιὰτὶ ἀπὸ τὰ μέχρι τώρα εὐρήματα καταφαίνεται, ὅτι οἱ Φθιώτιδες Θῆβες στὴν ἀρχαιότητα ἦταν μιὰ πλούσια καὶ σπουδαία πόλη καὶ σήμερα εἶναι ἀνάμεσα στοὺς λίγους παλαιοχριστιανικοὺς χώρους τῆς Ἑλλάδος, ὅπου ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ πολλὰ καὶ σημαντικὰ μνημεῖα, ὅπως: δέκα βασιλικές μὲ ψηφιδωτὰ δάπεδα καὶ πλούσιο ἀρχιτεκτονικὸ διάκοσμο, ἀγορά, μεγάλα ἐκκλησιαστικά, δημόσια καὶ ἰδιωτικά κτήρια, πλακόστρωτοι δρόμοι, μαγαζιά, γυμνάσιο, παλαίστρα, ὑπόκαυστα, λιμάνι, ἀκρόπολη, νεκροταφεῖα κλπ.

Ὁ σκοπὸς ποὺ τέθηκε γιὰ τὴν περίοδο 1984 στὴ Νέα Ἀγχιάλο ἦταν νὰ συνεχιστεῖ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ βαπτιστηρίου ποὺ ἄρχισε πέρυσι στὸ ἀπαλλοτριωμένο οἰκόπεδο Γερούκη, νότια τοῦ αἰθρίου τοῦ συγκροτήματος τῶν τριῶν βασιλικῶν τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου, στὸν Τομέα ΤΜ - Φ (παρένθ. πίν. Γ'), καὶ παράλληλα νὰ γίνουν σχεδιαστικὲς ἀποτυπώσεις, φωτογραφήσεις, καθαρισμός, συγκολλήσεις, ταξινόμηση καὶ καταγραφή εὐρημάτων, τακτοποίηση φωτογραφικοῦ ἀρχείου κ.ἄ.

Πολύτιμος συνεργάτης καὶ βοηθὸς μὲ οὐσιαστικὴ συμμετοχὴ ὅχι μόνον στὴν ἀνασκαφὴ, ἀλλὰ καὶ σ' ὅλες τὶς ἄλλες ἐργασίες καὶ στὴ σύνταξη τῆς παρούσης ἐκθεσης ἦταν ἡ ἐπιμελήτρια βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων κ. Ἀσπασία Ντίνα.

Περιληπτικά τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς κατὰ τὸ 1984 ἔχουν ὡς ἑξῆς:

ΒΑΠΤΙΣΤΗΡΙΟ

Κατὰ τὴν περυσινὴ (1983) περίοδο εἶχε ἀποκαλυφθεῖ ἡ βόρεια πλευρὰ (Τ7) καὶ τὸ μισό (βόρειο) τμήμα τῆς ἀνατολικῆς (Τ1) τοῦ τετραγώνου κτίσματος τοῦ βαπτιστηρίου μὲ τὰ ἀντίστοιχα τμήματα τοῦ κυκλικοῦ στυλοβάτη (Τ5) καὶ τῆς ὀκτάγωνης κολυμβήθρας¹. Ἡ ἀποκαλυφθεῖσα ἔκταση ἀντιστοιχεῖ στοὺς Ὑποτομεῖς: Φ1, Φ2 καὶ Φ3.

Ἐφέτος ἡ σκαφὴ ἔφερε στὸ φῶς τὸ τετράγωνο διαμέρισμα σ' ὅλη του τὴν ἔκταση καὶ στοὺς 4 Ὑποτομεῖς: Φ1, Φ2, Φ3 καὶ Φ4 καὶ ἐπεκτάθηκε στὰ δυτικά, στοὺς Ὑποτομεῖς Φ5 καὶ Φ6, στὰ βόρεια στοὺς Ὑποτομεῖς Φ9 καὶ Φ10 καὶ στὰ νότια στοὺς Ὑποτομεῖς Φ7 καὶ Φ8 (εἰκ. 1 καὶ πίν. 109). Ἐτσι τὸ συνολικὸ μῆκος τοῦ κτηρίου ποὺ ἀποκαλύφθηκε μέχρι τώρα εἶναι 22.20 μ. Ὁ ἀνασκαμμένος χώρος ἔχει πλάτος 18.80 μ.

Τὸ μνημεῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ 2 μέρη. Τὸ ἀνατολικὸ εἶναι ἓνα τετράγωνο στὴν κάτοψη, ἐξωτερικῶν διαστ. 10.50×10.50 μ. καὶ ἐσωτερικῶν 9.20×9.20 μ. Στὸ κέντρο τοῦ τετραγώνου ὑπάρχει ἡ ὀκτάγωνη κολυμβήθρα, ἐξωτερικῆς διαμέτρου 2.80 μ. καὶ ἐσωτερικῆς 1.55 μ. Τὴν κολυμβήθρα περιβάλλει στυλοβάτης περιστυλίου (Τ5), ὕψους 0.37 μ. καὶ πλάτους 0.65 μ., ἐξωτ. διαμέτρου 5.95 μ. καὶ ἐσωτ. 4.65 μ. Τὸ τετράγωνο αὐτὸ εἶναι ὁ ἐσώτερος οἶκος ἢ φωτιστήριον τοῦ βαπτιστηρίου.

Τὸ τμήμα τοῦ βαπτιστηρίου ποὺ ἀποκαλύφθηκε δυτικὰ τοῦ φωτιστηρίου καὶ ὅπως φαίνεται προστέθηκε σ' αὐτό, εἶναι ἓνας μαρμαρόστρωτος χώρος, ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ Βορρὰ καὶ Νότο μὲ 2 κιονοστοιχίες καὶ ἀπὸ τὰ δυτικὰ μὲ τοῖχο, στὸν ὁποῖο ἀνοίγεται μία θύρα. Οἱ διαστάσεις τοῦ χώρου αὐτοῦ εἶναι: μῆκος 11.70 μ., πλάτος 10.50 μ. Σὲ κάθε κιονοστοιχία τῶν μακρῶν πλευρῶν ἀντιστοιχοῦν ἀπὸ τρεῖς ἀρράβδωτοι μαρμάρινοι χίονες, μὲ ἰωνικὲς βάσεις καὶ σχηματοποιημένα ἰωνικὰ κιονόκρανα μὲ σύμφυτα ἐπιθήματα. Οἱ διαστάσεις τῶν βάσεων, οἱ ὁποῖες ἄς σημειωθεῖ δὲν εἶναι καλὰ λειασμένες, ποικίλλουν. Στὶς πλίνθους εἶναι: 0.68×0.68 μ., 0.64×0.64 μ., 0.53×0.53 μ., 0.52×0.52 μ.

1. Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1983 (Ἀθῆναι 1984), 47 - 48, εἰκ. 55. ΠΑΕ 1983, 94 - 95, εἰκ. 5.

κλπ. Στὸ ὕψος: 0.22 μ., 0.27 μ., 0.195 μ. κλπ. Καὶ στὴν ἄνω διάμετρο: 0.51 μ., 0.50 μ., 0.44 μ. κλπ. "Ολες ἔχουν τόρμο καὶ αὐλακα μολυβδοχόησης. Στὴ βάση ἐνὸς κιονοκράνου εἶναι χαραγμένο τὸ γράμμα Λ. Οἱ βάσεις ἐδράζονται σὲ στυλοβάτη πού ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλους δόμους ἡφαιστειακοῦ λίθου, πλάτους 0.785 μ. καὶ μήκους 1.77, 1.86 μ. κλπ. (εἰκ. 1).

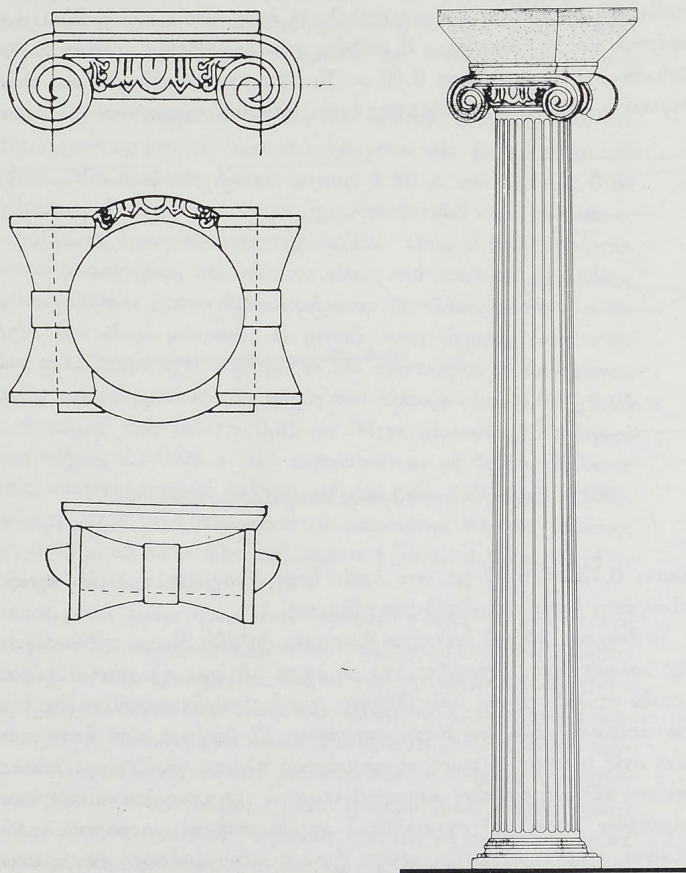
Ὁ δυτικός αὐτὸς χώρος εἶναι ὁ ἐξώτερος ἢ αὐλῆος οἶκος τοῦ βαπτιστηρίου. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ αὐλῆος οἶκος θὰ ἔχει καὶ ἄλλα τμήματα.

Τώρα ὑπάρχουν περισσότερα στοιχεῖα γιὰ τὸν ἀκριβέστερο καθορισμὸ τῆς μορφῆς τοῦ περιστυλίου καὶ τῆς κολυμβήθρας καθὼς καὶ τῆς λειτουργικότητος τοῦ χώρου τοῦ φωτιστηρίου (πίν. 110). Τὸ σῶμα τοῦ κυκλικοῦ στυλοβάτη εἶναι ἀπὸ κοινὴ τοιχοποιία. Οἱ τρεῖς ὁρατὲς πλευρὲς του εἶναι ντυμένες μὲ πλάκες ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, πάχους 0.02, 0.035 καὶ 0.04 μ. Πάνω στὸ στυλοβάτη πατοῦσαν ὀκτὼ κίονες. Ἡ θέσις τῶν βάσεων τῶν κίωνων καθορίζεται σαφῶς πάνω στὴν ἄνω ἐπιφάνειά του (εἰκ. 1). Ἡ πλίνθος τῶν βάσεων εἶναι πακτωμένη (χωμένη) στὸ πάχος τῶν μαρμαρίνων πλακῶν. Τμῆμα μιᾶς βάσης σώζεται *in situ* καὶ δύο ἄλλων ὑπάρχουν οἱ τετράγωνες βαθύνσεις στὶς ὁποῖες ἦταν πακτωμένες. Οἱ διαστάσεις τῆς πλίνθου τῶν βάσεων ποικίλλουν: 0.45×0.45 μ., 0.36×0.36 μ., 0.42×0.42 μ. κλπ., πράγμα πού δείχνει ὅτι οἱ βάσεις προέρχονται καὶ ἀπὸ ἄλλα κτήρια. Στὴν πλίνθο τῶν βάσεων σχηματίζονται ἐγκοπὲς γιὰ τὴν προσαρμογὴ θωρακίων. Πάντως τὰ θωράκια αὐτὰ δὲν πατοῦσαν πάνω στὸ στυλοβάτη, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχουν ἔχνη ἐδράσεώς τους. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῶν βάσεων ὑπάρχουν: τόρμος, αὐλακας μολυβδοχόησης καὶ χαραγμένα γράμματα, ἀντίστοιχα τῶν γραμμάτων τῶν χαραγμένων στοὺς κίονες (πίν. 111α).

Ἕνας ραδινὸς ραβδωτὸς κίονας ὕψους 2.50 μ., πού βρέθηκε ἀκέραιος, δύο μαρμαρίνες ἰωνικὲς βάσεις καλῆς διατήρησης, ἓνα ἰωνικὸ κιονόκρανο (εἰκ. 2), ἓνα ἐπίθημα (εἰκ. 3) καὶ τμήματα τῶν τόξων πού διασώθηκαν ἔδωσαν τὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ σχεδιαστικὴ ἀναπαράσταση τῆς τοξοστοιχίας τοῦ περιστυλίου.

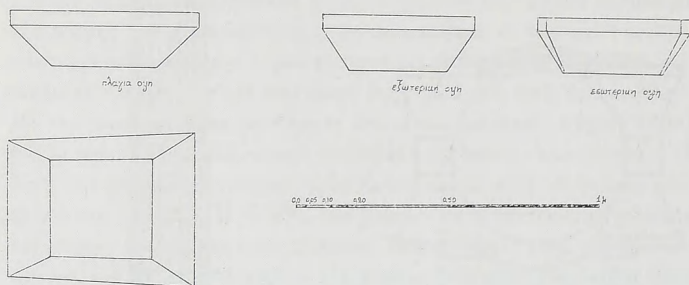
Σημειώνεται ὅτι τὰ ἐπιθήματα εἶναι τραπεζοειδῆ, τοποθετημένα μὲ τὴ στενὴ πλευρὰ πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, ὥστε νὰ σχηματίζεται ἀρμονικὰ ὁ ἐσωτερικὸς κύκλος τῶν τόξων πού πατοῦσαν πάνω σ' αὐτὰ (εἰκ. 3).

Στὸν ἄξονα Α - Δ τοῦ τετραγώνου φωτιστηρίου ἀνοίγονται στὸν κορμὸ τοῦ κυκλικοῦ στυλοβάτη δύο πυλίδες (εἰκ. 1 καὶ πίν. 110). Ἀπὸ τὴ δυτικὴ γινόταν ἡ εἴσοδος τῶν νεοφωτίστων στὸν χώρο τῆς κολυμβή-

Εἰκ. 2. Ἰωνικὸ κιονόκρανο ἀπὸ τὸ περιστύλιο τοῦ βαπτιστηρίου.

θρας γιὰ τὸ βάπτισμα καὶ ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ ἢ ἑξοδὸς τοὺς μετὰ ἀπ' αὐτό. Ἡ κολυμβήθρα εἶναι κτιστὴ. Ἡ ὑποθεμελίωσή της ἔχει σχῆμα κύκλου, πάνω στὸν ὁποῖο πάτησε τὸ ὀκτάγωνο. Οἱ ἐπιφάνειές της εἶναι ντυμένες μὲ μαρμάρινες πλάκες (πάχους 0.015 - 0.03 μ.) σὲ συνδυασμὸ μὲ πλάκες ἀπὸ σχιστόλιθο σὲ ἀποχρώσεις τοῦ γκρίζου, τοῦ πράσινου καὶ τοῦ κόκκινου. Ἡ κάθοδος στὴν κολυμβήθρα γινόταν μὲ δύο βαθμίδες, συνολικοῦ ὕψους 0.50 μ. Τὸ πάτωμα τῆς κολυμβήθρας εἶναι στρωμένο μὲ μαρμαροθετήματα, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα τετράγωνο στὸ μέσο,

Εἰκ. 3. Σχέδια τοῦ τραπεζοειδοῦς ἐπιθήματος τοῦ περιστυλίου.

διαστ. 0.755×0.77 μ., στὸ ὁποῖο ἦταν ἐδρασμένη ἡ «ἱερὰ νησίς» πάνω στὴν ὁποία πατοῦσε ὁ βαπτιζόμενος.

Τὸ διάχωρο 30 ποὺ βρίσκεται ἀριστερά, δηλαδὴ βόρεια τῆς ὀκτάγωνης κολυμβήθρας, ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ λοιπὸ πάτωμα τοῦ στενοῦ χώρου μετὰ στυλοβάτη καὶ κολυμβήθρας, γιατί εἶναι ὑπερυψωμένο ὥς τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῶν δύο αὐτῶν τμημάτων. Τὸ διάχωρο αὐτὸ ἦταν ντυμένο στὶς πλάγιες πλευρὲς μὲ μαρμάρινες πλάκες γκρίζες καὶ λευκὲς καὶ στὸ πάτωμά του εἶχε μαρμαροθέτημα μὲ τετραγωνίδια καὶ τρίγωνα μαρμάρινα λευκὰ καὶ σχιστολιθικά χρωματιστὰ σὲ μαρμάρينو λευκὸ πλαίσιο. Παρατηρεῖται ὅτι πρῶτα ἔγινε ἡ ὀρθομαρμάρωση τῆς κολυμβήθρας καὶ μετὰ ὑψώθηκε τὸ διάχωρο 30 καὶ ἔγινε καὶ ἡ ἐπένδυση τοῦ στυλοβάτη. Πάνω στὸ ὑπερυψωμένο διάχωρο παρέμενε κατὰ τὴν ἱερο-

τελεστία τοῦ βαπτίσματος ὁ ἐπίσκοπος. Σημειώνεται ὅτι οἱ πλευρὲς τῆς ὀκτάγωνης κολυμβήθρας δὲν εἶναι ἰσόμετρες.

Στὴ βάση τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς ἀνοίγεται ἡ ὁπὴ τοῦ ἀγωγοῦ ἀποχέτευσης τοῦ νεροῦ τῆς κολυμβήθρας (Αγ - 1). Στὸ τμήμα του ποῦ ἀντιστοιχεῖ στὸ τοίχωμα τῆς κολυμβήθρας εἶναι πῆλινος· μετὰ γίνεται κτιστὸς μὲ πλίνθους καὶ ἰσχυρὸ κουρασάνι καὶ διαπερνᾷ τὸν κυκλικὸ στυλοβάτη (εἰκ. 1 καὶ πίν. 111β).

Τὸ πέρασμα τῶν νεοφωτιστῶν ἀπὸ τὸν ἐξώτερο ἢ αὐλαιο οἶκο στὸ φωτιστήριον γινόταν ἀπὸ τὴ θύρα ποῦ ἀνοίγεται στὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ τετραγώνου. Μιὰ μονόλιθη πλάκα, μήκους 2.20 μ. καὶ πλάτους 0.92 μ. ἀπὸ πράσινο θεσσαλικὸ μάρμαρο ἔχει τοποθετηθεῖ ἐκεῖ, ἀσφαλῶς, γιὰ νὰ τονίσει τὴ σημασία αὐτῆς τῆς εἰσόδου. Ὅλες οἱ ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ φωτιστηρίου, τοῦ αὐλείου οἴκου, τοῦ κυκλικοῦ στυλοβάτη καὶ τῆς κολυμβήθρας ἔφεραν ὀρθομαρμάρωση. Οἱ πλάκες κατὰ τὸ πλεῖστον ἦταν ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, σὲ μερικὰ ὅμως σημεία, ὅπως στὴν ὀκτάγωνη κολυμβήθρα ἔχει γίνῃ χρήση καὶ σχιστολίθου σὲ ἀποχρώσεις τοῦ γκριζοῦ καὶ τοῦ κόκκινου. Τὸ πάχος τῶν πλακῶν εἶναι 0.02 - 0.04 μ. καὶ τὸ μήκος τους 0.40 - 0.45 μ. Ἦταν ἐδρασμένοι σὲ ἰσχυρὸ κουρασάνι πάχους ὡς 0.09 μ. καὶ συγκρατοῦνταν μὲ ζεύξεις ἀπλῆς ἢ ὀδοντωτές, τοποθετημένες σὲ ὀριζόντιες σειρὲς (πίν. 110, 111β, 112α).

Ὁ αὐλεις οἶκος ἦταν στρωμένος μὲ μαρμαρίνες πλάκες, πλάτους 0.58 μ., 0.63 μ., 0.93 μ. κλπ. καὶ μήκους 1.56 μ., 1.81 μ., 2.14 μ. κλπ. (εἰκ. 1 καὶ πίν. 112β).

Τὸ πάτωμα τοῦ φωτιστηρίου εἶναι στρωμένο σ' ὅλη του τὴν ἔκταση μὲ μικρὰ πλακίδια-μαρμαροτετρήματα πάνω σὲ ἰσχυρὸ ὑπόστρωμα κουρασανιοῦ. Τὸ ὕλικὸ ποῦ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν ἐργασία αὐτὴ εἶναι: μάρμαρο διαφόρου συστάσεως, ψιλόκοκκο, χονδρόκοκκο, μὲ ἢ χωρὶς κρυστάλλους ἀπὸ τὰ θεσσαλικά λατομεῖα Χασάμπαλη καὶ ἀπὸ ἄλλα, κροκιάτης πράσινος καὶ σχιστόλιθος. Μεγάλῃ εἶναι ἡ κλίμακα τῶν χρωμάτων τοῦ ὕλικου αὐτοῦ: λευκὸ, γκριζο, πρασινόλευκο, βυσσινί, λευκὸ μὲ γκριζες, κίτρινες ἢ κυανὲς φλεβώσεις, πράσινο μὲ σκούρες πράσινες καὶ κυανὲς φλεβώσεις, κόκκινο, κίτρινο μὲ καφετιὰ ἢ ροδόχρωμα στίγματα, κεραμιδί, πορφυρὸ κ.ἄ.

Μὲ ταινίες ἀπὸ μάρμαρο τὸ πάτωμα διαιρεῖται σὲ 36 διάχωρα. Σὲ

κάθε διάχωρο τὰ πλακίδια ἔχουν διαφορετικὸ σχῆμα ἀλλὰ καὶ ἔχουν τοποθετηθεῖ σὲ διαφορετικὲς συνθέσεις. Τὰ συνηθέστερα σχήματα εἶναι: τετράγωνα, τρίγωνα, ἑξάγωνα, ὀκτάγωνα, παραλληλόγραμμα, ρόμβοι, ἀλληλοτενόμενοι κύκλοι κ.ἄ. Τὸ πάτωμα ἔχει βέβαια ὑποστεῖ φθορὲς ἀλλὰ στὴ μεγαλύτερή του ἔκταση διατηρεῖται καλὰ. Ἐτσι ἐπιχειρήθηκε μὲ ἀρκετὴ προσέγγιση στὸ πραγματικόν, ἢ σχεδιαστικὴ καὶ χρωματικὴ ἀποκατάστασή του (παρένθ. πίν. Δ', πίν. 113α).

Διαπιστώθηκαν ἐργασίες συντήρησης καὶ συμπλήρωσης, σὲ μικρὰ κλίμακα, τμημάτων τῶν μαρμαροθετημάτων, ποὺ ἔγιναν ἐνὸσω ἀκόμη τὸ βαπτιστήριον ἦταν σὲ λειτουργία. Ἀπὸ στρώμα πάχους 0.14 - 0.15 μ. ποὺ βρέθηκε πάνω στὸ πάτωμα μὲ ἔντονα κατάλοιπα πυρκαγιᾶς, συναγεται, ὅτι ἡ φωτιά ἦταν αἰτία τῆς καταστροφῆς τοῦ βαπτιστηρίου. Ἀπὸ τίς θέσεις στὶς ὁποῖες εἶχαν πέσει τὰ οἰκοδομικὰ ὕλικά καὶ τὰ μαρμάρινα μέλη συμπεραίνεται ὅτι ἡ κατάρρευση τοῦ κτηρίου ἔγινε ἀπὸ τὰ βόρεια πρὸς τὰ νότια.

Σπαράγματα ἐπιχρισμάτων μὲ ἴχνη χρωμάτων εἶναι μαρτυρία ὅτι τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ φωτιστηρίου εἶχε ἑγχρωμο διάκοσμο.

Μιὰ κολοβὴ ἐπιγραφή σὲ 4 στίχους στὸ κατώφλι τῆς δυτικῆς πυλίδας τοῦ κυκλικοῦ στυλοβάτη, ἀπὸ τὴν ὁποία γινόταν ἡ εἴσοδος τῶν νεοφωτίστων στὸ χώρο τῆς κολυμβήθρας, μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὸ ὄνομα καὶ τὸν τίτλο τοῦ τεχνίτη ποὺ κατασκεύασε τὸ πάτωμα τοῦ φωτιστηρίου ἢ τοῦ χορηγοῦ ποὺ κατέβαλε τὰ ἔξοδα γιὰ τὴν κατασκευὴ του. Ἡ ἐπιγραφή συμπληρωμένη εἶναι ἡ ἑξῆς: (εἰκ. 113β).

Π [ο] λυχρόνιος

[Θεοῦ ἢ ναοῦ Ὑπη] ρέτης ὑπὲρ

[εὐχῆς ἔσ] τρωσεν

[μετάλλ]ω

Ὁ Πολυχρόνιος ἀνῆκε στὸ ἱερατεῖο καὶ ἦταν ὑπρέτης, δηλαδὴ ὑποδιάκονος. Ὁ Ζωναρᾶς ἐρμηνεύοντας τὸν 21ο κανόνα τῆς Συνόδου τῆς Λαοδικείας τοῦ 346 γράφει, ὅτι ὁ ὑποδιάκονος εἶναι ὑπρέτης τῶν ἐπι-

σκόπων, τῶν πρεσβυτέρων καὶ τῶν διακόνων¹. Αὐτὸς ἦταν ὁ καλλιτέχνης ἢ ὁ τεχνίτης ἢ ὁ χορηγὸς τῶν χρημάτων γιὰ νὰ στρωθεῖ τὸ πάτωμα μὲ μάρμαρα ἢ μέταλλα. Εἶναι γνωστὸ ὅτι γιὰ τὴν ἐπίστρωση μὲ μαρμαρόπλακες τῶν πατωμάτων χρησιμοποιοῦνταν καὶ οἱ δύο ὅροι: μαρμάρωση καὶ μετάλλευση κι ἀκόμη στὰ κείμενα οἱ μαρμάρινες πλάκες συχνὰ χαρακτηρίζονται καὶ μὲ τὴ λέξη «μέταλλον»².

Τὸ ὄνομα Πολυχρόνιος ἀπαντᾷ σὲ γραπτὲς μαρτυρίες καὶ σὲ ἐπιγραφὲς τῆς Λυκαονίας, Παλαιστίνης, Λυδίας, Μυσίας, Συρίας, Κύπρου, Ἀττικῆς, Κορινθίας, Ἰταλίας κ.ἄ. Μὲ τὸ ὄνομα αὐτὸ εἶναι γνωστοὶ ἀξιωματοῦχοι τοῦ Κράτους, μοναχοί, διάκονοι, ἱερεῖς, ἀρχιμανδρίτες, ἡγούμενοι καὶ ἐπίσκοποι. Στὶς Φθιώτιδες Θῆβες ὁμως ἀπαντᾶται γιὰ πρώτη φορὰ.

Στὸ Συναξαριστὴ ἀναφέρεται ὁ ἱερομάρτυς Πολυχρόνιος, ἱερέας ἀπὸ τῆ Γαμφανήτιδα τῆς Μ. Ἀσίας, πὺ σφαγιάσθηκε ἀπὸ τοὺς ἀρειανοὺς τὴν ὥρα πὺ λειτουργοῦσε. Ἐορτάζει στὶς 7 Ὀκτωβρίου. Ἐπίσης ὁ ὅσιος Πολυχρόνιος, μαθητὴς τοῦ ἀγίου Ζεβινᾶ, πὺ μαζί μὲ τοὺς συνασκητὲς τοῦ Δαμιανὸ καὶ Μωϋσῆ εορτάζει στὶς 23 Φεβρουαρίου.

Ὁ Πολυχρόνιος³ τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ φωτιστηρίου μπορεῖ νὰ συσχετιστεῖ μὲ δύο ἐπισκόπους, πὺ ἔφεραν τὸ ὄνομα αὐτό. Ὁ ἓνας ἦταν ἐπίσκοπος στὸ Ἰλλυρικὸ καὶ καθαιρέθηκε ἀπὸ τὴν ἀρειανικὴ Σύνοδο τοῦ Σιρμιού ἐπὶ αὐτοκράτορος Γρατιανοῦ τὸ 378 μ.Χ. Ὁ ἄλλος ἦταν ἐπίσκοπος Μακεδονίας καὶ ἀναφέρεται ὅτι ἔλαβε ἐπιστολὴ τοῦ Πάπα Ἰν-

1. Βλ. πρόχειρα: Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης, τόμ. 14, σ. 7446, στήλη α.

2. Α. ΟΡΑΝΔΟΣ, Ἡ Εὐλόστεγος Παλαιοχριστιανικὴ Βασιλική, τόμ. Β' (Ἀθῆναι 1954) 246 καὶ 257, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

3. Γιὰ τὸ ὄνομα Πολυχρόνιος βλ. PAULY - WISSOWA, Real Encyclopädie, Stuttgart 1952, τόμ. XXI, 2, σ. 1598α. Supplementum Epigraphicum Graecum, τόμ. VI, 1932, σ. 63, 283 καὶ τόμ. XXVII, 1977, σ. 174, 204, 313, καὶ τόμ. XXVIII, 1978, σ. 372, καὶ τόμ. XXIX, 1979, σ. 94, καὶ τόμ. XXX, 1980, σ. 396. BCH LXXIII, 1949, σ. 351/2. IG II² 2089. AE 1977 (Ἀθῆναι 1979) σ. 63 64. Λεξικὸ Πάπυρος - Larousse, τόμ. 11ος, στὸ λῆμμα. Ἐλευθερουδάκη, Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια, τόμ. 10, σ. 800. Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, Μέγα Λεξικὸν τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης, τόμ. 14, σ. 7446, στήλη α, κλπ.

νοκεντίου τοῦ Α΄ ἀπὸ 13 - 12 - 414. Πιθανότερος φαίνεται ὁ συσχετισμὸς τοῦ Πολυχρονίου τῆς ἐπιγραφῆς μας μὲ τὸν πρῶτο, ὅταν λάβουμε ὑπόψιν ὅτι ἡ στρώση τοῦ πατώματος τοῦ φωτιστηρίου θὰ πρέπει νὰ ἔγινε περὶ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. Ὁ νεαρὸς τότε ὑπηρέτης-ὑποδιάκονος Πολυχρόνιος θὰ εἶχε ἐξελιχθεῖ ὡς κληρικός καὶ τὸ 378 μπορούσε νὰ ἦταν ἐπίσκοπος Ἰλλυρικοῦ, στὸ ὁποῖο ἄλλωστε ἀνήκαν διοικητικῶς καὶ οἱ Φθιώτιδες Θῆβες.

Βόρεια καὶ νότια τοῦ φωτιστηρίου βρέθηκαν τμήματα καὶ ἄλλων κατασκευῶν, οἱ ὁποῖες ὅπως φαίνεται προσκολλήθηκαν σ' αὐτὸ (εἰκ. 1). Βόρεια ἀποκαλύφθηκε τὸ νότιο τμήμα (T28, T29, T31) παραγώνου διαμερίσματος. Νότια ἓνα τετράγωνο διαμέρισμα καὶ τμήματα 2 τοίχων (T25 καὶ T26) μὲ κατεύθυνση παράλληλη πρὸς τὸ νότιο τοῖχο (T10 καὶ T16) τοῦ βαπτιστηρίου. Τὸ τετράγωνο διαμέρισμα (T10, T11, T24 καὶ T19) ἔσωτ. διαστ. 3.05×3.70 μ., εἶναι ὁ χώρος στὴ ΒΔ γωνία τοῦ ὁποίου ἔχει κτιστεῖ ἡ ἐστία (T13 καὶ T15) γιὰ τὸ ζεσταμα τοῦ νεροῦ ποὺ χρειάζοταν στὸ βάπτισμα. Ἀπὸ τὸν πῆλινο ἀγωγὸ ποὺ ἦταν στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ τοίχου T10 τὸ ζεστὸ νερὸ διοχετευόταν στὸν ἀγωγὸ Αγ2, ὁ ὁποῖος ἔβαινε κάτω ἀπὸ τὰ μαρμαροθετήματα, διαπερνοῦσε τὸν κυκλικὸ στυλοβάτη T15 καὶ ἔφθανε στὴ νότια πλευρὰ τῆς ὀκτάγωνης κολυμβήθρας (εἰκ. 1). Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ διαμέρισμα αὐτὸ τῆς ἐστίας προσκολλήθηκε ἐκ τῶν ὑστέρων στὸ νότιο τοῖχο (T10) τοῦ φωτιστηρίου, τμήμα μάλιστα τοῦ ὁποίου κατέστρεψε κατὰ τὴν κατασκευὴ του (εἰκ. 1).

Σημειώνεται τέλος, ὅτι σὲ ἀπόσταση 6.80 μ. νότια τοῦ φωτιστηρίου βρέθηκε σὲ βάθος 0.40 μ. τὸ τεῖχος τῆς ἀρχαίας πόλης, ἀπὸ ἰσχυρὴ κοινὴ τοιχοποιία μὲ πολλὴ ἀσβεστοκονία. Τὸ πλάτος τοῦ τείχους εἶναι 1.88 - 1.90 μ. Περισυλλέχτηκαν:

— 53 νομίσματα κυρίως ὑστερορρωμαϊκῆς περιόδου καὶ ἓνα αὐστριακὸ τοῦ 1930 πάνω στὸ νότιο τοῖχο (T16) τοῦ φωτιστηρίου.

Μαρμάρινη πλάκα, διαστάσεων $0.36 \times 0.30 \times 0.055$ μ., μὲ ἐγγράφατο συμπλήρωμα τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ ἀναγνωστῇ ὡς *ΑΝΔΡΕΟΥ*.

— Στενὸ θωράκιο, σωζομένου ὕψους 0.525 μ., μήκους 0.38 μ. καὶ πάχους 0.06 μ. Στὴν ὄψη του σκαλισμένος ἀνισοσκελὴς σταυρός, τὸ βάθος τοῦ ὁποίου ἔχει ἀφεθεῖ ἀπεργό, προφανῶς γιὰ νὰ γεμίσει μὲ μέταλλο ἢ κηρομαστίχη ἢ κάποιον ἄλλο ὕλικό.

— Ἐνα τραπεζοειδὲς ἐπίθημα, μήκους 0.635 μ., πλάτους 0.42 - 0.51 μ. καὶ ὕψους 0.175 μ.

— Ἐνα ἰωνικὸ κιονόκρανο.

— Μεγάλο πλῆθος ἀπὸ θραύσματα διακοσμητικῶν καὶ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ὅπως: ἐπενδύσεων, ἰωνικῶν κιονοκράνων, βάσεων, κίονων, διατρήτων θωρακίων κ.ἄ.

Παράλληλα πρὸς τὴν ἀνασκαφὴν ἔγιναν καὶ ἄλλες σχετικὲς μ' αὐτὴν ἐργασίες, ὅπως σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τῶν ἀποκαλυφθέντων κτηρίων, φωτογραφήσεις, καθαρισμός, καταγραφή καὶ τακτοποίηση τῶν εὕρημάτων, συγκόλληση ἀγγείων καὶ μαρμαρίνων μελῶν, τακτοποίηση φωτογραφικοῦ ἀρχείου κ.ἄ.

Ἐπειδὴ ἀκόμη δὲν ἔχει συντελεστεῖ ἡ ἀποκάλυψη ὅλου τοῦ συγκροτήματος τοῦ βαπτιστηρίου καὶ ἐπειδὴ ἀνάμεσα σ' αὐτὸ καὶ στὸ συγκρότημα τῶν τριῶν βασιλικῶν, ποὺ συμβατικὰ ὀνομάσαμε «τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου», μεσολαβεῖ πλατὺς κοινοτικὸς δρόμος, εἶναι κάπως δύσκολο γιὰ τὴν ὥρα νὰ καθοριστεῖ ὁ τρόπος τῆς σύνδεσής του μὲ τὴν πρώτη χρονικὰ βασιλικὴ τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., ὡς καὶ ἡ διακίνηση τῶν κατηχουμένων, τῶν νεοφωτίστων καὶ λοιπῶν μεταξὺ τῆς βασιλικῆς καὶ τοῦ βαπτιστηρίου κατὰ τὸν πρὸ καὶ μετὰ τὸ βάπτισμα χρόνον.

ΠΑΥΛΟΣ ΗΡ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

Ἡ φετινὴ ἔρευνα περιορίστηκε στὸ νὰ ἐξακριβώσει ἂν τὰ δάπεδα τῶν δωματίων τοῦ κτιρίου Α στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ κεντρικοῦ περιβόλου¹ διασχίζονταν καὶ αὐτὰ κατὰ τὸ μῆκος τους ἀπὸ λιθόκτιστα αὐλάκια ὅπως στὸ ἀντίστοιχο καὶ ὁμόλογο κτίριο Η². Οἱ τάφροι ποὺ ἀνοίχτηκαν στὶς δύο ἄκρες κάθε χώρου ἔδειξαν ὅτι ὑπῆρχαν τέτοια αὐλάκια (πίν. 114α) κατασκευασμένα σὲ ἀπόσταση 1.30 - 1.40 μ. ἀπὸ τοὺς Β τοίχους τῶν δωματίων, ὅχι ὅμως καὶ κάτω ἀπὸ τὸν κεντρικὸ ἐγκάρσιο διάδρομο³. Εἶναι χτισμένα ἀπὸ ἀρκετὰ μεγάλες πέτρες, ἔχουν πλάτος 0.30 - 0.45 μ. καὶ βάθος ἀπὸ τὸ δάπεδο 0.25 - 0.50 μ. Κατ' ἐξαίρεση, ἡ δυτικὴ ἄκρη τοῦ αὐλακιοῦ στὸ ΒΔ δωμάτιο δὲν εἶναι εὐθύγραμμη ἀλλὰ σχηματίζει ὀρθογώνιο ἀγκώνα ποὺ φέρνει τὸ τέρμα του σὲ ἀπόσταση 1.95 μ. ἀπὸ τὸ Β τοῖχο (πίν. 114β). Ἡ ρύση τους, ἀπὸ τὸ κέντρο πρὸς τὰ ἔξω, εἶναι ἀνύπαρκτη ἢ ἐντελῶς ὑποτυπώδης, φτάνοντας στὰ δυτικὰ δωμάτια τὰ 0.17 - 0.18 μ. καὶ στὰ ἀνατολικά 0.12 - 0.37 μ. σὲ συνολικὸ μῆκος 17.70 μ. Ἐπιπλέον, ἐνῶ στὸ κτίριο Η συνεχίζονται ἀπὸ χώρο σὲ χώρο μὲ γενικὴ ρύση ἀπὸ Α πρὸς Δ καὶ μὲ ἐκροὴ στὸ ἀνατολικὸ τους τέρμα, στὸ Δ περιορίζονται στὸ ἐσωτερικὸ τῶν χώρων. Μόνο στὰ δύο δυτικὰ δωμάτια προχωροῦν κάτω ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο, ὅπου ὅμως κλείνονται χαμηλὰ μὲ μικρὲς πέτρες, ποὺ τὰ ἐμπόδιζαν νὰ ἀδειάσουν ἐντελῶς. Ἔτσι βρέθηκαν ἐκεῖ ὅπου ἦταν εὐλόγο νὰ τὰ περιμένει κανεῖς, ὁ σκοπὸς τους ὅμως ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἀκαθόριστος.

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

1. ΘΡΕΨΙΑΔΗΣ, ΠΑΕ 1961, 30, εἰκ. 2.

2. ΠΑΕ 1981, 93, 1982, 105 κέ., 1983, 99 κέ.

3. ΘΡΕΨΙΑΔΗΣ ἔ. ἄ., εἰκ. 2, ΑΙ.

18. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΑΝΑΓΡΑΣ

Στὸ μεγάλο μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο τῆς Τανάγρας στὴ θέση «Δένδρο» συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὸ 1984 ἡ ἀνασκαφή, ποὺ ἀποβλέπει στὴν ὀριστικὴ ἀποκάλυψη τοῦ νεκροταφείου καὶ στὴν ἔρευνα σημαντικῶν καὶ πλούσιων ταφικῶν μνημείων.

Ἀνασκάπτεται ὁ δυτικὸς τομέας τῆς νεκρόπολης, ὁ ὁποῖος ὅμως, ὅπως ἔχει ἐπισημανθεῖ, ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἀρχαιότερο τμῆμα τοῦ νεκροταφείου, ποὺ ἐγκαινιάζεται στὴν ΥΕ Π ἢ τὸ ἀργότερο στὴν ἑναρξὴ τῆς ΥΕ ΠΙΑ1 περιόδου. Ἀρκετοὶ ἀπὸ τοὺς τάφους τοῦ τομέα αὐτοῦ συνεχίζουν νὰ χρησιμοποιοῦνται καὶ στὶς ἀκόλουθες περιόδους (ΥΕ ΠΙΑ2 καὶ ΥΕ ΠΙΒ), ἄλλοι ὅμως διανύουν τοὺς ΥΕ ΠΙΑ χρόνους καὶ δὲν χρησιμοποιοῦνται παραπέρα. Ἀποτέλεσμα τῆς περιορισμένης χρήσης καὶ λειτουργίας τους εἶναι τὸ σχετικὰ μικρὸ μέγεθος τῶν συγκεκριμένων τάφων. Εἶναι πιθανὸ ὅτι μερικοὶ ἀπὸ τοὺς τάφους αὐτοὺς ἀνήκουν σὲ οἰογένειες ποὺ ἐξέτισαν τὴν ἐπίγεια παρουσία τους καὶ περιέπεσαν σὲ ἀχρηστία, ἄλλοι ἴσως ἐγκαταλείφθηκαν ἀπὸ κατάρρευση ἢ ἀπρόσφορη διεύρυνση. Σὲ κάθε περίπτωση τὰ κτερίσματα τῶν τάφων αὐτῶν μαρτυροῦν τὴν «ἀτομικότητα» τῶν νεκρῶν μὲ τὴν ἀφθονία καὶ τὴν ποιότητα ἢ τὴν πενία καὶ τὴν πρόχειρη κατασκευὴ τους.

Κατὰ τὴ φετινὴν περίοδο ἀνασκάφηκαν δύο μεγάλοι τάφοι.

Ὁ τάφος 136 ἔχει διατηρήσει τὴν ὀροφή του, ἃν καὶ ἐλαφρῶς ἀποφλοιωμένη ἐσωτερικά. Τὸ μέτωπο τοῦ στομίου κλίνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἔξω καὶ οἱ παραστάδες ἀποκλίνουν ἀπὸ τὸν κατακόρυφο ἄξονα, μὲ διεύρυνση τῆς βάσης τους. Οἱ βραχίονες τῶν δρόμων εἶναι περίπου κατακόρυφοι ἢ συγκλίνουν ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἄνω, στοιχεῖο πρῶιμης χρονολόγησης τοῦ τάφου, ποὺ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸ κτερισματικὸ του περιεχόμενο. Τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ δρόμου διακόπτει, σὲ ἀπόσταση 0.70 μ. ἀπὸ τὸ στόμιο τοῦ τάφου, εὐρύχωρη ταφικὴ κόγχη μὲ καμαρωτὴ ἀπόληξη καὶ κατακόρυφα πλευρικὰ τοιχώματα. Ἡ κόγχη ἔδωσε δύο ὠραῖα ἀγγεῖα τῶν ΥΕ ΠΙΑ2 χρόνων, ἄβαφη ὑψίποδὴ κύλικα καὶ ἀκέ-

ραιο πεπιεσμένο ἀλάβαστρο (εἰκ. 1). Ἰσχυρὴ ξερολιθιά προστάτευε τὴν εἴσοδο τοῦ τάφου, ὃ ὁποῖος εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ μακρὸ χρονικὸ διάστημα καὶ ἦταν γεμάτος ἀπὸ σκελετικὰ λείψανα καὶ πλούσια κτερίσματα τῶν ΥἚ ΙΙΑ1 καὶ ΥἚ ΙΙΑ2 χρόνων.

Ὁ τάφος 137 δὲν διατήρησε τὴν ὀροφή του. Τὰ τοιχώματα τοῦ δρόμου του συγκλίνουν ἐλαφρὰ πρὸς τὰ μέσα καὶ ἡ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ δρόμου παρουσίασε τὴν ἴδια κόγχη, πὺ ἀποτελεῖ περίπου τυπικὸ κατασκευαστικὸ καὶ λειτουργικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς συστάδας αὐτῆς τῶν ταναγραϊκῶν τάφων, πὺ ἀπαρτίζουν τὸ πρῶιμότερο ταφικὸ σύνολο τοῦ μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου τῶν ΥἚ ΙΙΑ1 χρόνων. Στὴν ταφικὴ κόγχη

Εἰκ. 1. Ἀλάβαστρο.

Εἰκ. 2. Θήλαστρο.

ἀποκαλύφθηκαν τρία σφονδύλια στεατίτη τοῦ γνωστοῦ κολουροκωνικοῦ σχήματος, μία πυξίδα καὶ μία ψῆφος ὑαλόμαζας.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ θαλάμου τοῦ τάφου ἀποκαλύφθηκαν τρεῖς ὁμάδες σκελετικῶν λειψάνων καὶ κτερισμάτων, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ θαλάμου μαρτυρεῖ τὴν τελευταία κατάθεση μὲ τὴν ἀποκάλυψη τῶν σκελῶν τοῦ νεκροῦ σὲ συνεσταλμένη στάση.

Οἱ δύο ἄλλες ὁμάδες ἀποτελοῦν συσσωρεύσεις παλαιότερων ταφῶν καὶ κτερισμάτων, τὰ ὁποῖα περιλαμβάνουν πολυάριθμες ψῆφους ὑαλόμαζας καὶ ἡμιπολύτιμων λίθων, διαφόρων σχημάτων (ὁμάδα 3), ἐνῶ στὴν ὁμάδα 1 ἀποκαλύφθηκαν κτερίσματα πὺ ὑποδηλώνουν παιδικὴ ταφή, δηλαδὴ θήλαστρο (εἰκ. 2), εἰδῶλιο τύπου Φ, προχοῖσκη καὶ λεπτὲς ψῆφοι ὑαλόμαζας.

Οἱ δύο τάφοι ποὺ σκιαγραφήθηκαν παραπάνω ἔδωσαν ἐνδιαφέρον κτερισματικὸ ὕλικὸ τῶν πρώτων βαθμίδων χρήσεως τοῦ μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου τῆς Τανάγρας, τῶν Υ'Ε ΠΑ1 καὶ Α2 χρόνων. Τὰ σχήματα τῶν ἀγγείων καὶ ἡ διακόσμησή τους μαρτυροῦν ἀνεπτυγμένη κεραμικὴ δημιουργία, ὁμολογῇ πρὸς τὰ καλύτερα δείγματα ἀπὸ σύγχρονα μυκηναϊκὰ κέντρα.

Ἡ χρῆση ταφικῶν λαρνάκων στοὺς πρώιμους αὐτοὺς χρόνους ἦταν ἀσφαλῶς πειραματικὴ καὶ περιπτωσιακὴ, ὅπως ἔδειξαν παλαιότερες ἔρευνες στὸ νεκροταφεῖο. Τὸ πήλινο ταφικὸ σκεῦος ἐγκαινιάζεται ἀσφαλῶς στοὺς πρώιμους αὐτοὺς χρόνους, ἡ χρῆση τους ὅμως γενικεύεται καὶ ἐπεκτείνεται στὴν ἀμέσως ἐπόμενη φάση, στὴν ὁποία ἀνήκουν τὰ λαμπρὰ δείγματα τῆς ταναγραϊκῆς ταφικῆς ζωγραφικῆς, ποὺ ἔδωσαν μὲ τόση ἀφθονία τὰ δύο μυκηναϊκὰ νεκροταφεῖα τῆς περιοχῆς.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

Ἡ χρονιά τούτη ἦταν ἡ δέκατη συνεχοῦς ἀνασκαφῆς κατὰ τὴ δευτέρῃ περίοδῳ τῆς ἔρευνας τοῦ Ραμνούντος ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Χωρὶς νὰ ἔχει τὸ διάστημα τῆς δεκαετίας ἄλλη σημασία πλὴν τῆς συμβολικῆς, εἶναι ἐν τούτοις ἄρκετὰ μεγάλο καὶ ἐπιβάλλει τὴν καθολικὴ θεώρησιν τῆς ἔρευνας. Παρὰ τὸ ὅτι ἀπομένουν νὰ ἐρευνηθοῦν πολλὰ ἀκόμη στὸν Ραμνούντα εἶναι δυνατόν νὰ περιγραφεῖ σὲ γενικὲς γραμμὰς ἡ πραγματικὴ εἰκόνα τοῦ ἀρχαίου δήμου ἔστω καὶ ἂν λείπουν ἄρκετὰ στοιχεῖα.

Ἀποφασιστικῆς σημασίας ὑπῆρξε ἡ ἐκ μέρους τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καθηγητοῦ κ. Γ. Μυλωνᾶ ὑπαγωγή τῆς ἀνασκαφῆς στὸ ἀρχαιολογικὸ πρόγραμμα τῆς νοτίας Ἑλλάδος, πού ὑπεστήριξε ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας κ. Καραμανλῆς, πρὸς τὸν ὁποῖο καὶ ἀπὸ ἐδῶ ἐκφράζω τὶς εὐχαριστίες μου γιὰ τὴ βοήθειά του. Στὴ φετινὴ ἔρευνα πού περιορίστηκε στὴν ἀνασκαφὴ τῆς δεξαμενῆς τῆς κρήνης τοῦ Ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, συνεργάστηκε, ὅπως πάντα, ἡ κυρία Ἑλένη Θεοχαράκη ἡ ὁποία εἶχε καὶ τὴν εὐθύνη τῆς συνεχοῦς ἐποπτείας της. Τὸν καθαρισμὸ τῆς κεραμεικῆς καὶ τῶν μεταλλικῶν εὐρημάτων καὶ τὴ συντήρησιν καὶ ἀποκατάστασίν τους ἔκαμε ἡ δεσποινὶς Ἀναστ. Βουτσινᾶ. Ἐργοδηγοὶ ἦταν οἱ κ. Ἰωάννης Καραμῆτρος καὶ Νικόλαος Καραμαλῆς.

Η ΔΕΞΑΜΕΝΗ

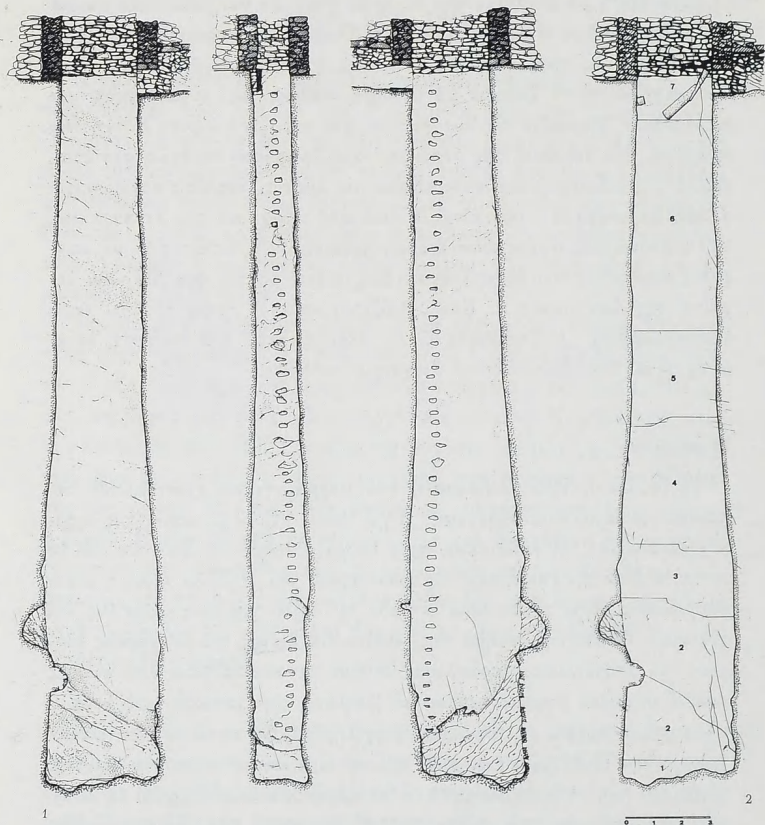
Τὸ 1982 εἶχε ἀνακαλυφθεῖ ἡ δεξαμενὴ τῆς κρήνης τοῦ Ἱεροῦ ἡ ὁποία καὶ ἐρευνηθήκε τότε μέχρι βάθους 9.30 μ. Ἡ περαιτέρω ἔρευνά της ἐμποδιζόταν ἀπὸ τὴν ἔλλειψιν ἐπαρκῶν χρηματικῶν μέσων (ΠΑΕ 1982, 131 - 135 πίν. 88 - 91). Μὲ τὶς πιστώσεις τοῦ ἀρχαιολογικοῦ προγράμματος νοτίας Ἑλλάδος τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας ἔγινε δυνατὴ ἡ πρόσληψιν εἰδικευμένων ἐρ-

γατῶν καὶ τεχνιτῶν οἱ ὅποιοι δέχτηκαν νὰ ἐργαστοῦν στὸ δυσάρεστο περιβάλλον τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς. Ἐπὶ 100 ἀκριβῶς ἡμέρες ποὺ διήρκεσε ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ τῆς, ἀπὸ 21 - 5 - 84 ἕως 20 - 10 - 84, ἡ ἔρευνα γινόταν σὲ χώρῳ 2 × 3.5 μ. περίπου, μὲ τὸ φῶς τοῦ ἡλεκτρικοῦ καὶ ὑγρασία 100°, μὲ συνθήκες ποὺ συνεχῶς γίνονταν δυσχερέστερες καὶ μὲ τὸν πιθανὸν κίνδυνο πτώσεως βράχων ἢ βλάβης τοῦ χειροκινήτου μαγκα-νιοῦ. Θεωρῶ ὡς προνόμιο τῆς ἀνασκαφῆς τὸ ὅτι ὅσοι ἐργάστηκαν στὴν ἀνασκαφὴ αὐτὴ τὸ ἔκαμαν μὲ αἴσθηση καθήκοντος, εὐχαρίστηση καὶ ἐνδιαφέρον. Ἐκφράζω τὶς εὐχαριστίες μου πρὸς τὴν κυρία Ἑλένη Θεοχαράκη, ποὺ διηύθυνε τὴν ἀνασκαφὴ καὶ βρισκόταν συνεχῶς στὸ ἐσω-τερικὸ τῆς δεξαμενῆς καὶ στῆς ὁποίας τὶς ἄμεσες, ἀκριβεῖς καὶ ἐξονυχιστικὲς παρατηρήσεις ὀφείλεται ἡ διάσωση στοιχείων ποὺ λείπουν ἀπὸ τὶς δημοσιεύσεις ἀνασκαφῶν ὁμοίων δεξαμενῶν ἐξαιτίας τῆς μὴ συν-εχοῦς παρουσίας τοῦ ἀρχαιολόγου. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὸν Αἰγιναῖο τε-χνίτη τῆς ἀνασκαφῆς κ. Κων. Λαζάρου καὶ τὸν βοηθό του κ. Ἀντ. Παπαγεωργίου. Ὁ ζωγράφος κ. Ἰ. Γιαρμενίτης ἀποτύπωσε τὴ δεξα-μενὴ κάτω ἀπὸ ἰδιότυπες καὶ δυσχερεῖς συνθήκες.

Περιγραφή

Ἡ δεξαμενὴ εἶναι λαξευμένη στὸ μαρμαρυγιακὸ σχιστολιθικὸ πέ-τρωμα τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως. Ἔχει βάθος 25.13 μ. κάτω τῆς ἀρχι-κῆς ἐπιφανείας τοῦ κεκλιμένου πρὸς Βορρὰ ἐδάφους τοῦ ἱεροῦ καὶ 28.18 μ. κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς εὐθυνηθρίας τοῦ μεγάλου ναοῦ, ἡ ὁποία θεωρητικῶς εἶναι τὸ σταθερὸ ἐπίπεδο τοῦ ἱεροῦ γιὰ τοὺς ἀρχαίους καὶ γιὰ μᾶς. Τὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς, ἐκεῖνο ποὺ ἐξεῖχε τοῦ βραχώδους ἐδά-φους, τὸ ἀποτελοῦσε τετράπλευρο κτίσμα κατασκευασμένο ἀπὸ ντόπιες τραπεζιόσχημες μαρμαρόπετρες μὲ βύσματα στὰ μεταξὺ τους κενὰ ἢ πλακοειδεῖς πέτρες μὲ τὶς ὁποῖες συμπληρώνονται κατὰ τὸ ὕψος μικρό-τεροι λίθοι. Τὸ τετράπλευρο αὐτὸ κτίσμα εἶχε καταστραφεῖ στὸ ἀνώτερο μέρος του ἤδη στὴν ἀρχαιότητα, ὅταν ἀχρήστευσαν οἱ ἀρχαῖοι τὴ δεξα-μενὴ καὶ ἀπέριψαν τοὺς λίθους τῆς στὸ ἐσωτερικὸ τῆς. Κάποια βλάβη, τὸ μέγεθος τῆς ὁποίας δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὀριστεῖ, ἔγινε καὶ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Στάη. Μετὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς μελέτης τῆς δεξαμε-

νῆς τὸ τετράπλευρο κτίσμα θὰ ἀναστηλωθεῖ μέχρι τοῦ ἐπιπέδου τῆς εὐθυνητῆρας τοῦ μεγάλου ναοῦ καὶ τὸ στόμιο θὰ καλυφθεῖ μὲ κάλυμμα ὥστε τὸ μνημεῖο νὰ εἶναι προσιτὸ ὅσάκις χρειάζεται νὰ τὸ ἐπισκεφθεῖ κανεὶς.

Εἰχ. 1. Ἡ δεξαμενὴ τῆς κρήνης τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως. Βόρεια, ἀν. καὶ νότια ὄψη.

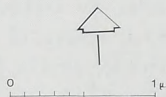
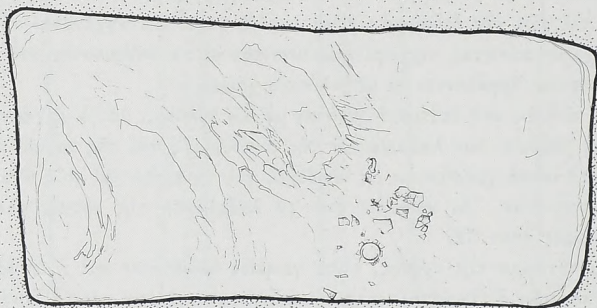
Εἰχ. 2. Τὰ στρώματα τῆς ἐπίκωψης τῆς δεξαμενῆς, ὅπως προβάλλονται στὴ βόρεια ὄψη τοῦ ἐσωτερικοῦ της (σχ. Ἱ. Γιαρμενίτη).

Ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ σχέδιο τῆς δεξαμενῆς (εἰκ. 1) οἱ πλευρές της δὲν εἶναι κάθετες καὶ οἱ διαστάσεις της ποικίλλουν αὐξανόμενες ὅσο αὐξάνεται καὶ τὸ βάθος της. Κοντὰ στὸν πυθμένα παρατηρεῖται μείωσι πάλι, μικρὴ ὅμως, τῶν διαστάσεων τῶν πλευρῶν. Ἡ ἀνωμαλία στὴ μορφή τῶν πλευρῶν ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ ὅτι οἱ τεχνίτες ποὺ τὴ λάξευαν ἦταν ἐμπειρικοὶ καὶ μεταχειρίστηκαν στὴν ἐργασία τους ὡς μόνο βοηθητικὸ ὄργανο τὸ νῆμα τῆς στάθμης, τὸ ὁποῖο τοὺς ἐπέτρεπε νὰ διατηροῦν μὲ ἀκρίβεια τὴν ἀπόστασι ποὺ ἤθελαν ἀπὸ τὶς τέσσερις σταθερὲς κατακορύφους τῶν γωνιῶν. Ἡ αὐξηση, βαθμηδόν, τῶν διαστάσεων τῶν πλευρῶν τῆς δεξαμενῆς εἶναι φυσικὴ γιατί ἐπιτυγχάνεται αὐξηση τῆς χωρητικότητάς της καὶ εὐκολύνονται οἱ κατασκευαστὲς στὸ ἔργο τους ἐπειδὴ ἐργάζονται σὲ μεγαλύτερο χώρο.

Ἡ κάθοδος στὴ δεξαμενὴ γινόταν μὲ δύο τρόπους: μὲ τὸ μαγκάνι καὶ μὲ τὴ βοήθεια τῶν λαξευμάτων τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς νότιας πλευρᾶς, τὰ ὁποῖα χρησίμευαν ὡς ὑποδοχὲς γιὰ τὰ πόδια καὶ τοὺς ἀγκῶνες τῶν τεχνιτῶν. Ἄν κρίνουμε ἀπὸ τὰ λαξεύματα τῆς νότιας πλευρᾶς συνολικῶς ἦταν 52.

Τὸ πέτρωμα τῆς κρήνης, εἶναι γενικῶς ὁμοιογενὲς καὶ ἡ ἐπιφάνεια τῶν παρειῶν διατηρεῖται καλὰ, διακρίνονται μάλιστα καὶ τὰ ἴχνη τῶν λιθουργικῶν ἐργαλείων. Κατὰ διαστήματα παρουσιάζει μικρὲς σχισμὲς οἱ ὁποῖες δὲν ἐκτείνονται στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ βράχου. Σὲ βάθος ὅμως 25.60 μ. ὑπῆρχε, μὲ κατεύθυνση λοξή πρὸς τὰ κάτω, ἀπὸ Δυσμῶν πρὸς Ἀνατολάς, μεγάλο ρῆγμα στὰ τοιχώματα τῆς δεξαμενῆς. Τὸ ρῆγμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς κρίθηκε ἀναγκαῖο νὰ ὑποστηλωθεῖ κατὰ τὴ διάρκειά τῆς ἀνασκαφῆς γιατί εὐθὺς ὡς ἀποκαλύφθηκε ἄρχισαν νὰ πέφτουν ἀπὸ αὐτὸ πέτρες καὶ μάζες λάσπης. Ἀντιστήριξις ἐγένεε καὶ στὰ ρήγματα τῆς νότιας καὶ τῆς βόρειας πλευρᾶς, τὰ ὁποῖα θεωρήθηκε ἐξ ἀρχῆς ὅτι δημιουργοῦσαν κινδύνους, ὑπόθεσις ἡ ὁποία ἐπιβεβαιώθηκε ὅταν μετὰ τὴ λήξι τῆς ἀνασκαφῆς ἀφαιρέθηκαν τὰ στηρίγματα καὶ ἄρχισαν νὰ κρημνίζονται στὴ δεξαμενὴ πέτρες καὶ μάζες λάσπης. Τὸ μεγάλο αὐτὸ καὶ διαρκῶς, ὅπως φαίνεται, αὐξανόμενο ρῆγμα ἦταν ἡ αἰτία τῆς ἐγκατάλειψης ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους, σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα, τῆς δεξαμενῆς. Ἀπὸ αὐτὸ χανόταν τὸ νερὸ κι ἔτσι ἓνα ἔργο ποὺ στοίχιζε πολλὰ χρήματα καὶ κόπο καὶ τὸ ὁποῖο ἦταν ἀπαραίτητο στὸ ἱερό, ἀχρηστεύθηκε.

Ἡ ἔρευνα τοῦ ἀνώτερου μέρους τῆς ἐπίχωσης τῆς δεξαμενῆς ἔχει ἤδη περιγραφεῖ στὰ ΠΑΕ τοῦ 1982. Στὴν ἔκθεση τούτη θὰ περιγραφεῖ ἡ ἀνασκαφὴ ὁλόκληρης τῆς ἐπίχωσης, ἡ ἀρχὴ ὅμως θὰ γίνεи ἀπὸ τὸν πυθμένα καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια. Τὰ βάθη ὑπολογίζονται ἀπὸ τὸ σημεῖο 0 πὺν τέθηκε στὸ ὑψηλότερο σωζόμενο σημεῖο τοῦ τοίχου τοῦ ἀνώτερου μέρους τῆς, κατὰ τὴν ἑναρξὴ τῆς ἀνασκαφῆς, τὸ 1982 (εἰκ. 2).

Εἰκ. 3. Κάτοψη τοῦ πυθμένος τῆς δεξαμενῆς μὲ τὰ σκορπισμένα θραύσματα τοῦ ἀμφορέα ἀρ. 620 (σχ. Ἰ. Γιαρμενίτη).

Σ τ ρ ῶ μ α 1 : 27.268 μ. - 26.30 μ. Ὁ πυθμένας τῆς δεξαμενῆς δὲν εἶναι ἐπίπεδος ἀλλὰ παρουσιάζει ἀνώμαλη κλίση ἀπὸ Α πρὸς Δ καὶ δημιουργεῖ στὸ δυτικὸ μέρος κοιλότητα στὸ κατώτερο σημεῖο τῆς ὁποίας τὸ ὀλικὸ βάθος φθάνει τὰ 27.268 μ.

Στὴ γωνία περίπου τοῦ ΝΑ τετάρτου τοῦ πυθμένα βρέθηκε σὲ κομμάτια ἐπάνω στὸν βράχο, χωρὶς νὰ μεσολαβεῖ ἐπίχωση ἢ ἱλὺς ὁ ὑδροφόρος ἀμφορεὺς ἀρ. 620 (εἰκ. 2 πίν. 115α), τοῦ ὁποίου ὁ χρόνος κατασκευῆς

ἀποτελεῖ καὶ τὴν ἔνδειξη ἑναρξῆς χρήσης τῆς δεξαμενῆς. Τὰ θαύσματα τοῦ ἀγγείου εἶχαν σκορπιστεῖ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴ βάση του, μέχρι 0.70 μ., καὶ τὰ περισσότερα βρίσκονταν στὸ βόρειο μέρος (εἰκ. 3). Ἡ πιθανότερη αἰτία τῆς συντριβῆς τοῦ ἀμφορέα εἶναι πῶς ὁ κάτοχός του προσπάθησε νὰ ἀντλήσει νερὸ μὲ αὐτὸν ἀλλὰ ἡ δεξαμενὴ ἦταν ἄδεια, τοῦτο δὲν ἔγινε ἀντιληπτό, καὶ τὸ ἀγγεῖο χτύπησε στὸ βράχο.

Σ τ ρ ῶ μ α 2 : 26.30 μ. - 20.50 μ. Τὸ πάνω ἀπὸ τὸν πυθμένα στρώμα ἕως τὸ βάθος τῶν 20.50 μ. εἶχε τὴ μορφή σὲ τομὴ δύο τριγώνων. Τὸ δυτικὸ τρίγωνο τὸ ἀποτελοῦσαν πέτρες, ἄμμος, θαύσματα σχιστολίθου καὶ χῶμα καὶ ἦταν ἐξαιρετικὰ σφιχτὰ καὶ σκληρά, ἀπὸ τὴν πίεση τοῦ ἐπὶ αἰῶνες ὑπερκειμένου μεγάλου βάρους. Στὴν ἀρχὴ ἔδωσε τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ κεκλιμένη ἐπιφάνειά του ἀποτελοῦσε τὸν πυθμένα τῆς δεξαμενῆς. Ἡ ἀνασκαφὴ του ἦταν δύσκολη ἐξαιτίας τῆς συσσωμάτωσης τῶν στοιχείων ποὺ τὸ ἀποτελοῦσαν. Τὸ στρώμα αὐτὸ δὲν εἶχε σχηματισθεῖ ὁμαλὰ κατὰ τὴ χρήση τῆς δεξαμενῆς ἀλλὰ ἀποτελοῦσε, ὅπως θὰ λεχθεῖ παρακάτω, σκόπιμη ἐπίχωσή της γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τῆς διαρροῆς τοῦ νεροῦ. Μέσα στὸ τριγωνικὸ αὐτὸ στρώμα δὲν βρέθηκαν ἀρχαῖα. Ἀντίθετα τὸ ἀνατολικὸ συμπληρωματικὸ τρίγωνο τῆς ἐπίχωσης τὸ ἀποτελοῦσε στρώμα χρήσης τῆς δεξαμενῆς, ἄμμος κατὰ τὸ δυτικὸ μέρος καὶ λάσπη κατὰ τὸ ἀνατολικό. Μέσα σ' αὐτὸ βρέθηκαν ἀρκετὰ ἀρχαῖα, σημαντικὰ γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ μνημείου καὶ θαύσματα λακωνικῶν καὶ κορινθιακῶν κεραμίδων.

Σ τ ρ ῶ μ α 3 : 20.50 μ. - 18.90 μ. Τὰ ὑλικά ποὺ ἀποτελοῦν τὸ στρώμα δὲν χωρίζονται ὀριζοντίως ἀλλὰ εἰσχωροῦν τὸ ἓνα μέσα στὸ ἄλλο καὶ τοῦτο δείχνει πῶς ἡ ἐπίχωση τῆς κρήνης γινόταν ἐνῶ αὐτὴ γέμιζε ἐν μέρει μὲ νερό. Στὸ κατώτερο μέρος τὸ στρώμα ἀποτελεῖται ἀπὸ λατύπη σχιστολίθου μὲ λίγη ἄμμο μόνο σ' ἓνα σημεῖο. Πάνω ἀπὸ αὐτὸ ὑπῆρχε ἄμμος χονδρὴ καὶ λεπτὴ ἡ ὁποία εἰσχωρεῖ στὴ λατύπη.

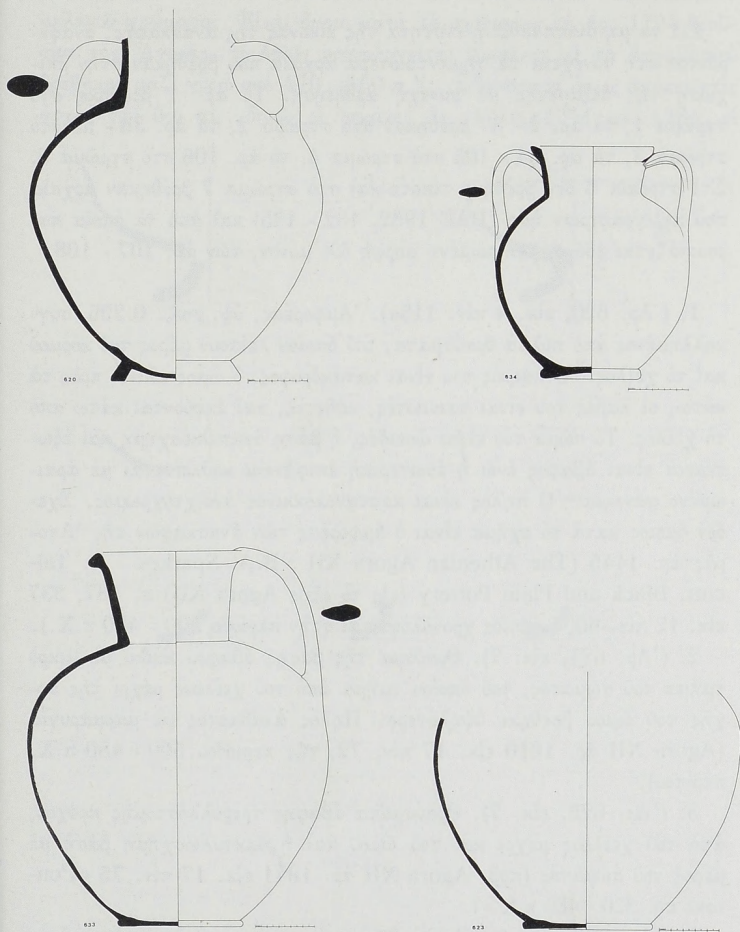
Σ τ ρ ῶ μ α 4 : 18.90 μ. - 14.30 μ. Στὸ στρώμα αὐτὸ ἐξαφανίζεται ὁ μαρμαρυγιακὸς σχιστόλιθος καὶ ἐμφανίζεται σὲ ἀφθονία ἡ λατύπη μαρμάρου στὸ ἀνώτερο μέρος του (ὡς τὸ βάθος τῶν 16.30 μ.), ἀνάμεσα στὴν ὁποία ὑπάρχει ἄμμος, λίγα θαύσματα πώρου, λίγο χῶμα μὲ ἀμμώδη ὑφή. Δεύτερο κύριο στοιχεῖο εἶναι ἡ καθαρὴ ἄμμος σὲ παχὺ

στρώμα μέσα στὴν ὁποία ὑπάρχει λατύπη μαρμάρου. Τὸ στρώμα τελειώνει μὲ καθαρὴ σχεδὸν λατύπη μαρμάρου. Ἐκτὸς τῶν πολλῶν καὶ σημαντικῶν ἀρχαίων ποὺ βρέθηκαν στὸ στρώμα τοῦτο ἄφθονα ἦταν τὰ θραύσματα λακωνικῶν καὶ κορινθιακῶν κεραμίδων.

Σ τ ρ ῶ μ α 5 : 14.30 μ. - 11.30 μ. Καὶ στὸ στρώμα αὐτὸ ὑπάρχουν μεγαλύτερα ἢ μικρότερα κομμάτια μαρμαρυγιακοῦ σχιστολίθου. Βρέθηκαν ὅμως ἀκόμη ἀργοὶ λίθοι, μικροὶ λιθοπλινθοὶ οἱ ὁποῖοι πιθανῶς προέρχονται ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ ἀνώτατου μέρους τῆς δεξαμενῆς, κομμάτια πουριῶν τὰ ὁποῖα προέρχονται ἐπίσης ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους διαλυμένους ἤδη στὴν ἀρχαιότητα ναοὺς τοῦ ἱεροῦ καὶ πολλὰ θραύσματα καὶ λατύπη μαρμάρου ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ ναοῦ. Πολλὰ ἀπὸ τὰ κομμάτια τοῦ μαρμάρου ἔχουν πλήρως κατεργασμένες κάποιες ἐπιφάνειες καὶ τοῦτο δείχνει ὅτι ἀποσπάστηκαν ἀπὸ μεγάλα ἐργασμένα μέλη τοῦ ναοῦ κατὰ τὴν τελικὴ κατεργασία τους. Τὸ στρώμα τοῦτο στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ἔφθανε ὡς τὸ βάθος τῶν 14.20 μ. καὶ στὴ δυτικὴ ὡς τὸ βάθος τῶν 14.50 μ. Κύρια εὐρήματα εἶναι θραύσματα λακωνικῶν καὶ κορινθιακῶν κεραμίδων.

Σ τ ρ ῶ μ α 6 : 11.30 μ. - 3.70 μ. Τὸ στρώμα αὐτὸ τὸ ὁποῖο εἶχε ἀνασκαφῆ τὸ 1982 ὡς τὸ βάθος τῶν 9.30 μ. ἀποτελεῖται κυρίως ἀπὸ θραύσματα μεγαλύτερα ἢ μικρότερα μαρμαρυγιακοῦ σχιστολίθου μέσα στὸ ὁποῖο ὑπάρχει χῶμα ἀπὸ τὸ ἴδιο πέτρωμα, πέτρες, καὶ στὸ στρώμα 8.90 μ. - 6.90 μ., χῶμα συσσωρευμένο στὴ ΝΑ γωνία τῆς δεξαμενῆς. Κύριο εὖρημα εἶναι θραύσματα λακωνικῶν κεραμίδων. Ἀπὸ κορινθιακὲς κεραμίδες βρέθηκαν τέσσερα ἀσήμαντα θραύσματα.

Σ τ ρ ῶ μ α 7 : 3.70 μ. - 0 μ. (στὰ ΠΑΕ 1982 σ. 132 καὶ 133 τὸ ἀναγραφόμενο βάθος 2.70 μ. νὰ διορθωθεῖ σὲ 3.70 μ.). Στρώμα ἐρευνημένο ἀπὸ τὸν Στάη, μέσα στὸ ὁποῖο βρέθηκαν ὁ μονόλιθος ἀρράβδωτος κίονας τοῦ προστάου τῆς κρήνης καὶ δύο βάσεις τῶν κιόνων, θραύσματα κεραμίδων, κομμάτια ἀπὸ μέλη τοῦ μεγάλου ναοῦ, ὄστρακα μεταγενέστερων ἀγγείων καὶ κομμάτια γυάλινων ἀγγείων. Στὴν ἐπίχωση αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ βασιστεῖ καμιὰ στρωματογραφικὴ παρατήρηση οὔτε νὰ στηριχθεῖ κάποιο χρονολογικὸ συμπέρασμα, γιατί δὲν γνωρίζω ἂν ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ ἀρχικά χώματά της, ἔστω καὶ ταραγμένα.

Εἰκ. 4. Ἀγγεῖα ἀπὸ τῆ χρήσης τῆς δεξαμενῆς τῆς κρήνης (σχ. Κ. Ἡλιάκη).

Τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς

Γιὰ νὰ μὴ διασπασθεῖ ἡ ἐνότητα τῆς εἰκόνας τῆς ἀνασκαφῆς, ἀναφέρονται στὴ συνέχεια τὰ σημαντικότερα ἀρχαῖα ποὺ βρέθηκαν στὴν ἐπίχωση τῆς δεξαμενῆς μὲ συνεχὴ ἀρίθμηση. Τὸ ἀρ. 1 βρέθηκε στὸ στρώμα 1, τὰ ἀρ. 2 - 37 βρέθηκαν στὸ στρώμα 2, τὰ ἀρ. 38 - 53 στὸ στρώμα 3, τὰ ἀρ. 54 - 105 στὸ στρώμα 4, τὸ ἀρ. 106 στὸ στρώμα 5. Στὸ στρώμα 6 δὲν βρέθηκε τίποτε καὶ στὸ στρώμα 7 βρέθηκαν ἀρχαῖα ποὺ περιγράφηκαν ἥδη (ΠΑΕ 1982, 132 - 135) καὶ ἀπὸ τὰ ὁποῖα παρoυσιάζεται ἐδῶ ἡ βελτιωμένη μορφή δύο μόνον, τῶν ἀρ. 107 - 108.

1. (Ἀρ. 620, εἰκ. 4 πίν. 115α). Ἀμφορέας, ὕψ. σωζ. 0.295, συγkολλημένος ἀπὸ πολλὰ θραύσματα, τοῦ ὁποῖου λείπουν μέρος τοῦ κορμοῦ καὶ τὸ χεῖλος. Ὁ λαιμός του εἶναι κατακόρυφος, ὁ ὦμος κλίνει πρὸς τὰ κάτω, οἱ λαβές του εἶναι ταινιωτές, κάθετες, καὶ ἐκφύονται κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Τὸ σῶμα του εἶναι ὡσειδές, ἡ βάση δακτυλιόσχημη καὶ ἐξωτερικὰ εἶναι ἄβαφος ἐνῶ ἡ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια καλύπτεται μὲ ἀραιωμένο γάνωμα. Ὁ πηλὸς εἶναι καστανοκόκκινος ἀνοιχτόχρωμος. Σχεδὸν ὅμοιος κατὰ τὸ σχῆμα εἶναι ὁ ἀμφορέας τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀγορᾶς ἀρ. 1445 (The Athenian Agora XII : B.A. Sparkes - L. Talcott, Black and Plain Pottery (εἰς τὸ ἐξῆς Agora XII) σ. 187, 337 εἰκ. 12 πίν. 60, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται στὴν περίοδο 500 - 480 π.Χ.).

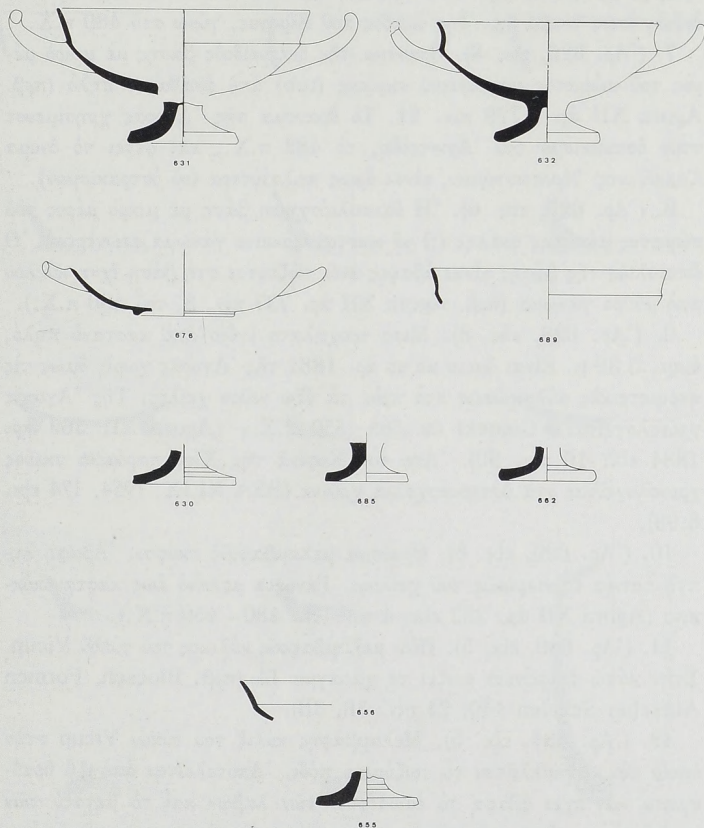
2. (Ἀρ. 621, εἰκ. 7). Θραῦσμα τῆς βάσης ἄβαφου κάδου μὲ μικρὸ τμήμα τοῦ σώματος, τοῦ ὁποῖου τμήμα ἀπὸ τοῦ χείλους μέχρι τῆς ἀρχῆς τοῦ ὦμου βρέθηκε ὑψηλότερα. Πηλὸς ἀκάθαρτος μὲ μαρμαρυγία (Agora XII ἀρ. 1610 εἰκ. 17 πίν. 72, τῆς περιόδου 500 - 480 π.Χ. περίπου).

3. (Ἀρ. 622, εἰκ. 7). Θραύσματα ἄβαφης τριφυλλόστομης πρόχου, ἀπὸ τοῦ χείλους μέχρι καὶ τοῦ ὦμου καὶ ἡ δακτυλιόσχημη βάση μὲ μέρος τοῦ σώματος (πρβ. Agora XII ἀρ. 1641 εἰκ. 17 πίν. 75 «Context ca. 520 - 480 π.Χ.»).

4. (Ἀρ. 623, εἰκ. 4). Πολλὰ θραύσματα πρόχου τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὸ ἀπὸ τοῦ ὦμου μέχρι τῆς δυσκοειδοῦς βάσης τμήμα (πρβ. Agora XII ἀρ. 1613 εἰκ. 14 πίν. 73 «Context ca. 460 - 440 π.Χ.»).

5. (Ἀρ. 624, εἰκ. 7). Θραῦσμα δακτυλιοειδοῦς βάσης λεκάνης μὲ

μικρὸ τμήμα τοῦ σώματος, ἐξωτερικὰ ἄβαφο, ἐσωτερικὰ σώζει λείψανα μελανοῦ χρώματος. Εἶναι ὅμοιο κατὰ τὸ σχῆμά μὲ τὸ ἀρ. 1794 θραῦσμα τῆς Ἀγορᾶς, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται σύμφωνα μὲ τὰ ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν μαζί γύρω στὸ 470 - 460 π.Χ., πιθανότατα ὅμως ἀνήκει στὶς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ., ὅπως οἱ λεκάνες ἀρ. 1770, 1771 καὶ 1784, οἱ

Εἰκ. 5. Τομές ἀγγείων καὶ θραυσμάτων ἀγγείων ἀπὸ τῆ δεξαμενῆ τῆς κρήνης
(σχ. Ἀν. Βουτσινᾶ).

ὁποῖες χρονολογοῦνται πρὸ τοῦ 482 π.Χ. (Agora XII σ. 362 καὶ πίν. 21 ἀρ. 1794).

6. (Ἀρ. 625, εἰκ. 6). Μελανομόρφου ληκύθου τμήμα τοῦ κορμοῦ με παράσταση τεθρίππου πρὸς δεξιὰ με ἡνίοχο, γυναῖκα πιθανῶς, ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ σωζόμενο λευκὸ ἄκρο πόδι. Πίσω ἀπὸ τὸ τέθριππο ἄντρας με γλαμῦδα, κορινθιακὸ κράνος, δόρυ καὶ ἀσπίδα κινεῖται πρὸς τὰ δεξιὰ, ἴσως ἀποβάτης. Τῆς ὁμάδος τοῦ Αἰμονος, γύρω στὸ 480 π.Χ.

7. (Ἀρ. 626, εἰκ. 8). Θραῦσμα τῆς δυσκοειδοῦς βάσης με μικρὸ μέρος τοῦ σώματος μαγειρικοῦ σκεύους (tub) ἀπὸ ἀκάθαρτο πηλὸ (πρβ. Agora XII ἀρ. 1779 πίν. 21. Τὸ θραῦσμα τῆς Ἀγορᾶς χρησίμευσε στὸν ὀστρακισμό τοῦ Ἀριστείδη, τὸ 482 π.Χ., καὶ φέρει τὸ ὄνομα *Καλλίξενος Ἀριστωνύμου*, εἶναι ὅμως παλαιότερο τοῦ ὀστρακισμοῦ).

8. (Ἀρ. 627, εἰκ. 6). Ἡ δακτυλιόσχημη βάση με μικρὸ μέρος τοῦ σώματος μόνωτης φιάλης (;) με καστανοκόκκινο γάνωμα ἐσωτερικά. Ὁ δακτύλιος τῆς βάσης εἶναι ἄβαφος ἐνῶ σώζονται στὴ βάση ἔχνη κύκλου ἀπὸ μαῦρο γάνωμα (πρβ. Agora XII ἀρ. 737 πίν. 8, τοῦ 480 π.Χ.).

9. (Ἀρ. 628, εἰκ. 8). Μισὸ τροχήλατο ἰγδίον ἀπὸ καστανὸ πηλόν, διαμ. 0.30 μ. Εἶναι ὅμοιο με τὸ ἀρ. 1884 τῆς Ἀγορᾶς χωρὶς ὅμως τὶς περιμετρικὲς αὐλακώσεις στὸ πρὸς τὰ ἔξω νεῦον χεῖλος. Τῆς Ἀγορᾶς χρονολογεῖται «Context ca. 565 - 550 π.Χ.» (Agora XII 369 ἀρ. 1884 εἰκ. 16 πίν. 90). Ἀπὸ τὸν Κορινῶ τῆς Χίου παρόμοιο σκεῦος χρονολογεῖται στὰ ὑστεροαρχαῖα χρόνια (BSA XLIX, 1954, 174 εἰκ. 6.99).

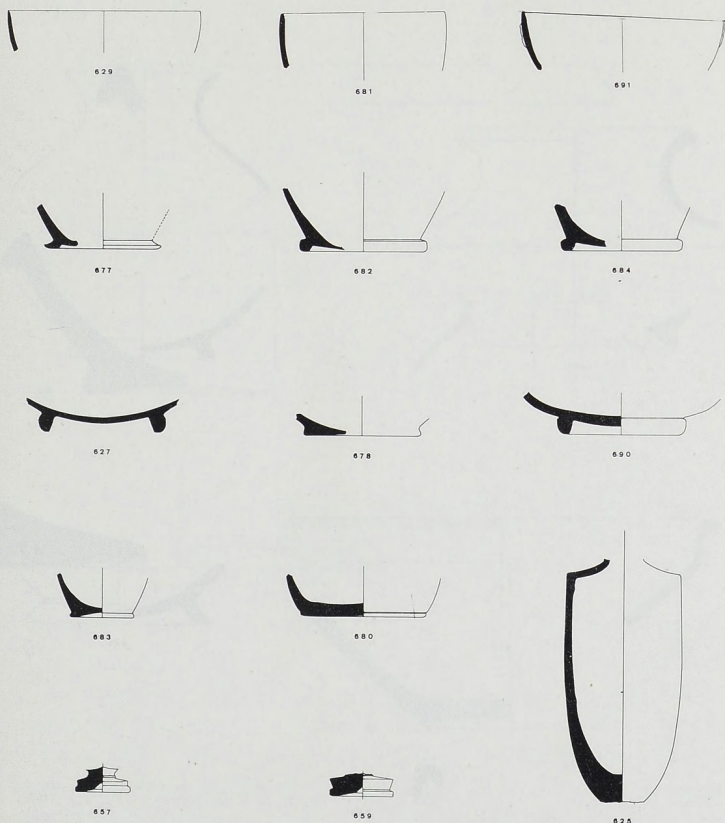
10. (Ἀρ. 629, εἰκ. 6). Θραῦσμα μελαμπαφοῦς σκύφου. Ἀβαφη λεπτή ταινία ἐσωτερικῶς τοῦ χεῖλους. Γάνωμα μελανὸ ἕως καστανοκόκκινο (Agora XII ἀρ. 333 εἰκ. 4 πίν. 15. 480 - 450 π.Χ.).

11. (Ἀρ. 630, εἰκ. 5). Πόδι μελαμπαφοῦς κύλικος τοῦ τύπου Vicup. Στὴν κάτω ἐπιφάνεια σώζει τὸ χάραγμα ΙΔ (πρβ. Bloesch, *Formen Attischer Schalen* 140, 21 πίν. 38, 3B).

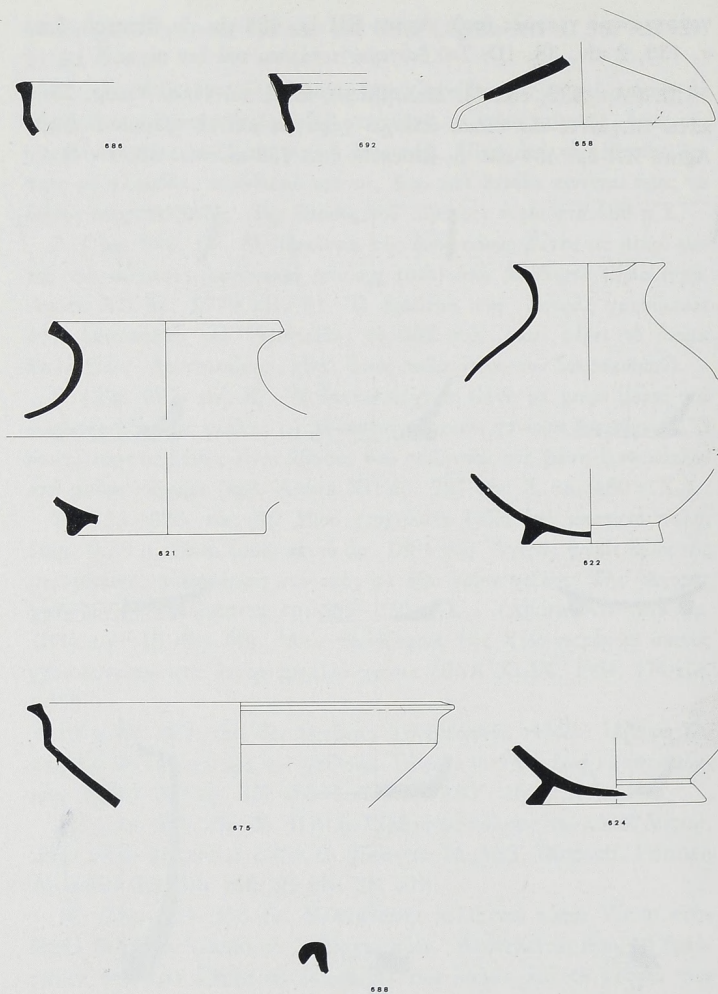
12. (Ἀρ. 631, εἰκ. 5). Μελαμπαφῆς κύλιξ τοῦ τύπου Vicup στὴν ὁποία δὲν συγκολλᾶται τὸ σωζόμενο πόδι. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 16 θραύσματα καὶ ἔχει ἄβαφα τὸ ἐσωτερικὸ τῶν λαβῶν καὶ τὸ μεταξὺ τῶν σκελῶν τους μέρος τοῦ ἄγγειου. Στὴν κάτω ἐπιφάνεια τοῦ ποδιοῦ εἶναι χαραγμένα γράμματα, πιθανῶς *ENE*, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ δύο πρῶτα δια-

γράφηκαν με γραμμὲς (πρβ. Agora XII ἀρ. 434 εἰκ. 5· Bloesch, ὅ.π. σ. 139, 2 πίν. 38, 1D. Τοῦ δεύτερου τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.).

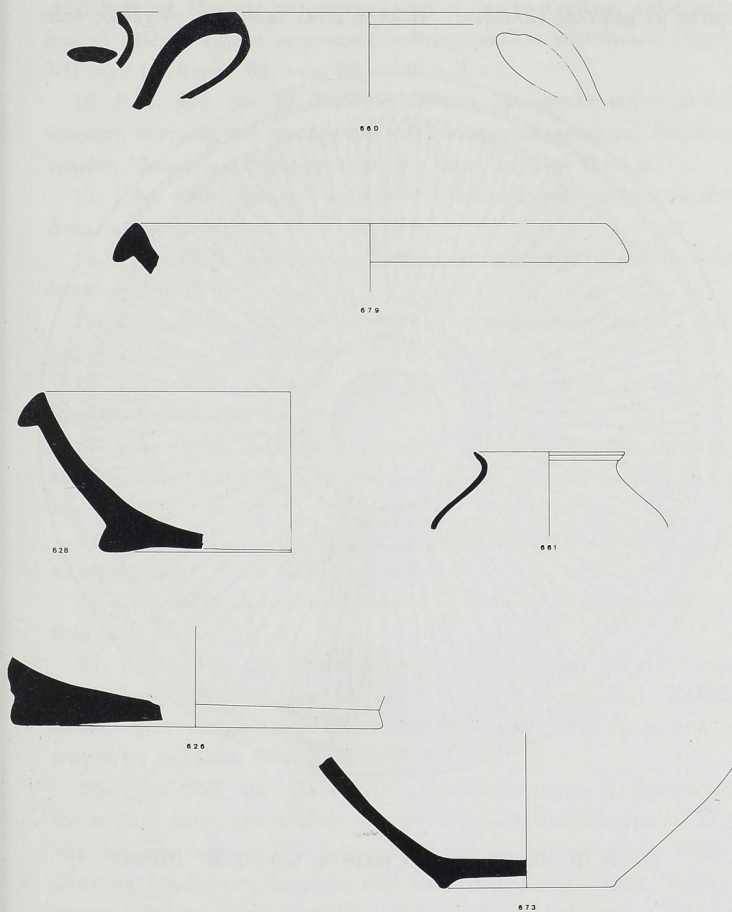
13. (Ἀρ. 632, εἰκ. 5). Μελαμβαφὴς κύλιξ τοῦ τύπου Vicup. Στὴν κάτω ἐπιφάνεια τοῦ ποδιοῦ ὑπάρχει χάραγμα καὶ τὸ γράμμα E (πρβ. Agora XII ἀρ. 434 εἰκ. 5· Bloesch, ὅ.π. 139 κέ. πίν. 38, 1 - 4).

Εἰκ. 6. Τομὲς ἀγγείων καὶ θραυσμάτων ἀγγείων ἀπὸ τῇ δεξαμενῇ τῆς κρήνης (σχ. ἙΑν. Βουτσινᾶ).

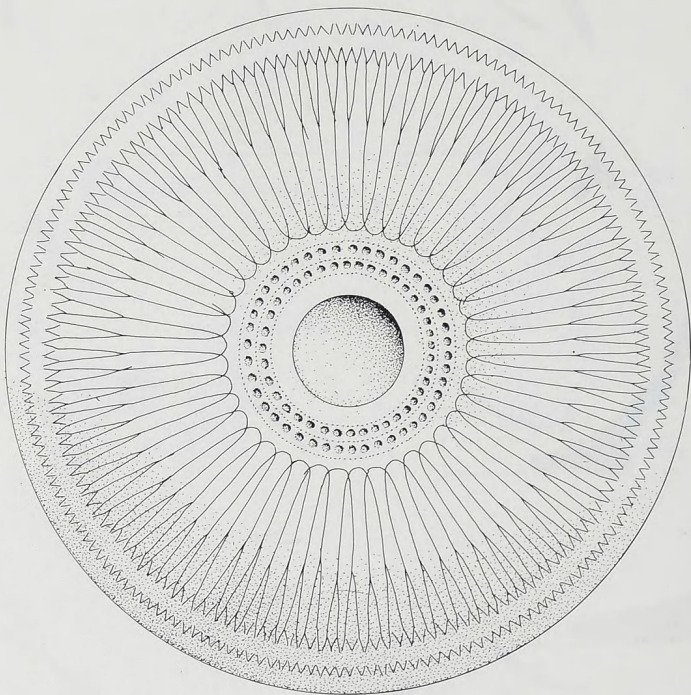

Εἰκ. 7. Τομές ἀγγείων καὶ θραυσμάτων ἀγγείων ἀπὸ τῆ δεξαμενῆ τῆς κρήνης
(σχ. Ἀν. Βουτσινᾶ).

Εἰκ. 8. Τομὲς ἀγγείων καὶ θραυσμάτων ἀπὸ τῆ δεξαμενῆ τῆς κρήνης
(σχ. Ἀν. Βουτσινᾶ).

14. (Ἀρ. 633, εἰκ. 4). Πρόχους συγκολλημένη ἀπὸ πολλὰ θραύσματα μὲ μεγάλες ἐλλείψεις. Ἡ λαβὴ εἶναι ταινιωτή, τὸ χεῖλος νεύει

Εἰκ. 9. Ἡ χάλκινη μεσόμορφη φιάλη ἀρ. 635 (σχ. Κ. Ἑλικάκη).

πρὸς τὰ ἔξω καὶ ἡ βάση δισκοειδής. Φέρει ὡς διάκοσμο ταινίες ἀπὸ μαῦρο γάνωμα (πρβ. Agora XII ἀρ. 1613 εἰκ. 14 πίν. 73 «Context ca. 460 - 440 π.Χ.»).

15. (Ἀρ. 634, εἰκ. 4). Ἀμφορέας μὲ δισκοειδῆ βάση, χεῖλος ποὺ νεύει πρὸς τὰ ἔξω καὶ ταινιωτὲς λαβὲς οἱ ὁποῖες ἀρχίζουν εὐθὺς κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος. Πηλὸς κιτρινωπὸς καθαρὸς μᾶλλον κορινθιακὸς (Agora XII ἀρ. 1478 πίν. 62, «ca 460 - 440 π.Χ.»).

16. (Ἀρ. 635, εἰκ. 9). Χάλκινη ἐλλειπτής μεσόμφαλη φιάλη μὲ διακόσμηση στιγμῶν ἀπὸ τὸν ὀμφαλὸ καὶ ἀκτινοειδῶν ροπαλῶν. Παραμορφωμένη. Διάμετρος σημερινή 0.18 μ., διάμ. ὀμφαλοῦ 0.04 μ.

17. (Ἀρ. 636). Χάλκινο χυτροειδὲς ἐλλειπὲς ἀγγεῖο παραμορφωμένο. Διάμ. κατὰ προσέγγιση 0.17 - 0.20 μ.

18. (Ἀρ. 637). Χάλκινη μεσόμφαλη κατεστραμμένη φιάλη, διάμ. ὀμφαλοῦ ± 0.05 μ.

19. (Ἀρ. 638). Χάλκινη μεσόμφαλη κατεστραμμένη φιάλη, διάμ. ὀμφαλοῦ 0.05 μ. Δὲν φαίνεται νὰ ἔχει διακόσμηση.

20. (Ἀρ. 639). Χάλκινη μεσόμφαλη κατεστραμμένη φιάλη, διάμ. ὀμφαλοῦ 0.03 περίπου μ.

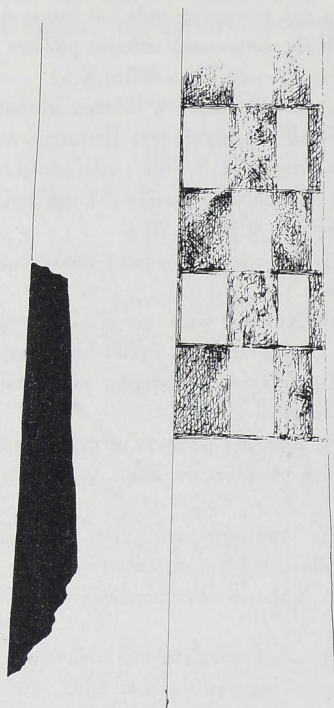
21. (Ἀρ. 640). Χάλκινη μεσόμφαλη φιάλη, ἀπλὴ χωρὶς διάκοσμο, συμπληρωμένη κατὰ τὸ πλεῖστον, διάμ. 0.14 μ. περίπου, διάμ. ὀμφαλοῦ 0.036 μ.

22. (Ἀρ. 641). Ἀπλὴ χάλκινη φιάλη χωρὶς ὀμφαλό, ἐλλειπτής καὶ παραμορφωμένη, διάμ. 0.10 μ. περίπου.

23. (Ἀρ. 642). Χάλκινο πλατυκέφαλο (διάμ. 0.011 μ.) καρφὶ μήκ. 0.06 μ.

24. (Ἀρ. 551). Δύο θραύσματα ποὺ συγκολλήθηκαν στὸ πίσω μέρος τοῦ πήλινου ἀρχαῖκου κεφαλοῦ (ΠΑΕ 1982, 136 πίν. 91). Κολλᾷ ἀκόμη τρίτο κομμάτι στὸ πίσω μέρος ποὺ προέρχεται ὅμως ἀπὸ τὶς ἐπιχώσεις τοῦ ἱεροῦ (πίν. 115β-γ).

25. (Ἀρ. 643, εἰκ. 10 - 12). Τμῆμα ὑποκρητηρίου (;) λατρευτικοῦ σκεύους, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ 21 συγκολλημένα θραύσματα, ἐλλειπὲς ἄνω καὶ κάτω. Στὸ ἄνω τμῆμα τοῦ σωζόμενου μέρους ὑπάρχει ζώνη μὲ διακόσμηση ζατρίκιου τὴν ὁποία ἀκολουθεῖ δεύτερη μὲ παράσταση δεξιὰ γυναίκας μὲ ποδῆρη χιτῶνα, ἡ ὁποία κρατᾷ μὲ τὸ δεξιὸ χεῖρ ἴσως ἄνθος. Οἱ πτυχὲς δηλώνονται μὲ ἐγχαράξεις. Κάτω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ χεῖρ ὑπάρχει στικτὸς ρόδακας. Ἀριστερὰ εἰκονίζεται Σειρήνα τῆς ὁποίας σώζεται τὸ κεφάλι, τὰ πόδια καὶ ἡ οὐρά. Μὲ ἐγχαράξεις

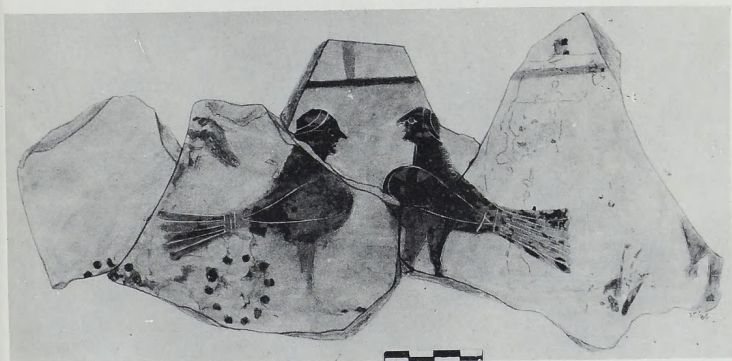

Εἰκ. 10. Τομή τμήματος ἀρχαίου ὑποκητηρίου (σχ. Κ. Ἡλιάκη).

δηλώνονται τὸ μάτι, ἡ ταινία τῶν μαλλιῶν καὶ οἱ λεπτομέρειες τῆς οὐράς. Ἀνάμεσα στὶς δύο αὐτὲς μορφὲς ποὺ εἶναι στραμμένες πρὸς ἀριστερὰ σώζονται λείψανα ἀπὸ τὴν παράσταση δεύτερης Σειρήνας στραμμένης πρὸς δεξιὰ μὲ ἀνοιγμένα τὰ φτερά. Σώζεται ἔχνος τῆς οὐράς καὶ ἡ ἄκρη τοῦ ἐνὸς φτεροῦ. Τρίτη ζώνη καταλαμβάνει μαϊάνδρος ἀνάμεσα

σὲ δύο ταινίες καὶ αὐτὴν ἀκολουθεῖ τέταρτη ζώνη ἀκτίνων τῆς ὁποίας σώζεται μικρὸ μέρος.

Ἀπὸ τὸ ἴδιο σκεῦος σώζονται ἐπίσης τέσσερα συγκολλημένα θραύσματα τὰ ὁποῖα σώζουν παράστασι ζεύγους ἀντωπῶν Σειρήνων. Μὲ ἐγχαράξεις δηλώνονται οἱ ταινίες τῆς κόμης, τὰ φτερά, ἡ οὐρὰ καὶ τὰ περιγράμματα τῶν ποδιῶν. Κάτω ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς ἀριστερῆς Σειρήνας

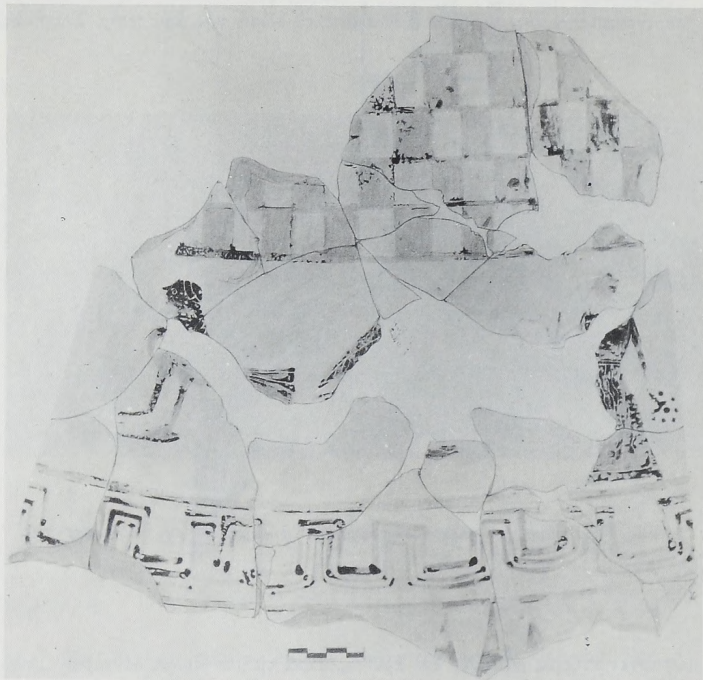
Εἰκ. 11. Ἀνάπτυγμα παράστασι ἀρχαίου ὑποκρητηρίου (σχ. Ἰ. Γιαρμενίτη).

ὑπάρχει στικτὸς ρόδακας καὶ ἀριστερότερα τμῆμα ὁμοίου δεύτερου. Ἄνω δεξιὰ τῆς δεξιᾶς Σειρήνας διακρίνεται φυλλωτὸς ρόδακας. Δεξιὰ τοῦ ζεύγους τῶν Σειρήνων διατηροῦνται ἔχνη ἀπὸ τὴν παράστασι δένδρου καὶ ἀκόμη δεξιότερα τὸ δεξιὸ χέρι μορφῆς καὶ τμῆμα φορέματος. Τὸ τμῆμα τοῦτο τοῦ ὑποκρητηρίου φαίνεται ὅτι εἶναι ἢ πρὸς τὰ ἄνω συνέχεια τοῦ μεγαλύτερου τμήματος παρὰ τὸ ὅτι ἡ διάμετρός του εἶναι μεγαλύτερη.

Ἀπὸ τὸ ἴδιο σκεῦος σώζονται ἀκόμη δύο συγκολλημένα θραύσματα

πὺλὸν σώζουσι ἔχνη διακοσμῆσεως ζατρίκιου. Τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ βου αἰ. π.Χ.

26. (Ἀρ. 644). Κυκλικὸ (διαμ. 0.055 περίπου) φύλλο μολυβιῦ. Στὴ μία ἐπιφάνεια φέρει τέσσερις ὁμόκεντρος χαρακτοὺς κύκλους.

Εἰκ. 12. Ἀνάπτυγμα παράστασης ἀρχαίου ὑποκητηρίου (σχ. Ἰ. Γιαρμενίτη).

27. (Ἀρ. 645, εἰκ. 13). Συγκολλημένα θραύσματα λακωνικοῦ στρωτήρα μετὰ χαραγμένο τὸ ὄνομα Τιμαρχίδε[ς].

28. (Ἀρ. 646). Θραῦσμα γυάλινου φοινικικοῦ ἀγγείου χρώματος βαθύανου μετὰ διάκοσμο χίτρινων καὶ γαλαζίων γραμμῶν.

29. (Ἀρ. 647). Πήλινη πυραμιδοειδῆς ἀγνύθα ἐλλιπὴς ἀπὸ τοῦ τρήματος, πλευρᾶς 0.035 μ., ὕψ. σωζ. 0.045 μ.

30. (Ἀρ. 648). Τέσσερα συγκολλημένα θαύσματα ἀπὸ τὸ ἄνω μέρος σκύφου μὲ λείψανα βαθυκόκκινου χρώματος στὸ ἐσωτερικό.

31. (Ἀρ. 649). Τεμάχιο πώρου ἐλλιπὲς κατὰ τὴ μίαν πλευρὰ σχήματος πυραμιδοειδοῦς. Διαστάσεις κάτω πλευρᾶς 0.082 μ., ἄνω πλευρᾶς 0.035 μ. Ὑψ. 0.085 μ.

32. (Ἀρ. 650). Δύο θαύσματα ἀπὸ μικρὴ πήλινη γυναικεία μάσκα ὕψ. 0.08 μ. Πίσω κενὸ (πλ. 0.072 μ.). Βόστρυχοι ἀρχαϊκοὶ στὸ μέτωπο (πίν. 116β).

33. (Ἀρ. 651). Μικρότατο τεμάχιο πώρου ὡς δωρικό κιονόκρανο ὕψ. 0.028 μ., πλευρᾶς ἄβακος 0.035 μ., ὕψος ἄβακος 0.008 μ., ὕψος ἐχίνου 0.015 μ., ὑποτραχηλίου 0.005 μ., διαμ. ὑποτραχηλίου 0.026 μ. (πίν. 116γ).

34. Θαύσματα σιδήρου.

35. (Ἀρ. 652). Μολύβδινη πλάκα μὲ χαραγμένο λογαριασμὸ (εἰκ. 28, πίν. 121α-β. Βλ. παρακάτω ἐκτενὴ περιγραφή).

36. (Ἀρ. 653). Μολυβένιο ραβδὶ ὀρθογώνιας τομῆς, συνεστραμμένο ὡς κρίκος, πᾶχ. 0.006 μ., πλ. 0.01 μ.

37. (Ἀρ. 654). Χελωνοειδῆς μάζα μολύβδου σχήματος σχεδὸν ἐλλειψοειδοῦς, διαστ. 0.082×0.10 μ., τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ, πιθανῶς, τὴ μολυβδοσχόηση μικροῦ ἀναθήματος.

38. (Ἀρ. 655, εἰκ. 5). Πόδι κύλικος τοῦ τύπου Acrocup (πρβ. Agora XII ἀρ. 440 εἰκ. 5. Bloesch, ὁ.π. 142, 19. 480 - 460 π.Χ.).

39. (Ἀρ. 656, εἰκ. 5). Χεῖλος μελαμβαφοῦς κύλικος (πρβ. Agora XII ἀρ. 440 εἰκ. 5. 480 - 460 π.Χ.).

40. (Ἀρ. 657, εἰκ. 6). Διμερὲς βάση ληκύθου (Haspels, Attic Black-figured Lekythoi, 130 κέ. Γ. Μυλωνᾶς, Τὸ δυτ. νεκροταφεῖον τῆς Ἐλευσίνος, εἰκ. 21 πίν. 233 δ, ἀγγεῖο 141. Γύρω στὸ 480 π.Χ.).

41. (Ἀρ. 658, εἰκ. 7). Τέσσερα θαύσματα πώματος λεκανίδας ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ δύο συγκολλημένα. Ἐξωτερικὰ βαμμένο μὲ ἀραιὸ μελανὸ γάνωμα ἐκτὸς μιᾶς ταινίας ποῦ ἔγινε μὲ πυκνὸ μελανὸ γάνωμα καὶ δεύτερης ἄβαφης. Ἐσωτερικὰ ἄβαφο (πρβ. Agora XII ἀρ. 1234 εἰκ. 11. Γύρω στὸ 480 π.Χ.).

42. (Ἀρ. 659, εἰκ. 6). Διμερὲς βάση ληκύθου (Γ. Μυλωνᾶς, Τὸ δυτ. νεκροταφεῖον τῆς Ἑλευσίνος, ἀρ. 65 εἰκ. 8 πίν. 204β. Γιά τὸ ἀγγεῖο τῆς Ἑλευσίνος τίθεται ὡς κατώτατο χρονικὸ ὄριο τὸ 450 π.Χ.).

43. (Ἀρ. 660, εἰκ. 8). Ὁ λαιμὸς μὲ τὸ στόμιο ἄβαφης χύτρας συγκολλημένος ἀπὸ 6 θραύσματα. Πηλὸς ἀκάθαρτος μὲ μαρμαρυγία (πρβ. Agora XII ἀρ. 1928 εἰκ. 18 πίν. 93 «Context ca. 460 - 440 π.Χ.»).

44. (Ἀρ. 661, εἰκ. 8). Θραῦσμα χύτρας, ἀπὸ τοῦ στομίου μέχρι τοῦ ὤμου ἀπὸ πηλὸ μελανόφαιο μὲ μαρμαρυγία (Agora XII ἀρ. 1928 εἰκ. 18 πίν. 93. «Context ca. 460 - 440 π.Χ.»).

45. (Ἀρ. 662, εἰκ. 5). Πόδι κύλικος τύπου C. Στὴν κάτω ἐπιφάνεια εἶναι χαραγμένο τὸ σύμπλεγμα HE (Bloesch, ὁ.π. πίν. 38, 21, τοῦ β' τετάρτου τοῦ 5ου αἰ.).

46. (Ἀρ. 663, εἰκ. 15). Ταινιωτὴ κάθετη λαβὴ ἀγγείου μὲ καστανόμαυρο γάνωμα ποὺ κατὰ τόπους ἔχει ἀποπέσει. Στὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια ὑπάρχει χάραγμα.

47. (Ἀρ. 664). Πήλινο γυναικεῖο εἰδῶλιο συγκολλημένο ἀπὸ δύο θραύσματα καὶ μὲ φθαρμένο κεφάλι ὕψ. 0.10 μ.

48. (Ἀρ. 665, εἰκ. 13). Θραύσματα συγκολλημένα κορινθιακοῦ στρωτήρος ὅπου σώζεται χαραγμένη ἢ ἐπιγραφή *Μνεσα* (ρχί)δες.

49. (Ἀρ. 666). Χάλκινη αἰχμὴ βέλους ἐλλειπτῆς μήκ. σωζ. 0.022 μ.

50. (Ἀρ. 667). Πώρινο ἐλλειπὲς ἀντικείμενο ποὺ πιθανὸν χρησίμευε ὡς τρίπτυς χρώματος. Ἀποτελεῖται ἀπὸ πλάκα ἐλαφρῶς καμπύλη στὰ ἄκρα τῆς καὶ συμφυὴ λαβὴ ἀπὸ πάνω. Στὴν κάτω ἐπιφάνεια λείψανα κόκκινου χρώματος. Ὑψ. 0.055 μ., πλ. 0.06 μ., πάχ. πλάκας 0.015 μ.

51. (Ἀρ. 668). Μικρὴ πήλινη συγκολλημένη χελώνα ἐλλειπτῆς κατὰ τὸ κεφάλι, μήκ. 0.055 μ., ὕψ. 0.035 μ. Ἀπὸ κάτω ὑπάρχει ὀπὴ γιὰ τὴν ὀπτηση.

52. (Ἀρ. 669). Τρία μικρότατα θραύσματα χάλκινου ἡθμοῦ.

53. (Ἀρ. 670). Μολύβδινο ραβδάκι μήκους 0.069 μ., διάμ. 0.004 μ.

54. (Ἀρ. 673, εἰκ. 8). Θραῦσμα τῆς βάσης μὲ τμῆμα τοῦ σώματος χονδροειδοῦς μαγειρικοῦ σκεύους (tub). Στὸ ἐσωτερικὸ ἔντονα ἔχνη κόκκινου χρώματος. Χρησίμευε ὡς παλέτα κάποιου τεχνίτη τοῦ μεγάλου ναοῦ. Γιά ἄλλες παλέτες καὶ λείψανα χρωμάτων μέσα στὴ δεξαμενὴ θά

γίνει παρακάτω λόγος (πρβ. Agora XII ἀρ. 1847 εἰκ. 19. Βρέθηκε σὲ προπερσικὸ στρώμα).

55. (Ἀρ. 674). Ἡ βάση μὲ μικρὸ τμήμα τοῦ σώματος ταινιωτῆς μόνωτης φιάλης (one - handled). Δακτυλιόσχημο πόδι. Ἐσωτερικὰ καλύπτεται ἀπὸ μελανὸ γάνωμα. Ἐξωτερικὰ εἶναι ἄβαφη πλὴν ὀριζοντίας ταινίας μελανοῦ γανώματος, τῆς ὁποίας σώζεται ἵχνος, ὅπως ἐπίσης τὸ ἄνω ἥμισυ τοῦ δακτυλίου τοῦ ποδιοῦ, ἡ ἐπιφάνεια ἐδρασης καὶ τὸ ἐξωτερικὸ τοῦ πυθμένα· τὸ κάτω ἥμισυ τοῦ δακτυλίου τοῦ ποδιοῦ καθὼς καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ὄψη του καλύπτονται ἀπὸ μελανὸ γάνωμα. (πρβ. Agora XII 125 - 126). Στὸ ἴδιο ἀγγεῖο ἀνήκει θραῦσμα χεῖλους μὲ μικρὸ τμήμα τοῦ σώματος τὸ ὁποῖο, ἂν καὶ δὲν συγκολλᾶται, ἐπιτρέπει τὴν ἀποκατάσταση τοῦ σχήματος.

56. (Ἀρ. 675, εἰκ. 7). Τμήμα ἀνοικτοῦ ἀγγείου συγκολλημένου ἀπὸ τέσσερα θραύσματα. Ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ καλύπτεται ἀπὸ βαθυκάστανο καὶ κατὰ τόπους καστανέρυθρο γάνωμα ποὺ ἔχει γίνει μὲ τὴ μέθοδο τῆς βούρτσας. Παρόμοιο κατὰ τὴν τομὴ ἀγγεῖο συναντᾶται στὴ Μ. Ἀσία (Larissa am Hermos III, εἰκ. 59ε, τοῦ τέλους τοῦ βου αἰ. π.Χ.).

57. (Ἀρ. 676, εἰκ. 5). Τμήμα δακτυλιοειδοῦς ποδιοῦ καὶ τοῦ σώματος μέχρι τῆς λαβῆς ἀποδῆς μελαμβαφοῦς κύλικος. Ἐξαιρεῖται ὁ μεταξὺ τῶν σκελῶν τῆς λαβῆς χώρος, ἡ ἔξω καὶ ἡ κάτω ὄψη τοῦ ποδιοῦ καὶ ἡ κάτω ὄψη τῆς βάσης. Στὴν ἀποκάτω ἐπιφάνεια ὑπάρχει (εἰκ. 14) τὸ χάραγμα *BION* (Agora XII ἀρ. 456 εἰκ. 5. Γύρω στὸ 480 - 470 π.Χ.).

58. (Ἀρ. 677, εἰκ. 6). Μέρος τοῦ σώματος μὲ τὸ πόδι καὶ τμήμα τῆς βάσης σκύφου. Ἐσωτερικὰ φέρει μαῦρο γάνωμα καὶ ἐξωτερικὰ ἵχνη ταινίας ἀπὸ μελανὸ γάνωμα πάνω σὲ ἄβαφο πεδίο. Ἡ κάτω ὄψη τῆς βάσης εἶναι ἄβαφη, σώζει μόνο ἵχνη ἐνὸς ἢ δύο ὁμοκέντρων κύκλων (Agora XII ἀρ. 359 εἰκ. 4. 480 - 450 π.Χ.).

59. (Ἀρ. 678, εἰκ. 6). Θραῦσμα δισκοειδοῦς βάσεως μὲ μικρὸ τμήμα τοῦ σώματος μόνωτου ἀγγείου. Ἐσωτερικὰ καλύπτεται μὲ μαῦρο γάνωμα ποὺ ἔχει ἀποπέσει ἐνῶ ἐξωτερικὰ εἶναι ἄβαφο (Agora XII ἀρ. 738 εἰκ. 8. 475 - 450 π.Χ.).

60. (Ἀρ. 679, εἰκ. 8). Θραῦσμα τοῦ χεῖλους μὲ μικρὸ τμήμα τοῦ σώματος ἰγδίου (Agora XII ἀρ. 1886 πίν. 90, 520 - 480 π.Χ.).

61. (Ἀρ. 680, εἰκ. 6). Θραῦσμα τῆς βάσης μὲ μικρὸ τμήμα τοῦ σώματος μελαμβαφοῦς οἰνοχόης (mug). ἔξαιρείται ἡ ἐξωτερικὴ ὄψη τῆς βάσης καὶ στενὴ ταινία γύρω ἀπὸ τὴν ἄρθρωση τοῦ σώματος καὶ βάσης ποὺ καλύπτονται ἀπὸ κόκκινο ἀπολεπισμένο χρῶμα. Ἡ κάτω πλευρὰ τῆς βάσης εἶναι ἄβαφη καὶ σῶζει ἵχνος μελανοῦ κύκλου στὸ κέντρο (ὅμοια Agora XII 202, εἰκ. 3. Pheidias Shape, περὶ τὸ 450 π.Χ.).

62. (Ἀρ. 681, εἰκ. 6). Θραῦσμα μελαμβαφοῦς σκύφου. Γάνωμα μελανὸ στιλπνὸ ποὺ κατὰ τόπους ἔχει ἀποπέσει (Agora XII ἀρ. 361 εἰκ. 4 πίν. 17, 480 - 450 π.Χ.).

63. (Ἀρ. 682, εἰκ. 6). Τμήμα τῆς βάσης καὶ τοῦ σώματος μελαμβαφοῦς σκύφου. Ἐξαιρείται μαῦρου γανώματος ἡ ἐπιφάνεια ἑδράσης τοῦ ποδιοῦ καὶ ἡ κάτω ὄψη τῆς βάσης ἡ ὁποία καλύπτεται μὲ κόκκινο γάνωμα (Agora XII ἀρ. 342 εἰκ. 4 πίν. 16. 470 - 460 π.Χ.).

64. (Ἀρ. 683, εἰκ. 6). Τὸ κάτω μέρος μελαμβαφοῦς ὄλπης. Ἐλαφρὰ προεξέχει ἡ δισκοειδὴς βάση ἡ ὁποία εἶναι κοίλη κάτω. Παρουσιάζει ὁμοιότητα μὲ τὸ ἀγγεῖο ἀρ. 276 τῆς Ἀγορᾶς ἀλλὰ καὶ κάποια διαφορὰ ἐσωτερικὰ στὴ μετάβαση ἀπὸ τοῦ τοιχώματος στὴ βάση (Agora XII ἀρ. 276 εἰκ. 3. 500 - 480 π.Χ.).

65. (Ἀρ. 684, εἰκ. 6). Τμήμα τῆς βάσης καὶ τοῦ σώματος μελαμβαφοῦς σκύφου. Ἐξαιρείται ἡ ἐπιφάνεια ἑδράσης τοῦ ποδιοῦ καὶ ἡ κάτω ὄψη τῆς βάσης, στὴν ὁποία σῶζεται ἵχνος κύκλου κόκκινου χρώματος (Agora XII ἀρ. 342 εἰκ. 4 πίν. 16. 470 - 460 π.Χ.).

66. (Ἀρ. 685, εἰκ. 5). Πόδι κύλικας τύπου vicup (Agora XII ἀρ. 434 εἰκ. 5. Γύρω στὸ 475 π.Χ.).

67. (Ἀρ. 686, εἰκ. 7). Θραῦσμα χεῖλους μὲ μικρὸ τμήμα τοῦ σώματος ἀνοικτοῦ ἀγγείου (λεκανίδας χωρὶς πῶμα). Ἐσωτερικὰ μέχρι καὶ τῆς ἄνω ἐπιφάνειας τοῦ χεῖλους καλύπτεται ἀπὸ πορτοκαλόχρωμο γάνωμα. Ἐξωτερικὰ σῶζει ἵχνη κόκκινου γανώματος στὴν κάτω ἀπὸ τὴν ἄβαφη ζώνη τῶν λαβῶν περιοχὴ τοῦ ἀγγείου. Ἄν τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου ἔχει ἀναγνωριστεῖ σωστὰ τότε παρουσιάζει ὁμοιότητα μὲ τὴν lidless lekaneis τῆς Ἀγορᾶς ἀρ. 1211 (Agora XII ἀρ. 1211 εἰκ. 11. Γύρω στὸ 525 π.Χ.).

68. (Ἀρ. 688, εἰκ. 7). Θραῦσμα χείλους λεκάνης μὲ μικρὸ τμήμα τοῦ σώματος. Τὸ ἐσωτερικὸ ὡς καὶ ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τοῦ χείλους καλύπτονται ἀπὸ καστανομέλανο γάνωμα· ἡ κάτω ὄψη τοῦ χείλους καὶ τὸ ἐξωτερικὸ τοῦ ἀγγείου ἄβαφα. Τὸ χεῖλος μοιάζει μὲ τὸ ἄρ. 1763 ὅστρακο τῆς Ἀγορᾶς (Agora ἄρ. 1763 εἰκ. 24, τοῦ 482 π.Χ.), ἡ καμπύλη ὅμως τοῦ σώματος εἶναι διαφορετικὴ.

69. (Ἀρ. 689, εἰκ. 5). Θραῦσμα χείλους μὲ μικρὸ τμήμα τοῦ σώματος μελαμβαφοῦς κύλικος· λεπτότατο τοίχωμα, στιλπνὸ γάνωμα (Agora XII ἄρ. 454 εἰκ. 5. Πύρω στὸ 480 π.Χ.).

70. (Ἀρ. 690, εἰκ. 6). Δακτυλιόσχημη βάση μὲ μικρὸ τμήμα τοῦ κορμοῦ μόνωτης φιάλης (one-handed). Ἐξωτερικὰ ἄβαφη πλὴν ὀριζόντιας ταινίας μελανοῦ χρώματος. Τὸ ἐξωτερικὸ τοῦ πυθμένος ὡς καὶ ἡ κάτω καὶ ἐσωτερικὴ ὄψη τῆς βάσης καλύπτονται ἀπὸ μελανὸ γάνωμα. Ἐσωτερικὰ καλύπτεται ἀπὸ μελανὸ γάνωμα· ἐξαιρεῖται κυκλικὴ περιοχὴ στὸ κέντρο τοῦ πυθμένος μέσα στὴν ὁποία σώζεται ἵχνος γραπτοῦ κύκλου καὶ στιγμῇ (Agora XII ἄρ. 735 εἰκ. 8. Πύρω στὸ 500 π.Χ.).

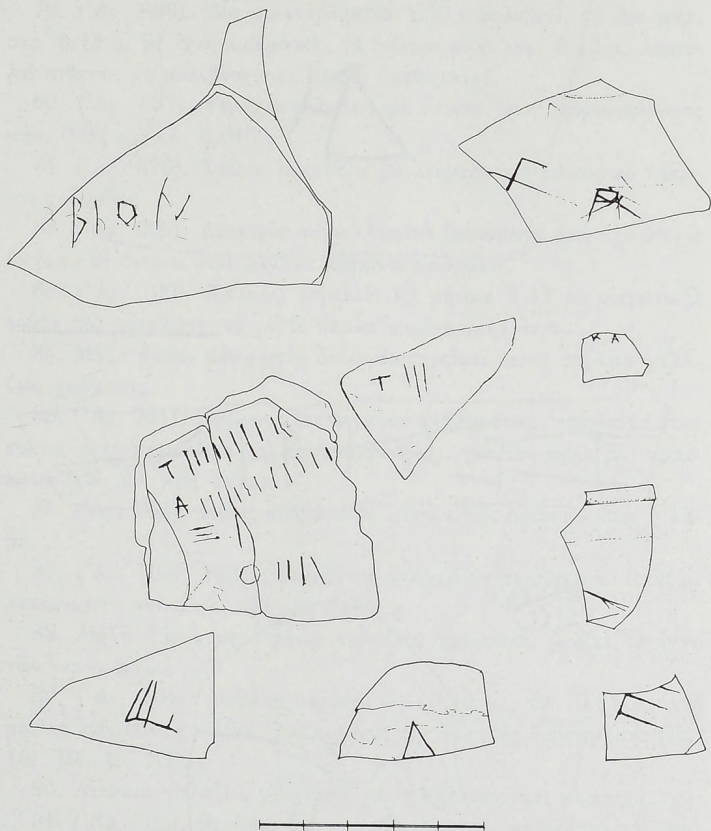
71. (Ἀρ. 691, εἰκ. 6). Θραῦσμα μελαμβαφοῦς σκύφου ἀπὸ τοῦ χείλους μέχρι τοῦ μέσου τοῦ σώματος· σώζει ἵχνος τῆς γενέσεως σκέλους ἐλαφρὰ ὑφουμένης λαβῆς. Μέσα καὶ ἔξω καλύπτεται ἀπὸ μελανὸ ὡς καστανὸ γάνωμα (Agora XII ἄρ. 333 εἰκ. 4 πίν. 15. 480 - 450 π.Χ.).

72. (Ἀρ. 692, εἰκ. 7). Θραῦσμα λεκανίδας. Ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ καλύπτεται ἀπὸ μελανὸ ἀραιωμένο γάνωμα. Κατὰ τὴ δημοσίευση (Agora XII σ. 1555 εἰκ. 13 πίν. 69) ὁ τύπος τῆς παραπάνω λεκανίδας ἐμφανίζεται στὸν χώρο τῆς Ἀγορᾶς στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. Σὲ τάφο τοῦ Κεραμεικοῦ (Kerameikos IX, 293 (SW 79) 3, 5.152, πίν. 65,1) ὁμοίου τύπου λεκανίς χρονολογεῖται στίς ἀρχὲς τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 5ου αἰ.

73. (Ἀρ. 671). Μικρότατο πώρινο κεφάλι ἐρμαϊκῆς στήλης μὲ προτεταμένο γένειο ὕψ. 0.045 μ. Τὸ μαλλὶ ξεχωρίζει μὲ ἔντονο περίγραμμα χωρὶς λεπτομέρειες, μάτια καὶ στόμα δηλώνονται μὲ κοιλώματα (πίν. 117α).

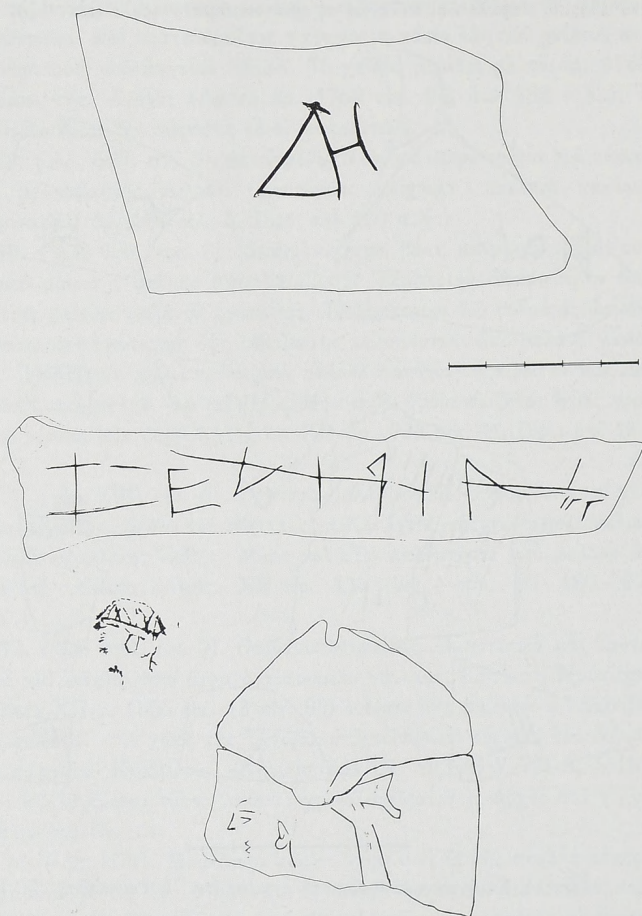
74. (Ἀρ. 672). Τριγωνικὴ αἰχμὴ βέλους ἐλλειπτῆς κάτω, ὕψ. 0.028 μ.

75. (Ἀρ. 687). Δύο συγχολώμενα θραύσματα στρωτήρος με χαραγμένο ἀνδρικό κεφάλι καὶ πιθανῶς σχηματοποιημένο πουλί (εἰκ. 15).

Εἰκ. 14. Χαράγματα σὲ θραύσματα ἀγγείων (σχ. Ἱ. Γιαρμενίτη).

76. (Ἀρ. 693). Δύο θραύσματα χρηστικοῦ ἀγγείου με χαραγμένες γραμμὲς καὶ γράμματα καὶ τρίτο θραῦσμα ἀπὸ ἄλλο ἀγγεῖο με ὅμοια σύμβολα (εἰκ. 14).

Εἰκ. 15. Χαράγματα σὲ θραύσματα ἀγγείων (σχ. Ἰ. Γιαρμενίτη).

77. (Ἀρ. 694). Μολύβδινα ἐλάσματα.

78. (Ἀρ. 695). Μικρότατο μαρμάρινο ὠδὸν (μῆκ. 0.02, πλ. 0.013) ἀποσπασμένο ἀπὸ διάκοσμο μαρμαρίνου σκεύους.

79. (Ἀρ. 696). Δύο συνεστραμμένα φύλλα μολυβιοῦ, τὸ ἓνα μῆκ. περ. 0.13 μ. μὲ ἔχνη κοψίματος, τὸ δεύτερο μῆκ. περ. 0.15 μ. ἀποτελεῖ πιθανῶς τὴ μολυβδοσχόση μικροῦ ἀναθήματος.

80. (Ἀρ. 697). Τεμάχιο μολυβιοῦ μὲ ἔντονα ἔχνη σφυροκοπήματος μῆκ. 0.07 μ., πλ. 0.015 μ.

81. (Ἀρ. 698). Χεῖλος λεκανίδας μὲ λείψανα στὸ ἐσωτερικὸ κόκκινου χρώματος.

82. (Ἀρ. 699). Δεκατρία συγκολλημένα θαύσματα ἀπὸ τὴν κοιλιά ἀγγείου μὲ ἔντονα ὑπολείμματα κόκκινου χρώματος.

83. (Ἀρ. 700). Χάλκινο ἐργαλεῖο (;) μήκους 0.11 μ. τριγωνικῆς τομῆς ποὺ καταλήγει σὲ ράβδο πεπλατυσμένη στὴν ἄκρῃ.

84. Μάζα ἄμμου πάνω στὴν ὁποία διατηρεῖται λεπτὸ στρώμα γαλάζιου χρώματος.

85. (Ἀρ. 701). Χάλκινος ἐνεπίγραφος ἀναθηματικὸς τροχίσκος σπασμένος στὴν περιφέρεια καὶ παραμορφωμένος, γιὰ τὸν ὁποῖο βλ. παρακάτω (εἰκ. 29 πίν. 122α).

86. (Ἀρ. 702). Μικρὴ σιδερένια σπάτουλα τῆς ὁποίας λείπει ἡ λαβή.

87. (Ἀρ. 703). Ράβδος μολυβένια ὀρθογώνιας τομῆς μῆκ. 0.08 μ. λεπτυνόμενη στὸ ἄκρο, πλευρᾶς 0.006 μ.

88. Μάζα ἄμμου μὲ στρώμα γαλάζιου χρώματος. Σώζει τὰ ἔχνη τῶν νερῶν ξύλου.

89. (Ἀρ. 704). Μεγάλον κομμάτι ὕψ. 0.10 μ., πλ. 0.11 μ. ἀπὸ πῆλινον ἀνθεμωτὸ ἡγεμόνα. Σώζει μέρος τῆς γραπτῆς διακόσμησης (εἰκ. 16). Βλ. ἀρ. 106.

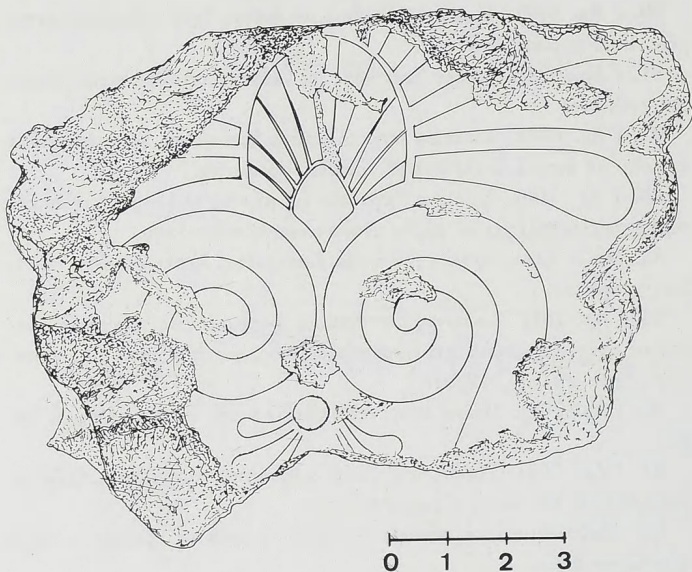
90. Λείψανα γαλάζιου χρώματος μὲ ἔχνη λευκοῦ καὶ κόκκινου.

91. (Ἀρ. 705). Θαῦσμα λακωνικοῦ στρωτήρα, μὲ μελανὸ γάνωμα. Σώζει χάραγμα κεφαλιοῦ, τὸ ὁποῖο ἴσως φέρει ταινία ἢ εἶδος σκούφου (εἰκ. 15).

92. (Ἀρ. 706). Χάλκινο κορινθιακοῦ τύπου κράνος, ἡμικατεστραμμένο, μὲ στικτὴ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή, γιὰ τὸ ὁποῖο βλ. παρακάτω (εἰκ. 30 πίν. 122β).

93. (Ἀρ. 707). Σφηνοειδὲς κομμάτι σκληροῦ λίθου ποῦ χρησίμευε ὡς ἀκόνι, μήκους 0.09 μ., ὕψ. 0.04 μ.

94. (Ἀρ. 708). Μικρὸ τεμάχιο μαρμάρου διαστ. 0.065×0.085 μ., πάχ. 0.025 μ., συγκολλημένο ἀπὸ δύο, ἐργασμένο μὲ τὸ βελόνι πλὴν μιᾶς στενῆς πλευρᾶς ποῦ εἶναι μὲ τὸ χτένι. Φέρει κοιλότητα διαμ.

Εἰκ. 16. Θραῦσμα γραπτοῦ ἀνθεμωτοῦ ἡγεμόνος (σχ. Ἰ. Γιαρμενίτη).

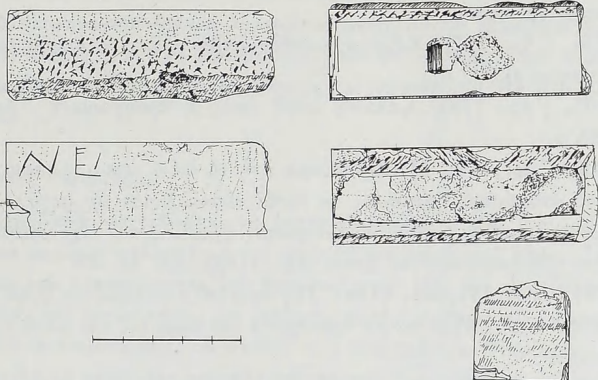
0.032 - 0.04 μ., βάθ. 0.01 μ. καὶ λείψανα σ' ὅλη τὴν ἐπιφάνεια κόκκινου χρώματος (πίν. 117β).

95. (Ἀρ. 709). Λάμα σιδερένιου μαχαίριου θραυσμένου σὲ 4 μέρη τὰ ὅποια δὲν συγκολλοῦνται. Πλ. 0.04 μ.

96. (Ἀρ. 710). Λίθινος προϊστορικὸς πέλεκυς ἐλλειπῆς ἀπὸ τοῦ τμήματος καὶ πίσω ἀπὸ πράσινη πέτρα μήκ. 0.075 μ., μέγ. πάχ. 0.05 μ. ὕψ. 0.048 μ. (πίν. 118α).

97. (Ἀρ. 711). Μάρμαρο μὲ ἐπιγραφὴ ΝΕ μήκ. 0.09 μ., ὕψ. 0.0032 μ., βάθ. 0.033 μ. Ἐπεξεργασμένο λεῖο ἐμπρὸς καὶ ἄνω, ἀποκάτω λεπτὸ χτένι καὶ λεπτὸ βελόνι, πίσω κομμένο μὲ φάλκα (εἰκ. 17).

98. (Ἀρ. 712). Θραῦσμα πῆλινης στρωτῆρος κεραμίδος τριγωνικό, μήκ. 0.135 μ., μεγ. πλ. 0 - 0.075 μ., πάχ. 0.032 μ. Φέρει κοιλό-

Εἰκ. 17. Ἐπεξεργασμένο ἐνεπίγραφο μάρμαρο (σχ. Ἰ. Γιαρμενίτη).

τητα διαμ. 0.058 μ., βάθ. 0.02 μ., μὲ ὑπολείμματα κόκκινου χρώματος (πίν. 117β).

99. (Ἀρ. 713). Μεγάλῃ ἀχιβάδα μὲ ὑπολείμματα κόκκινου χρώματος (πίν. 117β).

99α. (Ἀρ. 713α). Πλάκα μαρμάρινη (μάρμ. Ἀγ. Μαρίνας) ὕψ. 0.55 μ., πλ. 0.215 μ., βάθ. 0.157 μ., ἥ ὁποία φέρει στῇ μία μεγάλῃ τῆς ὅψῃ κοίλωμα περίπου ὀρθογώνιο, βάθ. 0.035 μ., πλ. 0.09 μ., μήκ. 0.14 μ., γιὰ τὴν ἐναπόθεση χρώματος. Στὸν πυθμένα σώζονται ἔντονα ἵχνη κίτρινου χρώματος.

100. Μικρὴ μάζα χρώματος μὲ λεπτὸ στρώμα γαλάζιου χρώματος.

101. (Ἀρ. 714). Μεγάλον τμήμα μήκ. 0.19 μ., πλ. 0.007 - 0.010 μ. τοῦ περισσέυματος μολυβδοχορήσεως μὲ εὐθεία τῇ μία πλευρὰ ἀπὸ τὸ κόψιμο μὲ καλέμι.

102. (Ἀρ. 715). Τρία μολυβένια ἐλάσματα μήκ. 0.13 μ., 0.09 μ. καὶ ± 0.14 μ. Τὰ δύο πρῶτα εἶναι ὀρθογωνίου τομῆς, τὸ τρίτο κυκλικῆς κατὰ τὸ τελευταῖο τρίτο του ὅμως πλατύνεται πολὺ (0.035 μ.) (πίν. 120β).

103. (Ἀρ. 716). Τμῆμα τῆς βάσης καὶ μέρος τῆς κοιλιᾶς ἀγγείου ἀβαφοῦς (4 θραύσματα συγκολλημένα) μὲ ὑπολείμματα στὸ ἐσωτερικὸ κόκκινου χρώματος.

104. (Ἀρ. 717). Χάλκινη ὑσειδῆς λαβὴ χάλκινης ἐπίσης κύλικος ἀνοίγματος 0.092 μ.

105. (Ἀρ. 718). Χάλκινη λαβὴ ὅπως ἡ προηγούμενη. Ἀνοίγμα 0.095 μ.

106. (Ἀρ. 719). Μικρὸ θραῦσμα ἀπὸ τὸ δεξιὸ μέρος γραπτοῦ κορινθιακοῦ ἀνθεμωτοῦ ἡγεμόνος, τὸ ὁποῖο συγκολλᾶται μὲ μεγάλο μέρος ἄλλου θραύσματος τοῦ αὐτοῦ ἀνθεμωτοῦ ἡγεμόνος ποὺ εἶχε βρεθεῖ στὴν ἔρευνα τῶν χωμάτων τοῦ Στάη (πίν. 118β). Βλ. ἀρ. 89.

107. (Ἀρ. 534, πίν. 119α). Τῆς κεφαλῆς τοῦ εἰδωλίου ΠΑΕ 1982, 135 ἀρ. 4 πίν. 91α, πολλὰ θραύσματα τοῦ σώματος τὰ ὁποῖα συγκολλήθηκαν.

108. (Ἀρ. 537, πίν. 119β). Τρία θραύσματα συγκολλημένα ἀπὸ ἐρυθρόμορφο ὑποκρητήριο. Σὲ προηγούμενη ἔκθεση (ΠΑΕ 1982, 134 ἀρ. 2 πίν. 90β) τὸ εἶχα χαρακτηρίσει λανθασμένα. Μὲ τὴ νέα συγκόλληση ἐμφανίζεται στὸ κάτω μέρος τὸ πίσω ἄνω μέρος κεφαλῆς. Ἀπὸ τὸ ἴδιο σκεῦος σώζονται ἐπίσης θραύσματα μὲ λείψανα παράστασης κεφαλῆς καὶ τμήματα ἀνθεμίου καὶ μαιάνδρου.

Κεραμίδες

Στὴν ἐπίχωση τῆς δεξαμενῆς βρέθηκαν ἄφθονα θραύσματα κεραμίδων στέγης λακωνικοῦ καὶ κορινθιακοῦ τύπου. Ἡ ποσότητά τους εἶναι σημαντικὴ ἀλλὰ πρέπει νὰ συνυπολογιστοῦν καὶ τὰ θραύσματα κεραμίδων τῆς ἀνασκαφῆς Στάη, ποὺ ἀποτελοῦν μεγάλῃ ποσότητά τῆς ὁποίας ὁ ὄγκος δὲν ἔχει μετρηθεῖ καὶ τὰ θραύσματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἀνδῆρου τῆς Νεμέσεως. Τῶν θραυσμάτων ποὺ βρέθηκαν στὴ δεξαμενὴ ὁ ὑπολογισμὸς σὲ ὄγκο γίνεται μὲ βάση τὸν ἀριθμὸ τῶν κιβωτίων μέσα στὰ ὁποῖα ἀποθηκεύτηκαν μετὰ τὸν καθαρισμὸ τους. Τὰ θραύσματα λακωνι-

κῶν κεραμίδων, στρωτήρων καὶ καλυπτήρων μαζί, γιατί ὁ διαχωρισμὸς κατὰ εἶδη στὰ μικρὰ θραύσματα εἶναι ἀδύνατος, ἔχουν ὄγκο 0.86 μ.³ περίπου, ἐνῶ τῶν κορινθιακῶν, πάντοτε μὲ τὶς παραπάνω προϋποθέσεις, 0.54 μ.³ περίπου. Οἱ λακωνικὲς κεραμίδες βρέθηκαν σὲ ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ στρώματα, μὲ μεγαλύτερη πυκνότητα στὰ στρώματα μεταξύ 17.70 μ. ἕως 18.10 μ. καὶ 19.30 μ. ἕως 19.90 μ.

Τὰ θραύσματα κορινθιακῶν κεραμίδων βρέθηκαν στὰ στρώματα 2, 3, 4, 5 καὶ ἐλάχιστα στὸ 6. Περισσότερα ἦταν στὸ στρώμα 4 καὶ περίπου ἰσόποσα ἦταν τὰ θραύσματα λακωνικῶν καὶ κορινθιακῶν στὰ στρώματα 2, 3 καὶ 5.

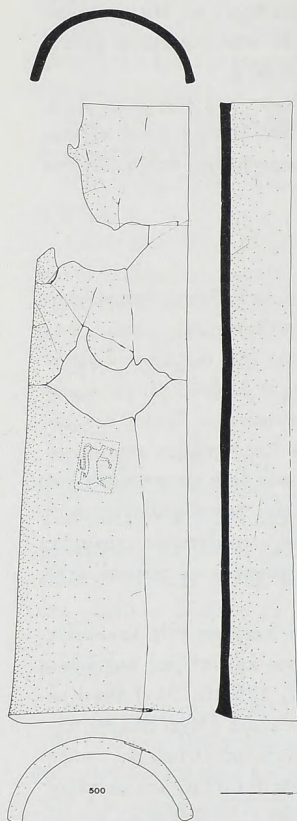
Λακωνικὲς κεραμίδες

Μὲ πολὺ κόπο κατορθώθηκε νὰ ἀπαρτισθοῦν ἀπὸ πλῆθος θραυσμάτων τμήματα μερικῶν καλυπτήρων καὶ στρωτήρων λακωνικοῦ τύπου. Ἀπὸ τὰ λίγα ποὺ περιγράφονται καὶ ἀπεικονίζονται ἐδῶ δὲν εἶναι δυνατὸν οὔτε τύποι νὰ ξεχωριστοῦν, ἂν ὑπῆρχαν, οὔτε ὁ ἀριθμὸς τῶν κεραμώσεων ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὸ πλῆθος τῶν θραυσμάτων. Τίποτε δὲν βεβαιώνει ὅτι οἱ κεραμίδες ποὺ ἀποκαθίστανται δίνουν πλήρη εἰκόνα τοῦ τύπου τῶν κεραμίδων ποὺ χρησιμοποιήθηκαν στὸ ἱερὸ ὡς τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. περίπου. Οἱ διαστάσεις, χορδὴ καὶ βέλος καλυπτήρων ἢ πλάτος στρωτήρων ποικίλλουν, τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι κεραμίδες μὲ μικρὲς διαφορὲς στὶς διαστάσεις δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνήκουν στὴν ἴδια κεράμωση.

109. (Ἀρ. 500). Τὸ σημαντικότερο εὑρημα ἀνάμεσα στὶς λακωνικὲς κεραμίδες εἶναι τὰ θραύσματα τοῦ ἐνσφράγιστος καλυπτῆρος ποὺ δημοσιεύτηκε παλαιότερα (ΠΑΕ 1981, 121· 1982, 135 πίν. 91γ) γιατί μὲ τὴ συγκόλλησή τους συμπληρώθηκε σχεδὸν ἐντελῶς. Ἔχει πλῆρες μῆκος 0.852 μ., μεγάλη χορδὴ 0.252 μ. καὶ βέλος 0.115 μ., μικρὴ χορδὴ κατὰ τὴ συμπλήρωση 0.128 μ. καὶ βέλος 0.099 μ. καὶ τὸ πάχος τῆς εἶναι 0.015 μ. (εἰκ. 18 - 19, πίν. 120α). Ὑπενθυμίζω ὅτι τὸ μέγιστο τῆς κεραμίδας βρέθηκε στὴν ἐπίχωση τοῦ ἀνδῆρου τοῦ ἱεροῦ ἐνῶ τὰ θραύσματα ποὺ τὴ συμπληρώνουν βρέθηκαν στὸ στρώμα 2 τῆς δεξαμενῆς, δηλαδὴ εὐθὺς μετὰ τὸν πυθμένα.

110. (Ἀρ. 720). Τὸ ἐμπρὸς ἄκρο λακωνικοῦ καλυπτῆρα συγκολλη-

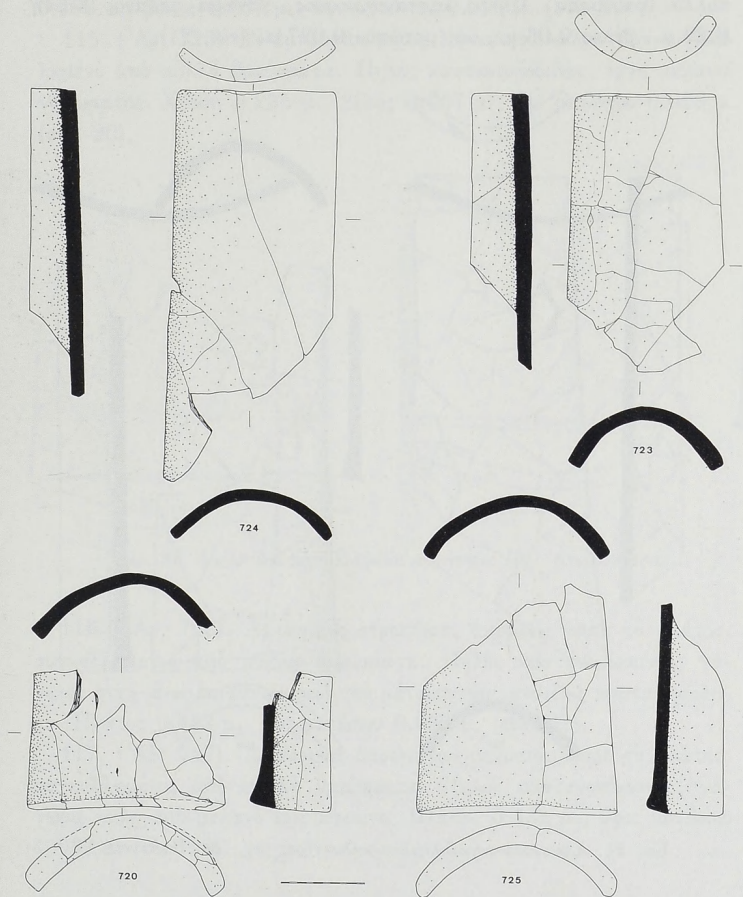
μένο ἀπὸ πολλὰ θραύσματα. Πηλὸς καστανός, γάνωμα καστανὸ σκούρο ποὺ ἔχει ἀπολεπιστεῖ. Χορδὴ 0.235 μ., βέλος 0.068 μ., ὕψ. μετώπου 0.032 μ. (εἰκ. 20).

Εἰκ. 19. Τὸ σφράγισμα τοῦ λακωνικοῦ καλυπτῆρα
ἀρ. 500 (σχ. Κ. Ἡλιάκη).

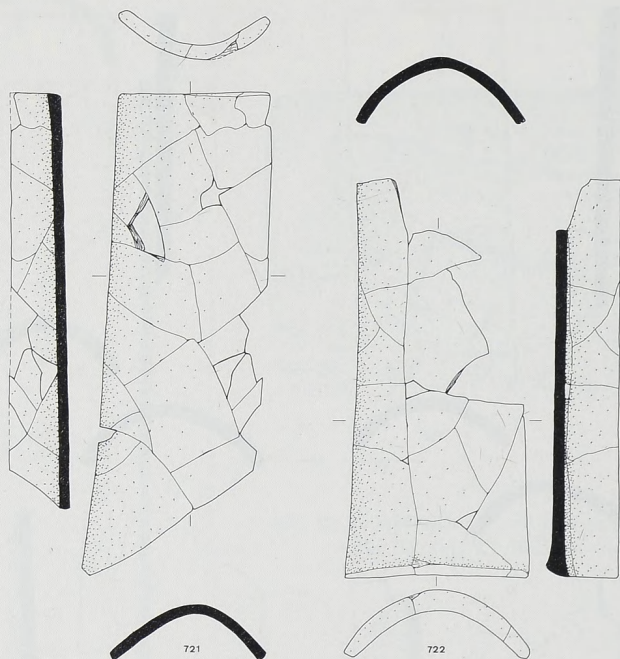
Εἰκ. 18. Ἐνσφράγιστος λακωνικὸς
καλυπτῆρας ἀρ. 500 (σχ. Ἀν. Βουτσινά).

111. (Ἀρ. 721). Τὸ μεγαλύτερο μέρος λακωνικοῦ καλυπτῆρα συγ-
κολλημένο ἀπὸ πολλὰ θραύσματα. Λεῖπει τὸ ἐμπρὸς τμήμα. Πηλὸς κα-
στανός, γάνωμα μελανὸ μὲ ἔντονες πινελιές. Χορδὴ 0.178, βέλος
0.043, ὕψ. μετώπου 0.043 (εἰκ. 21).

Εἰκ. 20. Λακωνικοὶ καλυπτῆρες (σχ. Ἀν. Βουτσινᾶ).

112. (Ἀρ. 722). Τμήμα λακωνικοῦ καλυπτῆρα συγκολλημένο ἀπὸ πολλὰ θραύσματα. Πηλὸς καστανοκόκκινος, γάνωμα μελανό. Χορδὴ 0.22 μ., βέλος 0.06 μ., ὕψ. μετώπου 0.027 μ. (εἰκ. 21).

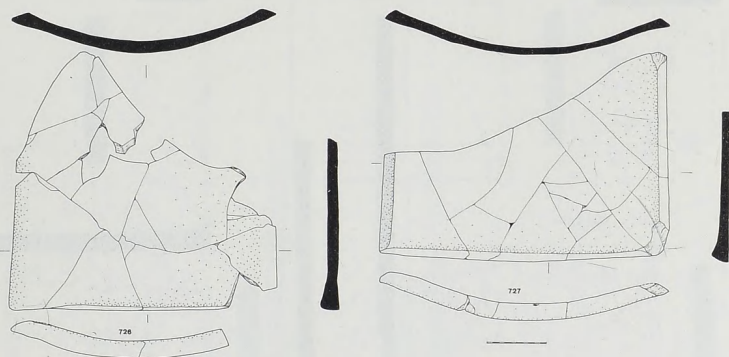
Εἰκ. 21. Λακωνικοὶ συγκολλημένοι καλυπτῆρες (σχ. Ἀν. Βουτσινᾶ).

113. (Ἀρ. 723). Τὸ πίσω μέρος λακωνικοῦ καλυπτῆρα συγκολλημένο ἀπὸ πολλὰ θραύσματα. Πηλὸς καστανός, γάνωμα μελανὸ ἀπολεπισμένο. Χορδὴ 0.167, βέλος 0.046, ὕψ. μετώπου 0.02 (εἰκ. 20).

114. (Ἀρ. 724). Τὸ πίσω μέρος λακωνικοῦ καλυπτῆρα συγκολλη-

μένο ἀπὸ 6 θραύσματα. Πηλὸς κόκκινος, γάνωμα ἀπολεπισμένο. Χορδὴ 0.188 μ., βέλος 0.037 μ., ὕψ. μετώπου 0.018 μ. (εἰκ. 20).

115. (Ἀρ. 725). Τὸ ἐμπρόσθιο μέρος λακωνικοῦ καλυπτῆρα συγκολλημένο ἀπὸ πολλὰ θραύσματα. Πηλὸς καστανοκόκκινος, ἔγχη μελανοῦ γανώματος. Χορδὴ 0.235 μ., βέλος 0.067 μ., ὕψ. μετώπου 0.028 μ. (εἰκ. 20).

Εἰκ. 22. Λακωνικοὶ συγκολλημένοι στρωτήρες (σχ. Ἀν. Βουτσινᾶ).

116. (Ἀρ. 726). Λακωνικὸς στρωτήρας ἀκέραιος κατὰ τὸ πλάτος, συγκολλημένος ἀπὸ πολλὰ θραύσματα. Πηλὸς καστανοκόκκινος, γάνωμα στὴν ἄνω ἐπιφάνεια καὶ στὸ μέτωπο καστανὸ ἕως καστανοκόκκινον. Πλάτος 0.443 μ., ὕψ. μετώπου 0.032 μ. (εἰκ. 22).

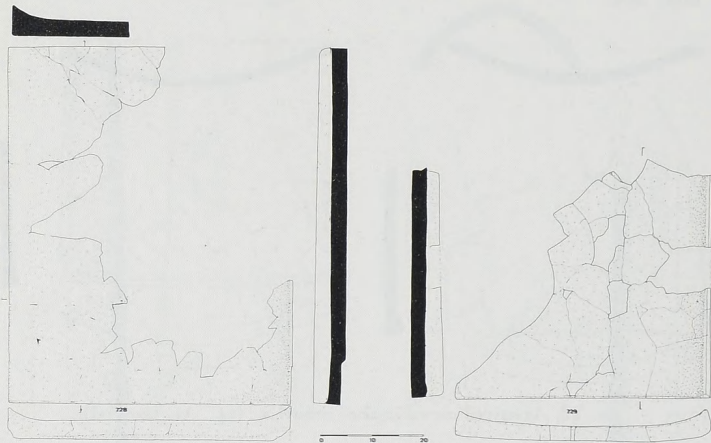
117. (Ἀρ. 727). Λακωνικὸς στρωτήρας ἀκέραιος κατὰ τὸ πλάτος, συγκολλημένος ἀπὸ πολλὰ θραύσματα. Πηλὸς καστανοκόκκινος, γάνωμα καλὸ ἀπὸ μελανὸ ἕως κόκκινον. Πλάτος 0.482 μ., ὕψος μετώπου 0.032 μ. (εἰκ. 22).

Κορινθιακὲς κεραμίδες

Λιγότερο τυχεροὶ εἴμαστε ὡς πρὸς τὶς κορινθιακὲς κεραμίδες. Συγκροτήθηκαν μὲ συγκολληθεῖς τμήματα ἀρκετῶν στρωτήρων ἀπὸ τοὺς ὁποίους μόνον ἓνας δίνει ἀκριβὲς μῆκος καὶ πλάτος καὶ τμήματα δύο

καλυπτήρων. Ἐπισημαίνεται καὶ πάλι ὅτι πλήρη εἰκόνα τῶν πηλίνων κεραμώσεων τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως θὰ ἀποκτήσουμε μόνον ὅταν μελετηθοῦν καὶ τὰ θραύσματα τῆς ἀνασκαφῆς του ἀπὸ τὸ 1975 καὶ τῆς ἀνασκαφῆς Σπάη.

Στὶς κεραμίδες ἀρ. 731 - 734 παρατηρεῖται λάξευση, στὰ ἀρχαῖα

Εἰκ. 23. Κορινθιακοὶ συγκολλημένοι στρωτήρες (σχ. Ἀν. Βουτσινᾶ).

χρόνια, μιᾶς πλευρᾶς τους. Δὲν εἶναι γνωστὴ ἡ αἰτία τῆς ἐπεξεργασίας αὐτῆς. Ἴσως ὀφείλεται σὲ κάποια δυσκολία προσαρμογῆς τῶν τελευταίων, πρὸς τὴν κορυφὴ τοῦ κτιρίου, κεραμίδων.

118. (Ἀρ. 728, εἰκ. 23). Κορινθιακὸς στρωτήρας ἀπὸ πολλὰ συγκολλημένα θραύσματα (28), ἐλλειπῆς κατὰ τὸ 1/4, μήκους 0.672 μ., πλ. 0.546 μ. Πηλὸς καστανοκίτρινος.

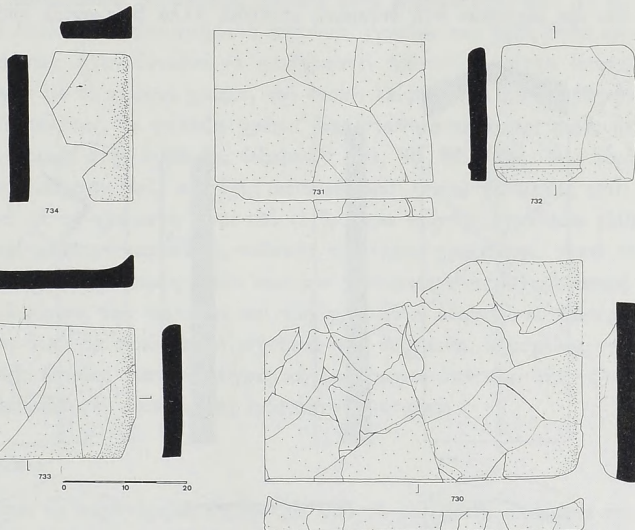
119. (Ἀρ. 729, εἰκ. 23). Τμῆμα κορινθιακοῦ στρωτήρα πλ. 0.491 μ. Κατὰ τὸ μῆκος εἶναι ἐλλειπῆς, τὸ σωζόμενο εἶναι 0.463. Πηλὸς καστανός.

120. (Ἀρ. 730, εἰκ. 24). Τμῆμα κορινθιακοῦ στρωτήρα, πλ. 0.505, ἐλλειπὲς κατὰ τὸ μῆκος. Τὸ σωζόμενο εἶναι 0.35 μ. Πηλὸς καστανός.

121. (Ἀρ. 731, εἰκ. 24). Τμήμα κορινθιακοῦ στρωτήρα μήκους σωζ. 0.245 μ., πλ. σωζ. 0.34 μ. Ἡ πίσω πλευρά του εἶναι πελεκημένη.

122. (Ἀρ. 732, εἰκ. 24). Τμήμα κορινθιακοῦ στρωτήρα σωζ. μήκους 0.218 μ., σωζ. πλ. 0.225 μ. Πελεκημένο δεξιὰ τὸ τμήμα ποῦ ἐξεῖχε.

123. (Ἀρ. 733, εἰκ. 24). Τμήμα κορινθιακοῦ στρωτήρα σωζ. μήκους

Εἰκ. 24. Κορινθιακοὶ συγχολημένοι στρωτήρες (σχ. Ἀν. Βουτσινᾶ).

0.215 μ., σωζ. πλ. 0.35 μ. Ἡ μία του κατὰ τὸ πλάτος πλευρὰ εἶναι πελεκημένη.

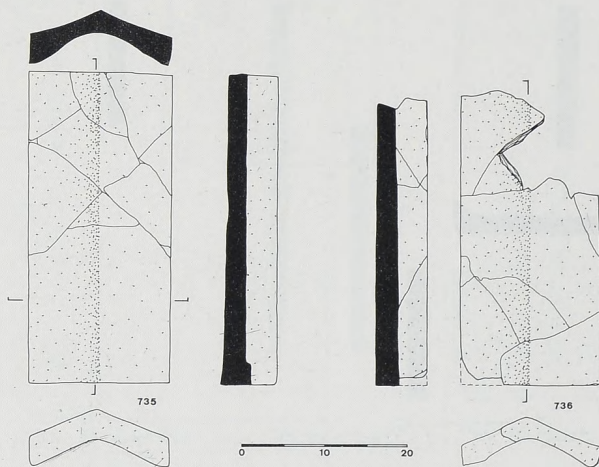
124. (Ἀρ. 734, εἰκ. 24). Τμήμα κορινθιακοῦ στρωτήρα σωζ. μήκους 0.235 μ., σωζ. πλ. 0.15 μ. Ἡ μία του κατὰ τὸ πλάτος πλευρὰ εἶναι πελεκημένη.

125. (Ἀρ. 735, εἰκ. 25). Τμήμα κορινθιακοῦ καλυπτῆρα σωζ. μήχ. 0.37 μ., πλ. 0.17, ὕψ. 0.068 μ.

126. (Ἀρ. 736, εἰκ. 25). Τμήμα κορινθιακοῦ καλυπτῆρα, σωζ. μήχ. 0.354 μ., πλ. 0.17 μ., ὕψ. 0.06 μ.

Τὰ χάλκινα σκεύη

Στὰ ἄχρηστα πού ἔριξαν οἱ ἀρχαῖοι μέσα στὴ δεξαμενὴ περιλαμβάνονται οἱ χάλκινες φιάλες 16 - 22 (ἀρ. 635 - 641), τὸ μολύβδιο 35 (ἀρ. 652), ὁ χάλκινος ἀναθηματικὸς τροχὸς 85 (ἀρ. 701) καὶ τὸ χάλκινο ἀναθηματικὸ κράνος 92 (ἀρ. 706). Τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ νομίζω ὅτι δὲν ρίχτηκαν στὴ δεξαμενὴ ἐπίτηδες ἀλλὰ βρισκόνταν κάπου στὸ

Εἰκ. 25. Κορινθιακοὶ συγκολλημένοι καλυπτῆρες (σχ. Ἀν. Βουτσινᾶ).

ιερὸ ἀνάμεσα στὰ κεραμίδια καὶ τὶς πέτρες, ἄχρηστα ἤδη ἀπὸ καιρὸ. Οἱ ἀρχαῖοι δὲν χρησιμοποίησαν τὴ δεξαμενὴ ὡς ἀποθέτη καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο τὰ ἀκέραια καὶ σημαντικὰ εὐρήματα λατρευτικῆς φύσεως ἢ ἀναθήματα, λείπουν.

Χρωματοπυξίδες καὶ χρώματα

Ἐνδιαφέρον μεγάλο παρουσιάζει ἡ εὕρεση, μέσα στὰ στρώματα τῆς δεξαμενῆς, τῶν σκευῶν πού μεταχειρίστηκαν οἱ ἀρχαῖοι ζωγράφοι τοῦ

μεγάλου ναοῦ κατὰ τὴν ἐκτέλεση τῆς ζωγραφικῆς τοῦ διακόσμησης. Βρέθηκαν ἑπτὰ παλέτες (30, 54, 82, 94, 98, 99, 103) μὲ λείψανα περισσότερο ἢ λιγότερο, κόκκινου χρώματος. Ἡ μία ἦταν μεγάλη θαλασσινή ἀχιβάδα, ἄλλη θραῦσμα κορινθιακῆς κεραμίδας στὴν ὁποία εἶχε δημιουργηθεῖ ἔντεχνα μικρὴ κοιλότητα, ἡ τρίτη μικρὸ μάρμαρο ποὺ εἶχε ἐπίσης διαμορφωθεῖ σὲ παλέτα (ἔσπασε στὴν ἀρχαιότητα, πίν. 117β). Καὶ οἱ ὑπόλοιπες ἦταν τμήματα πῆλινων ἀγγείων ποὺ μέσα στὴν κοιλότητά τους ἦταν δυνατόν νὰ ἀποθηκευτεῖ ἀρκετὴ ποσότητα βαφῆς. Ἀντίθετα μὲ τὸ κόκκινο χρώμα, τοῦ ὁποίου λείψανα καὶ ἴχνη βρέθηκαν μόνο σὲ παλέτες, τὸ γαλάζιο χρώμα διαπιστώθηκε τέσσερις φορές ὡς λεπτὸ στρώμα στὴν ἄμμο τῆς δεξαμενῆς (84, 88, 90, 100). Μία φορὰ μάλιστα ὑπῆρχαν μαζί τοῦ ἴχνη κόκκινου καὶ λευκοῦ χρώματος (90). Σχετικὸ μὲ τὰ χρώματα εἶναι καὶ τὸ θραῦσμα πώρινου ἐργαλείου (50) ποὺ περιγράφεται παραπάνω, πιθανῶς τριπτήρας χρωμάτων, γιὰτὶ τὸ σχῆμα τοῦ καὶ ἡ ὑπαρξὴ ἰχνῶν κόκκινου χρώματος εἶναι ἰσχυρὰ τεκμήρια. Ἡ εὕρεση τῶν παλετῶν καὶ τῶν χρωμάτων ὁδηγεῖ στοῦ συμπέρασμα ὅτι ὅταν τὰ σκεύη αὐτὰ ρίχτηκαν στὴ δεξαμενὴ, ὁ μεγάλος ναὸς ἦταν ἤδη ἑτοιμος γιὰτὶ ἡ ζωγραφικὴ διακόσμηση ἀποτελεῖ τὴν τελευταία βαθμίδα τῆς οἰκοδόμησής ἐνὸς ἀρχαίου κτιρίου.

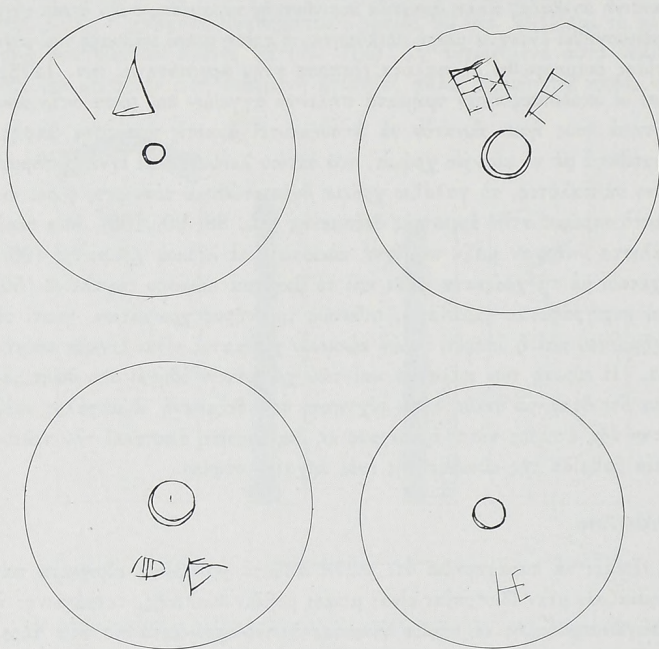
Μολύβδινα

Πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι πολλὰ ἀπὸ τὰ μολύβδινα εὐρήματα παρυσιάζουν μιὰν ἰδιοτυπία: εἶναι μικροὶ ράβδοι κυκλικῆς, τετράγωνης ἢ ὀρθογώνιας τομῆς οἱ ὁποῖοι γίνονται λεπτότεροι κατὰ τὸ ἓνα ἄκρο. Πρόκειται γιὰ μολύβια, μολυβδοκόνδυλα κυριολεκτικὰ, τῶν τεχνιτῶν τοῦ μεγάλου ναοῦ ποὺ τὰ μεταχειρίζονταν γιὰ νὰ σηματοθεύουν πάνω στὰ μάρμαρα ποὺ ἐπεξεργάζονταν. Ὁμοίας μορφῆς μολύβδινα ἐλάσματα βρέθηκαν πέρυσι στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως (ΠΑΕ 1983, 122).

Χαράγματα

Ἀρκετὰ εἶναι τὰ χαράγματα (μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.·) ποὺ ἀπαντοῦν στὴν κάτω ἐπιφάνεια ποδιῶν κυλίκων ἢ στοῦ σώματος κύλικος καὶ τὰ ὁποῖα

ἀπεικονίζονται ἐδῶ (εἰκ. 26 - 27). Τὸ ὄνομα Βίον (εἰκ. 14) ἀνήκει στὸν ἰδιοκτήτη τοῦ ἀγγείου (57). Διάσημο παράδειγμα ἡ οἰνοχόη τοῦ Φειδία ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία. Τὰ ὑπόλοιπα χαράγματα σὲ πόδια κυλίκων

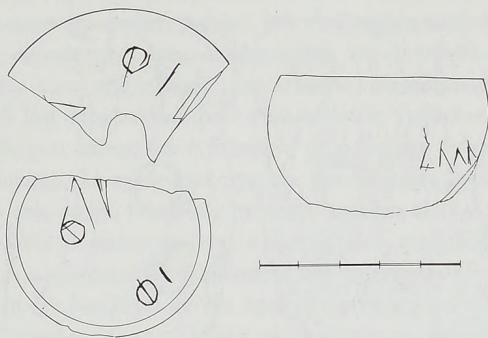

Εἰκ. 26. Χαράγματα σὲ πόδια κυλίκων (σχ. Ἰ. Γιαρμενίτη).

(εἰκ. 26) *ene*, *E*, *IA*, *HE* (11, 12, 13, 45) εἶναι ἀρχικά ὀνομάτων καὶ δηλώνουν καὶ αὐτὰ τὸν ἰδιοκτήτη. Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς ἐπίχωσης τοῦ ἱεροῦ προέρχονται δύο πόδια κυλίκων μὲ χαράγματα, τὸ ἓνα φέρει δύο φορές τὰ γράμματα *ΦΙ* (εἰκ. 27) καὶ τὸ ἄλλο τὸ ὄνομα *Φιλ*[-]α,

ἴσως Φιλ[οκλείδ]α. Οἱ ἐνεπίγραφες αὐτὲς κύλικες ποὺ χρονολογοῦνται στὸ β' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. ἀνῆκαν στοὺς τεχνίτες τοῦ μεγάλου ναοῦ οἱ ὁποῖοι ἐξασφάλιζαν ἔτσι τὴν ιδιοκτησίά τους (ὅλοι ἔπιναν μὲ κύλικες τοῦ ἴδιου σχεδὸν σχήματος).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ θαυῆματα κυλίκων μὲ χαράγματα βρέθηκαν ἐπίσης

Εἰκ. 27. Χαράγματα σὲ πόδια κυλίκων (σχ. Ἰ. Γιαρμενίτη).

λαβὴ οἰνοχόης (46), στὴν πλατιὰ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς ὁποίας εἶναι χαραγμένη λέξη τὴν ὁποία δὲν ἐννοῶ (εἰκ. 15), ἴσως *HELIAIA*, θαῦσμα κορινθιακοῦ στρωτήρα (48) μὲ τὸ ὄνομα *Μνεσα(ρχί)δες* (εἰκ. 13) καὶ θαῦσματα συγκολλώμενα λακωνικοῦ στρωτήρα (27) μὲ χαραγμένες ὀριζόντιες γραμμὲς καὶ ἀνάμεσά τους τὸ ὄνομα (εἰκ. 13).

Τιμαρχίδε[ς]

Τιμαρχ[ίδες]

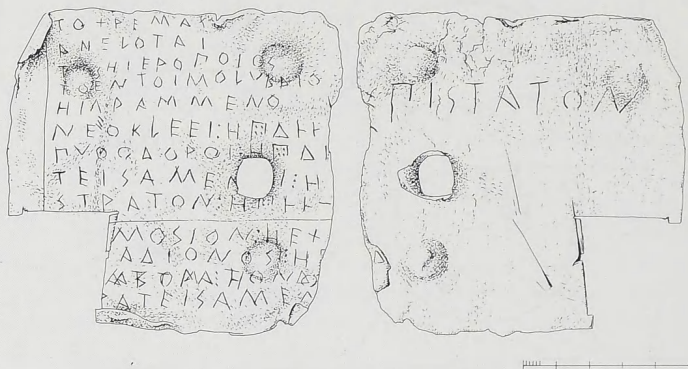
Τιμαρχίδ[ες]

Ἀναφλ[ύστιος]

Δὲν γνωρίζω ἀκόμη τι σημαίνουν τὰ χαράγματα σὲ τρία ὄστρακα ἀγγείου (76), τὰ δύο συγκολλημένα, ἴσως εἶναι ἀριθμητικὰ ἢ χρηματικὰ σημεῖα (εἰκ. 14).

Γενικά συμπεράσματα

Ὁ ἀμφορέας ποὺ βρέθηκε θραυσμένος στὸν πυθμένα τῆς δεξαμενῆς, πάνω στὸ βράχο, χωρὶς νὰ μεσολαβεῖ στρώμα λάσπης τὸ ὁποῖο θὰ ἀπεδείκνυε κάποιο διάστημα χρήσης τῆς δεξαμενῆς, χρονολογεῖ τὴν ὅλη κατασκευὴ στὶς δύο δεκαετίες μεταξύ 500 καὶ 480 π.Χ. Πιθανὸν νὰ καταστράφηκε κατὰ τὴν πρώτη ἀντίληψη νεροῦ ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ καὶ ἡ

Εἰκ. 28. Μολύβδινη ἐνέπιγραφη πλάκα (σχ. Κ. Ἡλιάκη).

θραύση του νὰ ἔκανε ἀντιληπτὸ ὅτι ἡ δεξαμενὴ δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ κρατῇ νερό. Πιθανὸν ἐπίσης νὰ ἔγινε κάποια χρῆση τῆς δεξαμενῆς σὲ καιρὸ χειμῶνα καὶ σὲ περίοδο βροχῶν, μὲ τὴν πάροδο ὅμως τῆς ὁποίας ἴσως νὰ χάθηκε τὸ νερό, νὰ καθαρίστηκε ὁ πυθμένας γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ἡ αἰτία καὶ ὁ ἀμφορέας νὰ καταστράφηκε μετὰ τὸν καθαρισμό.

Οἱ ἀρχαῖοι εὐθὺς ἐπιχειροῦν νὰ θεραπεύσουν τὸ ἐλάττωμα τῆς δεξαμενῆς καὶ συσσωρεύουν στὸ κατώτερο μέρος τῆς λάσπης καὶ πέτρες. Τὸ μίγμα αὐτὸ ὅταν ἀνασκάφηκε ἦταν πολὺ σκληρὸ καὶ ἔδωσε στὴν ἀρχὴ τὴν ἐντύπωση ὅτι ἦταν φυσικὸς βράχος. Δὲν γνωρίζω ἂν τὴ σκληρότητα τοῦ μίγματος τὴν πέτυχαν οἱ ἀρχαῖοι, πιστεύω ὅτι τοῦτο ἔγινε ἐξαιτίας τῆς μεγάλης ἐπὶ 2450 χρόνια σχεδόν, πίεσης τῶν ὑπερκειμέ-

νων χωμάτων τῆς ἐπίχωσης, τῶν νερῶν καὶ τῆς ἰλύος ποὺ φυσιολογικὰ κατέληγαν σ' αὐτό. Περιέργο εἶναι ὅμως ὅτι ἡ ἐπιφάνεια τῆς ἐπίχωσης αὐτῆς εἶναι κεκλιμένη, ὅπως πιθανόν δημιουργήθηκε μὲ τὸ ἀδειασμα τῶν χωμάτων ἀπὸ τὸ χεῖλος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς δεξαμενῆς. Ἀξιο ἀπορίας εἶναι ὅτι οὔτε ἡ ἐπιφάνεια τῆς ἐπίχωσης διευθετήθηκε γιὰ νὰ γίνεи ἐπίπεδη, οὔτε ἡ ἐπίχωση συνεχίστηκε γιὰ νὰ καλύψει τὸ μεγάλο ρῆγμα ποὺ βρίσκεται σὲ βάθος 25.60 μ. Μετὰ τὴν ἀνεπαρκῆ αὐτὴ ἐπισκευὴ καὶ παρὰ τὴν πτώση βράχων ἀπὸ τὴ δυτικὴ παρεὶα ἡ χρῆση τῆς δεξαμενῆς συνεχίστηκε, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ ὕψηλὸ στρώμα ἄμμου (5.80 μ.) καὶ τὴν εὕρεση, μέσα σ' αὐτό, ὑδροφόρων ἀγγείων. Ἡ εὕρεση στὸ ἴδιο στρώμα χαλκίνων φιαλῶν ποὺ ἡ χρῆση τους εἶναι λατρευτικὴ δείχνει ἐπίσης ὅτι ἡ δεξαμενὴ εἶχε ἀρχίσει νὰ χρησιμεύει ὡς κοινὸς ἀποθέτης. Τὸ στρώμα τῆς χρήσης χρονολογεῖται στὸ δεύτερο τέταρτο καὶ στίς ἀρχές τοῦ τρίτου τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.

Στὸ στρώμα 3 διαπιστώνονται ἀλλεπάλληλα στρώματα ἄμμου καὶ θραυσμάτων μαρμαρυγιακοῦ πετρώματος ποὺ προέρχεται ἀπὸ κάποια ἐξόρυξη. Τοῦτο δὲν ὀφείλεται σὲ νέα προσπάθεια θεραπείας τοῦ προβλήματος τῆς διαρροῆς τοῦ νεροῦ, ἀλλὰ σὲ ἐγκατάλειψη τῆς δεξαμενῆς ὡς κανονικῆς πηγῆς νεροῦ γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ ἱεροῦ. Παράλληλα πρὸς τὴν ἀντληση τοῦ νεροῦ ποὺ τυχόν βρισκόταν μέσα στὴ δεξαμενὴ οἱ ἀρχαῖοι ἄρχισαν νὰ τὴν ἐπιχώνουν σιγὰ-σιγὰ. Ὁ κρυπτὸς ὀχετὸς ἔφερνε ἀρκετὸ νερὸ στὴ δεξαμενὴ κατὰ τὴν περίοδο τῶν βροχῶν. Τὸ νερὸ αὐτὸ τὸ χρησιμοποιοῦσαν οἱ ἀρχαῖοι ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ σπασμένα ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν μέσα στὸ στρώμα.

Τὸ στρώμα 4 ἀποδεικνύει πλέον ὅτι ἡ δεξαμενὴ εἶχε ἀχρηστευθεῖ. Ἡ λατύπη τοῦ μαρμάρου ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν κατεργασία τῶν μελῶν τοῦ ναοῦ βρέθηκε σὲ μεγάλη ποσότητα. Ἐνδιάμεσα στρώματα ἄμμου καὶ θραύσματα ἀγγείων δείχνουν ἐπίσης ὅτι ὁ κρυπτὸς ἀγωγὸς λειτουργεῖ ἀκόμη καὶ ὅτι ἐκεῖνοι ποὺ συχνάζουν στὸ ἱερὸ ἐπωφελοῦνται ἀπὸ τὸ νερὸ ποὺ ὑπάρχει στὴ δεξαμενὴ. Ἡ ἤδη σὲ μεγάλο ὕψος ἐπίχωση τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς δεξαμενῆς ἴσως ἐπέτρεπε τὴ συγκράτηση τοῦ νεροῦ γιὰ μεγαλύτερο χρονικὸ διάστημα, ὅχι ὅμως σὲ τέτοιο βαθμὸ ποὺ νὰ δικαιολογεῖ τὴ διατήρησή της σὲ κανονικὴ λειτουργία.

Τὸ στρώμα 4 ἐκτείνεται χρονολογικῶς ἀπὸ τοῦ δευτέρου τετάρτου ὡς τὶς ἀρχές τοῦ τρίτου τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. Ἄν θεωρήσουμε τὶς χρονολογήσεις τῶν κεραμεικῶν εὐρημάτων τοῦ στρώματος ὡς ἀπόλυτες, τοῦτο ἔχει συνέπειες γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ μεγάλου ναοῦ τοῦ ὁποίου ἡ λατύπη ἀπὸ τὴν κατεργασία τῶν μελῶν του βρέθηκε μέσα στὸ στρώμα. Ἀλλὰ οἱ χρονολογήσεις τῶν ἀγγείων δὲν εἶναι δυνατόν νὰ εἶναι ἀπολύτως βέβαιες. Ἡ γνωστὴ οἶνοχόη τοῦ Φειδία, παρόμοιου σχήματος μὲ τὴν οἶνοχόη 63 τῆς δεξαμενῆς (γύρω στὸ 450 π.Χ.), βρέθηκε στὴν Ὀλυμπία σὲ στρώμα ποὺ χρονολογεῖται στὸ 440 - 430 π.Χ. Τὸ σχῆμα ἐπίσης τῆς λεκανίδας 75 τῆς δεξαμενῆς ἐμφανίζεται στὴν Ἀγορὰ κατὰ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. καὶ στὸν Κεραμεικὸ στὶς ἀρχές τοῦ τρίτου τετάρτου. Τοῦτο δηλώνει ὅτι τὰ σχήματα διατηροῦνται γιὰ ἄρκετὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα. Πρέπει ἐπίσης νὰ εἰπωθεῖ ὅτι ἀπὸ τὰ δύο ἀγγεῖα τῆς δεξαμενῆς ποὺ εὐθὺς πρὶν μνημονεύθηκαν, μόνο μικρὰ τμήματα βρέθηκαν μέσα σ' αὐτὴν καὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνεи καμιά ὑπόθεση γιὰ τὸ πρὶν ἀπὸ πόσο χρόνο εἶχαν θρυμματιστεῖ καὶ ἐπὶ πόσο χρονικὸ διάστημα ἔμειναν τὰ θραύσματα στὸν χώρο τοῦ ἱεροῦ.

Ἡ χρονολόγηση τῶν χρηστικῶν ἀγγείων τοῦ στρώματος παρουσιάζει ἐπίσης δυσχέρεια καὶ ἡ συμβολὴ τους στὴν ἀπόλυτη χρονολόγηση εἶναι ἀμφίβολη γιατί, ὅπως ξέρουμε, οἱ ἀρχαῖοι διατηροῦσαν τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ τὸ μεγαλύτερο δυνατόν χρονικὸ διάστημα, ἐπισκευάζοντάς τα ὅταν συνέβαινε νὰ ὑποστοῦν κάποια βλάβη (Agora XII, 44).

Τὸ στρώμα 5 δείχνει ὅτι ἡ δεξαμενὴ ἔχει πλέον ἐγκαταλειφθεῖ. Οἱ μικρὲς λιθόπλινθοι ποὺ προέρχονται πιθανῶς ἀπὸ τὸ ἄνω μέρος τῆς ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ ἐξέχουσα τοῦ ἐδάφους κατασκευὴ τῆς δὲν χρειάζεται, γιατί οἱ ἐργασίες στὸ ἱερὸ ἔχουν περατωθεῖ καὶ ἡ κρήνη δὲν πρόκειται πλέον νὰ χρησιμοποιηθεῖ.

Τὸ στρώμα 6, βάθους 3.70 μ. ἕως 11.30 μ., ὕψους δηλαδὴ 7.60 μ., ἀποτελεῖται κυρίως ἀπὸ θραύσματα μαρμαρυγιακῶν σχιστολίθων. Ἡδὴ σὲ παλαιότερη ἐκθεση (ΠΑΕ 1982, 132 - 133) ὑπέθεσα ὅτι πιθανῶς τὸ πέτρωμα αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐξόρυξη τοῦ πηγαδιοῦ - δεξαμενῆς ποὺ βρισκόταν στὸ ΝΑ μέρος τοῦ ἱεροῦ, πλὰι στὴ εἴσοδο. Τὸ πηγάδι αὐτὸ ἀποδείχτηκε (τὸ 1985) ὅτι ἔχει βάθος 22 μ. καὶ ἡ διάμετρος του εἶναι 1.40 - 1.60 μ. Ὁ ὄγκος τοῦ πετρώματος ποὺ ἐξορύχθηκε

ὑπολογίζεται ὅτι ἦταν περίπου 38.80 μ^3 . Τὸ ὕψος τοῦ στρώματος 6 τῆς ὀρθογώνιας δεξαμενῆς ἦταν 7.60 μ . Ἄν ὑπολογίσουμε ὡς μέσες διαστάσεις τῆς δεξαμενῆς στὸ στρώμα $2.85 \times 1.35 \text{ μ}$. τὸ τμῆμα τῶν 7.60 μ . μπορεῖ νὰ δεχθεῖ 30 μ^3 περίπου σχιστολιθικοῦ πετρώματος. Δὲν εἶναι, νομίζω, τολμηρὸ νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι ἡ ἐπίχωση τῆς ὀρθογώνιας δεξαμενῆς ἐγένε, στὸ στρώμα αὐτό, μὲ τὸ πέτρωμα ποῦ ἐξορύχθηκε ἀπὸ τὸ στρογγυλὸ πηγάδι-δεξαμενὴ. Ἔτσι οἱ Ραμνοῦσιοι μπόρεσαν νὰ ἀπαλλαγοῦν εὐκολὰ ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πετρώματος τοῦ νέου πηγαδιοῦ καὶ νὰ ἐπιχώσουν τὴν ἄχρηστη δεξαμενὴ.

Τὸ τελευταῖο, ἀνώτατο στρώμα ἦταν ἐρευνημένο, ὅπως ἔχει λεχθεῖ, ἀπὸ τὸν Στάη καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαχθοῦν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ του συμπεράσματα. Πιστεύω ὅμως ὅτι ὁ κίονας τῆς πρόστασης τῆς κρήνης καὶ οἱ δύο βάσεις ποῦ βρέθηκαν μαζί της (ΠΑΕ 1982, 132 πίν. 89α) εἶχαν ριχτεῖ ἐκεῖ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους.

Μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς δεξαμενῆς ἐρμηνεύεται καὶ ἡ ἐπίχωση τοῦ κρυπτοῦ ἀγωγοῦ (ΠΑΕ 1983 σ. 113) μὲ ἰλὺ καθαρὴ χωρὶς ὄστρακα καὶ σὲ τόσο ὕψος ὅμως ὥστε ἡ λειτουργία του νὰ εἶναι ἀδύνατη. Μετὰ τὸ γέμισμα τῆς δεξαμενῆς τὸ δυτικὸ στόμιο (ἐκροή) τοῦ ἀγωγοῦ ἔκλεισε ἐνῶ τὸ ἀνατολικὸ στόμιο ἔμεινε ἀνοικτὸ καὶ τὰ νερά εἰσχωροῦσαν στὴ σήραγγα καὶ ἀπέθεταν ποσότητα καθαρῆς λάσπης. Μόλις αὐτὴ ἔφθασε στὸ ὕψος τοῦ ἀνοίγματος τοῦ ἀνατολικοῦ στομίου τοῦ ἀγωγοῦ τὸ στόμιο ἔκλεισε καὶ τὰ νερά δὲν εἰσχωροῦσαν πιά. Ἔτσι ἐξηγεῖται τὸ ὅτι ἡ ἐπίχωση σταμάτησε νὰ αὐξάνεται κατὰ τὸ ὕψος καὶ τὸ ὑπόλοιπο τοῦ ἀγωγοῦ ἔμεινε κενό.

ΟΙ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΤΗΣ ΔΕΞΑΜΕΝΗΣ

Πέρα ἀπὸ τὴ σημαντικὴ γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς δεξαμενῆς καὶ συνεπῶς καὶ γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν κατασκευῶν τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως κερα-

μεική, τὰ σπουδαιότερα εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ ἦταν τὰ ἐπιγραφικά, τὸ μολύβδιο (35), ὁ ἀναθηματικὸς τροχίσκος (85) καὶ τὸ κράνος (92). Στὸ βαθύτερο στρώμα 2 βρέθηκε τὸ μολύβδιο (βάθ. $21.30 \text{ μ}.$ - $21.50 \text{ μ}.$), στὸ ἐπόμενο στρώμα 3 ὁ τροχίσκος (βάθ. 17.70 - $17.90 \text{ μ}.$) καὶ στὸ στρώμα 4 σκορπισμένα σὲ διάφορα βάθη (15.70 - $17.30 \text{ μ}.$) βρέθηκαν τὰ κομμάτια τοῦ κράνους. Καὶ τὰ τρία χρονολογοῦνται ὑψηλὰ

στὸν 5ο αἰ. καὶ στὴν ἐκεῖ εὗρεσή τους μπορεῖ νὰ στηριχθεῖ κάποιο χρονολογικὸ συμπέρασμα. ἀποτελοῦν ἀντικείμενα τῆς περιουσίας τοῦ ἱεροῦ τὰ ὁποῖα ρίχτηκαν στὴ δεξαμενὴ ὡς ἄχρηστα.

35. (Ἀρ. 652). Μολύβδινη πλάκα ὕψ. 0.097 μ., πλ. 0.092 μ., πᾶχ. 0.002 μ. Ἀπὸ τὴν κάτω ἀριστερὴ γωνία εἶχε ἀποκοπεῖ, στὰ ἀρχαῖα χρόνια, κομμάτι διαστ. 0.031×0.031 μ. Ἡ πλάκα φέρει τρία κοιλώματα, ἀπὸ ἓνα στὶς τρεῖς σωζόμενες γωνίες καὶ ὅπῃ δεξιὰ, ἀνάμεσα στὰ δύο δεξιὰ κοιλώματα, πλησιέστερα πρὸς τὰ κάτω. Διάμ. κοιλωμάτων καὶ ὁπῆς 0.012 μ. Ἡ κατεύθυνση τοῦ ἐργαλείου (εἶδος μεγάλου ζουμπᾶ. Τὸν ζουμπᾶ ὁ Ζήσ. Τζάρτζανος, Λεξικὸ τῶν λαϊκῶν τεχνικῶν ὄρων τῆς οἰκοδομικῆς, σ. 58, ὀνομάζει σιγῆα) μὲ τὸ ὁποῖο ἔγιναν τὰ κοιλώματα καὶ ἡ ὁπὴ εἶναι ἀπὸ τὴν κύρια ἐπιφάνεια (ὅπου ἡ μεγάλη ἐπιγραφὴ) πρὸς τὴν ἄλλη. Στὴ μία πλευρὰ φέρει μὲ γράμματα ὕψ. 0.006 - 0.009 μ. τὴν ἐπιγραφὴν ἐπιστατῶν, στὴν ἄλλη τὴν ἀκόλουθη πολὺστιχὴ ἐπιγραφὴν, ὕψ. γρ. ± 0.005 μ. Στὴν ἀριστερὴ ἄκρῃ τῆς κύριας ὄψης ὑπάρχει κατακόρυφη γραμμὴ ποὺ ἀπέχει 0.01 μ. ἀπὸ τὸ ἄκρο τῆς πλάκας καὶ δεύτερη ὀριζόντια ποὺ χωρίζει τὸν ἑνατο ἀπὸ τὸν δέκατο στίχο (εἰκ. 28 πίν. 14 - 15).

Τὸ χρέμα

ἀνέλονται

3 *τὸς Ἱεροποιοὺς*

τὸ ἐν τῷ μολυβδίῳ

ἠγγραμμένο

6 *Νε''' οκλέει :* $\text{H} \begin{array}{|c|} \hline \square \\ \hline \end{array} \Delta \vdash \vdash$

Πυθοδόροι : $\text{H} \begin{array}{|c|} \hline \square \\ \hline \end{array} \Delta \mid$

Τεισαμενῶ : H

9 *Στράτον(ι) :* $\text{H} \begin{array}{|c|} \hline \square \\ \hline \end{array} \vdash \vdash -$

[δε] μόσιον : Ἡέχ[οσι]

[παρ]ὰ Δίονος : $\text{H} [- -]$

12 *[παρ]ὰ Στράτονο[ς- -]*

[πα]ρὰ Τεισαμεν[ὸ- -]

vacat

Τὸ κείμενο τοῦ λογαριασμοῦ δὲν εἶναι πλήρως κατανοητό, γι' αὐτὸ παραθέτω μετάφρασή του, ἡ ὁποία πιθανὸν νὰ ὑποστῇ μεταβολὴ ἂν ὑπάρξει ἀλλαγὴ ἢ βελτίωσις τῆς ἐρμηνείας πού δίνω: «Τὸ χρηματικὸ ποσόν, τὸ προορισμένον γιὰ τοὺς ἱεροποιοὺς, τὸ ὁποῖο ἔχει καταγραφεῖ στὸ μολύβδιον, δαπανήθηκε ὡς ἐξῆς: ἀπὸ τὸν Νεοκλέα 162 δραχμές, ἀπὸ τὸν Πυθόδωρο 161 δραχμές, ἀπὸ τὸν Τεισαμενὸν 100 δραχμές, ἀπὸ τὸν Σπράτωνα 152 δραχμές καὶ μισὸς ὀβολός. Ὑπάρχει εἰς τὸ ταμεῖο ὡς δημόσιον χρῆμα ἀπὸ τὸν Δίωνα 100 δραχμές [— —], ἀπὸ τὸν Σπράτωνα [— — —] ἀπὸ τὸν Τεισαμενὸν [— — —]».

Ἐνῶ στοὺς στίχους 6 - 8 τὰ ὀνόματα ἔχουν τεθεῖ κατὰ δοτικὴ τοῦ ἐνεργούντος προσώπου (τοῦ ποιητικοῦ αἰτίου), στὸν στίχο 9 ἀπὸ ἀβλεψία τὸ ὄνομα τοῦ Σπράτωνος τίθεται κατὰ ὀνομαστικὴ. Ἡ διόρθωσις πού κάμνω μοῦ φαίνεται ἀναγκαία.

Στὸν στίχο 12, ὅπου εἶναι χαραγμένο τὸ ὄνομα τοῦ Σπράτωνος, σώζονται λείψανα προγενέστερης χάραξης. Στὴν εἰκόνα εἶναι σαφεῖς καὶ οἱ δύο στίχοι, παλαιότερος καὶ νεώτερος. Ὁ παλαιότερος, ἂν ἀπομονωθεῖ, δίδει ὡς κείμενο *ΑΤΟΡΑ : ΠΟΝΔ*.

Ἡ ἐδῶ ἐπιγραφὴ ὀνομάζει καὶ τὸ ἀντικείμενον πάνω στὸ ὁποῖο εἶναι χαραγμένη, μολύβδιον. Εἶναι ἤδη γνωστὴ ἡ λέξις τούτη, μὲ τὴ σημασίαν τοῦ μολυβδίνου σταθμίου, ἀπὸ τὸν Ἱπποκράτη (*Περὶ ἄρθρων ἐμβολῆς* 14 (πρβ. IG I² 313 στ. 161: *σανίδια ἐν ο[ί]ς τὸς μύστας κ[αταγ]ράφ[οσι]*)).

Οἱ ἐπιστάτες πού ἀναφέρονται ὡς τίτλος στὴ μία ὄψη τοῦ μολυβδίου εἶναι οἱ ἄρχοντες πού μνημονεύονται στὴν ἐπιγραφὴ IG I² 311 καὶ ἀποτελοῦν σῶμα μὲ γραμματέα. Στὴν ἐπιγραφὴ ἐμφανίζονται νὰ παραλαμβάνουν οἱ ἴδιοι ἐπὶ τέσσερις συνεχεῖς χρονιές (422 - 419 π.Χ.) παρὰ *Ἱεροποι[ο]ν Ἐλευσῖνι - ἀργύριον ἀπὸ τῷ σίτω τῆς ἀπαρχῆς τοῖν θεοῖν*. Καὶ οἱ ἐπιστάτες τοῦ Ραμνούντος ἔχουν τὰ ἴδια ἀκριβῶς καθήκοντα, δίνουν καὶ δέχονται χρήματα ἀπὸ τοὺς ἱεροποιοὺς, ἐλέγχουν τὴ δαπάνη τῶν χρημάτων καὶ τηροῦν τὸ ταμεῖο. Στὴν ἐπιγραφὴ IG I² 313 οἱ ἐπιστάτες στὴν Ἐλευσίνα παραλαμβάνουν ἀπὸ τοὺς ἐπιστάτες, τῶν ὁποίων ἔληξε ἡ θητεία, ἀργυρώματα, ἀντικείμενα πού ἀνήκουν στὴν περιουσίαν τοῦ ἱεροῦ καὶ γενικῶς πολῦτιμα ἀναθήματα. Τὸ ἀξίωμα ὅμως τοῦ ἐπιστάτου ἐμφανίζεται καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις σχετικὲς μὲ τὴ διοίκησιν τῶν ἱερῶν πραγμάτων.

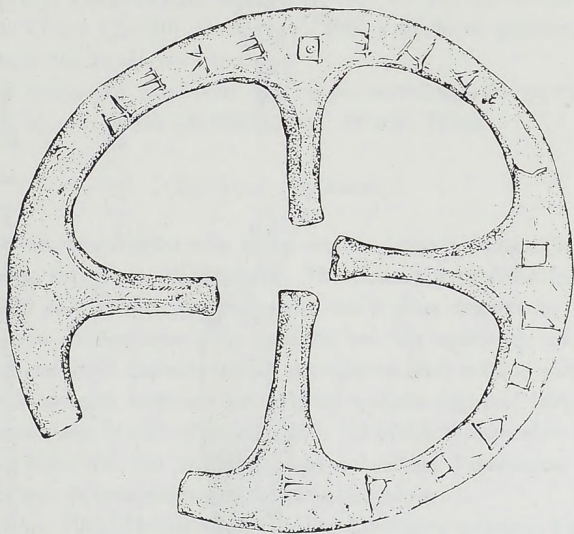
Οἱ *ἱεροποιοὶ* εἶναι οἱ ἄρχοντες οἱ γνωστοὶ ἀπὸ τὰ κείμενα, τὶς ἐπιγραφὰς καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, Ἀθηναίων Πολιτεία 54.6 (βλ. P.J. Rhodes, *A Commentary on the Aristotelian Athenaiion Politeia* (1981) 605 κέ.). Στὸν Ραμνούντα ἀναφέρονται ἀκόμη στὰ ψηφίσματα Pouilloux ἀρ. 17 καὶ ΠΑΕ 1958 σ. 32 καὶ στὴ γνωστὴ ἐπιγραφή τοῦ ἀργυρίου τῆς Νεμέσεως SEG X, 210 (Pouilloux ἀρ. 35 Meiggs-Lewis, SGHI ἀρ. 53). Στὴν τελευταία ἐπιγραφή ἀναφέρεται γιὰ τὴ χρηματικὴ περιουσία τοῦ ἱεροῦ ἐπὶ Δημοφάνος *δημάρ/χο* παρὰ *ἱεροποιοῖς κε/φάλαιον*: 5206 δραχμὲς 4 ὀβολοί.

Ἐκ πρώτης ὄψεως ἡ πτώση στὴν ὁποία ἔχει τεθεῖ ἡ λέξη δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἡ κατάλληλη, θὰ περίμενε κανεὶς δοτικὴ. Ὅπως ὅμως παρατήρησε ὁ X. Κριτζᾶς, ὑποκρύπτεται ἐδῶ τὸ φαινόμενο τῆς κράσεως: τὸ ἐς *Ἱεροποιὸς* θὰ ἦταν ἡ πλήρης γραφή (βλ. L. Threatte, *The Grammar of Attic Inscriptions*, 427 κέ., ἰδίως 432 κέ.).

Ὁ γραμματικὸς τύπος τοῦ παρακειμένου *η* γραμμένο δὲν εἶναι μοναδικός. Ἀπαντᾷ στὴν ἐπιγραφή τῆς Ὀλυμπίας τοῦ 6ου αἰ. Syll.³ 9 στὸν διαλεκτικὸ τύπο *ε* γραμμένοι. Ἀπὸ τοὺς ἐδῶ ἱεροποιοὺς οἱ ὅποιοι ἔχουν λάβει χρήματα καὶ δαπανοῦν δύο, ὁ Τεισαμενὸς καὶ ὁ Στράτων, ἐμφανίζονται στὸ δεῦτερο μέρος τῆς ἐπιγραφῆς (στ. 10 - 13) νὰ ἐπιστρέφουν χρηματικὰ ποσὰ στὸ δημόσιο ταμεῖο. Ἡ συμπλήρωση τοῦ στίχου 10 *Ἡέχ* [οσι] εἶναι πολὺ πιθανή. Ἡ παρουσία τοῦ *Η* στὴν ἀρχὴ τῆς λέξης ὀφείλεται στὸ φαινόμενο τῆς δασύνσεως (Threatte, ὁ.π. 456, 1).

Ἡ σημασία τοῦ κειμένου τοῦ μολυβδίου γιὰ τὴ γνώση τοῦ ἀρχαικοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως εἶναι καὶ μεγάλη καὶ προφανής. Δὲν ὑπάρχει, νομίζω, ἐλπίδα νὰ βρεθοῦν ἄλλοι λογαριασμοὶ τῶν ἐπιστατῶν καὶ τῶν ἱεροποιῶν γιατί, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ ἐδῶ μολύβδιο, οἱ λογαριασμοὶ αὐτοὶ ἀχρηστεύονταν ἤδη στὰ ἀρχαῖα χρόνια καὶ ὡς σημεῖα ἀκύρωσης τοῦ ἐγγράφου πρέπει νὰ θεωρήσουμε καὶ τὰ τρία συμμετρικὰ πρὸς τὶς τρεῖς σωζόμενες γωνίες τῆς πλάκας κοιλώματα καὶ τὴν ὀπή. Πιθανότατα ὑπῆρχε καὶ τέταρτο κοιλίωμα στὴ γωνία ποὺ λείπει (ἀρχὴ στίχων 10 - 13). Τὸ τμήμα αὐτὸ κόπηκε στὰ ἀρχαῖα χρόνια μὲ κατάλληλο ἐργαλεῖο, μὲ πολλὴ προσοχή, ὥστε νὰ ἀποσπαστεῖ ὀρθογώνιο κομμάτι διαστ. 0.031×0.031 μ. Τὸ μολύβδιο τοῦτο καὶ πολλὰ ἄλλα, μετὰ τὴν ἐκκαθάριση τῶν λογαριασμῶν καὶ τὴν ἀκύρωσή τους μὲ τὰ

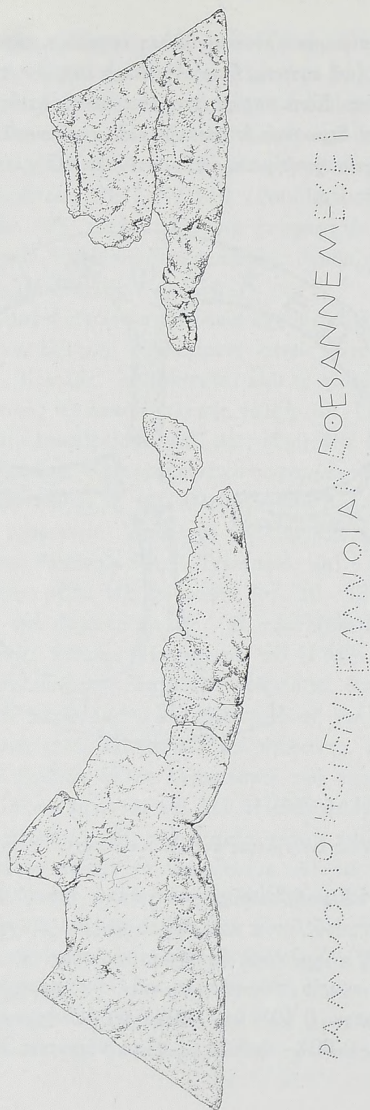
κοιλώματα, χρησίμευαν πλέον σὲ ἄλλες ἐργασίες, εἴτε αὐτούσια σὲ οἰκοδομικὴ χρῆση (ὡς σφῆνες, ὅπως τὸ μικρὸ κομμάτι τῆς γωνίας), εἴτε σὲ μολυβδοχοήσεις. Κάτι παρόμοιο γινόταν τὰ παλαιότερα χρόνια μὲ τὰ ἔγγραφα πολλῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν, ἰδίως οἰκονομικῶν, τῶν ὁποίων τὸ ἄχρηστο ἀρχεῖο χρησίμευε ὡς χαρτὶ περιτυλίγματος ἢ ὡς πρώτη ὕλη στὶς χαρτοποιίες.

Εἰκ. 29. Χάλκινος ἐνεπίγραφος ἀναθηματικὸς τροχίσκος (σχ. Κ. Ἡλιάκη).

Ἡ ἐπιγραφή τοῦ μολυβδίου χρονολογεῖται, ἀπὸ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων, στὰ τέλη τοῦ βου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ βου αἰ. π.Χ.

85. (Ἀρ. 701). Χάλκινος ἀναθηματικὸς τροχίσκος, ἀκέραιος, θραυσμένος σὲ ἓνα σημεῖο τοῦ σώτρου καὶ λίγο παραμορφωμένος, διαμ. ὅπως εἶναι σήμερα 0.103 καὶ 0.094 μ. Ἐλάχιστο πλάτος σώτρου 0.008 μ., πάχ. 0.004 - 0.005 μ.· φέρει τέσσερεις ἀκτίνες (κινῆμαι ἢ

Εἰκ. 30. Χάλκινο ἐνεπίγραφο ἀναθηματικὸ κρᾶνος (σχ. Κ. Ἡλιάκη).

κνημίαι, κοινῶς ἀδράχτια), οἱ ὁποῖες φαίνεται ὅτι ἐνώνονταν ἢ ἐφάπτονταν στὸ κέντρο τοῦ τροχοῦ σχηματίζοντας ὀρθογώνια ὀπὴ (χνοή). Κατὰ τοῦτο εἶναι ἀτελέστερος ὁ ἐδῶ τροχὸς ἀπὸ ἄλλους, ὅπως ὁ ὠραίος τῆς Καμίρου τῆς περιόδου 550 - 525 π.Χ. περίπου (I.D. Kontis, *Annuario Scuola Atene* 27 - 29 (1949 - 1951) 347 κέ. εἰκ. 1· L.H. Jeffery, *Local Scripts* 349 ἀρ. 13 πίν. 67· βλ. καὶ Guarducci, *Epigrafia Greca* I, 330) μὲ ἐπιγραφὴ ὅπου ὁ ἀναθέτης χαρακτηρίζει τὸ ἀνάθημά του ὡς τροχὸν ἄρματος.

Τὰ δύο τρίτα τῆς ἐπιφανείας τοῦ σώτρου καταλαμβάνει χαραγμένη ἐπιγραφὴ ὕψ. γρ. 0.005 - 0.006 μ. (εἰκ. 29 πίν. 122α).

Ἐρόδορος : ἀνέθεκεν

Ἀξίζει νὰ παρατηρηθεῖ πῶς λείπει ἀπὸ τὸ ὄνομα ἡ δασεία (βλ. γιὰ τὶς ἀττικὲς ἐπιγραφές, L. Threatte, *The Grammar of Attic Inscriptions*, 494 κέ.) καὶ ὅτι τὰ γράμματα ο καὶ θ εἶναι τετράγωνα. Τοῦτο ὁμῶς πρέπει νὰ ὀφείλεται στὸν χαρακτήρα καὶ τὸν τρόπο τῆς χάραξης γιὰτὶ καὶ τοῦ ρ τὸ καμπύλο τμήμα ἀποτελεῖται ἀπὸ εὐθεῖες γραμμές. Τετράγωνα ο καὶ θ ἀπαντοῦν καὶ στίς ἐπὶ χαλκῶν ἀρχαῖκας ἐπιγραφές τῆς Ἀκροπόλεως IG I² 426, 444, 448. Ἡ ἐδῶ ἐπιγραφὴ εἶναι ἀττική, τοῦ τέλους τοῦ βου αἰ., καὶ ὁ τροχὸς ἀνάθημα Ραμνουσίου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν παράθεση τοῦ ὀνόματος καὶ μόνον.

92. (Ἀρ. 706). Πολλὰ συγκολλημένα θραύσματα χάλκινου κορινθιακοῦ τύπου κράνους, τὰ ὁποῖα συνιστοῦν ὀλόκληρη τὴν ἀριστερὴν παρεῖα ἢ παραγναθίδα, τὸ ἐπιρρίνιον, τὸ κάλυμμα τοῦ μετώπου καὶ τὸ μεταξὺ ἀριστεροῦ ὀφθαλμικοῦ ἄνοιγμα καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ αὐχενικοῦ τμήματος συνολικοῦ μήκους ± 0.34 μ. Σώζεται ἐπίσης ἡ δεξιὰ παραγναθὶς μέχρι τοῦ ὀφθαλμικοῦ ανοίγματος μήκ. 0.14 μ. Λείπει ὀλόκληρος ὁ θόλος τοῦ κράνους. Στὸ κάτω μέρος τῶν παραγναθίδων καὶ τοῦ αὐχενικοῦ τμήματος ὑπάρχει στικτὴ ἐπιγραφὴ ὕψ. γρ. 0.01 - 0.014 μ. (εἰκ. 30, πίν. 122β).

Ῥαμνόσιοι Ἡοὶ ἐν Λέμνο[ι ἄ] νέ[θσαν Νεμ]έσει

Ὅσο γινωρίζω ἡ ἐπιγραφὴ τούτη εἶναι ἡ μόνη μαρτυρία δράσεως Ρα-

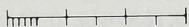
μνουσίων, ὡς ομάδας, ἔξω τῶν ὁρίων τοῦ δήμου. Φανερόνεται μὲ αὐτὴν ἡ ὑπαρξὴ στρατιωτικοῦ σώματος Ραμνουσίων στὸ πλευρὸ τοῦ μεγάλου Μιλτιάδου κατὰ τὴν κατάληψη τῆς Λήμνου τὸ 499 ἢ 498 π.Χ. (H. Bengston, S.B. München 1939, Heft 1. 37 κέ., σ. 41 καὶ σ. 49). Λίγα χρόνια ἀργότερα τὸ 496 π.Χ. τοποθετοῦν τὴν κατάληψη τῆς Λήμνου ἀπὸ τὸν Μιλτιάδην ὁ Hammond (Cl. Quart 1956 σ. 12) καὶ ὁ J.A. Evans (Cl. Phil. 58 (1963) σ. 168 - 170). Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Ραμνουῦντος ἔρχεται νὰ προστεθεῖ σὲ τρεῖς ἄλλες, σύγχρονες τῆς ἐπιγραφῆς, πάνω σὲ χάλκινα κράνη. Ἡ πρώτη συνοδεύει ἀνάθημα ὄλων τῶν Ἀθηναίων: [Ἀ]θηναῖοι [τῷ] ν ἐγ Λέμ[νο] (E. Kunze, Festschrift für Carl Weickert (1955) σ. 7 - 21· πρβ. Bull. Épigr. 1958, 245a, ὅπου οἱ Jeanne καὶ Louis Robert δέχονται τὴν ἀπόδοση ἀπὸ τὸν Kunze τοῦ κράνους στὴν κατάκτηση τῆς Λήμνου ἀπὸ τὸν Μιλτιάδην, στὴν ἀρχὴ-ἀρχὴ τοῦ 5ου αἰ.). Ἀλλῃ ἐπιγραφὴ, ἡ IG I² 453, σώζει μέρος ἀνάθεσης: [-ἀνέθεσ] αν ἐγ Λέ[μνο;] ἢ (Λέ[σβο]). Τρίτη, συνοδεύει ἀνάθημα τοῦ ἴδιου τοῦ Μιλτιάδου: Μιλτιάδες ἀνέ[θ]εκεν [τ]ῷ Δι (E. Kunze, Gnomon 1954, 142· V Bericht Ausgr. Olympia (1956) 69 - 74 πίν. 34 - 35 (βλ. καὶ Bull. Épigr. 1955, 111). Ἀπὸ τὴ μακρινὴ Λήμνο λοιπόν, πρὶν ἀπὸ τὰ Περσικά, οἱ ἐκεῖ Ραμνούσιοι στέλνουν τὸ ἀνάθημά τους στὴ Νέμεση μὲ τὸ ὅποιο ὑποδηλώνουν τὴ νικηφόρα ἔκβαση τῆς ἀποστολῆς τους. Τὸ κράνος εἶναι ἐπὶ πλέον ἡ ἀναμφισβήτητη ἀπόδειξη ὅτι ἡ λατρεῖα τῆς Νεμέσεως προϋπήρχε τῶν Περσικῶν καὶ ὅτι ἡ μάχη τοῦ Μαραθῶνα βοήθησε στὴν ἐδραίωση, στὴ συνείδηση τῶν Ἀθηναίων, μιᾶς ιδιότητος τῆς θεᾶς ἡ ὁποία δὲν εἶχε ἕως τότε ἐκδηλωθεῖ μὲ τόση σαφήνεια καὶ ἀποτελεσματικότητα ὅπως τὴν περιγράφει ὁ Πausanias (A, 33, 2).

127. (Ἀρ. 737). Πλίνθος ἀπὸ γαλάζια τοπικὴ πέτρα ὕψ. 0.20 μ., πλ. 0.15 μ., πάχ. 0.07 μ. Φέρει στὴ μία ἀπὸ τὶς μεγάλες ἐπιφάνειες χάραγμα ὕψ. γρ. 0.01 μ. Βρέθηκε στὴ δεξαμενὴ, ὅπως καὶ ἡ ἐπόμενη (εἰκ. 31).

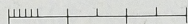
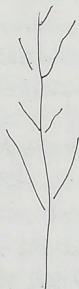
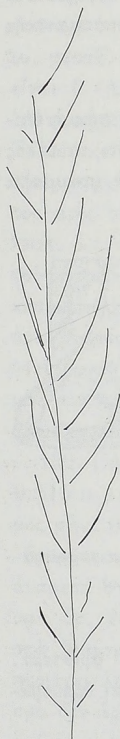
128. (Ἀρ. 738). Πλίνθος ἀπὸ γαλάζια τοπικὴ πέτρα ὕψ. 0.365, πλ. 0.22 μ., πάχ. 0.225 μ. Φέρει σὲ μία ἀπὸ τὶς ἐπιφάνειές της χάραγμα δένδρου (εἰκ. 32).

Στὸ ἀρχαῖο ἱερὸ ἀνῆκαν καὶ ἄλλες δύο ἐπιγραφές, εὐρήματα παλαι-

ΚΡΙΑΣΜΕΝΟ

Εἰκ. 31. Χάραγμα σὲ λιθόπλινθο
(σχ. Ἰ. Γιαρμενίτη).

Εἰκ. 32. Χάραγμα δένδρων σὲ λιθόπλινθο.

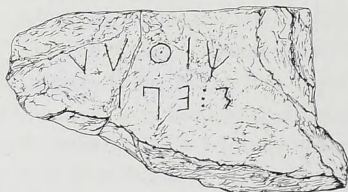
ότερα. Ἡ πρώτη εἶναι ἀναθηματική, χαραγμένη στὰ χεῖλη λεκάνης περιρραντηρίου, ἡ δευτέρα εἶναι χάραγμα.

129. (Ἀρ. 217). Τρία θαύσματα ἀπὸ τὸ χεῖλος περιρραντηρίου ἀπὸ παριανὸν μάρμαρο: α) μήκ. 0.07, βάθ. 0.08, β) μήκ. 0.165, βάθ. 0.15, γ) μήκ. 0.05, βάθ. 0.032 μ. Τὸ πλάτος τοῦ χείλους εἶναι 0.042 μ. καὶ τὸ ὕψ. γρ. ± 0.015 μ. (πίν. 123α). Τὸ πρῶτο βρέθηκε στὴν ἔρευνα τῶν χωμάτων τοῦ Στάη, τὰ δύο ἄλλα στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἀνδῆρου τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως. Μία πιθανὴ ἀποκατάσταση τῆς ἀποσπασματικῆς ἐπιγραφῆς εἶναι τούτη:

Φιλόδ[ορο]ς ἐστ[ήσατο] Θέ[μιδι καὶ Νεμέσ]ει.

Γιὰ τὴν παραπάνω ἀποκατάσταση τίθεται ὡς προϋπόθεση πὺς ἡ ἐπιγραφὴ κατελάμβανε ὁλόκληρο τὸ χεῖλος τοῦ σκεύους καὶ ὅτι τὸ τέλος (σ]ει) ἔφθανε ὡς τὴν ἀρχὴ τοῦ ὀνόματος. Πιθανὸν εἶναι τὰ γράμματα Θ Ε νὰ ἀνήκουν στὸ ρῆμα ἀνέθεκεν.

130. (Ἀρ. 504). Ἀκατέρ-
γαστο θαῦσμα μαρμάρου Ἀγ.
Μαρίνας ἐλλιπὲς γύρω, ἐκτὸς
τῆς ἐνεπίγραφης ἐπιφάνειας ἡ
ὁποία εἶναι ἐργασμένη μὲ λε-
πτὸ βελόνι. Ὑψ. 0.064, πλ.
0.12, πάχ. 0.028 μ. Ὑψ.
γρ. 0.09 - 0.015 μ. Βρέθηκε
στὰ χώματα τῆς ἀνασκαφῆς
τοῦ Στάη (εἰκ. 33).

Ψίθυρ[-]

Σ : επι

Εἰκ. 33. Χάραγμα σὲ θαῦσμα μαρμάρου
(σχ. Ἀπ. Θωμοπούλου).

Καὶ οἱ δύο στίχοι εἶναι χαραγμένοι ἀπὸ τὰ δεξιὰ πρὸς τ' ἀριστερά. Τὸ Ρ τοῦ πρώτου στίχου δὲν εἶναι πλήρες γιατί ὁ λίθος εἶναι θραυσμέ-
νος. Τὸ χάραγμα δὲν ἔχει γίνεαι ἀπὸ τεχνίτη.

Κατὰ τὴ διάρκεια ἐργασιῶν καθαρισμοῦ στὸ κάτω φρούριο βρέθηκαν οἱ ἐξῆς τρεῖς ἐπιγραφές:

131. (Ἀρ. 601). Τὸ κάτω μέρος στήλης ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο ὕψ.
0.35 μ., πλ. 0.35 μ., πάχ. 0.07 μ., μὲ χαραγμένο στεφάνι θαλλοῦ τὸ

ὁποῖο περιβάλλει δίστιχη ἐπιγραφὴ ὕψ. γρ. 0.008 μ. Βρέθηκε κτισμένη σὲ τοῖχο δυτικὰ τοῦ θεάτρου:

Οἱ πάροικοι

Ἀντίμαχον.

Ὁ Ἀντίμαχος Πανσανίου Οἰναῖος εἶναι γνωστὸς ἀπὸ ἄλλες ἐπιγραφὰς τοῦ Ραμνοῦντος. Στὸ ψήφισμα IG II² 1322 στ. 30 (Pouilloux, La Forteresse ἀρ. 34, χρονολογεῖται μετὰ τὸ 229 π.Χ.) τῶν ἀμφιεραϊστῶν οἱ ὅποιοι ἀναλαμβάνουν τὴν ἐπισκευὴ τοῦ ἐρειπωμένου Ἀμφιαρείου, μεταξὺ ἐκείνων πού ἐμφανίζονται ὡς ἀνοικο[δομοῦντες] τῷ κοινῷ εἶναι ὁ Ἀντίμαχος. Σὲ ἄλλο ψήφισμα (Pouilloux, ὅ.π. ἀρ. 18) ὁ Ἀντίμαχος ὁ ὁποῖος εἶχε τοποθετηθεῖ ἀπὸ τὸν στρατηγὸ τῆς παραλίας Τελέσιππο Τιμοθέου Χολαργέα (βλ. παρακάτω ἐπιγραφὴ ἀρ. 135) [ἐπὶ τ]οὺς παροίκους στεφανώνεται μὲ στέφανο θαλλοῦ γιὰ τὶς ὑπηρεσίες του πρὸς αὐτοὺς (ἀπομάχους μισθοφόρους). Σὲ ἄλλο ψήφισμα (Pouilloux, ὅ.π. ἀρ. 19) τοῦ 215/4 π.Χ., πάλι τιμᾶται ὁ Ἀντίμαχος ἀπὸ τοὺς παροίκους τοῦ Ραμνοῦντος. Ἀπὸ τὴ Σκάλα Ὁρωποῦ προέρχεται τὸ κάτω τμῆμα στήλης τοῦ Ραμνοῦντος, ὅπου μέσα σὲ στεφάνι θαλλοῦ ἀναγράφεται πάλι ἡ τιμητικὴ ἔκφραση τὸν ἐπὶ τοὺς / παροίκους / Ἀντίμαχον (ΠΑΕ 1979, 25). Οἱ λίγες αὐτὲς μνεῖες τοῦ Ἀντίμαχου μᾶς τὸν παρουσιάζουν νὰ ἀσχολεῖται εὐδοκίμως μὲ ἓνα θέμα, τὴν ἡγεσία τῶν παροίκων τοῦ Ραμνοῦντος.

132. (Ἀρ. 28 + 608). Βάθρο ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο ὕψ. 0.515 μ., πλ. 0.515 μ., βάθ. 0.56 μ. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια ὑπάρχει ὀρθογώνιος τόρμος μῆκ. 0.24 μ., πλ. 0.22 μ., βάθ. 0.055 μ., ἴσως γιὰ τὴν ὑποδοχὴ Ἑρμοῦ τετραγώνου. Ὑψ. γρ. 0.012 μ. Στὸ βάθρο τοῦτο πού βρέθηκε ἀνάμεσα στοὺς λίθους τοῦ φρουρίου, ΝΑ τοῦ θεάτρου, ἀποδίδω τὸ θραῦσμα ἀρ. 28 τοῦ Ραμνοῦντος, ἄγνωστης ἀκριβοῦς προέλευσης (ἀνήκει στὰ θραύσματα πού συνελέγησαν στὶς ἐργασίες τοῦ 1960), τὸ ὁποῖο περιέχει λείψανα τῶν τριῶν πρώτων στίχων τῆς ἀναθέσεως. Τὸ θραῦσμα δὲν ἀρμόζει στὸ βάθρο:

[οἱ στρατιῶτ]ι ἀνέ[θεσαν τὸν στρατηγὸν]

[καὶ τὸν περιπ]όλαρχ[ον ἀρετῆς ἕνεκα]

[καὶ δικαιο]σύνης [τῆς εἰς ἑαυτοὺς]

[στ] ρατηγός	περιπόλαρχος
[Βλέ] πυρο[ς]	Δαίτης
[...] έωνος	Έστιοδώρο
Έρχιεύς	Ίκαριεύς

Ὁ τύπος αὐτῆς τῆς τιμητικῆς ἐπιγραφῆς δὲν εἶναι ἄγνωστος. Ἀπὸ τὸν Ραμνούντα προέρχεται ἡ ἐπιγραφή IG II² 2968 (Pouilloux ἀρ. 4 γύρω στὸ 323 π.Χ.), χαμένη σήμερα, ποὺ βρῆκε ὁ Στάης στὸ ἱερὸ τῆς Νεμέσεως (ΑΕ 1891 στ. 61) καὶ αὐτὴ ποὺ ἀκολουθεῖ στὴν ἔκθεση τούτης. Ἡ ἐπιγραφή τοῦ Στάη, ἀκέραια, φέρει στὸν πρῶτο στίχο [οἱ σ]τρατιῶται έστεφάνωσ[αν] καὶ στὸν τέταρτο τῆς εἰς τοὺς στρατιώτας. Οἱ δικές μου συμπληρώσεις τοῦ μὲν πρῶτου στίχου ὀφείλονται στὰ τέσσερα γράμματα ποὺ σώζονται καὶ τῶν ὁποίων ἡ ἀνάγνωση δὲν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτηση, ἐνῶ τοῦ τρίτου στὸ γεγονός ὅτι ἂν δεχόμεναι τὴν ἔκφραση τῆς ἐπιγραφῆς IG II² 2968, ὁ 3ος στίχος τῆς ἐδῶ θὰ γινόταν ὑπὲρ τὸ δέον μακρός. Λίγο διάφορος εἶναι ὁ τύπος τῆς ἐπιγραφῆς IG II² 2973 (4ος - 3ος αἰ. π.Χ.). Δὲν εἶναι δυνατόν ἐξάλλου ἡ κεφαλίδα τῆς νέας ἐπιγραφῆς νὰ ἀποτελεῖ λείψανο τῆς IG II² 2968 γιατί μετὰ τὸν τρίτο στίχο ἔχει κενό.

133. (Ἀρ. 602). Τμῆμα βάθρου ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο, ἐπάνω, κάτω καὶ ἀριστερὰ ἀκέραιο, πίσω καὶ δεξιὰ ἑλλίπες, ὕψ. 0.315 μ., πλ. 0.22 - 0.27 μ., πάχ. (βάθ.) 0.17 μ. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια σώζονται λείψανα μικροῦ τόρμου. Στὴν πρόσθια ἐπιφάνεια ὑπάρχει χαρακτὸς στέφανος θαλλοῦ ποὺ περιβάλλει τετράστιχη ἐπιγραφή. Λείψανα δύο στίχων σώζονται πάνω ἀπὸ τὸ στεφάνι (κάτω ἀπὸ αὐτοὺς κενό). Ὑψ. γρ. 0.007 - 0.009 μ. Βρέθηκε ΝΑ τοῦ θεάτρου, σὲ μικρὴ ἀπόσταση (πίν. 19).

[οἱ στρα]τιῶ[ται έστεφάνωσαν τὸν στρατηγὸν]
[καὶ τ]ὸν πε[ριπόλαρχον ἀρετῆς ἕνεκα καὶ δικαιοσύνης]

στρατηγός	[περιπόλαρχος]
Δεινοκράτη[ς]	[----]
Κλεομβρότο	[----]
Ἀχαρνεύς	[----]

Ὁ δεύτερος στίχος τῆς κεφαλίδας εἶναι μακρότερος κατὰ ὀκτὼ γράμματα τοῦ πρώτου. Παρὰ ταῦτα παρουσιάζεται ἡ συμπλήρωση ἀρκετὰ ἐλλειπτική καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκταθεῖ περισσότερο γιατί δὲν ὑπῆρχε τρίτος στίχος. Πιθανὸν νὰ ἦταν βραχύτερη, λ.χ. [οἱ στρα]τιῶ[ται τὸν στρατηγὸν] / [καὶ τ]ὸν πε[ριπόλαρχον].

Ὁ στρατηγὸς Δεινοκράτης τοῦ ὁποῖου ἡ ἐδῶ στρατηγία τοποθετεῖται ἀπὸ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων στὸ β' μιστὸ τοῦ 4ου αἰ. εἶναι πιθανῶς ὁ ὁμώνυμος (Pros. Att. 3181) χωρὶς πατρώνυμο καὶ δημοτικὸ στρατηγὸς τοῦ 336/5 π.Χ. (IG II² 1628 στ. 351, 370 καὶ II² 1629 στ. 871, 890). Ἄν τοῦτο ἀληθεύει, τότε εἶναι ὁ πατέρας τοῦ Κλεομβρότου Δεινοκράτους Ἀχαρνέως (Pros. Att. 8580) ὁ ὁποῖος ἔλαβε ὡς σύζυγο τὴν Καλλιστώ, ἐγγονὴ τοῦ ρήτορος Λυκούργου (Πλουτάρχου, Βίοι τῶν δέκα ρητόρων 843α). Ἡ στρατηγία γιὰ τὴν ὁποία τιμᾶται ἐδῶ ἢ θὰ εἶναι ἡ γνωστὴ ἀπὸ τὶς παραπάνω ἐπιγραφές, ἐπὶ Πυθοδῆλου ἄρχοντος, ἡ θὰ ἀσκήθηκε στὰ μετὰ τὸ 330 π.Χ. χρόνια.

134. (Ἀρ. 606). Τὸ κάτω μέρος στήλης ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερα συγχωρημένα θραύσματα, ὕψ. 0.80 μ., πλ. 0.41 - 0.46 μ., πάχ. 0.95 (πίν. 124). Κάτω σχηματίζεται ἔμβολο ὕψ. 0.08 μ., πλ. 0.42 μ. Τὸ κείμενο τῆς στήλης, ὕψ. γρ. 0.005 μ. (τὸ 0) - 0.008 μ., ἀκολουθεῖ ἀνάγλυφος χρυσοῦς στέφανος ἔξωτ. διαμ. 0.275 μ., ἔσωτ. 0.155 μ. Τὰ θραύσματα βρέθηκαν στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους μέσα στοὺς θάμνους, στὸ ΒΑ νεκροταφεῖο τοῦ Ραμνοῦντος ὅπου ἡ στήλη εἶχε μεταφερθεῖ στὴν ἀρχαιότητα γιὰ νὰ χρησιμεύσει ὡς κάλυμμα τάφου (βλ. καὶ Μαστροκώστα, ΠΑΕ 1958, 28 ὅπου περὶ τοῦ νεκροταφείου).

ἀναγρά[ψ]α[ι δὲ τόδε τὸ ψήφισμα ἐν στήλῃ λιθίνῃ καὶ στήσαι οὗ
ἀν]

αὐτὸς βούλῃται· εἰς [δὲ τὴν ἀναγραφὴν καὶ τὴν ποίησιν τῆς στήλης]

3 ε[ἰς]νεγκεῖν τοὺς αἰρεθέντας τὸ γενόμενον [ἀνάλωμα]

vacat

οἷδε αἰρεθέ[ν]τες,

Ἄ[τ]ταλος Τιμαῖον ^{υυυ}Θριάσιος, (±11) Τεισάνδρου Εἴτε[αῖος]

- [..]τόμιος Κλεοδώρ[ου] Ῥαμνούσιος, [±13] Ἀγα[σικλέου]
 Ῥαμν[ούσιος]
 [Μ]ένα[ν]δρο[ς] Τεισάνδρου Εἰτεαῖος [...⁷...]ο[ς⁶.....]ρωνος
 Τρικορύσιο[ς]
 [Τι]μόθεος Θεογεΐτονος Ῥαμνούσιος, [±12] Κ[λε]οδ[ωρ]ίδου Ῥα-
 μνούσιος
- 9 ΚΑ.Ι[— —]
 [— — — —]
 Ῥαμνούσι[ον]
 . ΧΑΝ..ΩΝ
- 12 ἐνεκ[εν]

Πρὸς τὰ πρόσωπα πὺν ἀναφέρονται στὴ στήλῃ μποροῦν νὰ γίνουν οἱ ἀκόλουθες ταυτίσεις καὶ προσεγγίσεις: ὁ [— —] Τεισάνδρου Εἰτεαῖος εἶναι πιθανῶς ἀδελφὸς τοῦ Μενάνδρου πὺν ἀναφέρεται παρακάτω. Ὁ [— — Ἀγα]σικλέου Ῥαμν[ούσιος], εἶναι ἴσως συγγενὴς τοῦ Ἀγασικλέου Γλαύκου Ῥαμνουσίου ὁ ὁποῖος ἀπαντᾷ στὴν ἐπιγραφή IG II² 2977 (Pouilloux ἀρ. 10) τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Ὁ [Μ]ένα[ν]δρο[ς] Τεισάνδρου Εἰτεαῖος εἶναι ὁ γνωστὸς πλούσιος τριήραρχος ἐπὶ Νικήτου ἄρχοντος, τὸ 225/4 π.Χ. (Pouilloux, ἀρ. 17 BCH 8, 1956, σ. 64 - 69).

Θεογεΐτων [Ῥα]μνούσιος ἀπαντᾷ στὸ ψήφισμα Pouilloux, ἀρ. 14 (BCH 80, 1956, 57 - 62) τοῦ 229 π.Χ. (;), συγγενὴς, πατέρας ἢ γιὸς, τοῦ Τιμοθέου. Στρώμβιχος Κλεοδωρίδου Ῥαμνούσιος ἀπαντᾷ ὡς μέλος ἐπιτροπῆς στὸ ψήφισμα γιὰ τὸν Δικαίαρχον Ἀπολλωνίου Θριασίον (Pouilloux, ἀρ. 15) τοῦ 236/35 π.Χ. Ἀδελφὸς του εἶναι ὁ Κλεοσχάρης Κλεοδωρίδου Ῥαμνούσιος [— — αἰρεθεὶς ὑπὸ τῶν]δημοτῶν ἐπ' Ἀντιπάτ[ρου] ἄρχοντος (Pouilloux, ἀρ. 6) τὸ 263/2 π.Χ. [δεῖνα Κλεοδ]ωρίδου Ῥαμνούσιος τιμᾶται ἀπὸ τοὺς Ραμνουσίους καὶ στεφανώνεται μὲ θαλλοῦ στέφανον σὲ ἀνέκδοτο ἐλλιπὲς δημοτικὸ ψήφισμα τοῦ Ραμνούντος τοῦ α' μισοῦ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. Τοῦ πατέρα τῶν δύο ἀδελφῶν σώζεται ἡ ἐπιτύμβια στήλῃ μὲ τὴν ἐπιγραφή Κλεοδωρίδης Κλεοσχάρου Ῥαμνούσιος (ΠΑΕ 1958, 28. ΑΕ 1961, Χρονικὰ 9).

Οἱ στίχοι 1 - 3 ἀνήκουν στὸ τυπικὸ τοῦ ψηφίσματος καὶ συμπληρῶνται σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο ἄλλων ἐπιγραφῶν τοῦ Ραμνούντος. Ὁ τιμώμενος Ραμνούσιος φαίνεται ὅτι προσέφερε σπουδαῖες ὑπηρεσίες ὅχι μόνο στοὺς Ραμνουσίους ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλους, ὥςως τοὺς οἰκοῦντας τῶν πολιτῶν *Ῥαμνοῦντι* (πρβ. Pouilloux, ἀρ. 17.8 καὶ τὸ ἐπόμενο ψηφισμα γιὰ τὸν Τελέσιππο). Ἡ ὀκταμελὴς ἐπιτροπὴ ποὺ ἐκλέγεται γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τῶν τιμῶν ἀποτελεῖται ἀπὸ 4 Ραμνουσίους, 1 Θριάσιο, 2 Εἰτεαίους καὶ 1 Τρικорύσιο. Ἄν μάλιστα ἐξαιρέσουμε τὸν Θριάσιο οἱ ἄλλοι μὴ Ραμνούσιοι προέρχονται ἀπὸ γειτονικοὺς πρὸς τὸν Ραμνούντα δήμους, τὸν Τρικόρυθο καὶ τὴν Εἰτέα τῆς Ἀντιοχίδος ποὺ τοποθετεῖται στὸ γειτονικὸ Γραμματικὸ (βλ. Vanderpool, ΑΔ, 25, 1970, 215 - 216 καὶ J.S. Traill, *The Political Organisation of Attica, Hesperia*, Supplement XIV, 54 καὶ σημ. 28. Ἡ θέσις τοῦ ὁμωνύμου δήμου τῆς Ἀχαμαντίδος εἶναι ἄγνωστη).

Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διαπιστωθεῖ γιὰ ποῖο σπουδαῖο λόγο τιμήθηκε μὲ χρυσὸ στεφάνι ὁ Ραμνούσιος τοῦ ψηφίσματος. Ἡ στήλη εἶναι πολὺ φθαρμένη καὶ κάθε ἀπόπειρα καλύτερης ἀνάγνωστος τῶν τεσσάρων στίχων τοῦ στεφανιοῦ γίνεται εἰς μάτην. Δὲν εἶμαι μάλιστα βέβαιος γιὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν δύο τελευταίων στίχων τῶν ὁποίων τὰ γράμματα ποὺ παραθέτω ἐδῶ δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ξαναδιαβάσω. Τὴ λέξις ἔνεκα in corona βλ. IG II² 971.

ΕΠΙΓΡΑΦΗΣ ΤΟΥ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

Πλὴν τῶν ἐπιγραφῶν, εὐρημάτων τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς, ποὺ δημοσιεύονται σὲ τούτῃ τὴν ἔκθεσιν, ἀνακοινῶν καὶ ἄλλες, εὐρήματα παλαιότερων ἐτῶν ποὺ δὲν δημοσιεύθηκαν ἕως τώρα μὲ τὴν ἐλπίδα ὅτι ἦταν δυνατόν νὰ βρεθοῦν θραύσματα ποὺ νὰ τὶς συμπληρώνουν. Ἐπειδὴ τὸ νὰ παραμείνουν ἀκόμη ἀδημοσίευτες ἀποβαίνει σὲ βάρος τῆς προόδου τῆς μελέτης τοῦ δήμου, τὶς παρουσιάζω, χωρὶς νὰ πάψω νὰ ἐλπίζω σὲ νέα εὐρήματα ποὺ θὰ βελτιώσουν τὸ κείμενο ποὺ παραθέτω ἐδῶ.

135. (Ἀρ. 379). Ἀκέραιο τμήμα μόνον ἀριστερά, στήλης ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο, ὕψ. 0.39 μ., πλ. 0.43 μ., πάχ. 0.085 μ. Ὑψ. γρ. 0.005 (ο) - 0.01. Μνημονεύεται ΠΑΕ 1977, 19.

[-----] - ΟΙ [-]
 [-----] οἱ στρατηγοὶ ἐπὶ τὴν χώ[ραν]
 [οἵτινες τιμ[ώ]μ[εν]οι χάριτας ἀξίας κομιοῦνται παρὰ τε ᾿Ρ[αμ] -
 [νου]σίων καὶ [τ]ῶν οἰκούντων ἐν ᾿Ραμνουντι ἀγαθεὶ τῷ[χει δε] -
 [δ]όχθαι ᾿Ραμνουσίοις καὶ τοῖς οἰκοῦσι τῶν πολιτῶν ᾿Ρα[μνουντι]
 [ἐπα]νέσαι Τελέσιππον Τιμοθέου Χολαργέα [καὶ στεφα] -
 [νώσα]ι χρυσῶι στεφάνωι ἀρετῆς ἔνεκα καὶ [φιλοτιμίας ἧς]
 [ἔχων] διατελεῖ πρὸς τὴν βουλὴν καὶ τὸν δῆ[μον καὶ τῆς εἰς]
 [ἑαυ]τοὺς ἀναγράφαι δὲ τόδε τὸ ψήφι[σμ α ἐν στήλῃ λιθί] -
 [ν]ηι καὶ στήσαι οὗ ἂν αὐτῶι φαίνεται. εἰς δὲ τὴν ποίησιν τῆς]
 στήλης καὶ τὴν ἀναγραφὴν ἐλέσ[θαι τρεῖς ἄνδρας ἐξ ἑαυτῶν]
 οἵτινες συντελοῦσι τὰ ἐψηφισ[μένα· οἷδε ἡιρέθησαν 7]
 Δωροθέου ᾿Ραμνούσιος, Με[-----]
 [.]λῆς Ἀγάθω[νος -----]

Μετὰ τὸ ψήφισμα τοῦτο τῶν Ραμνουσίων καὶ τῶν οἰκούντων τῶν πολι-
 τῶν ᾿Ραμνουντι τιμᾶται καὶ στεφανώνεται μὲ χρυσὸ στεφάνι ὁ Τελέ-
 σιππος Τιμοθέου Χολαργεύς, γνωστὸς ἤδη ἀπὸ ἄλλο ψήφισμα τοῦ Ρα-
 μνουντος (Pouilloux, ἀρ. 18) μετὰ τὸ ὁποῖο τιμᾶται ἀπὸ τοὺς τεταγμέ-
 νους τῶν παροίκων ᾿Ραμνουντι. Ἦδη ὁ Pouilloux ὑπέθεσε ὅτι ὁ Τελέ-
 σιππος τοῦ ψηφίσματος 18 ἦταν κατὰ πᾶσα πιθανότητα ὁ στρατηγὸς
 τῆς παραλίας. Ἀπὸ τῆς μνεῖας ἐκεῖ τοῦ ᾿Αντίμαχου Πανσανίου Οἰναίου
 (βλ. τὴν ἐδῶ ἐπιγραφὴν 131, ἀρ. 601), τοῦ ὁποίου ἡ δράση τοποθετεῖ-
 ται στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 3ου αἰ. (τὸ ψήφισμα Pouilloux, ἀρ. 19
 μετὰ τὸ ὁποῖο τιμᾶται πάλι ὁ ᾿Αντίμαχος χρονολογεῖται στὸ 215/4 π.Χ.)
 φαίνεται ὅτι τὸ ἐδῶ ψήφισμα χρονολογεῖται γύρω στὸ 220 π.Χ. (πρβ.
 Chr. Habicht, Hypomnemata, Heft 73, 82 σελ. 20).

Ὁ Τελέσιππος εἶναι γνωστὸς καὶ ὡς πρόξενος τοῦ ᾿Ωρωποῦ (IG VII
 308) ἐπὶ ᾿Ωρωποδώρου ἱερέως καὶ ἄρχοντος τοῦ κοινοῦ τῶν Βοιωτῶν
 Ποτιδαίου (γύρω στὸ 220 π.Χ. βλ. M. Feyel, Polybe, 73· R.
 Etienne - D. Knoepfler, Hyettos de Béotie, 350). Ἡ ἀπονομὴ τῆς
 τιμῆς αὐτῆς ἀπὸ τοὺς ᾿Ωρωπίους σχετίζεται ὅπωςδήποτε μετὰ τὴν θητεία

του ὡς στρατηγού. Ἡ γειτνίαση τῆς περιοχῆς τοῦ Ὠρωποῦ μὲ τὴν περιφέρεια ἀρμοδιότητος τοῦ Τελεσίππου εἶναι ἰσχυρὸς λόγος γιὰ νὰ τὸν τιμήσουν οἱ Ὠρώπιοι, οἱ ὁποῖοι προσπαθοῦσαν νὰ διατηροῦν ἰσορροπία στὶς σχέσεις τους μὲ τὸν παλαιὸ δυνάστη τους.

Ὁ [δεῖνα] Δωροθέου τοῦ στ. 13 ἀπαντᾷ πάλι μόνο μὲ τὸ πατρώνυμο σὲ σπάραγμα ψηφίσματος τοῦ Ραμνοῦντος (ΑΕ 1979, 73 ἀρ. 31).

136. (Ἄρ. 517). Θραῦσμα στήλης ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο, μὲ ἀέτωμα κατεστραμμένο τὸ ὁποῖο ἔβαινε πάνω σὲ ἄβακα καὶ κυμάτιο, ὕψ. 0.21 μ., πλ. 0.21 μ., πᾶχ. 0.07 μ. Ὑψ. γρ. 0.005 (0) - 0.009 μ. Βρέθηκε ἀνάμεσα στοὺς λίθους τοῦ μεγάλου βόρειου ἀναλήμματος τοῦ ἱεροῦ τῆς Νεμέσεως, στὸ ἀνώτερο στῶμα:

[Νικόστ]ρατος Ἐπιτέλου Ῥαμνοῦ[σιος εἶπεν·]

[ἐπειδὴ Πο]σειδώνιος καὶ οἱ στρα[τιῶται]

[οἱ — — — —] εἰς τὸ φρούρ[ιον διετέ]—

[λεσαν — — — — εὖ] τακτοῦντε[ς — — —]

[— — — — —] ΕΧΟΜ [— — —]

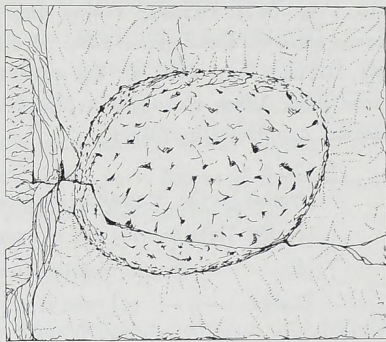
Ὁ Νικόστρατος εἶναι ὁ γνωστὸς Ραμνούσιος ποὺ ἤκμασε τὴν ἐποχὴ τοῦ Χρεμωνιδείου πολέμου. Προτείνει τὸ ψήφισμα γιὰ τὸν στρατηγὸ τῆς παραλίας Ἐπιχάρη (ΑΔ 22, 1967, Α', σ. 38 - 52), τὸ ἐλλιπὲς ψήφισμα ΑΕ 1979, σ. 72 ἀρ. 29. Ἀναφέρεται ἐπίσης σὲ ἀνέκδοτο θραῦσμα ψηφίσματος (ἀρ. 437) ὡς μέλος τῆς ἐπιτροπῆς ποὺ θὰ φροντίσει γιὰ τὴ δημοσίευσή του. Ἡ ἐπιτύμβια στήλη του βρέθηκε στὸν χῶρο τοῦ περιβόλου τοῦ Πυθάρχου (ΑΕ 1979, 27 ἀρ. 7· ΠΑΕ 1978, 8 ἀρ. 7· SEG XXX, 225). Φαίνεται ὅτι ἦταν δραστήριο πολιτικὸ πρόσωπο τοῦ δήμου κατὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

137. (Ἄρ. 600). Βάση λίθινου ἐπιτύμβιου ἀγγείου, ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο, συγκολλημένη ἀπὸ 6 θραύσματα καὶ ἐλλιπής, ὕψ. 0.35 μ., πλ. 0.535 μ., βάθ. 0.39 μ. Στὴν ἄνω ἐπιφάνεια ὑπάρχει τὸρμος διαμ. 0.16 μ., βάθ. 0.07 μ. Ὑψ. γρ. 0.02 μ. Τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτονος.

[Λυ]σίστρατος Λυσιμ[άχο]

[Ῥ]αμν[ούσιος]

Ὁ Λυσίστρατος ἐδῶ εἶναι ὁ ἐγγονὸς τοῦ Διογείτουνος Καλλίου καὶ τὸ ὄνομά του ἀναγράφεται στῇ μεγάλῃ στήλῃ τοῦ περιβόλου τῆς οἰκογε-

Εἰκ. 34. Τὸ βᾶθρο IG Π² 4594α (σχ. Κ. Ἡλιάκη, Ἱ. Γιαρμενίτη).

νείας του (ΠΑΕ 1975, 24). Ὅπως ἤδη ἔχω ἐπισημάνει τὸν ἑβδομο στίχο τῆς στήλης ἀποτελοῦσε τὸ ὄνομα τοῦ γιου τοῦ ἐδῶ Λυσιστράτου ([Λ]υσίμαχ[ος Λυσιστράτου], ΠΑΕ 1977, 18).

138. (Ἀρ. 461). Ἡ ὀρθὴ ἀνάγνωση τῆς ἐπιτύμβιας ἐπιγραφῆς ΠΑΕ 1979, 22 εἶναι Φάνυλλα Θαρρυφίλλης, ἔχουμε δηλαδὴ ἐδῶ φυσικὸ τέκνο.

139. (Ἀρ. 472). Στήλη ἐπιτύμβια ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο μὲ ἀνάγλυφο ἀέτωμα καὶ ἀσπίδα στὸ τύμπανο, ἐλλιπὴς κάτω, πίσω ἐντελὼς λεῖα. Ὑψ. 0.45 μ., πλ. 0.30 μ., πάχ. 0.06 μ. Βρέθηκε στὴ Νότια Ὁδὸ, σὲ καλλιεργητικὲς ἐργασίες.

Σώμηλος

Σωτέλου

Χολαργεὺς

Τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. Πρβ. Σάμμιλος Bechtel, HP 315.

140. (EM 12698 IG II² 4594a· Pouilloux, ἀρ. 1). Τῆς ἀναθηματικῆς αὐτῆς ἐπιγραφῆς τοῦ 333/330 π.Χ. εἶχα δημοσιεύσει (ΑΕ 1979, 56 εἰκ. 22) σχέδιο ὄψης καὶ κάτοψης. Κατὰ τύχην ταυτίστηκε τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ βάθρου κοντὰ στὴν πύλη τοῦ ἄνω φρουρίου ἀφημένο ἢ ἀγνοημένο ἀπὸ τὸν Στάη. Μὲ αὐτὸ συμπληρώθηκε τὸ βάθρο (εἰκ. 34) τὸ ὁποῖο ἔχει ὕψ. 0.20 μ., πλ. 0.647 μ., πάχ. (βάθ.) 0.57 μ. Ἀπὸ τόρμο ὀρθογώνιο διαστ. $0.08 \times 0.39 \times 0.05$ μ. (βάθ.), ποὺ βρίσκεται στὴν ἀριστερὴ πλευρά, συμπεραίνεται ὅτι τὸ βάθρο χρησίμευσε, μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἀναθήματος τοῦ Θεοφάνους (τὸ ὁποῖο ἦταν ἄγαλμα Ἑρμοῦ ἀλλὰ ὄχι τετραγώνου κάτω), ὡς βατήρας στήλης. Ὡς ὄψη τότε χρησίμευε ἡ κάτω ἐπιφάνεια τοῦ βάθρου.

Στὸν πρώτο στίχο τῆς ἐπιγραφῆς ὁ χαρακτήρας ἀπὸ κακὸ ὑπολογισμὸ τοῦ χώρου δὲν μπόρεσε νὰ χαραῖξει τὰ δύο τελευταῖα γράμματα τῆς μετοχῆς. Ἔτσι πρέπει νὰ διορθωθεῖ ἀναλόγως ἡ λέξη στὶς δημοσιεύσεις τῆς.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

ΣΥΝΟΠΤΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ 1975-1984
ΤΩΝ ΕΚΘΕΣΕΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΩΝ
ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

- Ἀέτωμα δυτικὸ μεγάλου ναοῦ ΠΑΕ 1980, 77.
- Ἀμφιάρειο Ραμνούντος ΠΑΕ 1981, 123· 1982, 158.
- Ἀναλήμματα ἱεροῦ Νεμέσεως ΠΑΕ 1983 Α', 117.
- Ἀνασκαφὴ Ραμνούντος: τῶν Dilettanti, ΑΕ 1979, 46· τοῦ 19ου αἰ. ΠΑΕ 1976, 43· τοῦ 1958, ΑΕ 1979, 43· μέθοδος καὶ δεοντολογία τῶν νέων ἀνασκαφῶν, Ἡόρος 2, 1984, 213.
- Ἀρχαιοκαπηλεία Ραμνούντος ΠΑΕ 1976, 43.
- Βάση ἀγάλματος Νεμέσεως ΠΑΕ 1976, 6· BCH CV, 1981, 227· Archaische und Klassische Griechische Plastik, Kolloquium (1985) 89.
- Βωμός: ἱεροῦ Νεμέσεως ΠΑΕ 1980, 70. Ἀνατολικά ἱεροῦ Νεμέσεως ΠΑΕ 1983 Α', 126.
- Γλυπτὰ Ραμνούντος ΠΑΕ 1976, 51· 1982, 161· ΑΕ 1979, 54.
- Δεξαμενὲς ἱεροῦ Νεμέσεως ΠΑΕ 1982, 135.
- Εἰσοδήματα ἱεροῦ Νεμέσεως Φίλια Ἔπη Β', 309.
- Ἐπιγραφές Ραμνούντος ΠΑΕ 1979, 23· 1982, 158· 1984, 191· ΑΕ 1979, 56.
- Ἐπιγραφικὴ Ραμνούντος, Πρακτικά τοῦ Η' Διεθνoῦς Συνεδρίου Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς Α', 326.
- Ἑρμης μίσθωση ΠΑΕ 1981, 121· 1982, 161.
- Ἡμερολόγιο ἀνασκαφῆς Dilettanti ΑΕ 1979, 46.
- Κλαυδίου βωμός ΠΑΕ 1979, 23· 1982, 158.
- Κρήνη ἱεροῦ Νεμέσεως ΠΑΕ 1982, 131· 1984, 146· Φίλια Ἔπη Β', 310.
- Κτίριο πρὸς Α, ἱεροῦ Νεμέσεως ΠΑΕ 1978, 4· ΑΕ 1979, 12.
- Μέθοδος καὶ δεοντολογία ἀνασκαφῆς Ραμνούντος, Ἡόρος 2, 1984, 213.
- Μίσθωση Ἑρμης ΠΑΕ 1981, 121· 1982, 161.
- Ναὸς ἱεροῦ Νεμέσεως: μεγάλος ΠΑΕ 1980, 71· 1981, 118· Φίλια Ἔπη Β', 317· μικρὸς πολυγωνικὸς ΠΑΕ 1982, 142· 1983 Α', 126· Φίλια Ἔπη Β', 306· πῳρινος ΠΑΕ 1982, 136· Φίλια Ἔπη Β', 302· ἀρχαῖκος

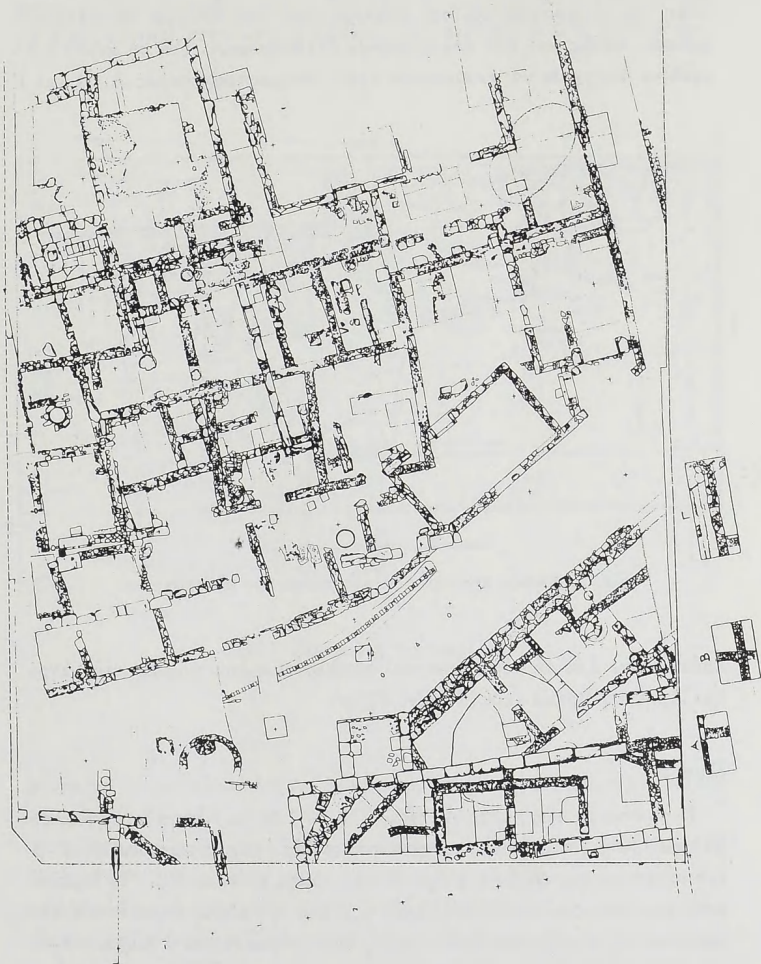
- ΠΑΕ 1982, 135· Φίλια Ἐπη Β', 299.
- Νεμέσεως ἱερὸ ΠΑΕ 1975, 33· 1976, 20· 1979, 2· 1980, 68· 1981, 119· 1983 Α', 110· ΑΕ 1979, 10· Φίλια Ἐπη Β', 295.
- Νεολιθικὸς Ραμνοῦς ΠΑΕ 1977, 19.
- Ὅδὸς (Τρικορύθου-Ραμνούντος)
ΠΑΕ 1975, 6· βορεία ΠΑΕ 1975, 15· 1976, 21· 1977, 3· 1978, 15· ΑΕ 1979, 17, 42· νοτία ΠΑΕ 1976, 5· 1978, 1· 1979, 1· 1982, 127· ΑΕ 1979, 3.
- Οἰκήματα ΒΑ τοῦ ἱεροῦ Νεμέσεως ΠΑΕ 1983 Α', 126.
- Ὅρος ἱεροῦ Νεμέσεως ΠΑΕ 1979, 1.
- Ὅχητοὶ ἱεροῦ Νεμέσεως ΠΑΕ 1983 Α', 109· Φίλια Ἐπη Β', 313.
- Περίβολοι ταφικοί: ἀνώνυμοι νότιας ὁδοῦ ΠΑΕ 1976, 16· 1978, 2· ΑΕ 1979, 6· ἀνώνυμοι βόρειας ὁδοῦ ΠΑΕ 1975, 30· 1979, 19· Ἀθηνοδώρου ΠΑΕ 1975, 26· 1976, 34· Ἀνδ[—] ΠΑΕ 1975, 26· 1976, 28· ΑΕ 1979, 19· Διογείτονος ΠΑΕ 1975, 25· 1976, 22· 1977, 18· 1979, 17· 1982, 154· 1984, 207· ΑΕ 1979, 17· Διοφαντίδου (Εὐκόλου) ΠΑΕ 1976, 5· 1978, 1· ΑΕ 1979, 4· Εὐφράνορος ΠΑΕ 1975, 6· 1976, 9· Ἱεροκλέους ΠΑΕ 1976, 30· 1977, 3· 1982, 154· ΑΕ 1979, 39· Στήλη, τόμος εἰς μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος, 402· Κυκλικοὶ ΠΑΕ 1975, 11· 1976, 13· Μενεστίδου ΠΑΕ 1976, 10· Μνησικρατείας ΠΑΕ 1976, 29· Πυθάρχου ΠΑΕ 1978, 4· 1982, 154· ΑΕ 1979, 21· Σπιθαρί Μάζι ΠΑΕ 1976, 14· Φανοκράτους ΠΑΕ 1978, 4· ΑΕ 1979, 29.
- Περίβολος ὁχρωματικὸς ΠΑΕ 1976, 20.
- Πολυδευκίωνος βάθρο ἀγάλματος ΠΑΕ 1983 Α', 128.
- Προϊστορικὸς Ραμνοῦς ΠΑΕ 1977, 19· 1982, 127, 129.
- Στοὰ ἱεροῦ Νεμέσεως, Φίλια Ἐπη Β', 317.
- Τοπογραφικὸ σχέδιο Ραμνούντος ΠΑΕ 1975, 35· 1977, 22.
- Τράπεζα μεγάλου ναοῦ ἱεροῦ Νεμέσεως BCH CV, 1981, 248· Φίλια Ἐπη Β', 319.
- Φρούριο Ραμνούντος ΠΑΕ 1975, 34· 1976, 37· 1977, 18· 1981, 130· πύργος κυκλικὸς ΠΑΕ 1976, 38· θέατρο ΠΑΕ 1976, 41· στοὰ ΠΑΕ 1981, 136· φρέαρ ΠΑΕ 1981, 136· δρόμοι ΠΑΕ 1981, 136· πυλῖδα δυτικῇ ΠΑΕ 1981, 136· γυμνάσιο ΠΑΕ 1981, 130.
- Φωβέλ, ὁ, στὸν Ραμνούντα ΠΑΕ 1979, 25.

(Πίν. 125 - 135)

Φέτος (1984), με τή συμπλήρωση δεκαετίας, ολοκληρώθηκε ή ανα-
 σκαφική έρευνα στο Ο.Τ. 740¹. Έκτος από τους σταθερούς καί πεπει-
 ραμένους συνεργάτες μου Πολυξένη Άραχωβίτη, Χαρίκλεια Λαναρά,
 Εϋη Λεμπιδάκη, Άλέξανδρο Μαζαράκη καί Στέλλα Ραυτοπούλου, πή-
 ραν μέρος ή Isabelle Demolin από τò Πανεπιστήμιο τής Γάνδης, ό Ian
 Morris από τò Πανεπιστήμιο του Cambridge, ή Eva-Karin Schön-
 beck από τò Πανεπιστήμιο τής Στοκχόλμης, ή Karin Schödl από τò
 Πανεπιστήμιο τής Βιέννης, ό Άγγελος Ριτσώνης από τò Πανεπιστήμιο
 του Salzburg, ή Έφη Μανοπούλου από τò Πανεπιστήμιο των Άθηνων
 καί ό Άλέξανδρος Χατζηιωαννίδης από τò Πανεπιστήμιο τής Βόννης.
 ΈΗ συμβολή του γεωλόγου Εϋάγγελου Καμπούρογλου καί του τοπογρά-
 φου Θεοδώρου Χατζηθεοδώρου υπήρξε καί φέτος πολύτιμη. Ό αρχιτέ-
 κτων Δήμος Σβωλόπουλος ολοκλήρωσε τήν κάτοψη των αρχιτεκτονικών
 λειψάνων, ενώ ό φωτογράφος Βασίλης Σταματόπουλος έκανε τες φωτο-
 γραφίες των κινητών εύρημάτων. Σε ίκανοποιητικό βαθμό προχώρησε
 καί ή σχεδίαση των εύρημάτων για τήν τελική δημοσίευση από τον
 απόφοιτο τής Σχολής Καλών Τεχνών ζωγράφο Εϋστάθιο Άνδρουτσάκη.
 Τέλος ό ζωολόγος, διευθυντής του Ζωολογικού Μουσείου τής Βόννης
 Δρ. Günter Nobis μελέτησε τὰ όστα των ζώων που βρέθηκαν στο
 Ο.Τ. 740 καθ' όλη τή δεκαετή περίοδο των ανασκαφών καί κατέληξε
 σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα.

ΈΗ ανασκαφή συνεχίστηκε τόσο στον δυτικά του όδικου άξονα εύρι-
 σκόμενο τομέα (Δυτικό Τομέα), όσο καί στον ανατολικά (Άνατολικό
 Τομέα) (είκ. 1, πίν. 125α).

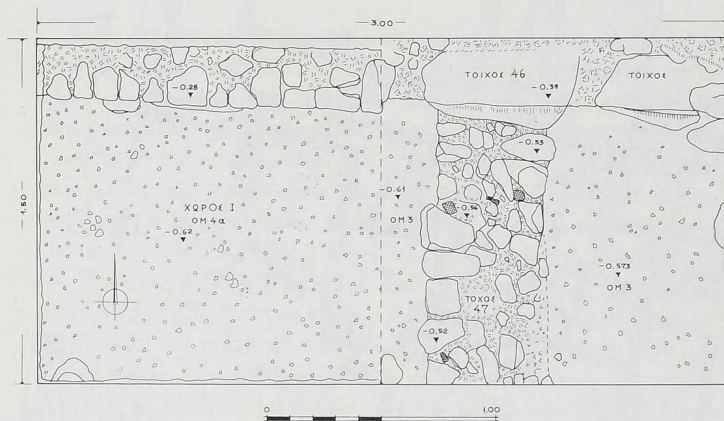
1. Βλ. ΠΑΕ 1974, 34 κέ.

Εἰκ. 1. Κάτοψη τῆς ἀνασκαφῆς.

Δυτικός Τομέας

Στόχος τῆς ἔρευνας στὸ Δυτικὸ Τομέα ἦταν ἡ πληρέστερη ἀποκάλυψη τῶν κτισμάτων καὶ τοῦ ἀναλήμματος τῶν ὕστερων γεωμετρικῶν χρόνων, καθὼς καὶ τῶν ὑπερκείμενων ἐλληνιστικῶν. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ κρίθηκε ἀναγκαῖο νὰ ἀνασκαφοῦν τρεῖς δοκιμαστικὲς τομὲς Α΄, Β΄ καὶ Γ΄

Εἰκ. 2. Κάτοψη τῆς τομῆς Α΄ στὸ ἐπίπεδο τοῦ ὁδοστρώματος.

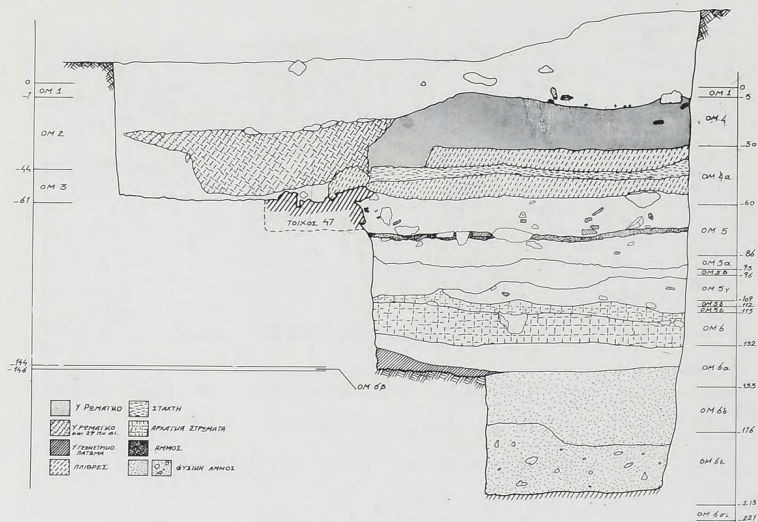
ἀμέσως ἔξω ἀπὸ τὸ νότιο ὄριο τοῦ ἀπαλλοτριωμένου χώρου, στὸν ἀγρὸ τοῦ Χρήστου Βράχα (εἰκ. 1, πίν. 125α).

Τομὴ Α΄

Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς τομῆς Α΄ (διαστ. 3×1.50 μ.) ἔφερε στὸ φῶς, σὲ βάθος 0.30 μ., τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου, ἀρ. 46, μὲ κατεύθυνση Α - Δ καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ βόρεια παρεῖα τῆς τομῆς (πίν. 125β). Ἡ θεμελίωσή του προχωρεῖ ὡς βάθος 0.85 μ., ἐνῶ ἡ τάφρος θεμελίωσής του φαίνεται νὰ τέμνει τὴν ἄνω στρώση ὁδοστρώματος, συν. πάχους 0.35 μ. περίπου (εἰκ. 2-5). Ἡ ἀνωδομὴ τοῦ τοίχου 46 ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ

στρωματογραφία τῆς βόρειας παρειᾶς (εἰκ. 3), χρονολογεῖται σύμφωνα μὲ τὴν κεραμικὴ στὰ ὕστερα ρωμαϊκὰ χρόνια.

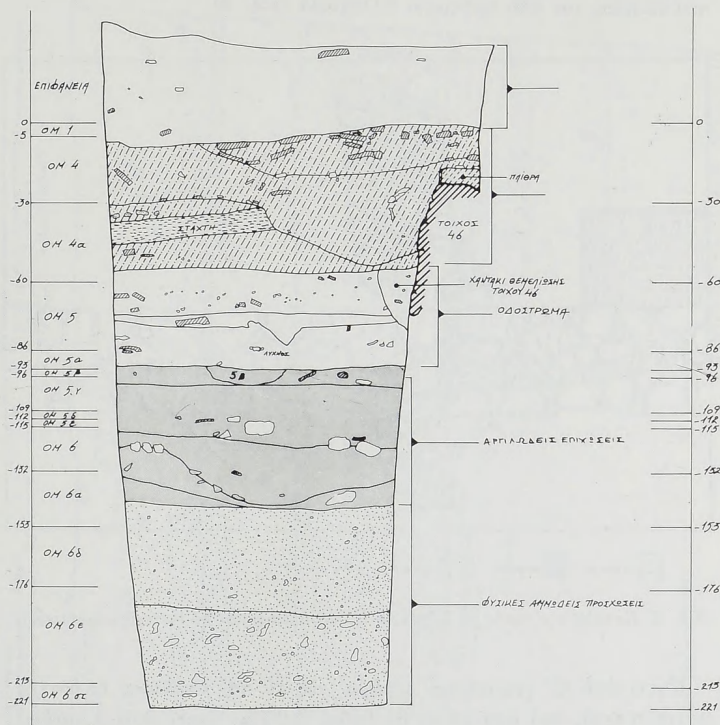
Δείγματα κεραμικῆς ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὶς τρεῖς οἰκοδομικὲς φάσεις τῶν τοίχων 46 καὶ 47, δηλαδὴ τὴν ὕστερη ρωμαϊκὴ, τὴν ὕστερη ἑλληνιστικὴ καὶ τὴν ὕστερη κλασικὴ/πρώιμη ἑλληνιστικὴ, εἰκονίζονται στὸν πίν. 126.

Εἰκ. 4. Νότια ὄψη τῆς τομῆς Α'.

Τὸ ὁδόστρωμα φέρει τρεῖς στρώσεις (πίν. 127-128), ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ κατώτερη χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ἀκολουθεῖ, ἀπὸ βάθος 0.93 μ. ἕως 1.32 μ. (πίν. 128-129) ἐπίχωση ἀπὸ ἀργιλιῶδες χῶμα ποὺ περιέχει ἀρκετὲς πέτρες, διαλυμένες πλῆθρες καὶ καρβουνάκια, καθὼς καὶ μεγάλο ἀριθμὸ θραυσμάτων ἀγγείων, κυρίως σκύφων ποὺ φαίνεται νὰ ἀνήκουν χρονολογικὰ στὴν περίοδο «τέλη 7ου-τέλη 8ου π.Χ. αἰ.» (πίν. 127: ὁ λύχνος κάτω δεξιὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ κατώτατο ὁδόστρωμα).

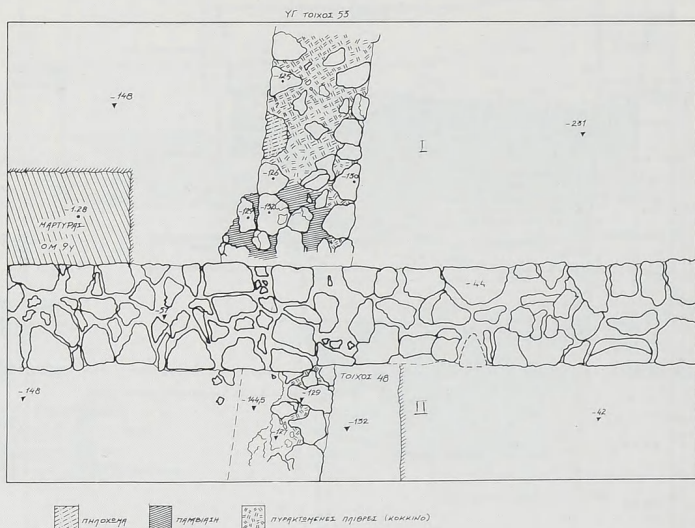
Τὸ ἐπόμενο στρώμα, βάθους 0.132-0.148 μ. (εἰκ. 3-5, πίν. 129α) εἶναι καὶ πάλι ἀργιλιῶδες, ἀλλὰ πῖο συνεκτικὸ μὲ περισσότερες πέτρες, διαλυμένες πλῖθρες, ὅσα ζῶνα, καρβουνάκια καὶ ἀρκετὰ ὄστρακα ὕστε-

Εἰκ. 5. Δυτικὴ ὄψη τῆς τομῆς Α΄.

ρων γεωμετρικῶν χρόνων, ποὺ ἀνήκουν στοὺς γνωστοὺς τύπους τοῦ τοπικοῦ ἐρετριακοῦ ἐργαστηρίου (πίν. 128). Στὸ στρώμα αὐτὸ τῶν OM 6a-6γ ἀναμενόνταν ἡ ἀποκάλυψη τῆς πρὸς Νότο συνέχειας τοῦ δυτικοῦ

τοιχοῦ τοῦ ὑστερογεωμετρικοῦ ἀψιδωτοῦ κτίσματος γ-γ', μέρος τοῦ ὁποίου εἶχε ἔλθει στὸ φῶς τὸ 1983, 1.50 μ. περίπου βορειότερα¹. Στὸ σημεῖο ὡστόσο αὐτὸ τῆς τομῆς Α' ἔχει καταστραφεῖ, ἀφήνοντας ὡς μόνες ἐνδείξεις τῆς παρουσίας του διάσπαρτους λίθους, πλῆθρες καὶ μέρος τοῦ δαπέδου τοῦ ἀπὸ πατημένο πηλόχωμα (εἰκ. 3).

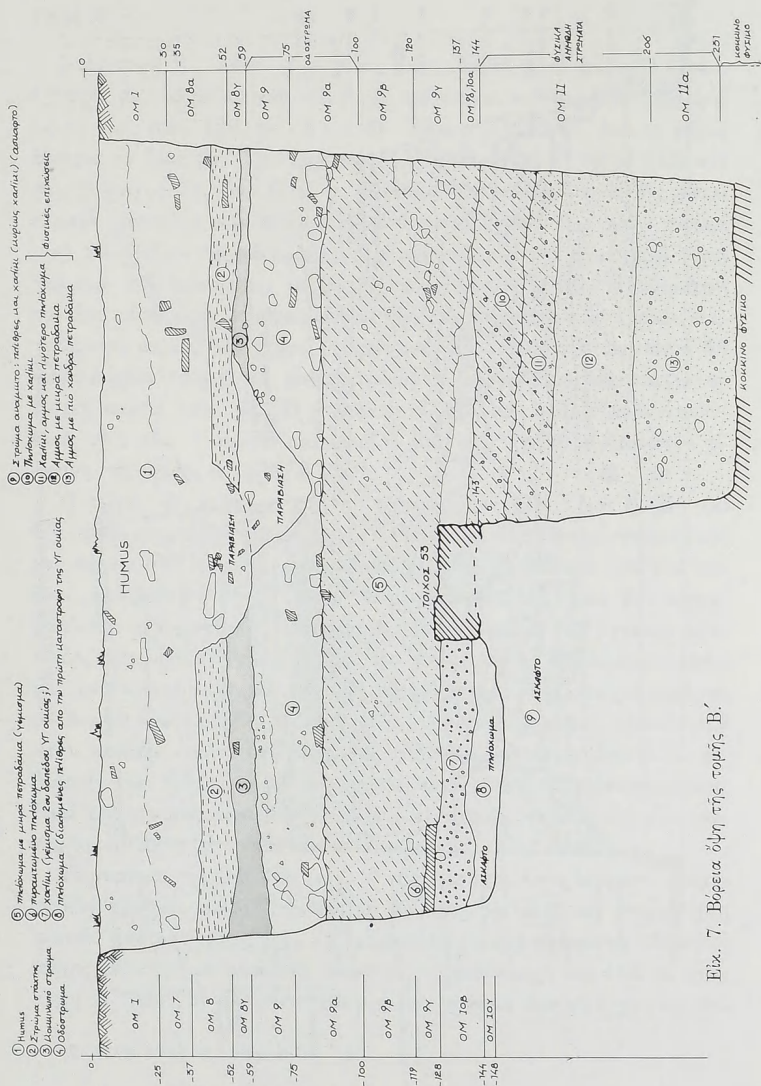

Εἰκ. 6. Κάτοψη τῆς τομῆς Β'. Τοῖχοι 48 (ἐλληνιστικός) καὶ 53 (ὑστερογεωμετρικός).

Κάτω ἀπὸ τὸ γεωμετρικὸ στρώμα, ὡς τὸ παλαιόδαφος ἐρυθρογῆς (terra rossa), ποὺ ἀπαντᾶται σὲ βάθος 2.20 μ. ἀκολουθοῦν ἀμμόδεις στρώσεις, συνολικοῦ πάχους 0.80 μ. περίπου, τῶν ὁποίων ὁ σχηματισμὸς ὀφείλεται σὲ φυσικὰ αἰτία (εἰκ. 5), γεγονὸς ποὺ εἶχε ἐπισημανθεῖ καὶ σχολιασθεῖ καὶ κατὰ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους².

1. ΠΑΕ 1983, Α', 131 κέ. πίν. 111α, παρένθ. πίν. Ζ'.

2. ΠΑΕ 1982, 164 κέ. εἰκ. 2 καὶ 4. ΠΑΕ 1983, Α', 138, πίν. 114.

Τομὴ Β'

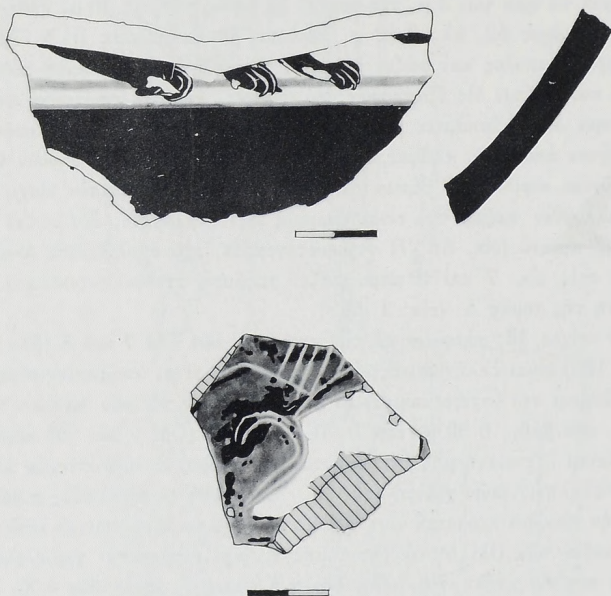
Στὴν τομὴ Β', διαστ. 2×3 μ., ἀποκαλύφθηκε, σὲ βάθος 0.40 μ., ὁ τοῖχος ἀρ. 48 μὲ κατεύθυνση Α-Δ, τοῦ ὁποῖου ἡ θεμελίωση προχωρεῖ ὡς τὸ 1 μ. (πίν. 129, εἰκ. 6 καὶ 8). Ἔχει πλ. 0.45 μ., ἐνῶ σὲ μῆκος ξεπερνᾷ τὰ ὅρια τῶν 3 μ. τῆς τομῆς. Σὲ βάθος 1.25-1.30 μ. ἤλθε στὸ φῶς ὁ τοῖχος 53, πλ. 0.42 μ. περίπου, μὲ κατεύθυνση Β-Ν. Εἶναι ἐλαφρὰ καμπύλος καὶ σώζει δύο μόνο σειρὲς λίθων (καὶ κατὰ τόπους μία) ποὺ ὀρίζουν τὶς ἐξωτερικὲς του παρειές, ἐνῶ στὸ ἐσωτερικὸ φέρει γέμισμα ἀπὸ διάσπαρτες μικρότερες πέτρες (πίν. 129β). Ἡ ἀνωδομή του ἦταν ἀπὸ ὠμές πλῆθρες, πυρακτωμένα κατάλοιπα τῶν ὁποίων διατηροῦνται κυρίως στὸ βόρειο τμήμα του. Τὸ νότια ἀπὸ τὸν τοῖχο 48 ἀποκαλυφθὲν τμήμα του εἶναι μερικῶς κατεστραμμένο, δὲν σώζει τὴ δυτικὴ παρειά (εἰκ. 6). Ἡ στρωματογραφία, ποὺ σχολιάζεται ἀναλυτικὰ στὶς εἰκ. 7 καὶ 8 παρουσιάζει ἀπόλυτη σχεδὸν ἀντιστοιχία μ' ἐκείνη τῆς τομῆς Α' (εἰκ. 3-5).

Ὁ τοῖχος 48, σύμφωνα μὲ τὴν κεραμικὴ τῶν OM 7 καὶ 8 (βλ. καὶ πίν. 126) εἶναι ἐλληνιστικὸς, ἐνῶ ὁ τοῖχος 53 εἶναι ὑστερογεωμετρικὸς καὶ ἀνήκει στὸ ὑστερογεωμετρικὸ κτίσμα γ-γ'¹. Μεταξὺ τῶν δύο τοίχων, ἀπὸ βάθος 0.59 μ. ἕως 0.90 μ. περίπου (OM 9 καὶ 9α) παρεμβάλλεται ἡ γνωστὴ μας ἐπίχωση τοῦ ὁδοστρώματος τῶν ὕστερων κλασικῶν/ἐλληνιστικῶν χρόνων (εἰκ. 7). Ἀκολουθεῖ τὸ ἀργιλῶδες στρώμα μὲ τὴν πλούσια κεραμικὴ τῶν OM 9β καὶ 9γ, ποὺ ἀντιστοιχεῖ ἀπόλυτα μ' ἐκεῖνο τῶν OM 5γ-6 τῆς τομῆς Α' καὶ ἐντάσσεται χρονολογικὰ στὴν περίοδο «τέλη 7ου-τέλη 6ου π.Χ. αἰ.» ἢ ἀρχὲς 5ου π.Χ. αἰ. Μεταξὺ τῶν ὀστράκων τοῦ στρώματος αὐτοῦ (πίν. 130) ἐπισημαίνουμε ἰδιαίτερα τὴν παρουσία ἀνατολίζουσας κεραμικῆς, ντόπιας καὶ εἰσαγμένης κορινθιακῆς μὲ παραστάσεις αἰλουροειδῶν (πίν. 131α-β).

Τὸ στρώμα τῆς OM 10β (εἰκ. 7) ποὺ περιέχει λίγα ὀστρακα γεωμετρικῶν χρόνων, πολλὰς πλῆθρες σὲ διάλυση, χαλίκια καὶ ἔντονα ἔχνη φωτιάς ἀποτελεῖ τὸ δάπεδο τοῦ ὑστερογεωμετρικοῦ κτίσματος. Τὸ μικρὸ πάχος τοῦ στρώματος αὐτοῦ, ὅπως καὶ τὸ ἀντίστοιχο τῆς OM 6α στὴν τομὴ Α' (εἰκ. 3) δηλώνει περιορισμένη χρονικὰ διάρκεια χρήσης τοῦ

1. ΠΑΕ 1983, Α', παρ. 9. πίν. Ζ'.

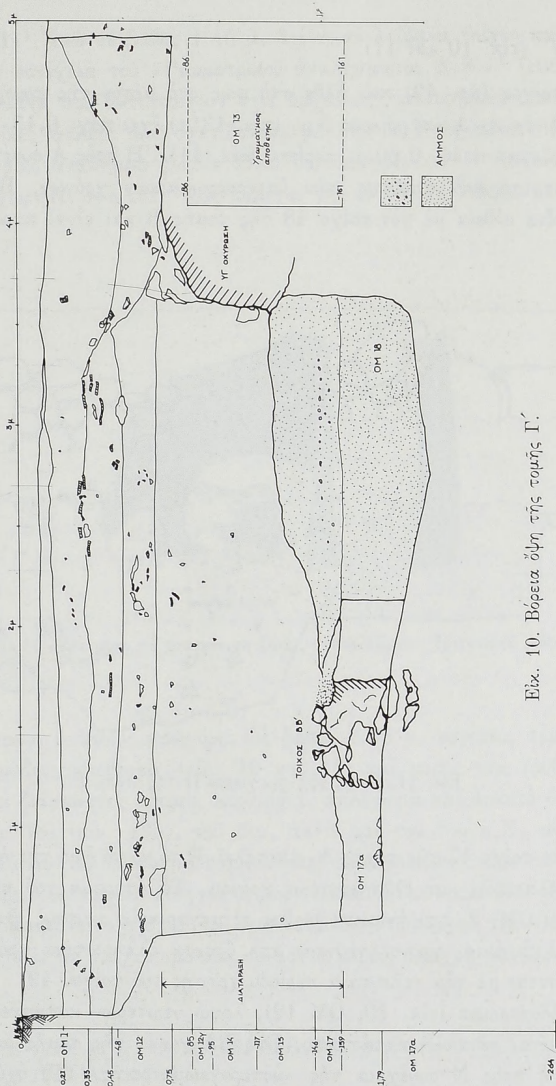
κτίσματος, πού φαίνεται ὅτι καταστράφηκε ἀπὸ φωτιά. Μικροῦ πάχους εἶναι καὶ τὸ ἀντίστοιχο στρώμα στὸν ἐξωτερικὸ ὑπαίθριο χώρο, δυτικὰ ἀπὸ τὸν ὑστερογεωμετρικὸ τοῖχο 53· περιέχει προϊόντα καταστροφῆς, ἐπικάθεται δὲ σὲ ἐπίχωση πού ἔχει δημιουργηθεῖ ἀπὸ φυσικὰ αἷτια (βλ.

Εἰκ. 9. Ὅστρακα ἀγγείων ἀνατολίζοντος ρυθμοῦ.

παραπ.) καὶ φθάνει μὲ ἐπάλληλες ἀμώδεις στρώσεις σὲ βάθος 2.30 μ., ὡς τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῆς ἐρυθρογῆς.

Ἡ καμπυλότητα τοῦ τοίχου 53 (πίν. 129β) μᾶς ὑποχρεώνει νὰ συμπληρώσουμε τὴν κάτοψη τοῦ κτίσματος ἐλλειψοειδῆ καὶ ὄχι ἀψιδωτή, ὅπως ἀρχικὰ ὑποθέσαμε.

Εἰκ. 10. Βόρεια ὄψη τῆς τομῆς Γ'.

Τομὴ Γ' (εἰκ. 10 καὶ 11)

Ὁ τοῖχος (ἀρ. 49) ποὺ ἤλθε στὸ φῶς στὸ μέσον τῆς τομῆς Γ' μὲ κατεύθυνση Α-Δ καὶ μήκους 5 μ. (πίν. 131α) ἔχει πάχ. 0.45-0.50 μ. καὶ σώζεται σὲ ὕψ. 0.60 μ. περίπου (εἰκ. 11). Ἡ πρὸς Α συνέχειά του διακόπτεται ἀπὸ ἀποθέτη τῶν ὑστερορρωμαϊκῶν χρόνων. Βρίσκεται στὴν ἴδια εὐθεία μὲ τὸν τοῖχο 48 τῆς τομῆς Β καὶ εἶναι παράλληλος

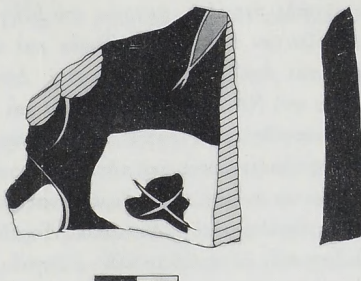

Εἰκ. 11. Νότια ὄψη τοῦ χώρου Π τῆς τομῆς Γ'.

πρὸς τὸν τοῖχο 47 τῆς τομῆς Α, ἀποτελεῖ δὲ τὸ νότιο ὄριο τῆς ὁδοῦ τῶν ὑστεροκλασικῶν καὶ ἐλληνιστικῶν χρόνων. Τὰ ὀστρακα τοῦ πίν. 132 ἀπὸ τὴν ΟΜ. 2, ποὺ ἀνήκουν κυρίως σὲ μεγαρικὸς σκύφους, βαλσαμάρια καὶ πινάκια, χρονολογοῦνται στὰ ὕστερα ἐλληνιστικὰ χρόνια καὶ σχετίζονται μὲ τὴν τελευταία περίοδο χρήσης τοῦ τοῖχου 49.

Τὸ ὁδόστρωμα (εἰκ. 10, ΟΜ 12), λόγω νεώτερων κατασκευῶν δὲν διατηρεῖται σὲ καλὴ κατάσταση. Στὴ ΒΑ γωνία τῆς τομῆς ἀποκαλύφθηκε ἡ πρὸς Ν συνέχεια τῆς «ὑστερογεωμετρικῆς (ΙΓ) ὀχύρωσης»

(πίν. 131)¹, ἐνῶ σὲ βάθος 1.46 μ. βρέθηκαν λείψανα τοίχου πὺ ἀποτελεῖ τὴ συνέχεια τοῦ «Γεωμετρικοῦ ἀναλήμματος β-β'»² (εἰκ. 10). Τὰ στρώματα πὺ ἀντιστοιχοῦν στὶς ἀρχαῖες, ὑστερογεωμετρικὲς καὶ γεωμετρικὲς φάσεις καὶ σχετίζονται μὲ τὴν «ΥΓ ὀχύρωση» καὶ τὸ «γεωμετρικὸ ἀνάλημα β-β'» εἶναι διαταραγμένες. Ἡ ἐπίχωση πὺ ἔχει εἰσχωρήσει στὴ θέση τους παρέχει τὴν ἐντύπωση λάκκου μεγάλων

Εἰκ. 12. Ὅστρακο μὲ ἀπεικόνιση ζώου, ἀνατολίζοντος ἐρετριακοῦ ρυθμοῦ.

διαστάσεων, ὁ ὁποῖος προχωρεῖ ὡς βάθος 2.65 μ. περίπου, τέμνοντας τὶς ἀμμόδεις ἀποθέσεις (εἰκ. 10 καὶ 11) καὶ μέρος τῆς ἐρυθρογῆς. Περιέχει διάσπαρτες πέτρες, κεραμίδια, πηλόχωμα καὶ ἀρκετὰ ὅστρακα τοῦ 8ου, 7ου (πίν. 133), τοῦ 6ου, ἀλλὰ καὶ τοῦ 5ου π.Χ. αἱ. (πίν. 134). Τὰ ἀνατολίζοντα μὲ παραστάσεις αἰλουροειδῶν, τόσο τὰ ντόπια (εἰκ. 12), ὅσο καὶ τὰ εἰσηγμένα κορινθιακὰ ἀξίζουν καὶ ἐδῶ ἰδιαίτερη μνεῖα. Μικρὸ μόνον τμῆμα τοῦ γεωμετρικοῦ στρώματος τῆς OM. 17α διατηρήθηκε σὲ συσχετισμὸ καὶ συνάφεια μὲ τὰ πενιχρὰ κατάλοιπα τοῦ

1. ΠΑΕ 1979, 43 κέ. πίν. 27-28. ΠΑΕ 1983, Α', παρένθ. πίν. Ζ'.

2. ΠΑΕ 1983, Α', 137 κέ.

«Γεωμετρικοῦ ἀναλήμματος β-β'» (εἰκ. 10), στὸ δυτικὸ πέρασ τῆς βόρειας παρειᾶς τῆς τομῆς Γ'.

Ἡ «ΥΓ ὀχύρωση» εἶναι θεμελιωμένη πάνω στὶς φυσικὲς ἀμμόδεις ἀποθέσεις (εἰκ. 10), ὅπως συμβαίνει καὶ στὸ ὑπόλοιπο τμήμα της βορειότερα, γεγονός πού εἶχε ἐπίσης σημειωθεῖ κατὰ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους.

Ἀνατολικὸς Τομέας (εἰκ. 1)

Στὸν Ἀνατολικὸ Τομέα δὲν εἶχε ὡς τώρα βεβαιωθεῖ ἡ παρουσία κτισμάτων τῆς γεωμετρικῆς περιόδου, γεγονός πού ὀδήγησε στὸ συμπέρασμα ὅτι αὐτὰ περιορίζονταν στὸν Δυτικὸ Τομέα καὶ συγκεκριμένα στὸν ὥρο πού περιβάλλεται ἀπὸ τὴν ΥΓ ὀχύρωση. Δοκιμαστικὴ ὥστόσο τομὴ πού ἀνασκάφηκε στὸ ΝΑ ἄκρο τοῦ οἰκοπέδου καὶ ἀκριβέστερα μέσα στὰ ὅρια τῆς ἐλληνιστικῆς ὁδοῦ, ἔφερε στὸ φῶς στρώμα πλούσιο σὲ κεραμικὴ τῆς ὕστατης γεωμετρικῆς καὶ τῆς πρώιμης ἀρχαϊκῆς περιόδου (πίν. 135), πού πρέπει νὰ ἀνήκει σὲ οἰκοδομήματα τῆς περιόδου αὐτῆς.

Κύριος στόχος τῆς ἔρευνας στὸν Ἀνατολικὸ Τομέα ἦταν ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ἀποκάλυψης τῶν ὑστεροκλασικῶν-ἐλληνιστικῶν οἰκοδομημάτων καὶ ἡ μελέτη τῶν ἐπάλληλων οἰκοδομικῶν τους φάσεων. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς ἐπιβεβαιώνουν καὶ διασαφηνίζουν ὀρισμένες προκαταρκτικὲς παρατηρήσεις καὶ διαπιστώσεις τῶν προηγούμενων ἀνασκαφικῶν περιόδων. Συνοπτικὰ σημειώνουμε ὅτι τὰ πρῶτα οἰκοδομικὰ συγκροτήματα, πού ἀποτελοῦν ἰδιωτικὲς κατοικίες ἐντάσσονται σὲ ἓνα ἐνιαῖο πολεοδομικὸ πρόγραμμα τῶν μέσων περίπου τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει καὶ τὴ χάραξη τοῦ βασικοῦ ὁδικοῦ δικτύου τῆς συνοικίας.

Παρατηρεῖται αὐτὴ τὴν ἐποχὴ ἡ τάση χάραξης ὀριζόντιων καὶ κάθετων ὁδικῶν ἀξόνων, κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Ἱπποδάμειου συστήματος, μὲ στόχο νὰ ἐνταχθεῖ σ' αὐτὸ καὶ νὰ ἀποκτήσει «κανονικότητα» ὁ παλαιὸς ἀκανόνιστος πολεοδομικὸς ἱστός, πού προῆλθε ἀπὸ τὴν ὀργανικὴ, φυσικὴ ἀνάπτυξη καὶ σταδιακὴ ἐπέκταση τῶν ἀρχικῶν οἰκιστικῶν συστάδων.

Μετὰ τὰ μέσα τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. τὰ οἰκοδομήματα τῆς συνοικίας καταστρέφονται ἀπὸ φωτιά καὶ σωριάζονται σὲ ἐρείπια. Ὅρισμένα ἐγ-

καταλείπονται, ὅπως ἡ ΒΑ οἰκία μὲ τὸν ὑπόγειο θάλαμο¹, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα ἐπισκευάζονται καὶ κατοικοῦνται ἐκ νέου, μὲ μικρὲς μετατροπὲς τοῦ ἀρχικοῦ σχεδίου, ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου π.Χ. αἰ., ὁπότε καταστρέφονται καὶ πάλι βίαια, πυρπολοῦνται. Ἡ δευτέρη αὐτὴ καταστροφή μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὴ ρωμαϊκὴ κατάκτηση τῆς πόλης τὸ 198 π.Χ. Ἡ προγενέστερη καταστροφή φαίνεται νὰ συντελέστηκε μετὰ τὸν Χρεμωνίδειο πόλεμο. Ἡ «ρωμαϊκὴ» καταστροφή πάντως δὲν σήμανε καὶ τὸ τέλος τῆς οἰκοδομικῆς δραστηριότητος καὶ γενικὰ τῆς ζωῆς στὸν τομέα αὐτὸ τῆς πόλεως. Τὰ περισσότερα οἰκοδομήματα ἐπισκευάζονται καὶ ξαναχρησιμοποιοῦνται κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 1ου π.Χ. αἰ., ὁπότε ἀπὸ ἀγνώστη αἰτία ἐγκαταλείπονται καὶ ἐρειπώνονται.

Τὰ Νομίσματα

Ἀπὸ τὰ ἐννέα χάλκινα νομίσματα ποὺ βρέθηκαν φέτος, τὰ τρία (N1, N4 καὶ N6) εἶναι ἔντονα διαβρωμένα καὶ ἀδιάγνωστα. Τὰ ὑπόλοιπα ἔχουν ὡς ἐξῆς, σύμφωνα μὲ τὴ χρονολογικὴ κατάταξη τῶν συναδέλφων νομισματολόγων Γιάννη Τουράτσογλου καὶ Μίνας Γαλάνη:

1. Ἀντιγόνου Γονατᾶ, 277-239 π.Χ. Ἀνατολικὸς Τομέας, OM. 29, χώρος Φ (N7). SNG Cop., ἀρ. 1205-1211.

2. Εὐβοϊκῆς Συμμαχίας, 194-146 π.Χ. W.P. Wallace, *The Euboean League* (1956) 129-130. Κατὰ τὸν O. Picard εἶναι τοῦ 255-245 π.Χ.

3. Εὐβοϊκῆς Συμμαχίας, 194-146 π.Χ. Ἀνατ. Τομέας, OM. 35, χώρος Φ₃ (N8). Wallace, ὁ.π.

4. Κορίνθου, ἐποχῆς Αὐγούστου, 4-5 μ.Χ. Ἀπὸ περισυλλογῆς. SNG Cop., ἀρ. 211.

5. Ἐποχῆς Ἀντωνίνων. Φθαρμένο. Ἀνατ. Τομέας, OM. 27, χώρος ΨΩ (N5).

6. Κωνσταντίνου Β', 337-340 μ.Χ., νομισματοκοπεῖο Θεσσαλονίκης. Ἀνατ. Τομέας, OM. 39, ἀποθέτης. LRBC I, ἀρ. 854.

1. ΠΑΕ 1980, 97 κέ. πίν. 83.

Στὴν τομὴ Γ', στὸ στρώμα τῆς OM 12, ποὺ σχετίζεται μὲ τὸν ἐλληνιστικὸ τοῖχο 49, βρέθηκε ἓνα μολύβδινο σύμβολο μὲ ἔντυπο στεφάνι καὶ μύδι(;), μία παράσταση ποὺ πιθανῶς μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν νομισματικὸ τύπο τῆς πόλεως Γρυνίου Αἰολίδος, τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.¹

ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ

1. ΠΑΥΣ., I. 21.7. ΣΤΡΑΒ., 13, 622. Παραδίδεται ὅτι τὸν 5ο π.Χ. αἰ. ὁ Πέρσης βασιλεὺς εἶχε δωρίσει τὸ Γρύνιον στὸν Ἑρετρίεα ἐξόριστο Γογγύλον, ὁ ὁποῖος εἶχε «μηδίσαι». ΞΕΝΟΦ., Ἑλληνικά 3,1.6.

21. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ: ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ
ΣΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ

(Παρένθ. πίν. Ε' καὶ πίν. 136-140)

Στὰ πλαίσια τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας καὶ τῆς σταδιακῆς συντήρη-
σης¹ τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα
τῆς Ἐπιδαύρου κρίθηκε ἀναγκαία κατὰ τὸ 1984, καὶ λόγῳ τῶν περι-
ορισμένων οἰκονομικῶν δυνατοτήτων (ἡ χρηματοδότηση τῶν ἐργασιῶν
ἔγινε ἀπὸ τὸ Ἴδρυμα Ψύχα), ἡ προώθηση μέτρων καὶ συνολικῆς μελέ-
της συντήρησης τῆς μεγάλης δίκλιτης δεξαμενῆς, πὺ γνωρίζουμε ὅτι
κατασκεύασε στὸ Ἱερό ὁ Ρωμαῖος συγκλητικὸς Ἀντωνίνος περὶ τὰ
μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ., καὶ πὺ γνωστὴ καὶ χρησιμοποιούμενη ἤδη πρὶν
ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Π. Καββαδία ἀπὸ τοὺς ποιμένες τοῦ Κυνορτίου
ἔδωσε τὸ λαϊκὸ ὄνομα «Χαρανὶ» στὸν τόπο².

Ἡ ἐνσωματωμένη αὐτὴ στὸ νότιο τμήμα τῶν ἐρειπίων τῆς «σκα-
νᾶς», δηλ. τῆς κατοικίας τῶν ἱερέων κατὰ τοὺς ὕστερους χρόνους τῆς
Ρωμαιοκρατίας δεξαμενὴ, βυθισμένη στὸ ἀπότομα ἀνερχόμενο πρὸς τὰ
νότια τῆς πλατείας τοῦ Ἱεροῦ ἔδαφος, διατηρεῖ στὴ θέση τοὺς τέσσερα
ἀπὸ τὰ ἑξὶ ἐσωτερικὰ τῆς στηρίγματα μαζὶ μὲ τὰ ἀντίστοιχα τοξωτὰ
τμήματα τῆς ὀροφῆς τῆς καὶ ἀποτελεῖ ἓνα σπάνιο στὸ μέγεθος καὶ τὴν
διατήρησή του δείγμα τοῦ τύπου αὐτοῦ κτιρίου (πίν. 136α-β). Ὅμως ἡ
ὑποχώρηση σὲ χρόνους παλαιότερους τῆς ἀνασκαφῆς Καββαδία τοῦ δεύ-
τερου καὶ τοῦ τρίτου ἀπὸ τὰ νότια στηρίγματος (πίν. 136β) καὶ ἡ κρή-

1. ΠΑΕ 1979, 127 καὶ 128. ΠΑΕ 1980, 103. Τὴν προκαταρκτικὴ μελέτη γιὰ τὰ
μέτρα συντήρησης καὶ ἀποκατάστασης τῆς δεξαμενῆς τοῦ Ἀντωνίνου ἐξεπόνησε ὁ
ἀρχιτέκτονας τῆς ἀνασκαφῆς Ἰ. Μαυροματιδῆς, ὁ ὁποῖος καὶ ἐπέβλεψε τὴν ἐκτέ-
λεση τῶν πραγματοποιηθέντων τμημάτων τῆς. Στὶς ἀνασκαφικὰς ἐργασίες πῆρε μέ-
ρος ἡ λέκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Αἰκ. Δανάλη-Γχιολέ.

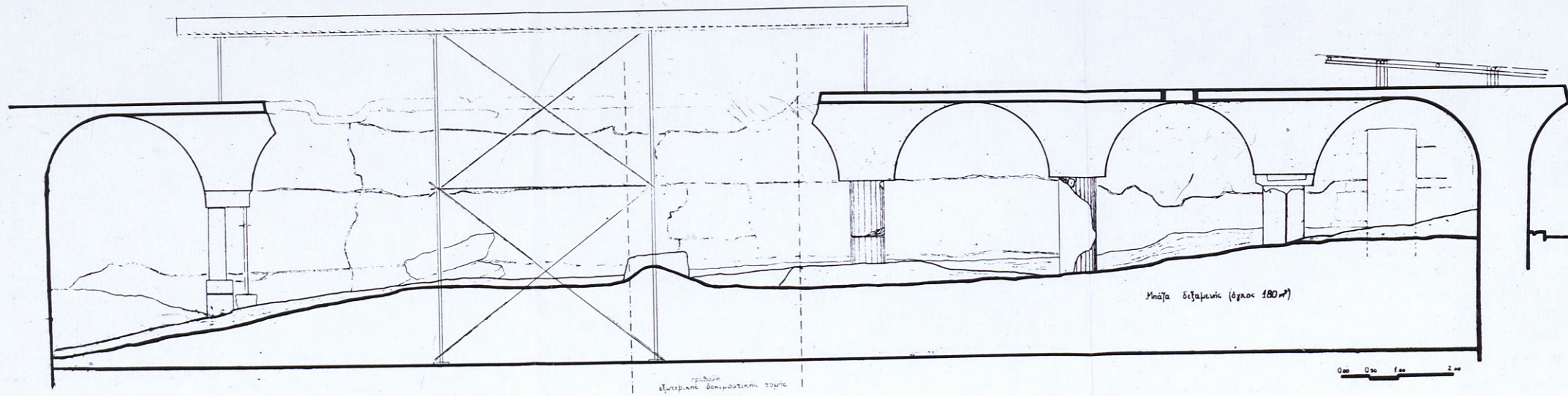
2. Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ, Τὸ Ἱερόν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ (1900) 178 κέ.

μνιση στὸ ἐσωτερικὸ τῆς τῶν ἀντιστοιχίων τμημάτων τῆς ὀροφῆς, καθὼς καὶ μέρους τῆς στὰ βόρεια τοῦ τελευταίου στηρίγματος (πίν. 136α), ὁδήγησε στὴν ἐπίχωση τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς μὲ ὕλικο ὕψους περ. 1 (στὰ νότια) μέχρι 2 (στὰ βόρεια) μ. καὶ στὴν ἀνάπτυξη βλάστησης καὶ ὑγρασίας μέσα σ' αὐτό, πού μαζὶ μὲ ἄλλους παράγοντες ἔγιναν πρόξενοι μεγάλων βλαβῶν καὶ στὰ ὑπόλοιπα μέρη τοῦ κτιρίου. Οἱ βλάβες αὐτές, πού παρατηρήθηκε ὅτι τὰ τελευταῖα χρόνια προχωροῦν μὲ ἀνησυχητικὰ ταχύτερο ρυθμό, εἶναι κυρίως: α) Διάβρωση τῶν ἐσωτερικῶν στηριγμάτων τῆς δεξαμενῆς, κυρίως τῶν παρίνων κίωνων ἀπὸ παλαιότερα κτίρια τοῦ ἱεροῦ πού χρησιμοποιήθηκαν γιὰ νὰ στηρίζουν τὰ τόξα τῆς ὀροφῆς τῆς δεξαμενῆς. Μιὰ ἐπικίνδυνα βαθεῖα τέτοια διάβρωση στὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ βόρεια στηρίγμα ἀντιμετωπίσθηκε ἀπὸ τοὺς χωρικοὺς πρὶν ἀπὸ τὸ 1974 μὲ συμπλήρωση τοῦ κενοῦ μὲ τσιμέντο, στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ὁποῖου «ἀποκαταστάθηκε» πρόχειρα ἡ μορφή τῶν αὐλακώσεων τοῦ κίονα μὲ τὴν χρῆση ἐνὸς κυματιστοῦ καλουπιοῦ. Μιὰ δεύτερη ἀνάλογη παλαιὰ ζημία στὸν νότιο πεσσὸ (στὰ ἀκραῖα στηρίγματα δὲν ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ κίονες ἀλλὰ μεγάλες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες πού συνθέτουν τετράγωνους πεσσούς), ὅπου ἔχει ἀπολεσθεῖ ἡ μία ἀπὸ τίς δύο πλάκες πού τὸν συνθέτουν, ἀντιμετωπίσθηκε τὸ 1981 ἀπὸ τὰ δικά μας συνεργεῖα μὲ τὴν τοποθέτηση στῇ θέσῃ τοῦ ἐλλείποντος μέλους κοχλιωτοῦ μεταλλικοῦ στηρίγματος. β) Ρηγματώσεις καὶ πτώσεις τοῦ κονιάματος στὰ τοιχώματα τῆς δεξαμενῆς (Παρένθ. πίν. Ε', πίν. 137α).

Γιὰ τὴν ἀναχαίτιση τοῦ ρυθμοῦ τῶν φθορῶν αὐτῶν καὶ τὴν προετοιμασίαν ἐκπόνησης μελέτης γιὰ τὴν συντήρηση καὶ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ μνημείου προτάθηκε καὶ ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὴν ἀρμόδια διεύθυνση τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ πρόγραμμα πού προβλέπει: α) τὴν τοποθέτηση προσωρινοῦ στεγάστρου ἀπὸ μεταλλικὸ σκελετὸ (βιοσόλ) καὶ διαφανῆ πλαστικὰ κυματιστὰ φύλλα πάνω ἀπὸ τὰ κενὰ στὴν ὀροφή, β) τὴν στεγανοποίησιν τῶν σωζομένων τμημάτων τῆς ὀροφῆς, ὥστε σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ στέγαστρο νὰ μὴ ὑγραίνεται πλέον τὸ ἐσωτερικὸ τῆς δεξαμενῆς, γ) τὴν ἀποχωμάτωση τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς γιὰ τὴν μελέτη τῶν φθορῶν στὰ ἀόρατα σήμερα τμήματά του, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ καταπεσόντος ἀρχιτεκτονικοῦ ὕλικου τοῦ μνημείου καὶ δ) τὴν

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΠΙΔΑΥΡΟΥ 1984 (Β. Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗ)

ΠΑΡΕΝΘΕΤΟΣ ΠΙΝΑΞ Ε΄

διενέργεια ανασκαφικής τομής στην έξωτερική δυτική πλευρά της δεξαμενής, ώστε να μελετηθεί ή δομή των τοιχωμάτων της και να ελεγχθεί κατά πόσον οι εμφανιζόμενες έσωτερικά ρηγματώσεις είναι διαμπερείς.

Από τις ανωτέρω έργασίες εκτελέσθηκαν από τις 4 μέχρι τις 20 Δεκεμβρίου 1984 οι υπό τα στοιχεία α και δ. Η παράλληλη προς το έξωτερικό τοίχωμα τομή (4 μ. κατά μήκος του στο τμήμα του που αντιστοιχεί στο βορειότερο από τα δύο πεσμένα έσωτερικά στηρίγματα και 1.5 μ. πλατειά) προχώρησε σε βάθος μόλις ενός μέτρου: Αποδείχθηκε ότι τα τοιχώματα της δεξαμενής είναι έξωτερικά επενδεδυμένα από τοίχο πάχους 35 εκ. κατασκευασμένο με ακατέργαστες πέτρες σε όριζόντιες στρώσεις συνδεόμενες μεταξύ τους με κονίαμα (πίν. 137β). Ο τοίχος αυτός πρέπει να κατασκευάσθηκε συγχρόνως με την υπόλοιπη δεξαμενή, χρησιμεύοντας ως έξωτερικός όδηγός-καλούπι για την κατασκευή του κυρίου τοιχώματος με χυτό ύλικό. Η επίχωση σε έπαφή με την επένδυση αυτή διαπιστώθηκε ότι είναι εξαιρετικά σκληρή και ότι σχηματίσθηκε κατά την ίδια έποχή της κατασκευής της δεξαμενής (περιείχε άνάμεικτα όστρακα από όλες τις περιόδους χρήσης του χώρου μέχρι τους αυτοκρατορικούς χρόνους) με πίεση, για να έπιτευχθεί ή ύγρομόνωση της δεξαμενής. Τα δεδομένα αυτά δεν επέτρεψαν τον έλεγχο των ρηγματώσεων των τοιχωμάτων έξωτερικά, μειώνουν όμως τις πιθανότητες σοβαρών στατικών βλαβών στα κάθετα τμήματα του κτιρίου.

Η μία από τις βάσεις (0.60×0.50 μ. από τσιμέντο) για την πάκτωση του στεγάστρου τοποθετήθηκε μέσα στο άνοιγμα της τομής που περιγράφηκε πιο πάνω. Οι υπόλοιπες έπτá, τρεις ακόμη δυτικά και τέσσερις ανατολικά των τοιχωμάτων της δεξαμενής (πίν. 138α-β) βυθίστηκαν μέσα σε αντίστοιχου μεγέθους ανοίγματα. Κατά την ανασκαφή των ανατολικών άπ' αυτά αποκαλύφθηκε και ανασκάφηκε κατά μήκος της ανατολικής πλευράς της δεξαμενής και στο έπίπεδο της στέγης της επί 11.90 μ. θεμέλιο, του οποίου σώζεται ή κατώτατη στρώση και το όποιο άνηκε προφανώς σε κατασκευές που περιέβαλλαν τον άνοιχτο χώρο της στέγης της δεξαμενής (άφου τα ανοίγματα που υπάρχουν στα σωζόμενα τμήματά της φαίνεται ότι ήταν μαστευτικά).

Στὰ 4.40 μ. ἀπὸ τὰ νότια τοῦ τμήματος ποὺ ἀποκαλύφθηκε σχηματίζεται στὸν τοῖχο βάση γιὰ ἓνα εὐρύτερο στοιχείο, πλάτους 1.80 μ. (πίν. 139α).

Τέσσερα ἐσωτερικὰ στηρίγματα τοῦ στεγάστρου ἔπρεπε νὰ σπηρεωθοῦν στὸ ἐσωτερικὸ καὶ ἐπομένως στὸν πυθμένα τῆς δεξαμενῆς. Μὲ τὴν εὐκαιρία αὕτῃ ἔγιναν δύο πρῶτες δοκιμὲς στὴν ἐπίχωση τῆς δεξαμενῆς, στὶς θέσεις τοῦ δεύτερου καὶ τρίτου ἀπὸ τὰ νότια στηρίγματος τῆς ἀρχαίας ὀροφῆς: Ἀποκαλύφθηκαν ἔντονα διαβρωμένα τὰ κατώτερα μέρη τῶν ἀρχαίων κιόνων ἀπὸ κογχυλιάτῃ, στηριζόμενα ἐπάνω σὲ τετράγωνες ἀσβεστολιθικὲς πλάκες σὲ δεύτερη χρῆση, ποὺ περιβάλλονται ἀπὸ τὸ ἰσχυρὸ κονίαμα τοῦ δαπέδου τῆς δεξαμενῆς (πίν. 139β). Ἐπίσης καθαρίστηκαν δύο μεγάλοι συμπαγεῖς ὄγκοι ἀπὸ τὶς γενέσεις τῶν τῶζων ποὺ κρημνίστηκαν στὴν δεξαμενὴ (πίν. 140α) καὶ διαπιστώθηκε ὅτι ἡ ἐπίχωση σύγκειται κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ τὸ διαλυμένο ὑλικὸ τῶν κρημισθέντων τμημάτων (ὅπτερες πλακοειδεῖς πλίνθοι, λογάδες λίθοι, ἀρχιτεκτονικὰ μέλη σὲ δεύτερη χρῆση, συνδετικὸ ὑλικὸ) ὑψηλότερα καὶ στὸ βάθος ἀπὸ μαύρη λάσπη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς χρήσης τῆς δεξαμενῆς. Στὴν ἐπίχωση περιέχονται καὶ ὄστρακα βυζαντινῶν χρόνων. Βρέθηκαν ἐπίσης δύο νομίσματα χάλκινα, ἓνα τῆς πόλεως Ἐπιδαύρου (323 - 240 π.Χ.) καὶ ἓνας Ἀντωνιανὸς τοῦ Γαλλιανοῦ (267 μ.Χ.).

Σὲ μικρὸ βάθος μεταξὺ τρίτου (κρημνισμένου) καὶ τέταρτου (σωζόμενου) στηρίγματος τῆς δεξαμενῆς βρέθηκε στὴν ἐπίχωση ὁ κορμὸς ἀσβεστολιθικοῦ περιρραντηρίου μὲ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή τῶν συναρχόντων *Θιάρου* καὶ *Σωξένου* ἀπὸ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. (πίν. 140β), τῆς ὁποίας τὸ κείμενο εἶναι ὅμοιο μὲ τοῦ καταγεγραμμένου ὑπ' ἀρ. 192 στὶς IG IV² 1 περιρραντηρίου, τὸ ὁποῖο ὁ Μ. Μισσὸς εἶδε τὸ 1974¹ μαζὶ μὲ παράλληλο ἀνάθημα τῶν ἰδίων συναρχόντων (IG IV² 1, 191) στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα.

B. K. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

1. AE 1974, 76. Πρβ. W. PEEK, Abhandl. Sächs. Akad. Wiss. 63, 5, σ. 8, ἀρ. 6.

Ἐφέτος ἄρχισεν ἐκ νέου ἡ ἀνασκαφὴ τῆς ἀκροπόλεως τῶν Μυκηνῶν ὑπὸ τῇ διεύθυνση τῶν ὑπογραφομένων. Ἔλαβαν μέρος ὡς βοηθοὶ οἱ φοιτήτριες τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πεννσυλβάνια καὶ τοῦ Κολλεγίου Bryn Mawr Γεωργία Σαλαπάτα καὶ Εὐα Κοψίνη καὶ ὁ φοιτητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Μιχ. Κοσμόπουλος. Μετεῖχαν ἐπίσης ἡ Dr. B. Grossman καὶ ὁ κ. E. Grossman. Οἱ φωτογραφίες τῆς ἀνασκαφῆς εἶναι ἔργο τοῦ κ. Ἡ. Ἡλιάδη καὶ τὰ σχέδια τῶν φοιτητῶν τῆς Σχολῆς Ἀρχιτέκτων Ε.Μ.Π. δ. Μαρίνας Μυριανθέως καὶ Πέτρου Κοσμόπουλου. Ἰδιαίτερες εὐχαριστίες ὀφείλονται στὴν προϊσταμένη τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Ναυπλίου δ. Ἑλένη Παλαιολόγου γιὰ τὴν πρόθυμη συνδρομὴ καὶ τὶς οὐσιαστικὰς διευκολύνσεις πού παρέσχε στὴν ἀνασκαφὴ καὶ στὸν ἀρχιφύλακα τοῦ χώρου κ. Γ. Κατσαρὸ γιὰ τὴν συνεχεῖ φροντίδα στοὺς ἀνασκαφεῖς καὶ στὸ ἔργο τους.

Ὁ χώρος πού ἐπελέγη πρὸς ἔρευνα βρίσκεται ἀριστερὰ καὶ ἐπάνω ἀπὸ τὴν Πύλη τῶν Λεόντων καὶ περιβάλλει ἀπὸ Β καὶ Α τὸ παλαιότερα καθαρισθὲν κτίριο Ν (παρένθ. πίν. ΣΤ', πίν. 141α). Ὁρίζεται πρὸς Δ καὶ Β ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς ἀκροπόλεως, πρὸς Α ἀπὸ ἓνα μακρὸν καὶ ἰσχυρὸ κυκλωπεῖας κατασκευῆς τοῖχο (σχ., τοῖχος Κλ) καὶ πρὸς Ν ἀπὸ περιοχὴ μὴ ἀνασκαφεῖσα ἀκόμη. Ἐπιπλέον, καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τῆς Dr. B. Grossman ἔγινε στὴ ΒΑ ἐπέκταση τομῇ στὸ γέμισμα ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδο τῆς ὑπόγειας κρήνης (Τομεὺς ΔΕ).

Ὁ κύριος χώρος τῆς ἀνασκαφῆς καταλαμβάνεται ἀπὸ ἑννέα δωμάτια (παρένθ. πίν. ΣΤ', I - IX) τῶν ὁποίων οἱ τοῖχοι διατηροῦνται συνεχεῖς καὶ εἰς ὕψος 1 - 2 μ. δείχνοντας ὅτι ἦταν ὅλα κατώγεια.

Τὰ δωμάτια χωρίζονται ἀπὸ τὸ κτίριο Ν μὲ περάσματα (παρένθ. πίν. ΣΤ', β, γ, δ) πού δείχνουν ὅτι ἀποτελοῦσαν διαφορετικὸ συγκρότημα. Οἱ χώροι πρὸς Β τοῦ Ν, πέρα ἀπὸ τὸν διάδρομο β (παρένθ. πίν. ΣΤ',

I - VI) ἔχουν τὸν ἴδιο προσανατολισμὸ μὲ αὐτό. Οἱ τρεῖς νότιοι (IV - VI) εἶναι κανονικοὶ τετράπλευροι διαφορετικῶν διαστάσεων, οἱ τρεῖς βόρειοι ὅμως (I-III) ὀριζόμενοι πρὸς Β ἀπὸ τὸ καμπύλο κυκλώπειο τεῖχος στὸ ὁποῖο εἶναι προσκτισμένοι ἔχουν σχῆμα ἀκανόνιστο.

Ὁ τοῖχος ΚΛ δὲν ἔχει τὸν προσανατολισμὸ τοῦ κτιρίου Ν ἀλλὰ εἶναι λοξὸς πρὸς αὐτό, στὸν ἴδιον ἄξονα μὲ τὰ πρὸς Α τοῦ κτίρια Μ καὶ Λ¹. Ἔτσι ὁ χώρος μεταξὺ τοῦ τοῖχου καὶ τῶν κτισμάτων πρὸς Δ τοῦ εἶναι τραπεζοειδῆς μὲ τὴν Β πλευρά του, τὴν ἐσωτερικὴ πρόσοψη τοῦ κυκλώπειου τεύχους, μακρύτερη ἀπὸ τὴ νότια. Δύο ἐγκάρσιοι τοῖχοι τὸν διαίρεσαν σὲ τρία δωμάτια παράγωγα καὶ ἀνίσου μεγέθους, τὰ VII, VIII καὶ IX (παρένθ. πίν. ΣΤ', 1) ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ μεσαῖο, τὸ VIII, εἶναι τὸ μεγαλύτερο. Λόγω τῆς κατωφέρειας τοῦ βράχου, τοῦ ὁποίου ἡ ἐπιφάνεια ἀφέθηκε ἀκατέργαστη, τὰ δωμάτια ἔχουν δάπεδο ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει ἐξισωμένο ἀπὸ γέμισμα ὀγκολίθων, πάνω στὸ ὁποῖο θεμελιώθηκαν οἱ τοῖχοι. Μέσα στὸ γέμισμα αὐτὸ κτίσθηκαν τρεῖς ἀρκετὰ εὐρύχωροι ἀγωγοὶ σκεπασμένοι μὲ μεγάλες ἀνώμαλες πέτρες: ἓνας πρὸς Ν τοῦ δωματίου IX, ἄλλος στὸ διάδρομο Β καὶ τρίτος μέσα στὸ δωμάτιο III (πίν. 141α).

Ἡ περιοχὴ αὐτὴ τῆς ἀκροπόλεως εἶχε ἤδη σκαφεῖ ἀπὸ τὸν Χρ. Τσουντα, ὁ ὁποῖος εἶχε προχωρήσει βαθύτερα ἀπὸ τὸ γέμισμα τῶν δαπέδων, φθάνοντας κατὰ τόπους στὸ βράχο. Πληροφορίες γιὰ τὴν ἐργασία αὐτὴ δὲν διασώθηκαν καὶ ἡ περιοχὴ εἶχε μεταβληθεῖ σὲ ἐρειπιῶνα κρυμμένο ἐν μέρει ἀπὸ χαμηλὴ βλάστηση. Ἐκρίθη σκόπιμο νὰ ἀποκατασταθεῖ καὶ νὰ μελετηθεῖ ἡ μορφή τῶν κτισμάτων (πίν. 141β), ὅπως ἔγινε καὶ στὴ ΝΔ συνοικία², καὶ νὰ ἐρευνηθοῦν τὰ ὀλίγα σημεῖα ποὺ εἶχαν ἀφεθεῖ ἄσκαπτα, μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ καθορισθεῖ ἡ χρῆση τῶν δωματίων καὶ ἡ χρονολογία τῆς κατασκευῆς, τῆς χρησιμοποίησεως καὶ τῆς ἐγκαταλείψεώς τους. Στὴν προσπάθεια αὐτὴ συναντήθηκαν καὶ κατάλοιπα τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων ὑπὸ μορφή κτιστῆς δεξαμενῆς στὸ δωμάτιο VII καὶ διαφόρων ὀστράκων, ἀγνύθων καὶ θραυσμάτων ἀπὸ

1. ΠΑΕ 1963, 98 - 104.

2. ΠΑΕ 1973, 103 κέ., 1974, 91.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΥΚΗΝΩΝ 1984 - ΚΑΤΩΦΗ
ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ - ΣΧΕΔΙΑΣΗ Π. ΚΟΤΣΟΠΟΥΛΟΣ - Μ. ΜΥΡΑΝΘΕΟΣ

κεραμίδια καὶ μυλολίθους στὰ δωμάτια VIII καὶ IX, μερικά ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ βράχου. Εἶναι ὅμως ἄδηλο ἐὰν τοῦτο ὀφείλεται στὴ ἀναμόχλευση τῶν στρωμάτων ἀπὸ τοὺς ἐργάτες τοῦ Τσούντα ἢ στὸ βάθος τῶν ἐλληνιστικῶν ἐπεμβάσεων.

Ὁ πρὸς ἀνασκαφὴ ἐπιλεγεὶς χώρος ἦταν πολὺ ἐκτεταμένος ὥστε νὰ ἐξαντληθεῖ σὲ μία ἀνασκαφικὴ περίοδο. Μὲ τὴν ἐξαίρεση τῶν ἀγωγῶν, μερικῶν γωνιῶν τῶν δωματίων καὶ τοῦ γεμίματος τῶν δαπέδων τους, ἀπαραβίαστα τμήματα ἐπιχώσεων ὑπῆρχαν μόνον ὅπου οἱ παλαιότεροι εἶχαν ἀφήσει ἄσκαπτες λωρίδες ἐπιχώσεως ὑπὸ μορφὴ δρομίσκου γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν χωμάτων τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τὴν ἀπόρριψή τους ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος. Ὁ δρομίσκος αὐτὸς ἄρχιζε μὲ ἀνωφερὴ προεξοχή μέσα στὸ δωμάτιο IV, προχωροῦσε στὸ ὕψος τῆς σωζομένης κορυφῆς τοῦ τοίχου κατὰ μῆκος τῆς δυτ. πλευρᾶς τοῦ V καὶ ἔστρεφε κατ' ὀρθή γωνία μέχρι τοῦ A τοίχου τοῦ ἰδίου δωματίου, συνεχιζόμενος πρὸς τὰ ἔξω ἀπὸ τοῖχο σὲ τοῖχο. Οἱ λωρίδες αὐτὲς διατήρησαν καὶ προστάτευσαν μικρὸ μέρος τῆς ἐπιχώσεως καὶ τοῦ δαπέδου στὸ IV καὶ σημαντικὸ μέρος τῆς ἐπιχώσεως καθὼς καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ δαπέδου στὸ V, ποὺ ἦταν κατὰ ταῦτα τὸ μόνο οὐσιαστικῶς ἄσκαπτο δωμάτιο τῆς περιοχῆς. Ἀποφασίστηκε ὅθεν νὰ ἐρευνηθοῦν τὰ ἤδη σκαμμένα δωμάτια συμπεριλαμβανομένου τοῦ IV καὶ νὰ μελετηθεῖ τὸ ὕλικό τους, νὰ ἀφεθεῖ δὲ γιὰ τὴν ἐπομένη περίοδο πρὸς συμπλήρωση, ἔλεγχο καί, ἐνδεχομένως, ἐπιβεβαίωση ἢ ἄθικτη ἐπίχωση τοῦ V καὶ τὸ μικρὸ γειτονικὸ τοῦ δωματίου VI ὡς πρόσβαση πρὸς αὐτό. Ὡς ἐκ τούτου ἐρευνήθηκαν ὅσα σημεῖα προσφέρονταν πρὸς μελέτη στὰ δωμάτια I - IV καὶ VII - IX, ἀπὸ τὰ ὁποῖα συλλέχθηκε πολὺ καὶ χρήσιμο ὕλικό.

Δωμάτιο IX

Μικρό, τετράπλευρο, παράγωνο καὶ τυφλό. Ὁ A τοῦ τοίχου εἶναι ὁ ΚΛ, οἱ ἄλλοι εἶναι κτισμένοι μὲ μικρότερες πέτρες μὲ πλαίσια στοὺς ἄρμους καὶ θεμελιωμένοι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον σὲ παχὺ στρώμα πλέσιας ἀλειμμένο κατὰ τόπους πάνω στὸ φυσικὸ κοκκινόχρωμα τοῦ βράχου. Στὴ ΒΔ γωνία ἡ θεμελίωση ἔγινε ἀπευθείας στὸ βράχο, ἀνεπεξέργαστο καὶ μὲ ἐντόνως κυρτὴ ἐπιφάνεια. Ἐκεῖ οἱ πέτρες θεμελίου γλίστρησαν ἀπὸ τὴ θέση τους καὶ ὁ τοῖχος κατέρρευσε.

Δωμάτιο VIII

Συνέχεια τοῦ IX πρὸς Β. Μεγάλο (μήκους 12.50 - 13 μ.), παράγωνο, μὲ ἰσχυροὺς τοίχους πλάτους 0.85 - 0.95 μ., θεμελιωμένος στὸ βράχο ἢ σὲ προεξέχουσα χαμηλὴ ἐξισωτικὴ στρώση. Στὸ Β τέρμα τῆς Δ πλευρᾶς ὁ τοίχος διαλύθηκε ὅπως καὶ στὸ IX, πιθανότατα ἀπὸ τὴν ἴδια αἰτία. Στὴ Δ ἄκρῃ τῆς Β πλευρᾶς βρέθηκε κτιστὸ δωμάτιο VII, σκεπασμένο μὲ παχὺ στρώμα πλέσιας, ζυμωμένο μὲ ὄστρακα καὶ μαυρισμένο ἀπὸ στάχτη, προερχόμενη ἀπὸ ξύλινες παραστάδες καὶ ἴσως ἀπὸ ξύλινη ἐπένδυση τῆς ἐπιφανείας του. Στὸν μακρὸ ἄξονα τοῦ δωματίου, πληρέστερα στὸν Δ παρὰ στὸν Α τοίχο, ὑπῆρχαν δύο μεγάλοι ἐπίπεδοι ἀκατέργαστοι ὀγκόλιθοι στερεὰ θεμελιωμένοι στὸ βράχο (πίν. 142α-β), προφανῶς βάσεις στηριγμάτων τῆς ὀροφῆς. Στὴ ΒΔ γωνία εἶχε ἀφεθεῖ ἀδιατάρακτο μέρος τῆς λιθοστρώσεως τοῦ δαπέδου. Στὴ μέση τοῦ δωματίου, σὲ μία κοιλότητα τοῦ βράχου, βρέθηκε κιβωτιόσχημος ΜΕ τάφος βρέφους ἀκτέριστος (πίν. 143α). Κατὰ τὰ ἄλλα, ἡ παλαιὰ ἀνασκαφὴ εἶχε φθάσει μέχρι τοῦ βράχου ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου συλλέχθηκαν ἑλληνιστικὰ ὄστρακα καὶ μία ἀγνύθα. Ὑπῆρχαν ἐπίσης καὶ δύο βάσεις παραστάδων ἀπὸ ἀμμόλιθο, χαρακτηριστικῆς μυκηναϊκῆς κατασκευῆς, μὲ τετράγωνες ἐντορμίες καὶ ἴχνη μεταγενεστέρως χρήσεως, ποὺ εἶχαν κυλισθεῖ ἐκεῖ ἀπὸ κάπου ἄλλου μετὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ δωματίου.

Δωμάτιο VII

Ἐπίσης παράγωνο, μὲ καμπύλη τὴ Β πλευρὰ του, ποὺ εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ κυκλωπέιου τείχους. Στους ἑλληνιστικοὺς χρόνους κτίσθηκε στὴ ΒΑ του γωνία ἐλλειψοειδῆς δεξαμενὴ (πίν. 143β) βάθους 3.05 μ. καὶ διαστ. στὸν πυθμένα 1.35×2.75 μ., ἀλειμμένη ἐσωτερικὰ μὲ παχὺ στρώμα ὑδραυλικοῦ κονιάματος. Σὲ ὀλόκληρῃ τὴν ἔκταση τοῦ δωματίου ἡ ἑλληνιστικὴ κεραμεικὴ καὶ ἀπορρίμματα τῆς ἀνασκαφικῆς Τσούντα ἔφθαναν μέχρι τοῦ βράχου.

Χῶρος δ

Κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἀνοικτός, εἶδος προσβάσεως πρὸς τὸν διά-

δρομο γ, πού παρεμβάλλεται μεταξύ τοῦ κτιρίου N καὶ τῶν δωματίων IX καὶ VIII. Διασχίζεται ἀπὸ λιθόκτιστο ἀγωγὸ πού ἀρχίζει ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ κτιρίου M, συνεχίζεται μέσα στὸ N καὶ ἐκβάλλει στὸ ἄνδρο ἐπάνω ἀπὸ τὴν πύλη τῶν Λεόντων.

Διάδρομος γ

Βρέθηκε σὲ μικρὴ ἔκταση στρώμα ἀδιατάρακτο πού προχωροῦσε κάτω ἀπὸ τὸν A τοῖχο. Ἡ κεραμεικὴ του ἀνήκει στοὺς χρόνους τῆς κατασκευῆς τοῦ τοίχου.

Διάδρομος β (πίν. 144α)

Χωρίζει τὸ κτίριο N ἀπὸ τὰ πρὸς B τοῦ δωματίου IV, V καὶ VI. Ἐδῶ καθαρίσθηκε τὸ λιγότερο ἀναμοχλευμένο A τμήμα του καὶ βρέθηκε μακρὺς καὶ στενὸς ἀγωγὸς κτισμένος μέσα στὸ λιθολόγημα τοῦ δαπέδου, μὲ ἰσχυρὴ κλίση πρὸς Δ, δηλ. πρὸς τὸ τεῖχος. Οἱ ἀνώμαλοι καλυπτήριοι ὀγκόλιθοί του καὶ ἡ γύρω περιοχὴ του ἦταν ἀλειμμένοι μὲ παχὺ στρώμα πλέσιας πού ὀρίζουν τριγωνικὸ χῶρο συλλογῆς γιὰ τὰ νερά τῶν γύρω στεγῶν, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ὁ διάδρομος β ἦταν ὑπαίθριος.

Δωμάτιο IV

Πολὺ κανονικὸ τετράπλευρο, διαστ. 6×8.35 μ. προσκτισμένο στὸ τεῖχος ἐπάνω ἀπὸ τὴν πύλη τῶν Λεόντων. Τὸ δάπεδό του ἦταν στρώση ἀσπροχώματος ἐπάνω στὸ ἐξισωτικὸ λιθολόγημα, μέσα στὸ ὁποῖο ἔγινε τομὴ πρὸς συλλογὴ κεραμεικοῦ ὕλικου. Ὁ νότιος τοῖχος του, ὅπου εἶχαν διατηρηθεῖ ἔγνη ξυλοδεσιάς 1.15 μ., πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο, παρουσίαζε κλίση 15% πρὸς τὰ μέσα, πράγμα πού δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα σεισμοῦ. Κοντὰ στὴ ΝΑ γωνία ἐξεῖχε στὸ δωμάτιο ἡ ἀρχὴ τῆς ἄσκαπτης λωρίδας-δρομίσκου, ἡ ἀνασκαφὴ τῆς ὁποίας ἔφερε στὸ φῶς μεγάλο πῖθο, κ.χ. (πίν. 144β), ἐντελῶς ὅμοιο πρὸς τοὺς πῖθους τῆς B ἀποθήκης καὶ ἀκροπόλεως¹. Περιεῖχε τρία κομμάτια ἀπὸ πυρῆνες

1. ΠΑΕ 1968, 6 - 7.

ἐλαιῶν καὶ πατοῦσε ἐπάνω σὲ ἀνώμαλη λίθινη ὑποδομὴ ὕψους 0.25 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο, ἴσως σκεπασμένη μὲ ξύλο. Δίπλα του, ἐπάνω στὸ δάπεδο, βρέθηκαν ἀρκετὰ κομμάτια ἀγγείων, κανένα ὅμως ὁλόκληρο.

Δωμάτιο I

Μεταξὺ τοῦ IV καὶ τοῦ B τείχους. Ἐκτὸς ἀπὸ μικρὴ ἄθικτη περιοχὴ στὴ ΒΔ γωνία. Ἡ ἀνασκαφὴ Τσουντα εἶχε παραβιάσει σὲ ὁλόκληρη τὴν ἐκτάσῃ του τὸ γέμισμα τοῦ δαπέδου σὲ βάθος 1.10 μ. Κρίθηκε ἄσκοπο νὰ σκαφεῖ βαθύτερα.

Δωμάτιο II

Καὶ ἐδῶ τὸ δάπεδο εἶχε σκαφεῖ σὲ βάθος 0.60 μ. Ἐγινε μικρὴ τομὴ στὸ λιθολόγημα τῆς ΝΔ γωνίας.

Τριγωνικὸς χώρος III, πιθανότατα ὑπαίθριος. Διασχίζεται ἀπὸ λιθόκτιστο ἀγωγὸ μὲ ἰσχυρὴ κλίση πρὸς Β (πίν. 141α), ὁ ὁποῖος ἀρχίζει ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ δωματίου VIII καὶ καταλήγει στὸ κυκλώπειο τεῖχος. Οἱ καλυπτῆριοι ὀγκόλιθοι τοῦ ἀγωγοῦ εἶχαν τοὺς ἀρμούς κλεισμένους μὲ πλέσια. Ὅμοιο παχὺ στρώμα κάλυπτε τὴ Β γωνία τοῦ χώρου ἐπάνω ἀπὸ στρώση μαύρου χρώματος μὲ χαλίκια.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἀπέδωσε ἐλάχιστα μικρὰ εὐρήματα (μερικὰ «κομβία» ἀπὸ στεατίτη καὶ ἓνα χάλκινον ὀπέα). Συλλέχθηκαν ἐπίσης μικρὰ κομμάτια κονιάματος λευκοῦ, κίτρινου καὶ γαλάζιου καὶ τμῆμα χαρακτηριστικὰ μυκηναϊκοῦ κεραμιδιοῦ (στρωτήρα) (πίν. 145α ἐπάνω ἀριστερὰ) ὅμοιοι μὲ αὐτὰ ποὺ ἔχουν βρεθεῖ στὸ Μπερμπάτι, τὴν Τίρυνθα, τὴ Θήβα καὶ τὸν Γλα¹.

Ἀπέδωσαν ἐπίσης καὶ γύρω στὶς 14.000 ὄστρακα. Οἱ πραγματικὰ ἀπαραβίαστες ἐπιχώσεις ὅμως ἦταν πολὺ λίγες καὶ πολὺ περιορισμένης ἐκτάσεως καὶ δὲν ἐπιτρέπουν τὴ συναγωγὴ ἀσφαλῶν συμπερασμάτων ὡς πρὸς τὴ λειτουργικότητα καὶ τὴ χρονολογία τῶν χώρων. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ δωματίου V καὶ ἴσως καὶ τοῦ VI ἀναμένεται νὰ δώσει πολὺ

1. Å. ÅKERSTRÖM, *Op. Arch.*, 11, 164 κέ., Σ. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1981, 93.

ἀσφαλέστερα στοιχεῖα. Ὅπως δὴ ποτε, ἀπὸ τὸ ὑπάρχον ὕλικό προκύπτει ὅτι ἡ περιοχὴ κατοικήθηκε ἤδη κατὰ τὴν ΠΕ περίοδο, χρησιμοποιήθηκε πυκνότερα κατὰ τοὺς ΜΕ χρόνους καὶ δὲν ἐγκαταλείφθηκε στὴν ΥἚ Ι - ΙΙ ἐποχὴ (πίν. 145β). Τὰ δωμάτια κτίσθηκαν ὅταν οἱ ψευδόστομοι εἶχαν ἐπιπέδους δίσκους καὶ χωριστοὺς δακτυλίους στὸ στόμιο καὶ στὸ στέλεχος τοῦ δίσκου τους καὶ οἱ σκύφοι ἦταν διακοσμημένοι ἐξωτερικὰ κατὰ μετόπες ἢ μὲ σπεῖρες, κάποτε ἀγκυλόμισχες ἀντίνωτες, καὶ εἶχαν ἀρχίσει νὰ βάφονται ἐσωτερικὰ (πίν. 146α). Ἡ κεραμικὴ τῆς χρήσεως τῶν κτισμάτων δὲν διαφέρει οὐσιαστικά. Οἱ ψευδόστομοι καὶ οἱ σκύφοι ἐμφανίζουν τὰ ἴδια χαρακτηριστικά, ὑπάρχουν δὲ κύλικες μὲ τροπιδωτὸ χεῖλος, κομμάτια ἀγγείων στρογγυλεμένα σὲ πώματα καὶ τμήμα ρυτοῦ διακοσμημένου μὲ ὀκτάποδα¹, καθὼς καὶ σκύφοι μὲ στῆλες ἀμειβόντων (πίν. 146β).

Στὸ στρώμα τῆς καταστροφῆς καὶ ἐγκαταλείψεως (κυρίως ἀπὸ τὸ δωμάτιο IV, πίν. 145α) ἡ εἰκόνα συμπληρώνεται μὲ εἰδῶλιο τύπου Φ, σκύφους διακοσμημένους μὲ στενὲς κλιμακοειδεῖς στῆλες ἢ στικτὰ χεῖλη καὶ περίστικτους κύκλους στὸ τοίχωμα καὶ πρόχους μὲ χεῖλος περίκυρτο, χωρὶς ἐσωτερικὴ αὐλάκωση. Μὲ ἄλλους λόγους τὰ ὅστρακα ἀνήκουν σὲ διάφορες φάσεις τῆς ΥἚ ΙΙΒ2 περιόδου καὶ δὲν ὑπάρχουν — πρὸς τὸ παρὸν — οὔτε παλαιότερα, οὔτε ἀμέσως νεώτερα. Μὲ τὰ φετινὰ ἰσχνὰ δεδομένα τὰ κτίρια φαίνονται νὰ κατασκευάσθηκαν λίγο μετὰ τὴν Πύλη τῶν Λεόντων, καὶ νὰ ἐγκαταλείφτηκαν, ἴσως συνεπεῖα σεισμοῦ, προτοῦ ἀρχίσουν νὰ παρουσιάζονται οἱ κεραμικοὶ ρυθμοὶ τοῦ ΥἚ ΙΙΓ. Ὑπῆρξαν δηλαδὴ σχετικῶς βραχύβια.

Τμῆμα τοῦ χώρου χρησιμοποιήθηκε πάλι κατὰ τὸν 3ο αἰῶνα π.Χ. Ὁ συνδυασμὸς τῆς δεξαμενῆς, τῶν ἀγνύθων καὶ τῆς εἰσδύσεως 1 - 2 ἐλληνιστικῶν κεράμων στὸν ἀγωγὸ τοῦ χώρου ΙΙ σημαίνει ἴσως ὅτι στὸ δωμάτιο VII λειτούργησεν ἐργαστήριον ὑφάνσεως.

Τομεὺς Δ

Στὴν ἀρχὴ τῆς καθόδου πρὸς τὴν ὑπόγεια δεξαμενὴ τῆς ΒΑ ἐπεκτά-

1. Ὅμοια μὲ αὐτὰ ποὺ βρέθηκαν στὴν Οἰκίαν τοῦ Οἰνεμπόρου (Α.Ι.Β. WACE, BSA 1953, πίν. 11b,d).

σεως εἶχαν ἐπισημανθεῖ ὄστρακα μεγάλου ἀγγείου. Γιὰ νὰ περισυλλεγοῦν τὰ ὑπόλοιπα καὶ νὰ μελετηθεῖ τὸ στρώμα στὸ ὁποῖο ἔσκαψε ἡ Dr. B. Grossman τομὴ διαστ. 1.40×2.50 μ. μέσα στὸ γέμισμα ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν κάθοδο ποὺ ἔφθασε μέχρι βάθους 0.50 μ. περίπου. Ἀγγεῖο δὲν βρέθηκε, ἐξακριβώθηκε ὅμως ὅτι τὸ γέμισμα ἦταν τεχνητό, ἀποτελούμενο ἀπὸ πέτρες καὶ χῶμα καὶ ἰσοπεδωμένο κατὰ σημεῖα μὲ στρώμα ἀπὸ πλέσια. Ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια ἡ κεραμεικὴ περιελάμβανε ὄστρακα σκύφων, πολλὰ ἐνδόβαφα, μὲ ἐξωτερικὴ διακόσμηση μετοπῶν περίστικτων κύκλων ἢ σπειρῶν καὶ τροπιδωτὲς κύλικες τῆς προχωρημένης ΥἚ ΠΙΒ2 φάσεως. Στοὺς χρόνους αὐτοὺς πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ καὶ ἡ κατασκευὴ τῆς καθόδου.

Γ.Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ - Σ.Ε. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

Ἡ νέα ἀνασκαφικὴ περίοδος στὴν ἐλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ ἀγορὰ τῆς ἀρχαίας Σικυῶνος ἄρχισε οὐσιαστικά τὸ ἔτος 1982 μὲ μικρὲς ἐπιχορηγήσεις πού δὲν ἄφηναν περιθώριο γιὰ οὐσιαστικὴ πρόοδο τῆς ἔρευνας. Κατὰ τὸ 1984 ἡ χρηματοδότηση ἦταν μεγαλύτερη καὶ ἔτσι ἐπιχειρήθηκε: α) Δοκιμαστικὴ τομὴ στὸ κατώτερο κεντρικὸ τμήμα τοῦ ἐλληνιστικοῦ θεάτρου καὶ β) καθαρισμὸς τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ λεγόμενου ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος πού ἀνέσκαψε ὁ ἀείμνηστος Ἀ. Ὀρλάνδος.

Ἡ ἔρευνα στὸ θέατρο μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ ἐπιτυχὴς γιατί ἔφερε στὸ φῶς ἕξι νέες σειρὲς ἐδράνων, πού θεωρεῖται σίγουρο ὅτι διασώζονται σὲ ὁλόκληρο τὸ ἄνοιγμα τοῦ πετάλου. Ἔτσι μὲ τὶς τρεῖς σειρὲς πού εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ ἀπὸ τὴν παλαιὰ ἀνασκαφὴ τῶν Ἀμερικανῶν στὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰῶνα κερδίζουμε ἑννέα σειρὲς καθισμάτων στὴν ἀρχικὴ τους τοποθέτηση.

Ἡ μνημειώδης μορφή πού πήρε τὸ θέατρο μὲ τὴν ἀνασκαφὴ δύο μόνο κεντρικῶν κερκίδων δείχνει πόσο ἀπαραίτητη εἶναι ἡ ἀποκάλυψη ὁλόκληρου τοῦ κατώτερου τμήματος τοῦ κάτω διαζώματος (πίν. 147α). Δοκιμαστικὴ τομὴ στὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ πρώτου διαζώματος δὲν ἀπέδωσε θετικὰ ἀποτελέσματα γιὰ ὑπαρξὴ καθισμάτων.

Ὁ ναὸς πού ἀντικρίζει ὁ ἐπισκέπτης ἀριστερὰ ἀμέσως μετὰ τὴν εἴσοδό του στὸν χώρο καθαρίστηκε καὶ ἀποκαλύφθηκαν οἱ δύο πλευρὲς του, βόρεια καὶ ἀνατολική. Τώρα μὲ ὁλοκληρωμένη τὴν ὄψη τοῦ μνημείου καθίσταται ὁλοφάνερο ὅτι πρόκειται γιὰ δύο ναοὺς (ἀρχαῖο καὶ ἐλληνιστικό). Τελικὸ σχέδιό του θὰ γίνεῖ στὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο (πίν. 147β).

Οἱ δόμοι τοῦ ἀρχαικοῦ ναοῦ εἶναι πωρόπλινθοι ἀπὸ ἐγγύριο πωρόλιθο ἀρκετὰ πλατεῖς, ἐνῶ οἱ ἐλληνιστικοὶ δόμοι εἶναι αἰσθητὰ μικρότεροι. Ἀπὸ τὴ βόρεια καὶ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ πάρθηκαν μὲ μηχανικὸ ἐκσκαφέα σωροὶ χωμάτων τῆς παλαιᾶς ἀνασκαφῆς μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀναδειχθεῖ ὁ χώρος.

Ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε ἀκόμη στὸν καθαρισμὸ τετράγωνου δωματίου στὴ νότια πλευρὰ τοῦ ναοῦ, ποὺ ἀνήκει στὸ παλαιοχριστιανικὸ κτίσμα ποὺ εἶχε καλύψει τὸν ναό. Στὸ δάπεδο τοῦ δωματίου (Δωμάτιο Α) ἦταν ἐμφανὲς τὸ στρώμα τῆς καταστροφῆς. Στὸ κέντρο τοῦ δωματίου βρέθηκε κάλυμμα μικρῆς μαρμάρινης χριστιανικῆς σαρκοφάγου, ποὺ κοσμεῖται στὶς δύο πλευρὲς τῆς σαμαρωτῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφάνειας μὲ φυτικὰ μοτίβα, διαφορετικὰ σὲ κάθε πλευρὰ καὶ μεγαλοπρεπεῖς σταυρούς.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΚΡΥΣΤΑΛΛΗ-ΒΟΤΣΗ

Στὸ διάστημα ἀπὸ 1ης Ἰουλίου ἕως 3 Αὐγούστου 1984 τὸ Καναδικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο στὴν Ἀθήνα διενήργησε μιὰ τρίτη σειρὰ τοπογραφικῶν καὶ γεωφυσικῶν ἐρευνῶν στὸν χώρο τῆς ἀρχαίας Στυμφάλου, στὰ πλαίσια τῆς συνεργασίας μὲ τὴν ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία (ἀντιπροσωπευομένης ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Τραυλό). Οἱ ἐργασίες αὐτὲς χρηματοδοτήθηκαν ἀπὸ τὸ Ἑρευνητικὸ Συμβούλιο Κοινωνικῶν καὶ Ἀνθρωπιστικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Καναδᾶ. Ἐπιστημονικοὶ συνεργάτες τοῦ προγράμματος ὑπῆρξαν καὶ πάλι ὁ Δρ. Richard Jones, τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς στὴν Ἀθήνα, καὶ ὁ Δρ. Σταῦρος Παπαμαρινόπουλος τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάτρας. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν φετινῶν ἐργασιῶν προκύπτουν ἀπὸ τοὺς ἐξῆς (ἑξι) τομεῖς μελέτης:

1. Γεωφυσικὲς διασκοπήσεις: Μέτρηση τῆς ἡλεκτρικῆς ἀντίστασης καὶ τῆς ἔντασης τοῦ γεωμαγνητικοῦ πεδίου τῆς περιοχῆς μὲ τὴ βοήθεια ἑνὸς ἡλεκτρόμετρου καὶ ἑνὸς μαγνητόμετρου ἀντιστοίχως. Οἱ ἐργασίες

* Θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τοὺς συνεργάτες μου γιὰ τὴν ἀποδοτικὴ τους ἐργασία καὶ ἀφοσίωση. Χωρὶς αὐτὲς τὶς ιδιότητες δὲν θὰ ἦταν ἐφικτὴ ἡ ἀποπεράτωση τῆς ἐρευνας σὲ τόσο σύντομο χρονικὸ διάστημα. Ἰδιαίτερα εὐχαριστῶ τὸν Carl Heron καὶ τὸν Paul Spoerry, ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Bradford, οἱ ὁποῖοι ἐπιφορτίστηκαν τὴν ἐργασία τῶν γεωμαγνητικῶν διασκοπήσεων, μὲ τὴ βοήθεια τῆς Susan Cronkite, τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βρετανικῆς Κολομβίας, καὶ τῆς Χριστίνας Καρατζᾶ ἀπὸ τὴν Στυμφαλία. Εἴμαστε ἰδιαίτερα εὐγνώμονες, γιὰ τὴν ἀμέριστη ὑποστήριξή της, στὴν Δρ. Susan Young, Διευθύντρια τῶρα τοῦ Καναδικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου στὴν Ἀθήνα, τὴν Ὑποδιευθύντρια δ. Lucia Nixon καὶ τὴν κ. Μαρία Τόλη, μέλος τοῦ Ἰνστιτούτου. Τέλος, θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν καὶ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία του, τόσο γιὰ τὴν ἄδεια, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ὑποστήριξη καὶ συνεργασία πὺ μᾶς παρασχέθηκε ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀντιπροσώπους της, καὶ κυρίως τοὺς ἀρχαιοφύλακες τοῦ Φενεοῦ.

αὐτὲς ἀποτέλεσαν συνέχεια τοῦ περυσينوῦ ἐπιτυχημένου προγράμματος μετρήσεων, φέτος δὲ διενεργήθηκαν πρόσθετες διασκοπήσεις μὲ ἡλεκτρόμετρο, κατὰ διαστήματα ἀνὰ μέτρο, σὲ πέντε ἀκόμη ἐπιλεγμένα ἐκτάρια τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου. Τὰ στοιχεῖα τῶν διασκοπήσεων τροφοδοτήθηκαν ἐπιτοπίως σὲ ἓνα φορητὸ ἡλεκτρονικὸ ὑπολογιστὴ, τύπου EPSON HX 20, ὁ ὁποῖος παρήγαγε μὲ τὴ σειρά του πολλοὺς μικροσκοπικοὺς ὑπεδάφιους χάρτες τῆς περιοχῆς. Τὸ ἡλεκτρόμετρο καὶ τὸ πρόγραμμα στὸν ὑπολογιστὴ γιὰ τὴν ἐπεξεργασία τῶν δεδομένων τιμῶν ἀπὸ τὶς μετρήσεις εἶχαν παραχωρηθεῖ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Bradford. Ἰδιαίτερας σημασίας ἦταν ὁ ἐντοπισμὸς ὀγδόντα ἀκόμη μέτρων περίπου ἀπὸ τὴ φορὰ τοῦ βορείου τείχους τῆς ἀρχαίας πόλης (συμπεριλαμβανομένης καὶ μιᾶς ἐπάλλξεως), ὡς καὶ ἡ διαπίστωση κάποιας διακοπῆς στὴ γραμμὴ τῶν ὁδικῶν ἀρτηριῶν, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο, στὸν ἀνατολικὸ τομέα τῆς πόλης. Ἐξακριβώθηκε ἐπίσης ἡ γραμμικὴ διάταξη πέντε ἀκόμη ἀρτηριῶν, σὲ μιὰ ἀπόσταση πάνω ἀπὸ 400 μ., παρὰ τὴν ἀπουσία ὁρατῶν ἐπιφανειακῶν ἰχνῶν. Κατὰ μῆκος τῆς γραμμῆς τῶν ὁδῶν ἐντοπίστηκαν πολλὰ περίπτερα κτίσματα. Μικρότερες περιοχὲς ἐρευνήθηκαν μὲ διασκοπήσεις στὸν κεντρικὸ καὶ δυτικὸ τομέα τῆς πόλης, ὅπου ὁ συνδυασμὸς τῆς ἔντονης ἀροτρικῆς δραστηριότητος καὶ τοῦ μικροῦ βάθους τοῦ φυσικοῦ βράχου ἔχει ἐξαλείψει σχεδὸν παντελῶς τὰ ἴχνη τῆς ἀρχαίας Στυμφάλου. Μιὰ ἐνδιαφέρουσα διασκόπηση, μὲ ἀκτῖνα ἀνίχνευσης ἀνὰ 50 ἐκ., διενεργήθηκε στὴν περιοχὴ κάποιου νεκροταφείου, εἶχε δὲ ὡς σκοπὸ τὴν ἐξακρίβωση τῆς διάταξης τῶν τάφων. Τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς διαδικασίας παραμένουν πρὸς τὸ παρὸν ἀσφύ. Σὲ μερικὲς περιοχὰς ἐγίνε διασκόπηση τοῦ χώρου καὶ μὲ μαγνητόμετρο, ἂν λάβουμε ὥστόσο ὑπόψιν τὰ πενιχρὰ ἀποτελέσματα τῶν περυσινῶν γεωμαγνητικῶν διασκοπήσεων, θὰ πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ ὑπὸ μελέτη περιοχὴ δὲν παρουσιάζεται ἰδιαίτερα δεκτικὴ στὴν ἐφαρμογὴ αὐτῆς τῆς μεθόδου. Μπορέσαμε παρὰ ταῦτα νὰ ἐντοπίσουμε μὲ σαφήνεια τὸ ἀγνοούμενον βόρειο τεῖχος τῆς ἀρχαίας πόλης, ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ὁποῖου σημειώθηκε ἀπὸ τὸ μαγνητόμετρο ὑπὸ μορφὴ ἔντονης ἀρνητικῆς ἀνωμαλίας τοῦ γήινου μαγνητικοῦ πεδίου (τὸ πλάτος τοῦ τείχους κυμαίνεται στὰ 3 μ. περίπου).

2. *Γενικὴ μελέτη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς διάταξης τοῦ χώρου*: Παρατηρήθηκαν πολλὰ νέα σημάδια στὸ ἔδαφος, τὰ ὁποῖα σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ περυσινὰ σχήματα πρόσθεσαν πολλὰ σημαντικὰ νέα στοιχεῖα, κυρίως ὅσον ἀφορᾷ τῇ ρυμοτομίᾳ τοῦ κεντρικοῦ τμήματος στὸν ἀνατολικὸ τομέα τῆς πόλης. Τὰ σημάδια αὐτά, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται σὲ σχήματα στὸ γρασίδι ἢ τὰ φυτὰ ὡς ἀποτέλεσμα τῆς διαφορᾶς ὑγρασίας τοῦ χώματος, αὐξάνουν σὲ μεγάλου βαθμοῦ τὶς γνώσεις μας γιὰ τὸ ρυμοτομικὸ σχέδιο τῆς πόλης, συγχρόνως δὲ ἐπιτρέπουν καὶ τὴν καλύτερη ἐρμηνεῖα τῶν γεωμαγνητικῶν διασκοπήσεων. Τὰ σημαντικότερα ἀπὸ τὰ σημερινὰ τοπογραφικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς περιοχῆς (π.χ. ἀγροτικοὶ δρόμοι, σύγχρονα ἀρδευτικὰ ἔργα) σημειώθηκαν στὸν νέο τοπογραφικὸ χάρτη τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου, ἐνῶ ἐρευνήθηκε συγχρόνως συστηματικὰ καὶ τὸ ἰδιοκτησιακὸ καθεστῶς τῆς περιοχῆς. Πολλὰ ἀπὸ τὰ ὑπάρχοντα ἀγροτεμάχια, τὰ ὁποῖα ἐμπίπτουν στὰ ὅρια τῆς ἀρχαίας Στυμφάλου, εἶναι μικρὰ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἐξαιτίας τῆς διανομῆς τους μεταξὺ πολυπληθῶν κληρονόμων.

3. *Καθαρισμὸς καὶ σχεδίαση τῆς Φράγκικης ἐκκλησίας*: Ἀπομακρύνθηκε ἡ ὑπάρχουσα βλάστηση (πυκνοὶ θάμνοι καὶ χόρτα) σὲ ὅλη τὴν περιφραγμένη, κρατικῆς ἰδιοκτησίας, περιοχὴ, καὶ γιὰ πρώτη φορὰ σχεδιάστηκε λεπτομερῶς ἡ γοτθικὴ ἐκκλησίᾳ τοῦ 13ου αἰῶνα, περίβλεπτα ἐρείπια τῆς ὁποίας διασώζονται στὰ βόρεια τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου. Βρέθηκαν πολλὰ νέα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τὰ ὁποῖα δὲν εἶχαν περιληφθεῖ στὶς παλιότερες δημοσιεύσεις τῶν Ὁρλάνδου, Bon καὶ Παναγοπούλου καὶ ἐπιβεβαιώθηκε σχεδὸν πλήρως ἡ ὑπαρξὴ, στὸ ἀρχικὸ σχέδιο τῆς ἐκκλησίας, ἐνὸς νάρθηκα καὶ ἐνὸς ἐγκαρσίου κλίτους. Ἡ διαπίστωση αὕτη ὀφείλεται στὴν προσεκτικὴ ἀνάλυση καὶ μελέτη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν τμημάτων ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα κ. Richard Anderson. Ἰδιαιτέρη, ἐπίσης, σημασία δόθηκε στὴν ἐξέταση τοῦ ἐπαναχρησιμοποιηθέντος ἀρχαίου ὕλικου, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ καὶ τὸ κυρίως οἰκοδομικὸ ὕλικὸ τῆς ἐκκλησίας. Ἐξακριβώθηκε ἐπιπλέον ἡ παρουσία κορμῶν ἀπὸ δωρικοὺς στύλους, ἀρχικῆς διαμέτρου 1 μ. περίπου, γεγονὸς τὸ ὁποῖο ἐνισχύει τὴν ἂποψη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ κάποιου ἀρχαίου ναοῦ στὰ πέριξ τῆς περιοχῆς.

4. *Νεκροταφεῖα*: Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ τρία ἀρχαῖα νεκροταφεῖα μὲ ἐνεπίγραφες ἐπιτύμβιες στήλες, τὰ ὁποῖα ἀνακαλύφθηκαν πέρυσι στὸ ἄμεσο περιβάλλον τῆς πόλης, ἐντοπίσαμε ἀκόμη ἓνα μεγάλο νεκροταφεῖο σὲ ἀπόσταση δύο χλμ. περίπου, στὰ βόρεια τῆς ἀρχαίας Στυμφάλου. Μέσα σὲ μιὰ ἔκταση διαστάσεων 500 μ. ἐπὶ 150 μ. βρέθηκαν ἑξὶ ἐπιτύμβιες στήλες (συμπεριλαμβανομένων καὶ δύο μὲ ἐπιμελημένη ἐπίστεψη). Λόγω τῆς ἔντονης ἀροτρικῆς δραστηριότητος στὴν περιοχὴ ἔχουν ἔλθει, ἐπίσης, στὸ φῶς καὶ βρίσκονται διάσπαρτα στοὺς ἀγρούς μεγάλα ἀρχιτεκτονικὰ κομμάτια καὶ πολλὰ θραύσματα ἀπὸ οἰκοδομικὰ κεραμίδια. Τὰ εὐρήματα αὐτὰ ἐνισχύουν τὴν ἂποψη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ σημαντικῶν κτισμάτων σὲ μερικὰ ὁριακὰ σημεῖα τῆς ἄνω περιοχῆς. Στὶς ἐπιγραφές διαβάζονται τὰ ἑξῆς νέα ὀνόματα: *Καλλιέρα*, *Ἀσσο---*, *---ιλας*, *Ἀντιγλίτσα*, καὶ *---οπα* (ἡ τελευταία ἐπιγραφή βρέθηκε ἐνσωματωμένη στὸν τοῖχο τῆς Φράγκικης ἐκκλησίας ἀπὸ τὸν βοηθὸ ἀρχιτέκτονα κ. Robert Loader).

5. *Ἀεροφωτογράφιση μὲ τὴ βοήθεια εἰδικοῦ «ἀετοῦ»*: Ἐγίνε ἀεροφωτογράφιση, μὲ κάθετες καὶ λοξὲς λήψεις, ἀπὸ ὕψος ἀρκετῶν ἑκατοντάδων μέτρων ὑπεράνω τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου καὶ τῆς Φράγκικης ἐκκλησίας, μὲ τὴ βοήθεια ἑνὸς εἰδικοῦ «ἀετοῦ» (Jalbert S45), ἐφοδισμένου μὲ σύστημα ἡλεκτρονικοῦ ἐλέγχου γιὰ αὐτόματη λήψη. Ἡ ἐπεξεργασία αὐτῆς τῆς μεθόδου ὀφείλεται στὸν κ. Anderson, πιστεύουμε δὲ ὅτι ἐφαρμόζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἑλλάδα.

6. *Διάφορες ἐργασίες*: Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐπιφανειακῆς ἐρευνας παρατηρήθηκαν θραύσματα ρωμαϊκῶν λύχνων, τοῦ πρώτου κατὰ πάσα πιθανότητα αἰῶνα μ.Χ., καθὼς καὶ τμῆμα ὙΕ ΠΙΒ (μυκηναϊκῆς) κύλικας, ἡ ὁποία βρέθηκε στὸν κεντρικὸ τομέα τῆς ἀκρόπολης. Τὸ τελευταῖο εὖρημα ἐπιβεβαιώνει τὴν παρουσίαν στὸν χώρο ὑλικοῦ τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, πού εἶχε ἤδη ἐπισημάνει ὁ Hope Simpson τὸ 1958.

Κατὰ τὸ διάστημα τῆς διεξαγωγῆς τῶν διασποχῆσεων προσλάβουμε ἀρκετοὺς νέους ἀνθρώπους ἀπὸ τὸ χωριό, ἕνας δὲ ἔδειξε ἰδιαίτερη ἐπίδοση καὶ δεξιότητά στὸν χειρισμὸ τοῦ ἡλεκτρόμετρου καὶ τοῦ ἡλεκτρονικοῦ ὑπολογιστῆ. Μποροῦμε, ἔτσι, σὲ μελλοντικὴ ἐργασία νὰ βασι-

στοῦμε στὶς ἱκανότητες καὶ τοῦ τοπικοῦ δυναμικοῦ. Στὸ τέλος τῶν ἐργασιῶν ἐνημερώσαμε τοὺς κατοίκους τῆς περιοχῆς γιὰ τὸ εἶδος τῶν ἐρευνῶν μὲ μιὰ ὁμιλία καὶ παράλληλη προβολὴ διαφανειῶν. Παραβρέθηκαν περίπου ἑκατὸ ἄτομα, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα μᾶς ἔδωσαν πληροφορίες, οἱ ὁποῖες συνέβαλαν ἀποτελεσματικὰ στὴν διαπίστωση τῆς ἔκτασης τοῦ προαναφερθέντος μεγάλου νεκροταφείου.

HECTOR WILLIAMS

(Canadian Archaeological Institute)

Με τὴν ἀνασκαφὴ τμημάτων, πού ὡς τώρα εἶχε παραλειφθεῖ ἡ πληρέστερη ἔρευνά τους, ὁλοκληρώθηκε φέτος (1984) ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τῆς βασιλικῆς καὶ τοῦ βορείου προσκτίσματος. Διερευνήθηκε παράλληλα καὶ ἐξωτερικὰ ὁ χώρος κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ βορείου τοίχου τῆς βασιλικῆς μέχρι τὸν δυτικὸ τοίχον τοῦ προσκτίσματος¹.

Βόρειο πρόσκτισμα

Ἀνασκάφηκαν δύο ἀκόμα κιβωτιόσχημοι τάφοι (τ. 12 καὶ τ. 13)². Ἀφαιρέθηκε ἐπίσης τὸ πρόχειρα στρωμένο ἀπὸ πλακοειδεῖς πέτρες δάπεδο στὸν χώρον τῆς ἀψίδας, μπροστὰ ἀπὸ τὴ σκάλα, προκειμένου νὰ διερευνηθεῖ ἂν ὑπάρχουν στὸ σημεῖο αὐτὸ τάφοι. Διαπιστώθηκε ὅμως ἡ

1. Ἐξω ἀπὸ τὸν ἀνατ. τοῖχον λόγῳ τῆς κατηφόρας τὸ χῶμα ἔχει παρασυρθεῖ ἀπὸ τὴ βροχὴ μέχρι τὸν φυσικὸ βράχον, ὅπου πατὰ ἡ θεμελίωσις τοῦ ναοῦ. Κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ βόρ. τοίχου τοῦ βόρ. προσκτίσματος ὁ χώρος δὲν ἐρευνήθηκε, γιὰτὶ καλύπτεται ἀπὸ λιθοσωρὸ ὕψους 2 - 3 μ. Τὴν ἀνασκαφὴ παρακολούθησαν οἱ φοιτητὲς τοῦ Ἱστορικοῦ καὶ Ἀρχαιολογικοῦ Τμήματος τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Γιώργος Παπαδόπουλος, Γιώργος Κελλάρης, Ζέτα Λάττα καὶ Σόνια Τσονάκα. Τὴν ἐκθεσὴ ἔγραψε ὁ Ν. Γκιολές.

2. Ὁ τάφος 12 βρίσκεται στὴ ΒΔ γωνία. Ἐχει διαστάσεις 1.85×0.67 μ. καὶ βάθος 0.50 μ. Ἡ ὀροφή του εἶχε ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ παλιά. Στὸ πάνω μέρος σὲ βάθος 0.25 μ. ἦταν μπαζωμένος μὲ ἀβεστοχώματα καὶ στὸ κάτω ὑπῆρχαν σκόρπια σαθρὰ ὅσα πολλῶν νεκρῶν. Στὸ δυτ. ἄκρον βρέθηκαν πρόχειρα τοποθετημένα κατάλοιπα 6 - 7 κρανίων. Πάνω στὸν τάφον 13 (2.50×0.34 μ.) πατὰ ὁ τοίχος πού κτίστηκε κατὰ μῆκος τῆς ἐσωτερικῆς παρειάς τοῦ βόρ. τοίχου τοῦ προσκτίσματος. Τὸ τμήμα τοῦ τάφου πού μπορέσαμε νὰ ἐρευνήσουμε δὲν ἔδωσε εὐρήματα.

ὑπαρξὴ μόνον ἐπίχωσης μέχρι τὸν φυσικὸ βράχο. Δὲν ὑπάρχουν λοιπὸν τάφοι στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ χώρου, μέχρι τὴς δύο παραστάδες, ἐκτὸς τοῦ τάφου 1 ποὺ ἀνασκάφηκε πέρυσι. Τάφοι ἐπίσης δὲν βρέθηκαν στὴ ΒΔ γωνία τοῦ προσκτίσματος μεταξύ τῶν τάφων 9 καὶ 12. Ὅλοι οἱ τάφοι (13) ποὺ ἀνασκάφηκαν στὸ βόρειο πρόσκτισμα εἶναι προγενέστεροι τοῦ προσκτίσματος καὶ σύγχρονοι μὲ αὐτοὺς τῆς βασιλικῆς.

Στὸ ΒΑ τμήμα τοῦ δυτ. χώρου τοῦ προσκτίσματος, πάνω ἀπὸ τὸν τάφο 13 ὑπῆρχε στρώμα ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα σὲ ἐπάλληλές στρώσεις μεταξύ τῶν ὁποίων παρεμβалλόταν καὶ στρώμα ἀπὸ χῶμα. Τὸ ἀσβεστοκονίαμα αὐτὸ κολλᾷ στὸν τοῖχο ποὺ κτίστηκε γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὸν βόρειο ἀρχικὸ τοῖχο τοῦ προσκτίσματος, καὶ ἐπομένως ὅταν στρώθηκε τὸ ἀσβεστοκονίαμα ὑπῆρχε ὁ δεύτερος ἐνισχυτικὸς βόρειος τοῖχος μὲ τὸ ἄνοιγμα 1.70×1.05 μ. ποὺ ὀδηγεῖ σὲ χῶρο ἔξω ἀπὸ αὐτόν. Πρόκειται γιὰ τὴν πρώτη φάση μετατροπῆς τοῦ προσκτίσματος ποὺ ἀρχικὰ ἦταν παρεκκλήσιο τῆς βασιλικῆς τοῦ 7ου αἰ. σὲ χῶρο διαμονῆς. Σὲ μιὰ μεταγενέστερη φάση ὁ χῶρος μπαζώθηκε σὲ ὕψος ± 0.60 μ. καὶ ξαναχρησιμοποιήθηκε ὡς σπίτι. Τότε κτίστηκαν καὶ τὰ δύο στόμια ποὺ βρίσκονται στὴ ΒΑ γωνία καὶ στρώθηκε ὁ χῶρος μὲ σχιστολιθικὲς πλάκες, ποὺ κατάλοιπά τους σώζονται στὸ κατώφλι τῆς δυτικῆς πόρτας καὶ κάτω ἀπὸ τὰ κτιστὰ στόμια. Τοῦτο συνέβη ὅταν καὶ ὁ ναὸς τοῦ 12ου αἰ. ποὺ κτίστηκε πάνω στὰ εἱρεῖπια τῆς βασιλικῆς, εἶχε καταστραφεῖ, ἀφοῦ στὸ παραπάνω δάπεδο ἐνσωματώθηκε κομμάτι ἀπὸ τὸ γεῖσο τοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ αὐτοῦ¹.

Σὲ μιὰ μεταγενέστερη φάση ἡ δυτικὴ πόρτα κτίστηκε σὲ ὕψος 0.65 μ., ξαναμπαζώθηκε ὁ χῶρος καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν δυτ. τοῖχο ἐκατέρωθεν τῆς πόρτας κτίστηκαν τὰ δύο πεζούλια καὶ στρώθηκε μπροστὰ ἀπ' αὐτὰ πρόχειρη πλακόστρωτη αὐλή².

Βασιλική, μεσαῖο κλίτος

Διερευνήθηκε ἡ ΒΔ γωνία τοῦ μεσαίου κλίτους, ἀφοῦ κατέστη δυ-

1. ΠΑΕ 1979, 217.

2. Στὸ ἴδιο, 218.

νατὴ ἢ μετακίνηση ἀρράβδωτου κίονα ποὺ εἶχε πέσει στὸ σημεῖο αὐτό. Ἀποκαλύφθηκε ὁ ὑπ. ἀρ. 29α διώροφος τάφος μὲ φορὰ Α-Δ. Ὁ πάνω τάφος διαστ. 1.60×0.65 μ. καὶ βάθους 0.40 μ. εἶναι πρόχειρα κτισμένος μὲ πέτρες καὶ πωρολίθους, δὲν εἶναι σοβατισμένος, στενεύει κατὰ 0.20 μ. στὸ ἀνατ. τμήμα. Στὴ δυτ. πλευρὰ διαμορφώνεται τετράπλευρη κόγχη 0.31×0.37 μ. καὶ βάθους 0.35 μ., ὅπου βρέθηκαν σωριασμένα κρανίο καὶ μικρὰ ὀστά, ἐνῶ τὰ ὀστά τῶν ἄκρων εἶχαν παραμείνει στὴ θέση τους. Πάνω ἀπὸ τὰ ὀστά βρέθηκαν πολλὰ κάρβουνα. Ἀπὸ τὰ παραπάνω συνάγεται ὅτι εἶχε γίνεи ἐκταφή. Τὸ πρόχειρο τῆς κατασκευῆς καὶ ἡ ἀπουσία κτερισμάτων καὶ ἡ καλὴ διατήρηση τῶν ὀστῶν δείχνουν ὅτι ὁ τάφος εἶναι μεταγενέστερος τῶν ὑπολοίπων καὶ ἡ ταφή ἔγινε ἀφοῦ ἀνοίχτηκε ὁ παλαιοχριστιανικὸς τάφος μέσα στὸν ὁποῖο δὲν βρέθηκε τίποτα.

Νοτιότερα καὶ παράλληλα στὸν τάφο 29 ἀνασκάφηκε τὸ ἀνατολικὸ μισὸ (0.93×0.75 μ., βάθος 0.50 μ.) τοῦ τάφου 29β. Ὁ τάφος παραβιάστηκε ὅταν κτιζόταν ἡ βασιλικὴ τοῦ 7ου αἰ. καὶ στὸ δυτικὸ τμήμα του θεμελιώθηκε ὁ δυτ. τοῖχος τοῦ μεσαίου κλίτους τῆς, ἐνῶ τὸ ἄλλο μισὸ μπαζώθηκε. Ὁ τάφος μέσα στὸν ὁποῖο βρέθηκε ὀρθογώνια χάλκινη πόρπη, εἶναι τῆς ἴδιας κατασκευῆς μὲ τοὺς ὑπόλοιπους.

Μὲ τὴν ἀνασκαφὴ καὶ τῶν δύο τελευταίων τάφων ἀνῆλθε στοὺς 70 ὁ ἀριθμὸς τῶν παλαιοχριστιανικῶν τάφων ποὺ ἀνασκάφηκαν μέσα στὴ βασιλικὴ καὶ στὸ βόρειο πρόσκτισμα.

Νάρθηκας

Διερευνήθηκε ὁ χώρος κάτω ἀπὸ τὸν τάφο μὲ τὸ ἀρκοσόλιο¹ στὸ βόρ. τοῖχο τοῦ νάρθηκα μὲ σκοπὸ τὴν ἐπισήμανση ἢ μὴ παλαιοχριστιανικοῦ τάφου κάτω ἀπ' αὐτόν. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ σχιστολιθικοῦ δαπέδου τοῦ βρέθηκε ἐπίχωση πάχους ± 0.70 μ. ἀπὸ χῶμα καὶ λίγα χονδροειδῆ ἀκόσμητα ὄστρακα καὶ ὀστά ζώων.

Ἀνασκαφή ἔξω ἀπὸ τὸν δυτ. τοῖχο τῆς βασιλικῆς

Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση σωροῦ λίθων ἀποκαλύφθηκαν κολλημένα στὸν δυτ. τοῖχο τῆς βασιλικῆς:

α) Στὸ νότιο τμήμα φουρνόσπιστο. Οἱ τοῖχοι του¹ πάχους ± 0.50 μ. καὶ σωζόμενου ὕψους ± 0.80 μ. εἶναι κτισμένοι μὲ ἀλάξευτες πέτρες καὶ χῶμα. Ἔχει ἄνοιγμα 0.90 μ. στῇ βόρ. πλευρᾷ. Σὲ ἀπόσταση 1.80 μ. ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τοῦ δωματίου σώζεται τὸ κάτω τμήμα κόγχης ὕψους 0.20 μ. πλάτους 0.50 μ. καὶ βάθους 0.23 μ. Στῇ νότ. πλευρᾷ τοῦ χώρου ἐνσωματώνεται σὲ ὕψος 0.70 μ. κυκλικὸς φούρνος γιὰ τὸ ψήσιμο ψωμοῦ διαμ. 1.40 μ. Τὰ συγκλίνοντα τοιχώματά του πού σώζονται σὲ ὕψος ± 0.90 μ., εἶναι κτισμένα μὲ μικρὲς πέτρες, πολλὰ βήσσαλα καὶ κόκκινο χῶμα. Τὸ δάπεδο τοῦ φούρνου ἦταν στρωμένο μὲ βήσσαλα ἐπιχρισμένα μὲ χῶμα. Στὸ πρόχειρο πλακόστρωτο δάπεδο τοῦ δωματίου βρέθηκε στρώμα στάχτης.

Δοκιμαστικὴ τομὴ στῇ μέσῃ τοῦ δωματίου ἔδειξε ὅτι τὸ ἀνώτερο στρώμα ± 0.30 μ. ἀποτελεῖται ἀπὸ πέτρες, στάχτη καὶ χῶμα. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ κάτω μέχρι τὸ φυσικὸ βράχο βρέθηκαν χονδροειδῆ βήσσαλα, ὅστὰ ζῶων καὶ χῶμα. Παράλληλα στὸν τοῖχο τῆς βασιλικῆς βρέθηκε πρόχειρος λάκκος 0.70×2 μ. καὶ βάθους 0.30 μ., ὅπου εἶχαν ταφεῖ τρεῖς νεκροί. Νοτιότερα καὶ κάτω ἀπὸ τὴ θεμελίωση τοῦ φούρνου βρέθηκε κρανίον. Τὸ ὑπόλοιπο τοῦ σκελετοῦ πού φαίνεται νὰ εἶναι ἀνέπαφος θὰ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν φούρνο. Οἱ πρόχειρες αὐτὲς ταφὲς δὲν ἔχουν σχέση μὲ τὶς παλαιοχριστιανικὲς στὸ ἐσωτερικὸ τῆς βασιλικῆς καὶ μάλλον πρέπει νὰ ἔγιναν ὅταν ἀκόμα χρησιμοποιοῦνταν τμήμα τῆς παλιᾶς βασιλικῆς ὡς ἐκκλησία καὶ ὁ γύρω χώρος μέσα στῇ πρώιμη Τουρκοκρατία θὰ χρησίμευε ὡς νεκροταφεῖο. Ἀργότερα πάνω στοὺς τάφους αὐτοὺς κτίστηκε τὸ φουρνόσπιστο.

Κατὰ μῆκος τοῦ δυτ. τοίχου τοῦ φουρνόσπιστου ἀποκαλύφθηκε τοῖχος πάχους 0.55 μ. καὶ ὕψους ± 0.45 μ. θεμελιωμένος στὸ φυσικὸ βράχο.

1. Ὁ νότ. ἔχει μῆκος 2.3 μ., ὁ δυτ. 3.18 μ. καὶ ὁ βόρ. 1.33 μ. καὶ ἄνοιγμα 0.90 μ. Ὁ χώρος μπροστὰ ἀπὸ τὴ δυτ. πύλη τῆς βασιλικῆς σὲ ἔκταση 1.70×2.60 μ. εἶχε καθαριστεῖ μέχρι τὴν ἀποκάλυψη τοῦ πρόχειρου πλακοστρώτου τὸ 1983.

Τὸ κονίαμα τοῦ τοίχου αὐτοῦ συγγενεῦει ἀρκετὰ μὲ αὐτὸ τῶν παλαιοχριστιανικῶν τάφων.

β) Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ δυτ. τοίχου τῆς βασιλικῆς καὶ σὲ ἀπόσταση 3.80 μ. ἀπὸ τῆ δυτ. πόρτα αὐτῆς ἀνασκάφηκε τετράπλευρο κτίσμα κολλημένο σ' αὐτήν. Ἔχει διαστάσεις: μήκος νότ. τοίχου 1.70 μ., δυτ. 1.90 μ., βόρ. 1.80 μ., πάχους 0.35 μ. καὶ σωζόμενου ὕψους τοῦ μὲν νότ. καὶ δυτ. ± 0.85 μ., τοῦ δὲ βόρ. 0.55 μ. Εἶναι θεμελιωμένο 0.20 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὴ θεμελίωση τοῦ δυτ. τοίχου τῆς βασιλικῆς. Ἡ τοιχοδομία του εἶναι ἀμελῆς ἀπὸ μεγάλες πέτρες, πολλὰ βήσσαλα καὶ ἄφθονο ἀσβεστοκονίαμα. Ἴσως πρόκειται γιὰ βάση κωδωνοστασίου.

Βορειότερα καὶ πλάι στὸ δυτ. τοῖχο τῆς βασιλικῆς ἀνασκάφηκε ἀβαθὴς τάφος 2.10×0.40 μ. καὶ βάθους ± 0.25 μ. Τὰ τοιχώματά του ἦταν ἀπὸ ἀργεῖς πρόχειρα κτισμένες πέτρες καὶ καλύπτονταν ἀπὸ 6 σχιστολιθικὲς πλάκες. Ἦταν γεμάτος ἀνακατεμένα ὀστὰ τριῶν νεκρῶν. Πάνω ἀπ' αὐτὸν βρέθηκαν ὀστὰ ζώων.

Ἐπεκτάθηκε ἡ ἔρευνα κατὰ μήκος τοῦ δυτ. τμήματος τοῦ βόρ. τοίχου τῆς βασιλικῆς. Σὲ ἀπόσταση 1.54 μ. ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία τῆς καὶ 1.05 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο καὶ παράλληλα σ' αὐτὸν ἀρχίζει τοῖχος μήκους 3 μ. Ἡ θεμελίωσή του βρίσκεται 0.30 μ. πάνω ἀπὸ αὐτὴν τῆς βασιλικῆς καὶ πατὰ πάνω στὴ σχιστολιθικὴ ὀροφὴ πρόχειρα κτισμένων τάφων, στὴν ὀροφὴ τῶν ὁποίων βρέθηκε ἐνσωματωμένο γλυπτὸ τοῦ 12ου αἰ. (ἀρ. 3). Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔφθασε στὸ φυσικὸ βράχο χωρὶς ἄλλα εὐρήματα. Καθαρίστηκε ἐπίσης τμήμα τοῦ πρόχειρου πλακοστρώτου μπροστὰ ἀπὸ τὸν δυτ. τοῖχο τοῦ βορείου προσκτίσματος.

Εὐρήματα

Γ λ υ π τ α

1) Τρία συγκολλώμενα κομμάτια θωρακίου ἀπὸ τεφρὸ μάρμαρο πάχους 0.05 μ. καὶ διαστ. 0.37×0.163 , 0.19×0.11 μ., 0.15×0.15 μ. Κοσμοῦνται ἀπὸ τμήμα διπλοῦ ρόδακα. Ἡ ἐργασία εἶναι ἐπιμελημένη μὲ λίγο ὅμως ἀκανόνιστα τὰ περιγράμματα. Ἡ πλαστικὴ ἀπόδοση τῶν ροδάκων μπορεῖ νὰ ἐντάξει τὸ γλυπτὸ στὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ (πίν. 148α).

2) Τμήμα θωρακίου από άσπρο μάρμαρο 0.27×0.21 μ., πάχους 0.06 μ. Δισχιδείς έξεργες ταινίες σχηματίζουν σταυρόσχημα και ὀρθογώνια διάχωρα, τὰ ὁποῖα ἐγκλείουν βαθύτερα λαξευμένα τετράφυλλα ἀνθέμια πὺ κάθε φύλλο τους ἀπολήγει σὲ τρίφυλλο. Στὰ μετὰξὺ τῶν φύλλων κενὰ κοιλότητες μὲ τρυπάνι. "Ομοια κομμάτια βρέθηκαν τὸ 1964, 1977 καὶ 1983¹ καὶ ἀνάγονται στὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ.

3) Τμήμα ἀπὸ πτερύγιο ἄμβωνα (πίν. 148β) μήκους 0.70 μ., πλάτους 0.32 μ. καὶ πάχους 0.13 μ. Στὴ ἐξωτερικὴ πλευρὰ ἔχει διπλὸ κοιλόκυρτο κυμάτιο. Ἀκολουθεῖ ταινία πλάτους 0.15 μ. μὲ πέντε κύκλους πὺ καθένας ἐγκλείει ἐπτάφυλλο ἀνθέμιο, τὰ ὁποῖα ἀνὰ δύο εἶναι ἀντίνωτα. Μετὰξὺ τῶν κύκλων ὑπάρχει κατακόρυφος σχηματοποιημένος βλαστὸς πὺ ἀπολήγει πάνω καὶ κάτω σὲ τρίφυλλα. Ὁ διάκοσμος σχηματίζει ἀμβλεία γωνία στὴ μιὰ ἄκρη, ἐνῶ στὴν ἄλλη ἡ πλάκα κόβεται λοξά. Τὸ βάθος τῆς ἐπιπεδόγλυφης ταινίας εἶναι ἀδρὰ λαξευμένο καὶ σώζει ἔχνη κόκκινου χρώματος. Ἐνα δεῦτερο κομμάτι πτερυγίου ἀπὸ τὸν ἴδιον ἄμβωνα βρίσκεται ἐντοιχισμένο στὸν δυτ. τοῖχο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Θεράποντα στὸ χωριὸ Κίττα (πίν. 148γ).

Ἐπτάφυλλα ἀνθέμια μέσα σὲ σηρικούς ὁμως τροχούς μετὰξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται τρίφυλλα εἶναι συνηθισμένα στὰ γλυπτὰ τοῦ 11ου αἰ. τῆς Μάνης². Ἀντίνωτα ἀνθέμια σὲ κύκλους πὺ μόλις ἐφάπτονται βρίσκουμε σὲ τεκτονικὸ κιονόκρανο τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιάρχων στοῦ Γλέζου, β' μισὸ 11ου αἰ³, καὶ στὸ ἐντοιχισμένο στὸ καμπαναριὸ τοῦ Ταξιάρχου στὸ Δρύαλο χρονολογημένο ἐπιστύλιο (1103)⁴. Στὰ ἐδῶ ἐξεταζόμενα γλυπτὰ ἡ ἀπλοποίηση τοῦ μοτίβου ἔχει προχωρήσει, οἱ κύκλοι χωρίζονται σαφῶς μετὰξὺ τους καὶ τὰ τρίφυλλα ἀνθέμια φύονται

1. ΠΑΕ 1964, 129 - 130, πίν. 129· ΠΑΕ 1977, 206, πίν. 130δ· ΠΑΕ 1983.

2. Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Νικήτας Μαρμαράς, 1972, πίν. Ιβ, ΙVγ, ΧΙΙα. Τοῦ ἴδιου, "Ἀγνωστα γλυπτὰ τῆς Μάνης ἀποδιδόμενα στὸ Μαρμαρὰ Νικήτα, ΔΧΑΕ 4/8, 1975 - 76, πίν. 13β, γ.

3. Τοῦ ἴδιου, Ἀνάγλυπτος παράστασις βυζαντινοῦ μύθου, ΕΕΒΣ ΛΘ'-Μ', 1972 - 73, εἰκ. 6.

4. L. BOURAS, Architectural Sculptures of the Twelfth and the Early Thirteenth Centuries in Greece, ΔΧΑΕ 4/9, 1979, εἰκ. 1.

ἀπὸ ἐνιαῖο μίσχο. Τὸ γλυπτὸ θὰ μπορούσε νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 12ο αἰ. Σ' αὐτὸ συνηγορεῖ καὶ ὁ τρόπος ἐκτελέσεως τοῦ κοιλόκυρτου κυματίου ποὺ εἶναι ἴδιος μὲ αὐτὸν τοῦ πτερυγίου ἄμβωνα ποὺ εἶναι ἐντοιχισμένο στὸν Ἀγ. Ἰωάννη τοῦ Κούνου¹ καὶ μάλλον προέρχεται ἀπὸ τὸ Τηγάνι καὶ τοῦ ὁποίου ὁ πλούσιος διάκοσμός του ἀνάγεται στὸν 12ο αἰ.

4) Ἀριστερὸ τμήμα προσκυνηταρίου ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο 0.21×0.15 μ. Στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ ἔχει ἐπιπεδόγλυφο κόσμημα ἀπὸ σχηματοποιημένο ἀστράγαλο. Ἀκολουθεῖ κυρτὴ ταινία καὶ ἄλλη πλάτους 0.09 μ. μὲ ψαθωτὸ κόσμημα ἀπὸ τρισιδὴ ταινία. Στὴν ἀκμὴ τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τρισιδῆς ταινία δένει τρίφυλλα. Ὅμοια γλυπτὰ βρέθηκαν τὸ 1977 καὶ χρονολογήθηκαν στὸν 12ο αἰ. (πίν. 149α).

5) Γωνιακὸ κομμάτι θωρακίου ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο 0.32×0.33 μ., πάχους 0.07 μ. μὲ ἐπιπεδόγλυφο διάκοσμο. Στῇ γωνίᾳ ταινία, στὸ κέντρο κατάλοιπα τετράφυλλου ρόδακα καὶ στὸ ὑπόλοιπο ἀναδιπλωμένη ταινία ποὺ στῇ γωνία διαγράφει κύκλο μὲ μικρὸ τετράφυλλο (πίν. 149β). Ὁ διάκοσμος ὁλόκληρου τοῦ θωρακίου μπορεῖ νὰ ἀποκατασταθεῖ ἀπὸ ἀναδιπλωμένη ταινία ποὺ στὸ κέντρο σχηματίζει ρόμβο, τοῦ ὁποίου οἱ γωνίες συμπλέκονται μὲ τὸ ὀρθογώνιο πλαίσιο. Τέσσερις κύκλοι ἀπὸ ἀναδιπλωμένη ταινία ἔξω ἀπὸ τὶς τέσσερις πλευρὲς τοῦ ρόμβου καὶ στὸ κέντρο τοῦ ρόμβου τετράφυλλος ρόδακας. Ἀνάλογο θέμα ἀρκετὰ συχνὸ στὸ β' μισὸ τοῦ 11ου αἰ. ἀπαντᾷ στὰ θωράκια τοῦ Ἀγ. Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου στῇ Γαρδενίτσα καὶ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννη στὸν Κούνο ποὺ ἀποδίδονται στὸ Μαρμαρᾶ Νικήτα². Στὴν ἴδια ἐποχὴ μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ καὶ τὸ κομμάτι ἀπὸ τὸ Τηγάνι.

6) Ἐπίστεψη θωρακίου ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο. Ἡ λοξότμητη διακοσμημένη πλευρὰ 0.55×0.14 μ. κοσμεῖται μὲ πέντε ὀρθὰ ἐπιπεδόγλυφα ἐπτάφυλλα ἀκανθόφυλλα ποὺ φύονται ἀπὸ κοινὸ βλαστὸ καὶ χωρίζονται μετὰξὺ τους ἀπὸ κατακόρυφους μίσχους ποὺ ἀπολήγουν σὲ τρίφυλλο (πίν. 149γ). Ἡ ἀμελὴς ἐκτέλεση τοῦ διακόσμου συγγενεῖ μὲ αὐτὴ τοῦ λοξότμητου γείσου τέμπλου ποὺ βρέθηκε τὸ 1978³ καὶ μάλλον συνανήκουν.

1. ΠΑΕ 1974, πίν. 108δ.

2. Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, "Ἀγνωστα γλυπτὰ, 23, 27, εἰκ. 9β, 13α.

3. ΠΑΕ 1978, 189, πίν. 132γ.

7) Πεσσίσκος τέμπλου ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο 0.90×0.20 μ. Πάνω κυλινδρικό ἔξαρχμα ὕψους 0.175 μ. μὲ ρηχὸ κοίλωμα καὶ τόρμο στὴ μέση. Στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ κατακόρυφος τόρμος γιὰ τὴν πᾶκτωση θωρακίου. Στὴν πρόσοψη ἐγχάρακτος σταυρὸς καὶ πιὸ πάνω ταινία. Ἡ λάξευση ἀμελὴς (πίν. 149δ).

Μικροτεχνία

1) Ὁρθογώνια χάλκινη πόρπη 0.019×0.075 μ. (τ. 29α). Στὴ μία στενὴ πλευρὰ τρεῖς μικροὶ κρίκοι. Στὸ σῶμα τῆς πόρπης δύο παράλληλα ζευγάρια στρογγυλὲς τρύπες καὶ μία τετράπλευρη.

2) Ἀσημένιο σκουλαρίκι σπασμένο στὰ δύο (τ. 12, Βόρ. Πρόσκτισμα). Ἀποτελεῖται ἀπὸ συρμάτινο κρίκο διαμέτρου 0.062 μ., στὸν ὁποῖο προσκολλᾶται κύκλος μὲ σταυρόσχημο ἀνθέμιο ἀπὸ φιλιγκράνα καὶ «σταφύλια» γύρω. Ὅμοια ἔχουν βρεθεῖ καὶ παλαιότερα¹.

3) Δύο συγκολλώμενα θραύσματα ἀπὸ ἀσημένιο συρμάτινο σκουλαρίκι μὲ τρεῖς κύκλους πλασιωμένους ἀπὸ τέσσερα σταφύλια ἴδια ἔχουν βρεθεῖ σὲ ὑστερορωμαϊκὸ τάφο στὰ Ἀβδηρα καὶ στὴ βασιλικὴ τοῦ Κρανείου στὴν Κόρινθο².

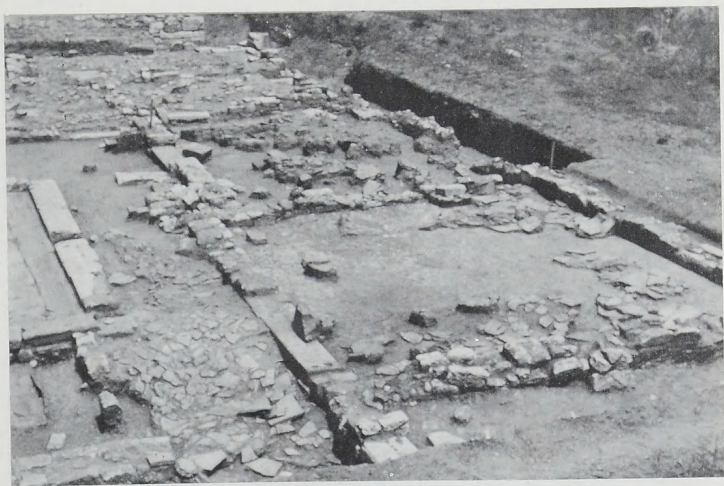
4) Ὀστέινο κουμπὶ (τ. 12, βόρ. Πρόσκτισμα) διαμέτρου 0.03 μ. Ἔχει στὴ μέση τρύπα καὶ κοσμεῖται μὲ ὁμόκεντρος ἐγχάρακτους κύκλους καὶ δύο ζευγάρια τριγώνων. Ὅμοια βρέθηκαν καὶ παλαιότερα³.

Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ

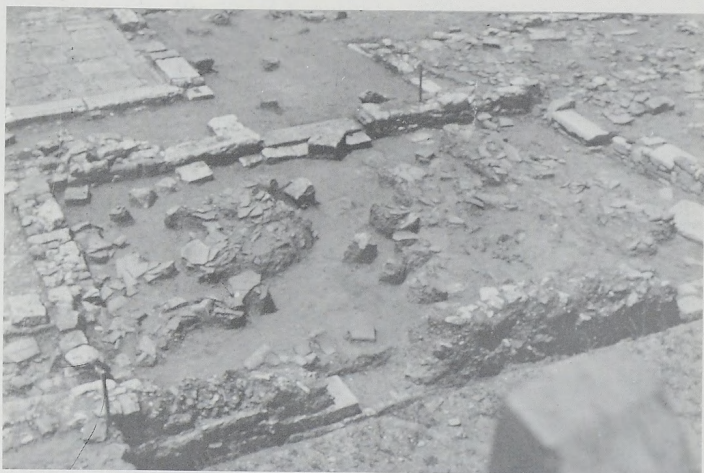
1. ΠΑΕ 1980, 252 - 253· ΠΑΕ 1981, 249.

2. ΠΑΕ 1976, 134, 137, πίν. 99β· ΠΑΕ 1972, 238, πίν. 222.

3. ΠΑΕ 1981, 252.

α - β. Τομέας Ι. Περιοχή Δυτικής Πύλης: α. Ἡ πλακόστρωτη αὐλὴ καὶ τὸ περίστωο τῆς οἰκίας ἀπὸ Ν. β. Οἱ χώροι ἀνατολικά τῆς αὐλῆς.

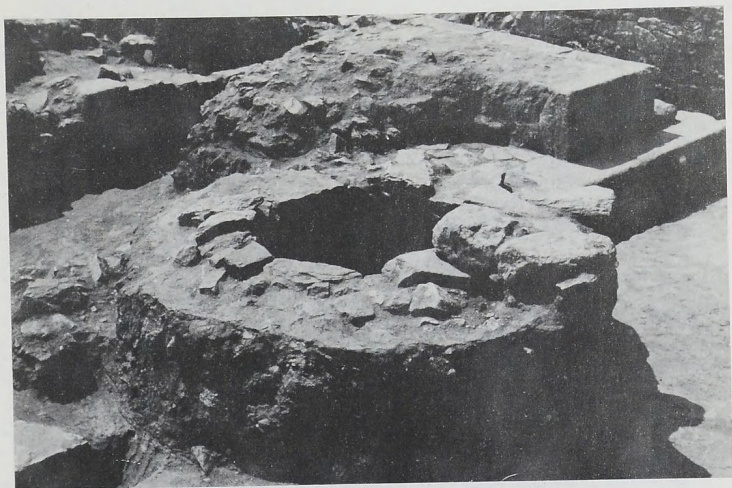
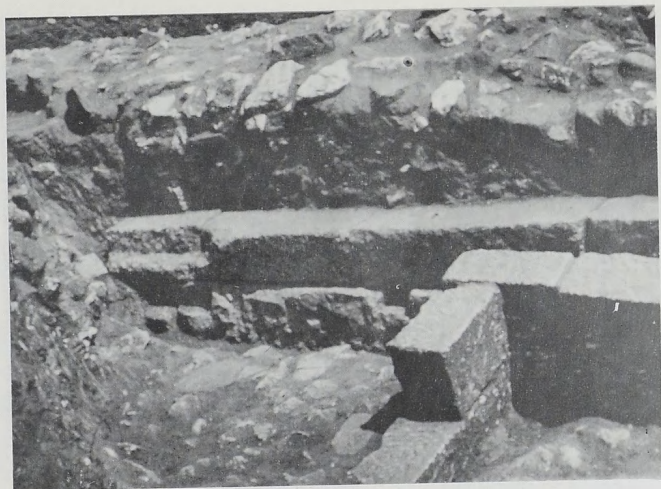
α - β. Τομέας Ι. Περιοχή Δυτικής Πύλης: α. Χώρος ε, στο ανατολικό τμήμα της οίκιας. β. Χώρος στ, στο ανατολικό τμήμα της οίκιας.

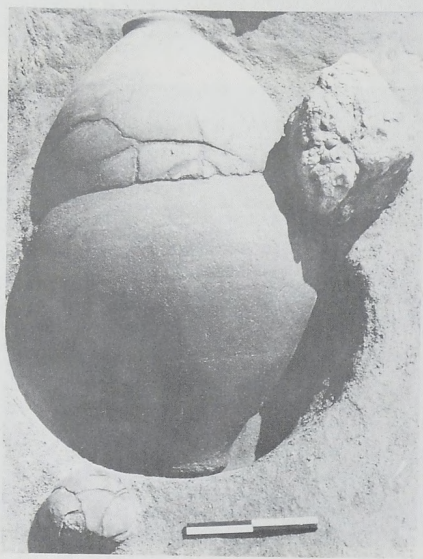
α. Τομέας Ι: Περιοχή Δυτικής Πύλης. Οί χώροι δυτικά της αλλής. β. Τομέας ΙΙ.
"Αρχαϊκό τείχος. "Αποψη πύλης αρχαϊκού τείχους από 'Α.

α - β. Τομέας Π. Ἀρχαῖο τείχος: α. Δυτικὸ σκέλος πύλης ἀρχαίου τείχους, ἀπὸ Δ. β. Περιοχὴ ἀρχαίου τείχους μετὰ τὶς δύο φάσεις τειχῶν. Ἐσχάρα 1, ἄποψη ἀπὸ Β.

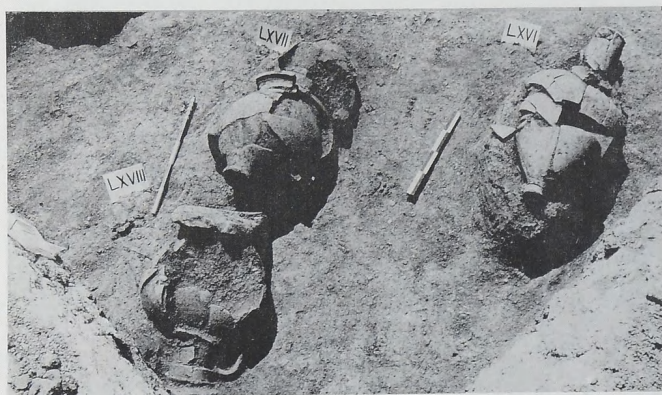
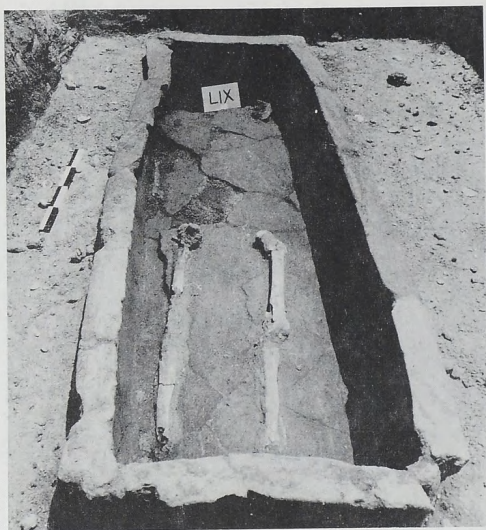
α - β. Τομέας II. Ἀρχαῖο τείχος: α. Δυτικὸ σκέλος πύλης ἀρχαίου τείχους, ἐξωτερικὴ παρεία. Ἐσχάρα 2. β. Πύλη ἀρχαίου τείχους, ἀπὸ ΒΑ· πηγάδι, ἀπὸ Β.

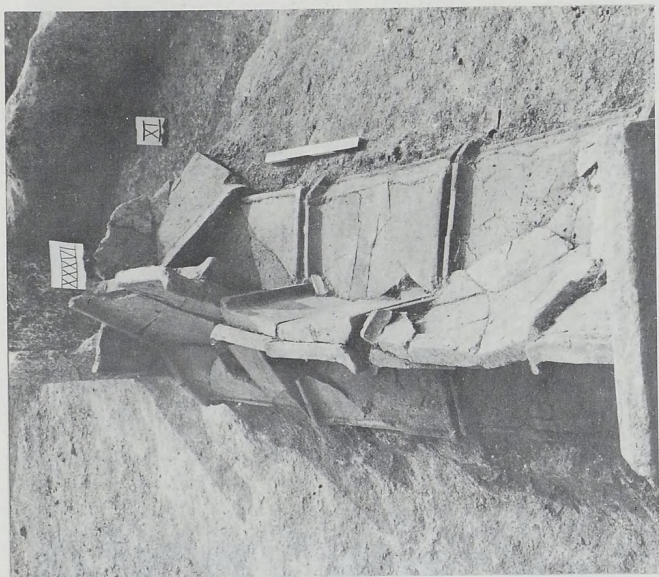
α - β. Τομέας Κ: α. Έπέκταση της ανασκαφικής τομής προς Β. β. Κ 149. Έγχυ-
τρισμός.

α. Τομέας Κ. Ταφή-καύση Κ147. β. Τομέας Π. Πώρινη σαρκοφάγος LXXII, από Β.

α - β. Τομέας Π: α. Πήλινη σαρκοφάγος LIX, από Δ. β. Τεφροδόχα άγγεϊα LXVI - LXVIII, από Δ.

α - β. Τομέας Π: α. Έλευθερες ταφές XXII και XXIII, από Α. β. Κεραμοσκεπής τάφος XXXVI, από ΝΔ.

α - β. Τομέας Π: α. Κιβωτιόσχημος κτιστός τάφος LII, από ΒΔ. β. Πήλινη σαρκοφάγος LVIII με αετωματικό κάλυμμα, από ΝΔ.

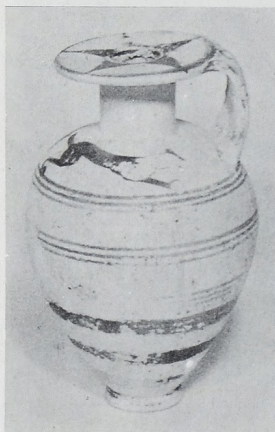
α - β. Τομέας Π: α. Ἐλεύθερη ταφή L πάνω στο κάλυμμα τῆς πῆλινης σαρκοφάγου LI, καλυμμένη με πώρινη ἀετωματική καλυπτῆρια πλάκα ἀπό δεύτερη χρήση, ἀπό Δ. β. Ἐλεύθερη ταφή XXVIII πάνω στην πυρά 3, ἀπό ΝΔ.

α

β

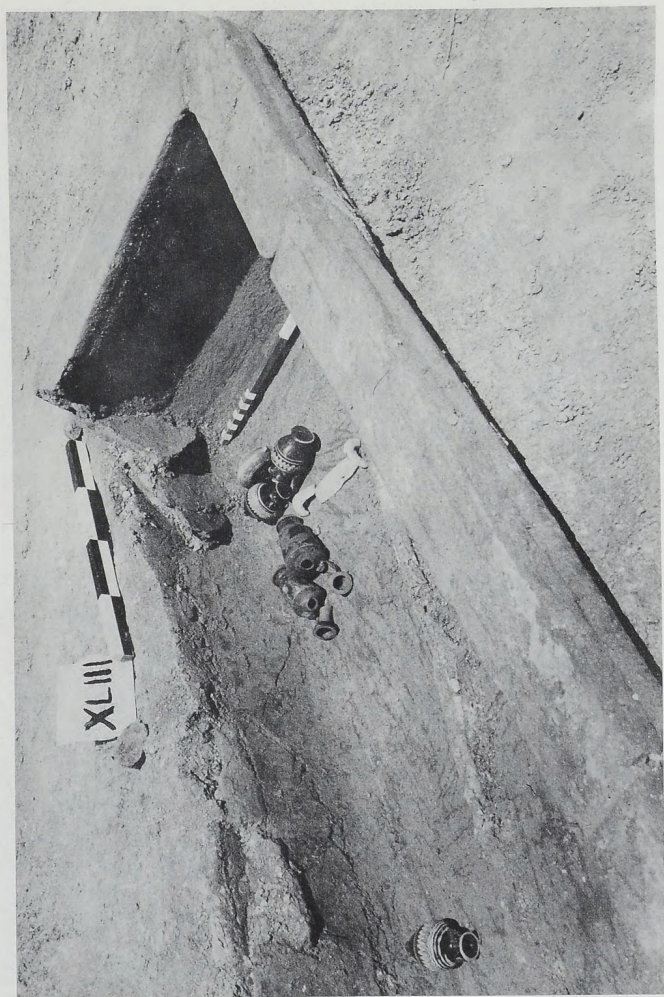

γ

δ

α - δ. Τομέας Π: α - β. Κύλικες 7ου π.Χ. αϊ. γ - δ. Πρωτοκορινθιακά ἀγγεῖα.

Τομέας Π. Λεπτομέρεια της πλήρους σαρκοφάγου XLIII, από ΝΑ.

α

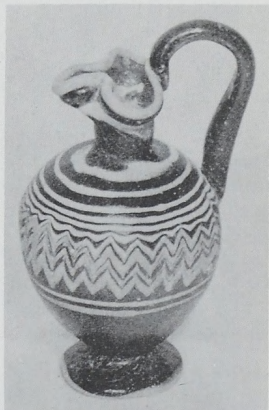

β

δ

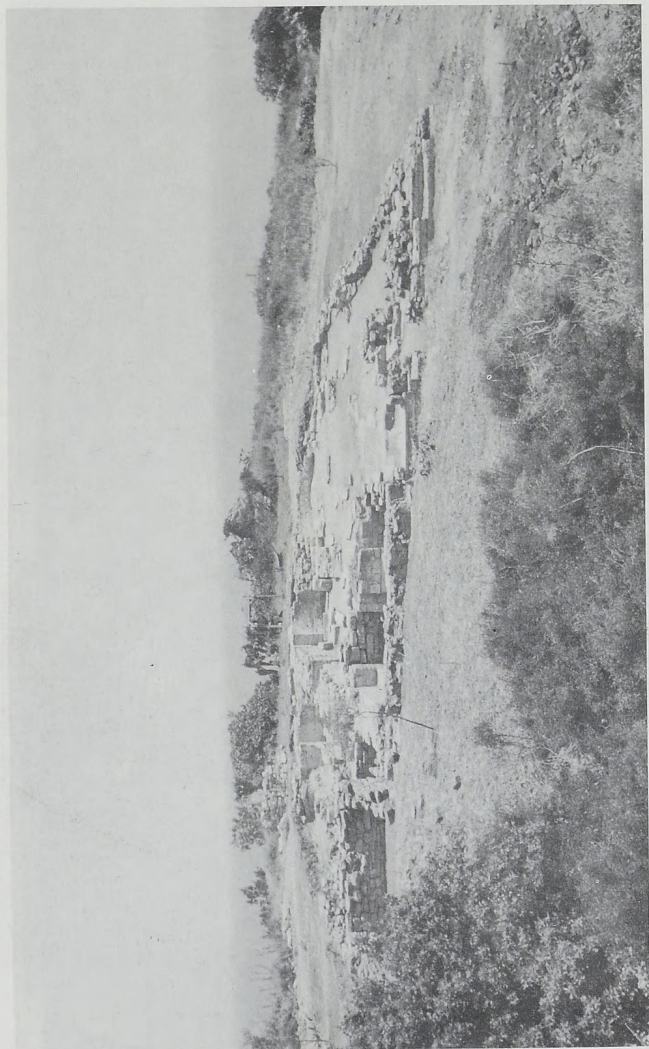

ε

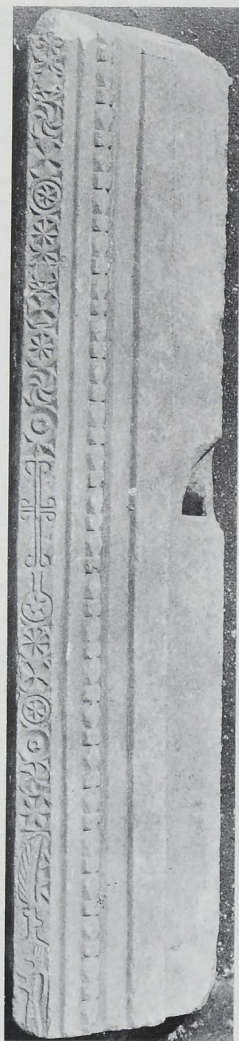
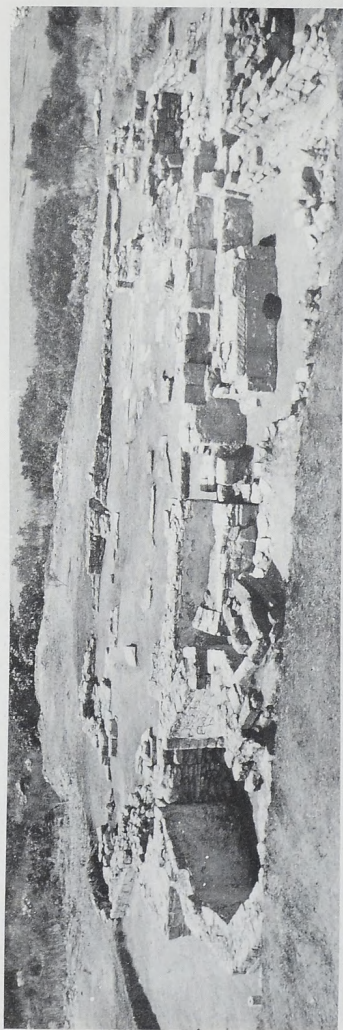

γ

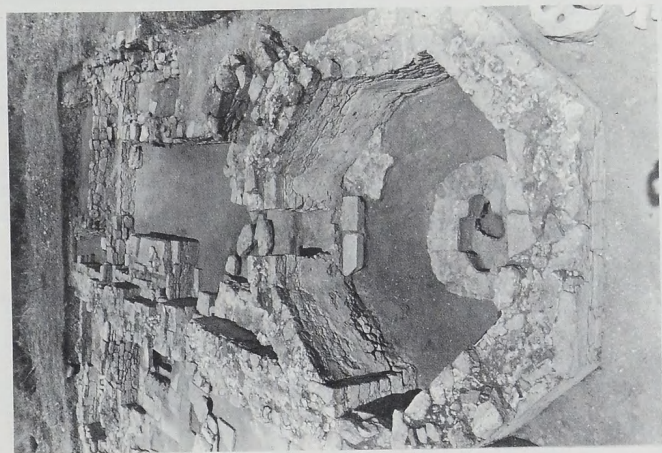
α - ε. Τομέας Π: α. Τεφροδόχο άγγείο LV1. β - ε. Κτερίσματα από τόν τάφο
XLIII.

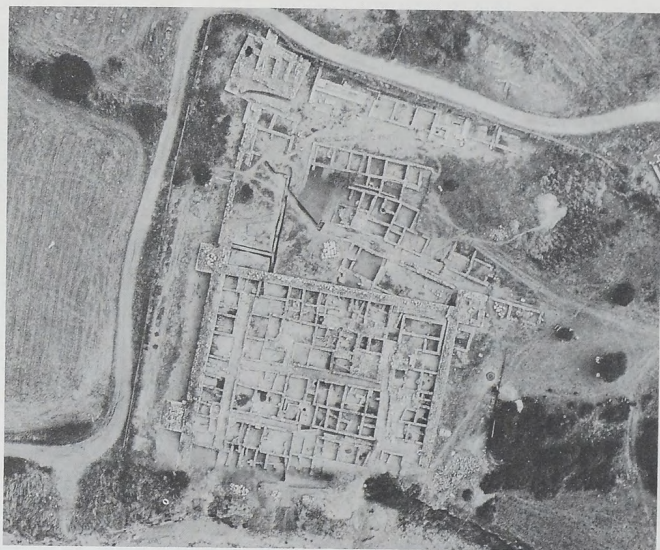
Ἑρείπια μεσοβυζαντινῆς ἐκκλησίας.

α. Ήρείπια μεσοβυζαντινής εκκλησίας, β. Υπέρθυρο.

α. Τò βαπτιστήριο. β. Ήρεπια προγενέστερης βασιλικῆς.

α. Ἀεροφωτογραφία τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ καὶ τοῦ πρὸς Β. χώρου.
β. Σπίτι 4, ἀποψη ἀπὸ τὰ ἀνατολικά.

α.

β

γ

α. Σπίτι 4. Χώρος Η. "Αποψη από τα νοτιοανατολικά. β. Ειδώλιο καθημένης Κυβέλης. γ. Ειδώλιο Ἡρακλῆ.

α

β

γ

δ ε

α. Ειδώλιο Ἡρακλῆ με στεφάνι καὶ καρπούς (μῆλα;) στὸ ἀριστερὸ χέρι. β. Ειδώλιο γυναικείας μορφῆς. γ. Ειδώλιο ἔρωτος. δ. Πήλινη προτομή γυναίκας με καλύπτρα. ε. Πήλινη κεφαλὴ ἀνδρικής μορφῆς.

α. Σπίτι 4. Χώρος Η. "Αποψη από δυτικά. β. Σπίτι 4. Χώρος Θ. Στρώμα κατα-
στροφής. "Αποψη από νότια.

α. Σπίτι 4. Χῶρος Θ. "Αποψη ἀπὸ νοτιοανατολικά. β. Σπίτι 4. Χῶρος Θ. "Αποψη ἀπὸ βορρά.

α. Σπίτι 4. Χώρος η. "Αποψη από ανατολικά. β. Σπίτι 2. "Αποψη από Ν.

α. Σπίτι 2. Χώροι ε, γ, δ, β, α. "Αποψη από Ν. β. Σπίτι 2. Χώροι γ. "Αποψη από Δ.

α. Σπίτι 2. Χώρος α. "Αποψη από Δ. β. Σπίτι 3. "Αποψη από ΝΔ. Χώρος β.

α. Σπίτι 3. Χώρος α. "Αποψη από Ν. β. Σπίτι 3. Χώρος β. "Αποψη από Ν.

α. Νότιος τομέας. Χώροι νότια των 1, 2, 3, 4. "Αποψη από Δ. β. Νότιος τομέας.
Χώρος νότια του 1. "Αποψη από Ν.

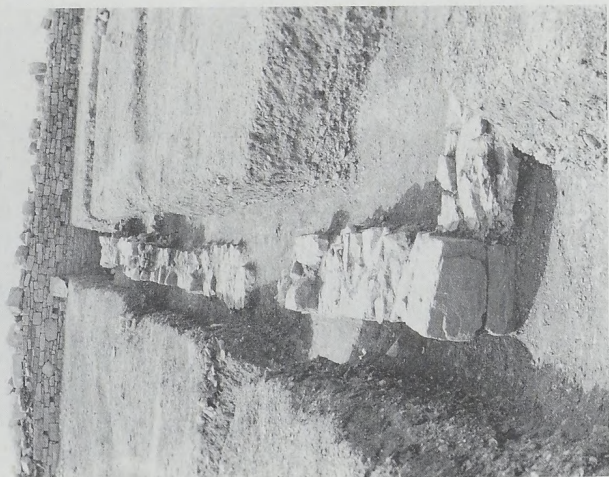
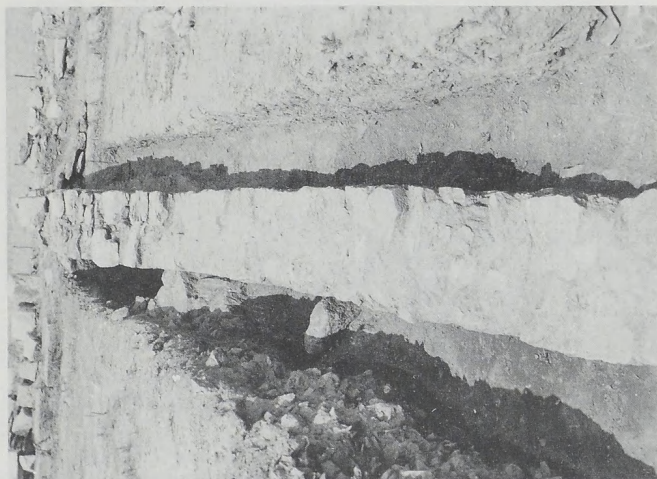
α. Εἰδώλιο γυναικείας μορφῆς. Δεξιὰ τῆς παιδικῆ μορφῆς. β. Κεφαλὴ γυναικείου εἰδωλίου με πλούσια κόμμωση. γ. Εἰδώλιο γυναικείας μορφῆς. δ. Χρυσὸ νόμισμα Ἀρσινόης Φιλαδέλφου. ε. Ἀκέφαλη προτομή γυναικείας μορφῆς. στ. Προτομή γυναικείου εἰδωλίου.

α. Νότιος τομέας. "Αποψη από ανατολικά. β. Τομέας βόρεια του περιτειχισμένου οίκισμου. "Η περιοχή δυτικά του τομέα 83 (χώρος C).

α - β. Τομέας βόρεια τοῦ περιτειχισμένου οἰκισμοῦ: α. Ὁ χώρος μετὰ τὸ πλακόστρωτο καὶ τὸν βωμό(.). β. Ὁ χώρος ζ μετὰ τὶς ἐργασίες στερέωσης.

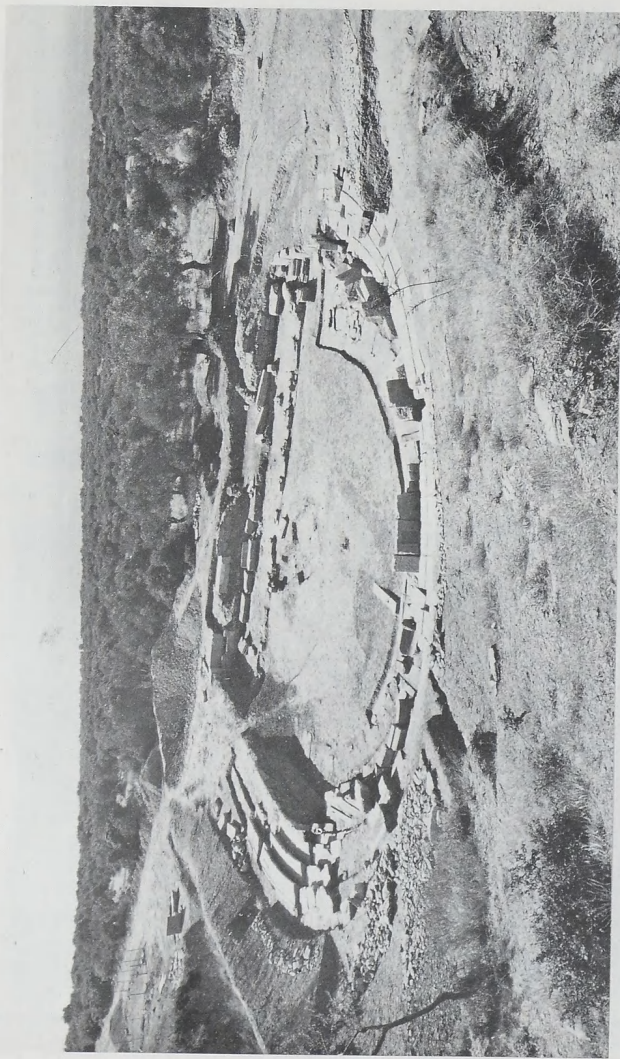
α - β. Τερό τῆς Δήμητρος; Ἀποψη ἀπὸ τὰ ΒΔ.

α. Μικρό μαρμάρινο κεφάλι Δήμητρος (;). β. Σπίτι 4. Χώρος Θ. Μετά τη στερέωση. Άποψη από ΝΑ.

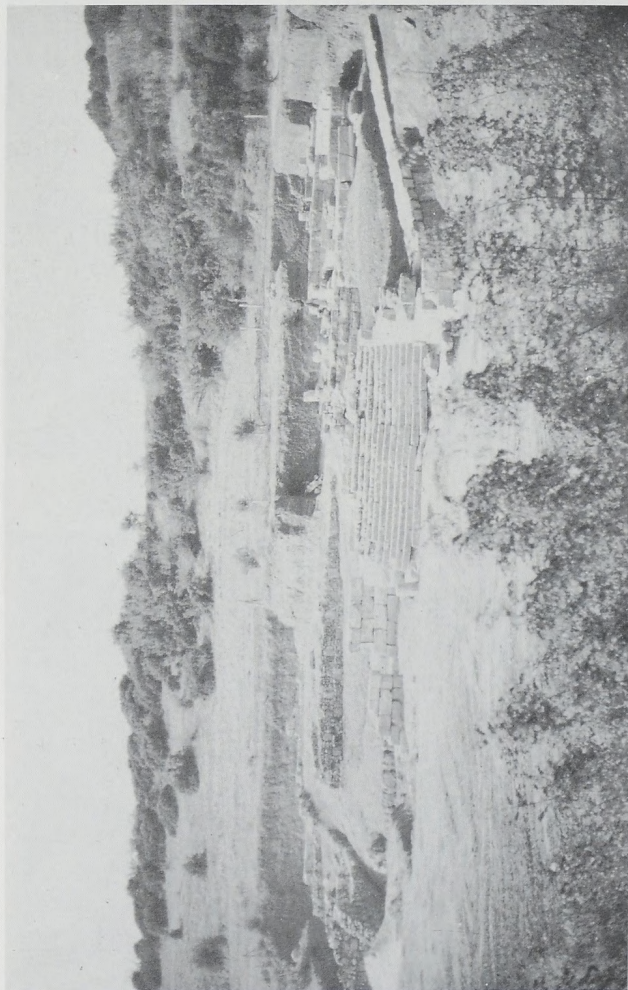
α. Χώρος 9. Ἐπὶ τὴν στερέωση τῶν τοίχων. β. Χώρος 9. Μετὰ τὴν στερέωση τῶν τοίχων.

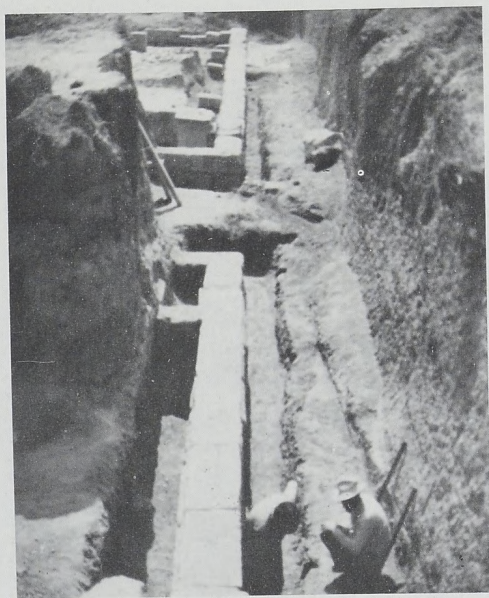
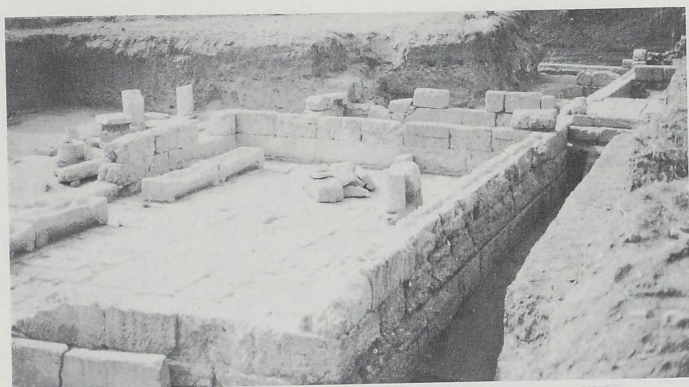
Γενική άποψη του θεάτρου.

α. Τὸ θέατρο. β. Τὸ λαξευμένο ἔδαφος ὅπου πατοῦσαν τὰ ἐδῶλια καὶ οἱ κλίμακες.

Γενική άποψη του Γυμνασίου, από *Α.

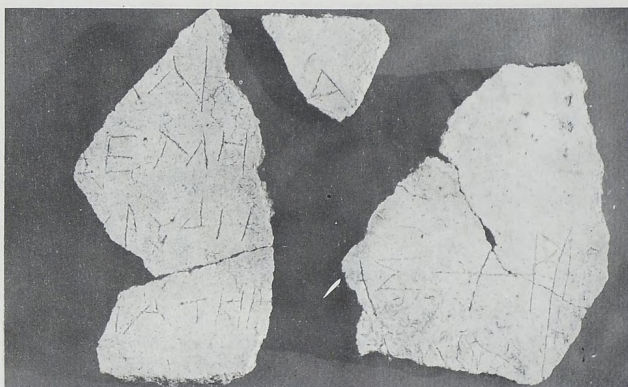
α. Βόρεια πλευρά του Γυμνασίου. ΒΑ αίθουσα λουτρού. β. Δυτική πλευρά του Γυμνασίου. Δυτική είσοδος.

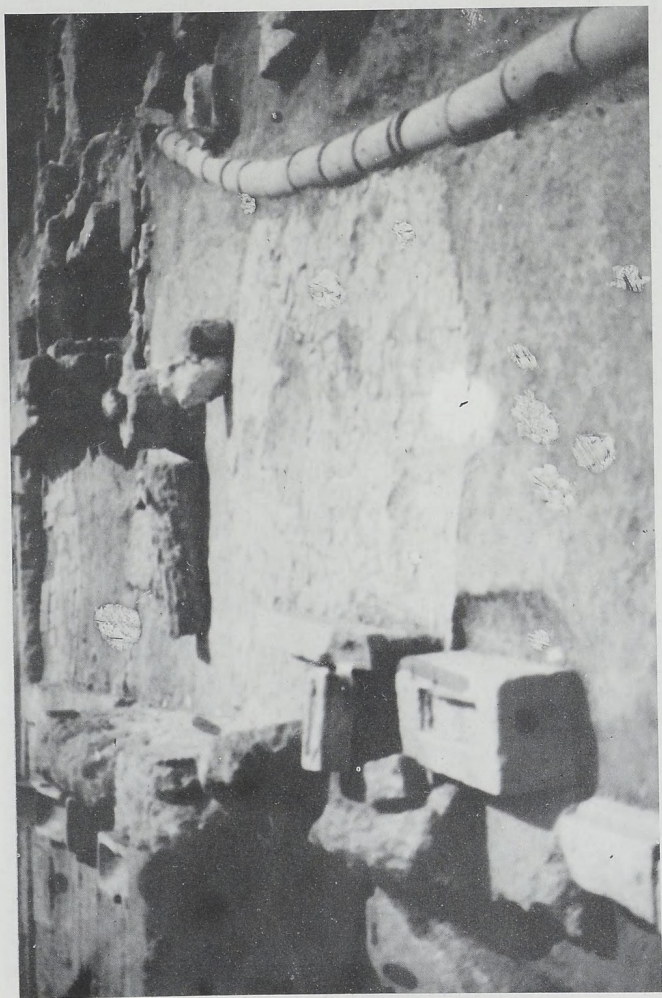
α. Ίωνικό πρόπυλο βόρειας πλευρᾶς Γυμνασίου. β. Ὁ χώρος ποὺ ὁδηγεῖ στὸ βόρειο πρόπυλο.

α. ΒΑ αίθουσα λουτροῦ. Ἄγωγός τροφοδότησης νεροῦ, βάθρα λουτήρων, μαρμάρινοι λουτήρες. β. ΒΔ αίθουσα λουτροῦ. Ἄγωγός τροφοδότησης νεροῦ, ἀνατολικός τοῖχος αίθουσας, κατασκευὴ νεώτερου τοῖχου.

α. Ἐπιγραφές χαραγμένες σὲ κονιάματα τῶν τοίχων τῆς ΒΔ αἰθουσας τοῦ λουτροῦ. β. Βόρεια στοὰ καὶ βάσεις στηλῶν.

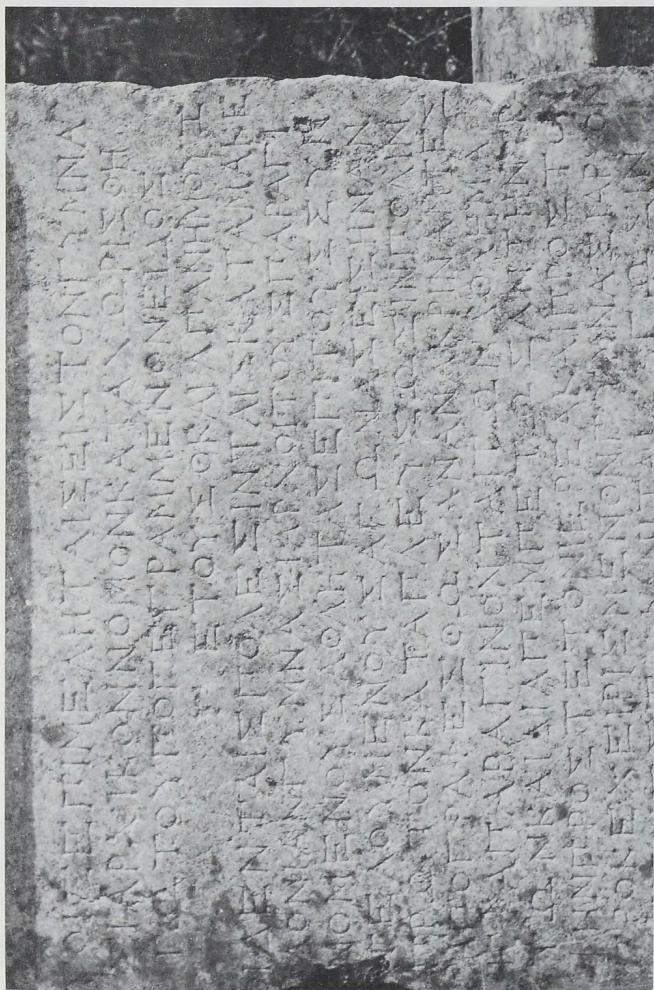
Έσπερτικό βόρειας στοάς. Συλλεκτήριοι άγωγός νερού, έλλειψοειδής χώρος άσκησης, βάθρο έφηβαρχικού νόμου.

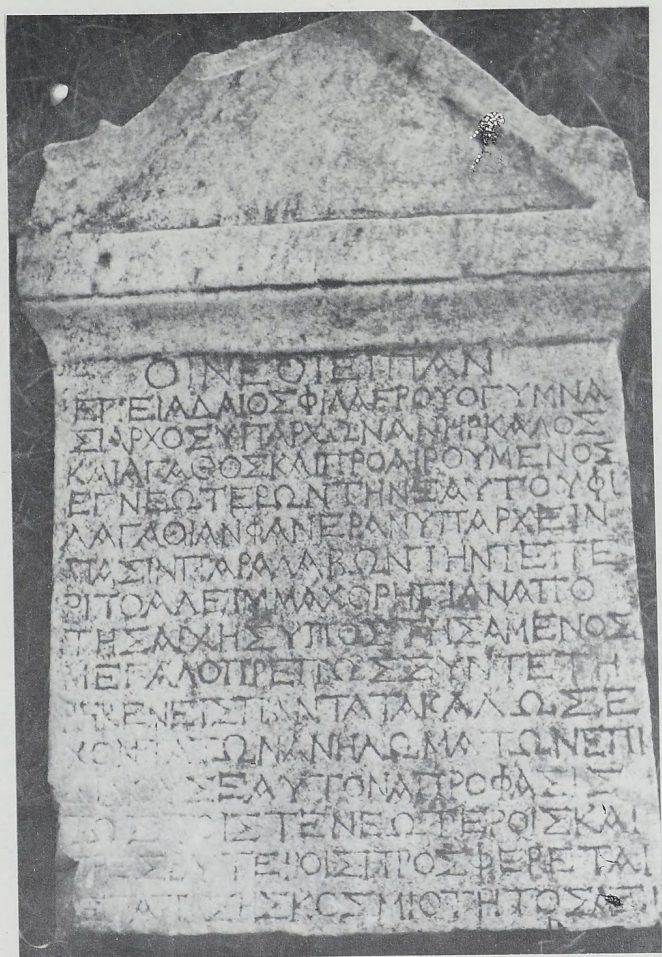
Τὸ κείμενο τοῦ ἐφηβαρχικοῦ νόμου.

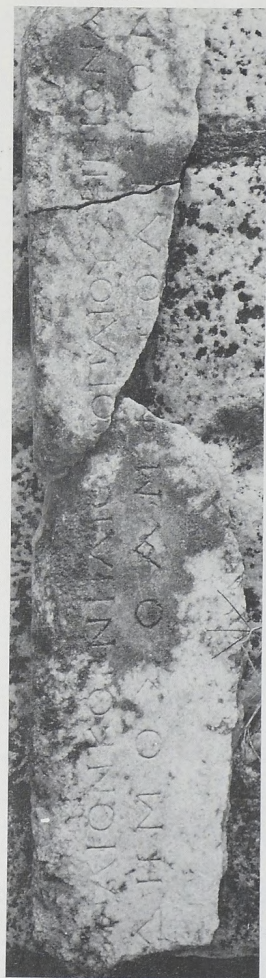
Τὸ ἄνω μέρος τοῦ νόμου με ἀνάγλυψη διακόσμηση.

Διάγραμμα τοῦ Φιλίππου Ε΄.

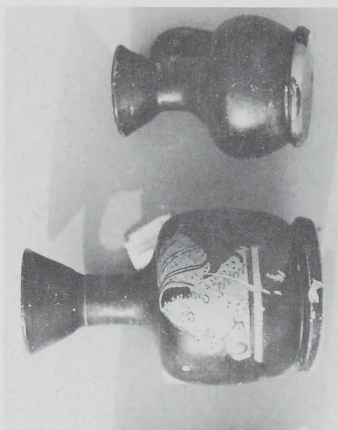
Ψήφισμα για τὸν Γυμnasiάρχη Ἀδαῖο τοῦ Φιλαέρου.

α

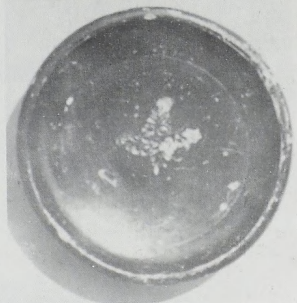
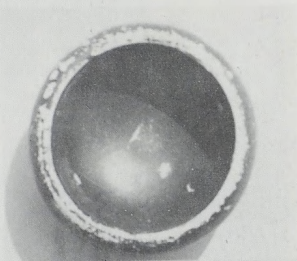
β γ

α. Ψήφισμα τοῦ δήμου Ἀμφιπολιτῶν πρὸς τὸν Π.Κ.Π. Σκιπίωνα. β. ΒΑ γωνία Γυμνασίου. Ὅστρακο μὲ παράσταση θεᾶς. γ. Κλασικὸ νεκροταφεῖο. Ἀρυβαλλοειδῆ ληκύθια.

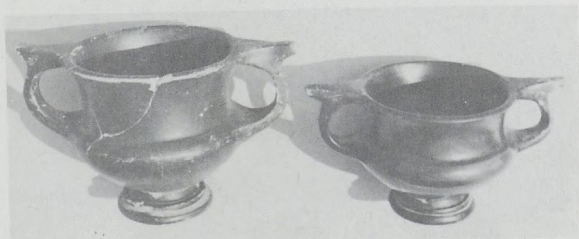
α

γ

β

δ

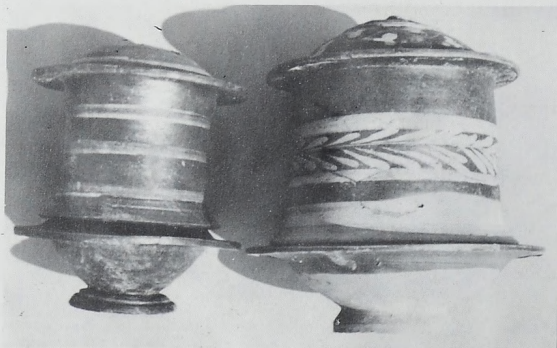
α - δ. Κλασικό νεκροταφείο: α. Ἀρυβαλλοειδὴ ληκύθια. β. Ἀρυβαλλοειδὲς ληκύθιο καὶ μελαμβαφὴς προχοΐσκη. γ. Μελαμβαφὴ κύαθια. δ. Μελαμβαφεῖς κάνθαροι.

α

β

γ

α - γ. Κλασικό νεκροταφείο: α. Μελαμβαφής κάνθαρος. β. Μελαμβαφής σκύφος και λάγηνος. γ. Πυξίδες.

α

β

γ

α - γ. Κλασικό νεκροταφείο: α. Μελαμβαφής αμφορίσκος. β. Ύδρία. γ. Δίωτο
 αγγείο δυτικής κλιτύος με προχολή.

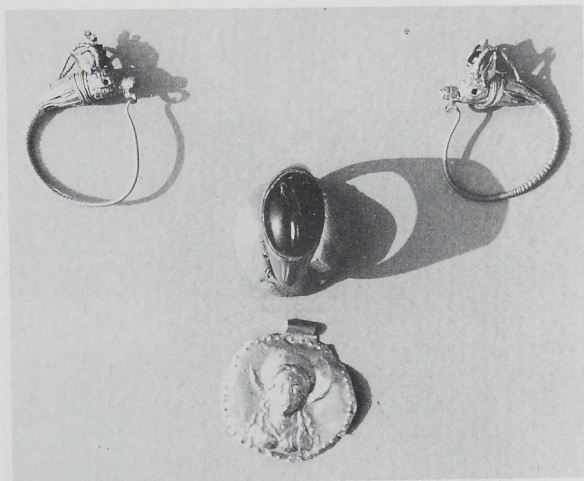
α - β. Κλασικό νεκροταφείο. Προτομές γυναικῶν 5ου π.Χ. αἰ.

α

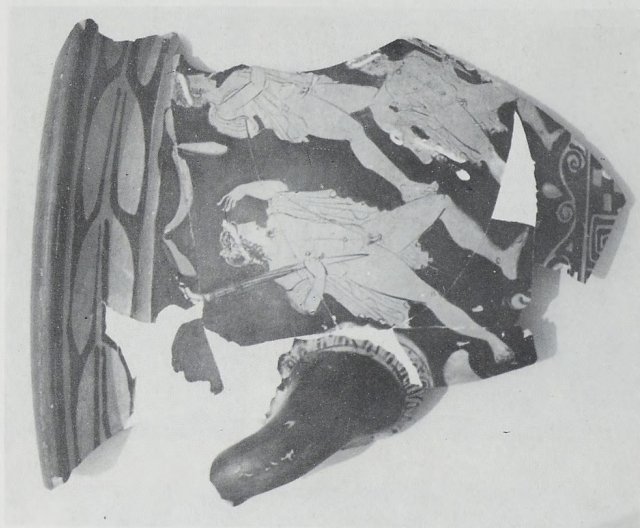

β

γ

α - γ. Κλασικό νεκροταφείο: α. Ειδώλια κοριτσιών. β. Είδωλο Ἀφροδίτης.
γ. Χρυσά κοσμήματα.

γ

β

α

α - γ. Κλαστικό νεκροταφείο: α - β. Λευκή άττική λήκυθος, γ. Άττικός έρυθρόμορφος κρατήρας.

α. Ὁ ἐνταφιασμός 6 τοῦ νεκροταφείου τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου (ἀποψη ἀπὸ ΒΔ). β. Λεπτομέρεια τοῦ ἐνταφιασμοῦ 6. Τὸ κρανίον καὶ ὁ θώρακας τοῦ σκελετοῦ.

α

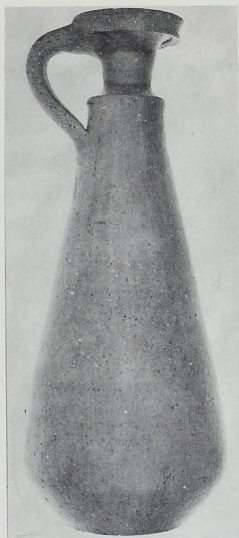

β

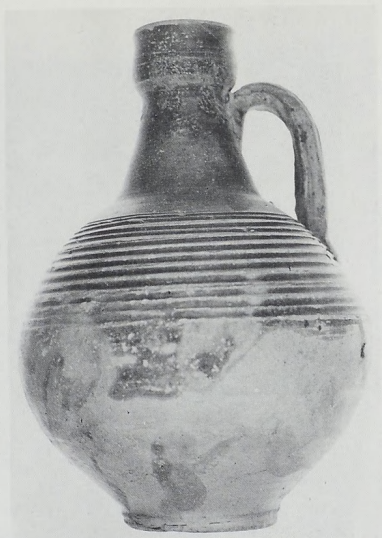

γ

α. Ἡ ὀδοντοστοιχία τοῦ σκελετοῦ τοῦ ἐνταφιασμοῦ 6. Φαίνεται ἡ βλάβη πού προκάλεσε τὸ ἀπόστημα ἐπάνω ἀπὸ τὸν δεξιὸ κυνόδοντα. β. Ὁ ἀμφορίσκος ἀρ. εὐρ. 81.719. γ. Ὁ τάφος 3 τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς στὴν τάφρο 41 (ἄνδρo IV).

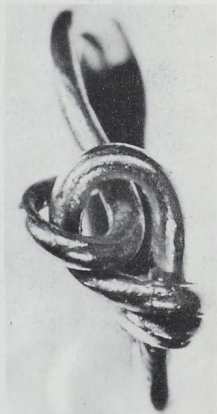
α

β

γ

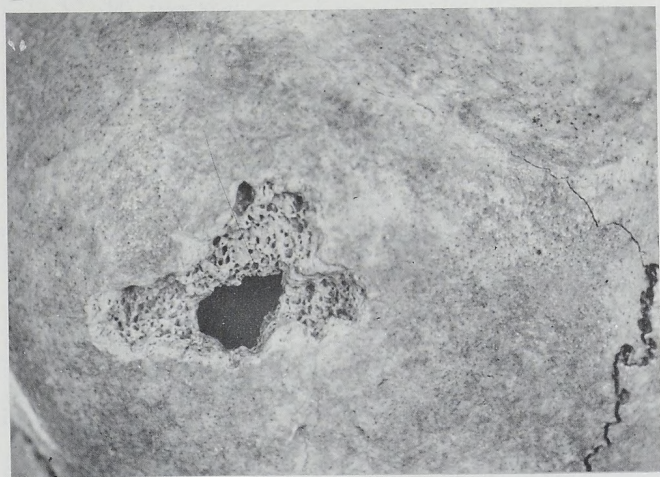
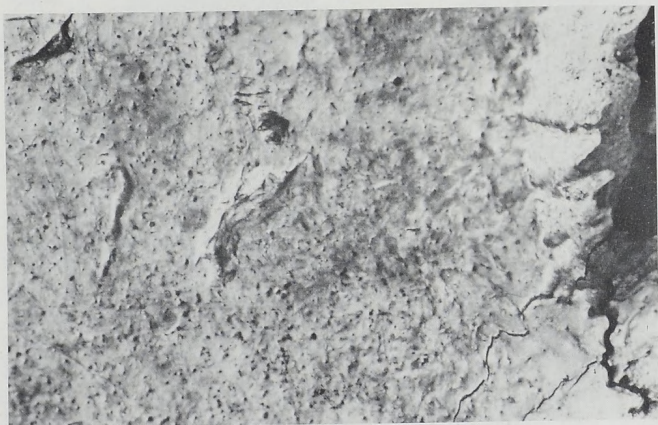

δ

α. Τὸ ἀλάβαστρο ὕστερης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἀρ. εὐρ. 84.16. β. Ἡ πρόχους ὕστερης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἀρ. εὐρ. 84.26. γ - δ. Χρυσὸ ἐνώτιο ὕστερης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἀρ. εὐρ. Μ 84.68.

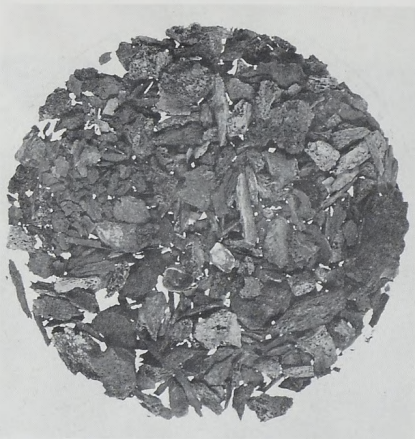
Τὸ κρανίῳ μὲ ἐνδείξεις βιαιότητος ποὺ βρέθηκε στὸν τάφο 1 τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς (τάφος 41, ἄνδρo IV).

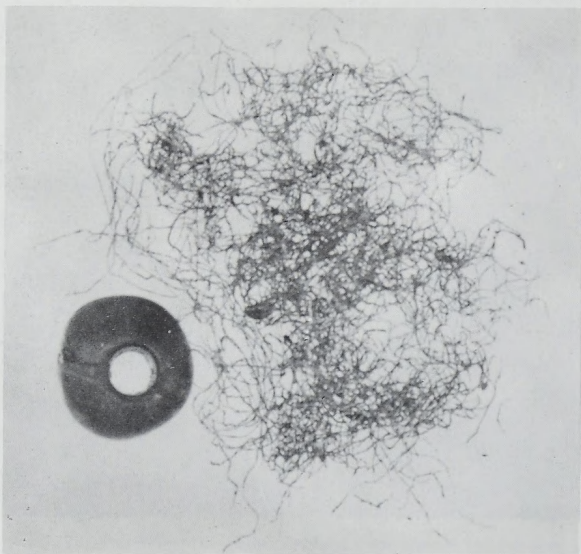
α. Διαμερές τραύμα στο κρανίο του πίν. 56. β. Έπιφανειακές μαχαιριές στο κρανίο του πίν. 56.

α

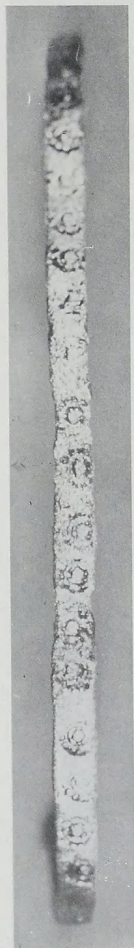

β

γ

α. Ἀπιδόσχημη πρόχους τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἄρ. εὐρ. 84.144.
β - γ. Ἄνδριο IV, τάφος 49, τάφος 3: β. Πλῆθος κομματιῶν δέρματος(ι).
γ. Σωρὸς λεπτῶν στριμμένων χρυσῶν κλωστῶν.

α. Χαλκό ψέλιο της ύστερης ρωμαϊκής εποχής αρ. εύρ. Μ 84.139· Τάφος 1, τάφος 41, άνδριο IV. β. Ό τάφος 3 της ύστερης ρωμαϊκής εποχής στην τάφο 49 (άνδριο IV).

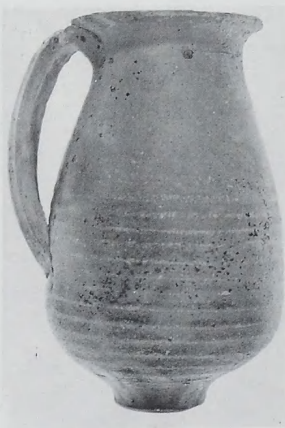
α

β

γ

δ

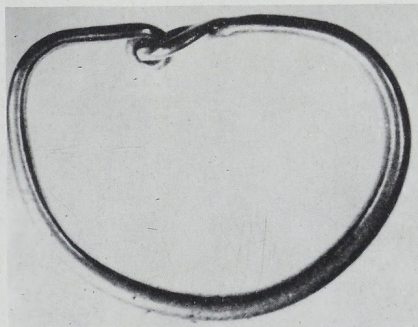
α - δ. "Ανδρo IV: α. Τὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ χαραγμένο σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς λαξευμένους λίθους τῶν ἐσῶτ. παρειῶν τοῦ τάφου 3 τῆς τάφρου 49. β - δ. Τάφος 51, τάφος 7: β. Ὁ τάφος. γ - δ. Τὸ κύπελλο (γ) ἀρ. εὐρ. 84.217 καὶ τὸ πιθάρι (δ) ἀρ. εὐρ. 84.219, ὕστερης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὸν τάφο.

α

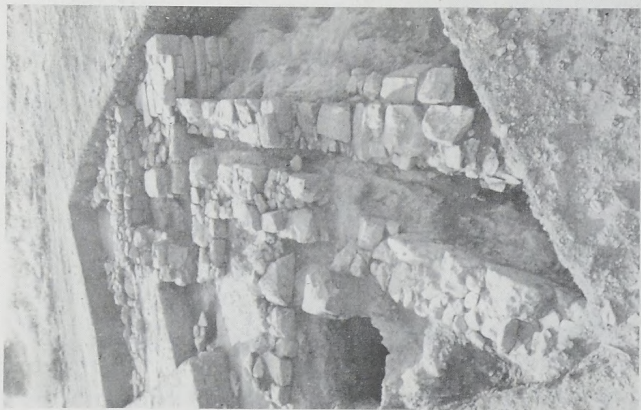
β

γ

α - γ. Άνδρo IV, τάφος 51, τάφος 7: α. Χαλκo νόμισμα Κωνσταντίου ΙΙ, άρ. εύρ. Μ. 84.217. β - γ. Χρυσά ένώτια.

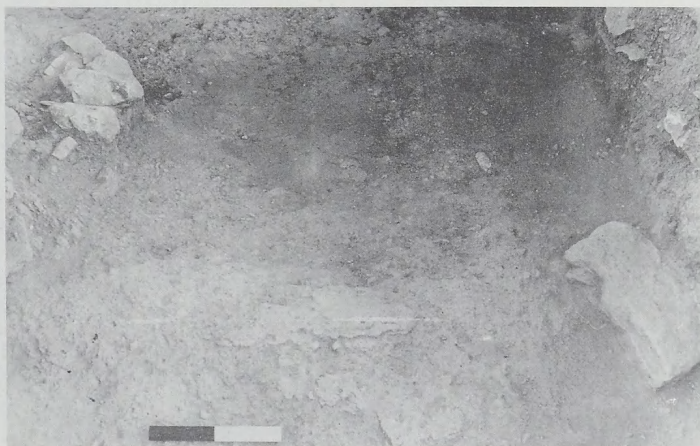
α. Τα κτίσματα στις τάφους 47 και 48. β. Ἡ τετράπλευρη κατασκευή στὴ
 ΝΑ γωνία τῆς τάφου 47. Ἀποψη ἀπὸ Δ.

α. Τὸ πλακόστρωτο δάπεδο τῆς τετράπλευρης κατασκευῆς στὴ ΝΑ γωνία τῆς τάφρου 47 (ἀπὸ ΒΑ). β. Τὸ μικρὸ κενὸ στὴν τοιχοποιία τῆς ΒΔ παρειάς τῆς τετράπλευρης κατασκευῆς κοντὰ στὴ σύνδεσή της μὲ τὸν τοῖχο 3 ποὺ ἐρμηνεύεται ὡς στόμιο ἐσωτερικοῦ ὀχετοῦ.

α. Άποψη των τάφων 47 και 48 από ΝΔ. Φαίνεται ο τοίχος 1 της τάφρου 48, το δάπεδο της τετράπλευρης κατασκευής, ή επιφάνεια μικρότερων λίθων στα βόρεια και ο τοίχος 5 με το κατώφλι. β. Το ΒΔ τμήμα του τοίχου 5. Λεπτομέρεια του κατωφλίου (άποψη από ΝΔ).

α. Στρώμα χαλικιδών στη γωνία μεταξύ του τοίχου 5 και του τοίχου 1 της τάφρου 48. Φαίνονται το κατώφλι στον τοίχο 5, ο λίθος με το ήμικωνικό κοίλωμα και ο τοίχος 1 (άποψη από ΒΑ). β. Τò σκεπασμένο με κονίαμα βαθύλωμα που σχετίζεται με τὸ φρέαρ στή βόρεια γέφυρα τῆς τάφρου 47.

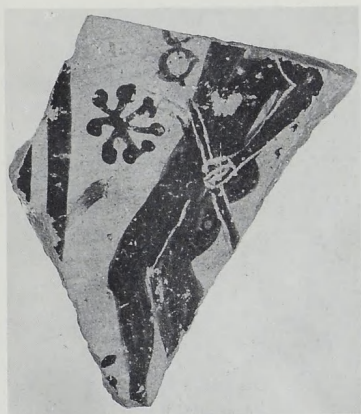

β. Οί δύο σειρές λίθων κοντά στη νότια πλευρά της τάφρου (άποψη από Α).

α. Ο τοίχος 4

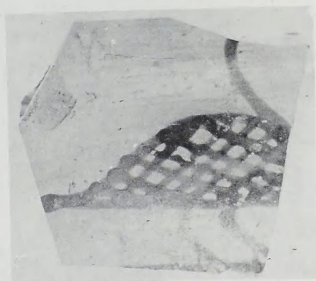
της τάφρου 48 (άποψη από ΝΑ).

α

β

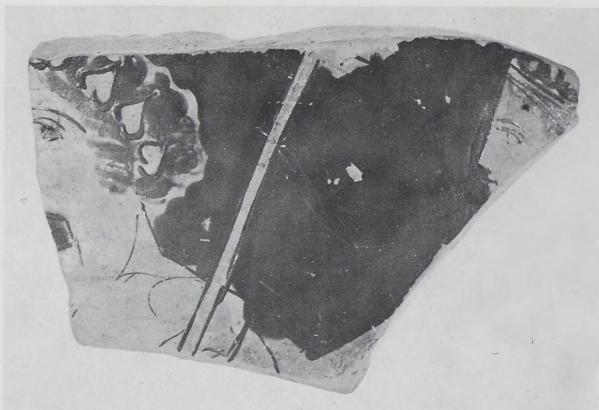

γ

δ

α. "Οστρακο μελανόμορφου ἄγγείου ἀρ. εὐρ. 84.312 με παράσταση Ἑρμῆ.
β. "Οστρακο ἀνατολικοῦ ἄγγείου ἀρ. εὐρ. 84.353. γ. "Οστρακο ἰωνικῆς κύλι-
κας ἀρ. εὐρ. 84.368 με παράσταση πτηνοῦ. δ. Ἡ δυτικὴ παρεὶὰ τοῦ τοίχου 1
τῆς τάφρου 47 με τὸ ἐνσφηνωμένο μελαμβαφὲς κύπελλο ἀρ. εὐρ. 84.355.

α

β

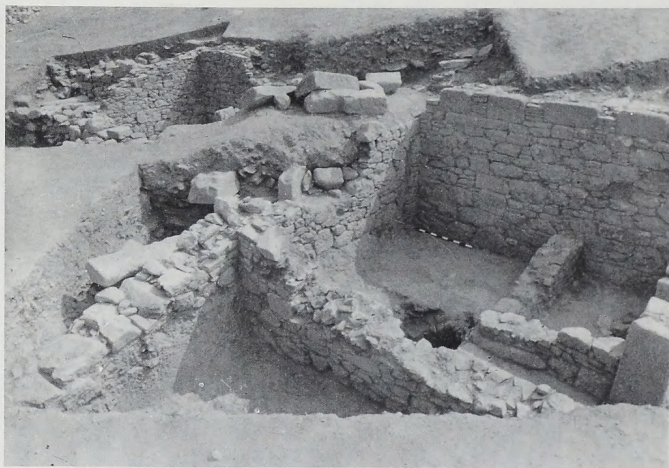

γ

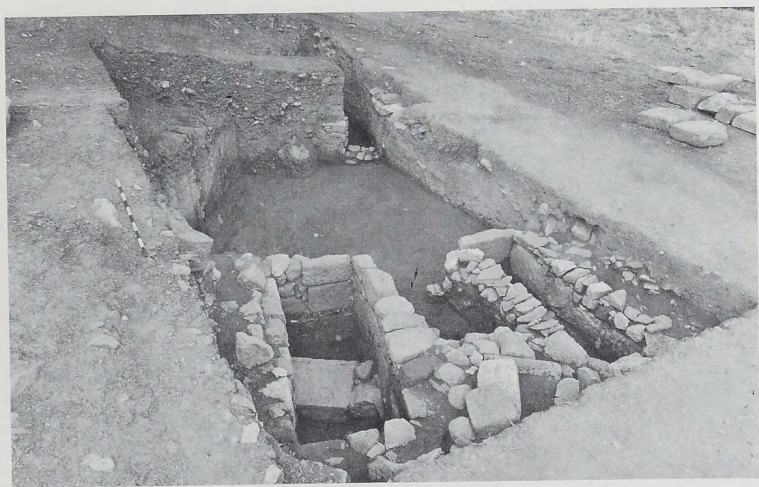
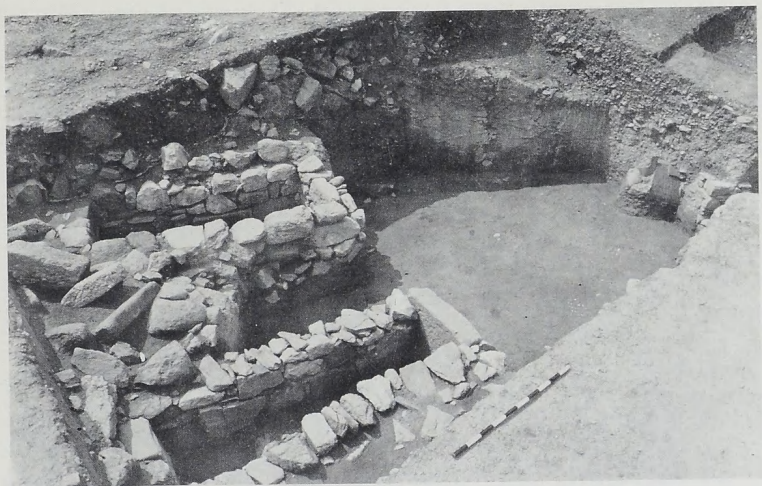
α. Ώστρακο άττικου έρυθρόμορφου άγγείου άρ. εύρ. 84.103. β. Νόμισμα Φιλίππων άρ. εύρ. Μ 84.252. γ. Νόμισμα Άμύντα Γ' άρ. εύρ. Μ 84.254.

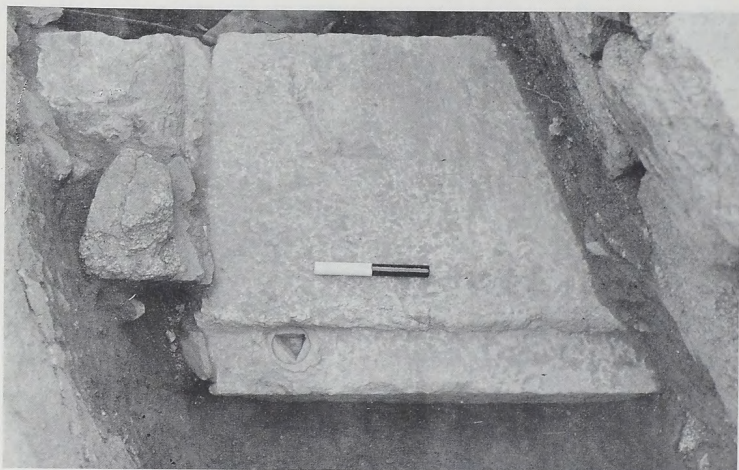
α - β. Ἀττικά ἐρυθρόμορφα ὄστρακα ἀρ. εὐρ. 82.442 (α) καὶ ἀρ. εὐρ. 82.534 (β).

α - β. "Ανδρη IV, οίκια 2: α. Τὰ δωμάτια 1 καὶ 2 (ἄποψη ἀπὸ Β). β. Τὰ δωμάτια 1 καὶ 2 καὶ ὁ διάδρομος ποὺ ὁδηγεῖ στὸν χώρο μὲ τὴν κλίμακα (ἄποψη ἀπὸ ΝΑ).

α - β. "Ανδριο IV, τάφος 41, δωμάτιο 3: α. "Αποψη από ΒΑ. β. "Αποψη από ΝΑ.

α - β. Ἄνδρo IV, τάφρος 41, δωμάτιο 3: α. Τὸ κατώφλι τῆς θύρας τοῦ ΝΑ τοίχου.
β. Τμῆμα τοῦ ὀχετοῦ κατὰ μῆκος τοῦ ΝΔ τοίχου.

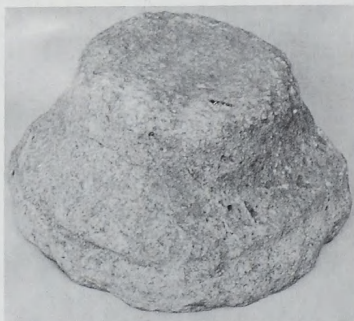
α. Οί τάφροι 52 και 41. "Αποψη από ΒΔ. Μπροστά ή πίσω αλλη, στο βάθος το δωμάτιο 3· μεταξύ τους η θύρα με το κατώφλι. β. Νόμισμα Φιλίππου Β' (άρ. εύρ. Μ. 84.198) από το δάπεδο του δωματίου 3 της τάφρου 41 (άνδρω VI). γ. Τάφος 51. Τοίχοι κλασικών κτισμάτων και ύστερορωμαϊκοί τάφοι. "Αποψη από ΒΔ.

α

β

γ

α - γ. Τάφος 49: α. "Αποψη από ΒΔ. β. Ή βάση ή τὸ κιονόκρανο κίονος ποὺ βρέθηκε στὸ δωμάτιο τῆς τάφρου (in situ). γ. Τὸ κιονόκρανο ἢ ἡ βάση κίονος (:)
ἀρ. εὐρ. 84.402 τοῦ πίν. 74β.

α

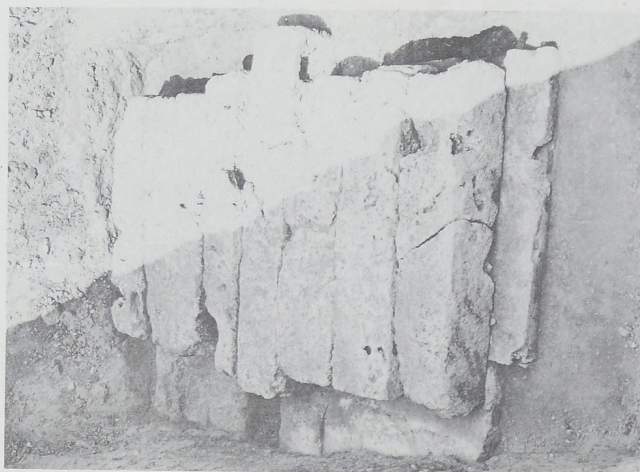

β

γ

α. Θραῦσμα ἀπὸ ἀνθεμωτὸ ἀκροκέραμο. β. Πήλινο εἰδώλιο ταύρου. γ. Τύμβος Παλατιτισιῶν.

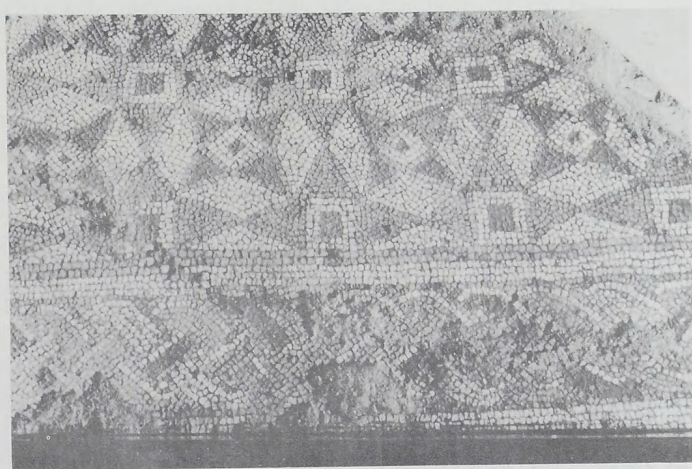
α. Κιβοτιόσχημος τάφος, β. Τάφος, Έσωτερικό. Ή ένωση τόν καλυπτηρίων, τó έπιστύλιο
καί τμήμα τού πέσσου.

α

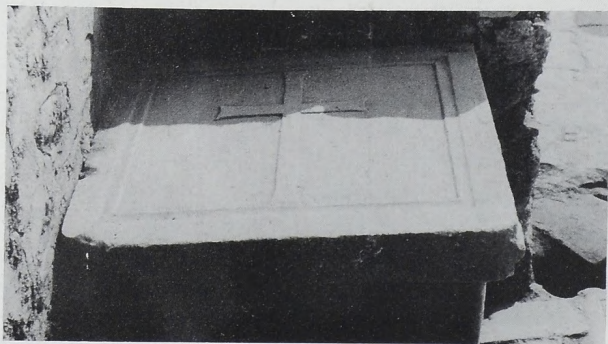
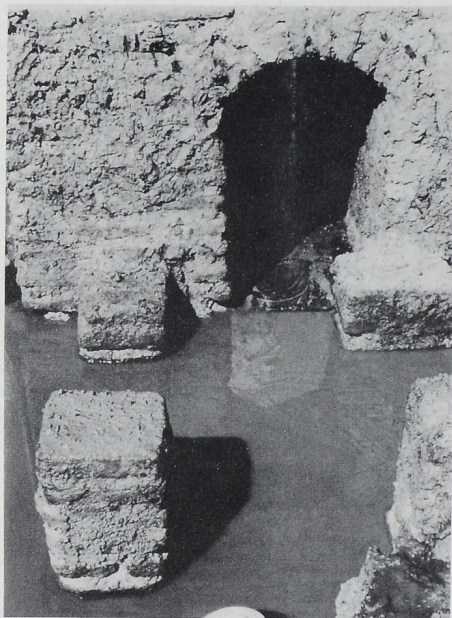

β

γ

α. Μαρμάρινο γυναικείο κεφάλι. β. Εικονιστικό κεφάλι. γ. Τμήμα δαπέδου της κοιμητηριακής βασιλικής.

α. Ἀνατ. θέρμες. Πεσσίσκοι ὑποκαύστου. β. Πλάκα θωρακίου.

Ἀκρόπολη. α - β. Τομέας II, κτίριο I: α. ΝΑ περιοχή, διάταξη ἐσωτερικῶν χώρων (λήψη ἀπὸ ΒΔ). β. Βωμὸς (λήψη ἀπὸ ΝΑ).

Ἀκρόπολη. α. Τομέας II, πρόπυλο μεταξύ κτιρίων I καὶ II (λήψη ἀπὸ ΝΔ).
β. Κτίριο II, νότιος ἀναλημματικός τοίχος (λήψη ἀπὸ Δ).

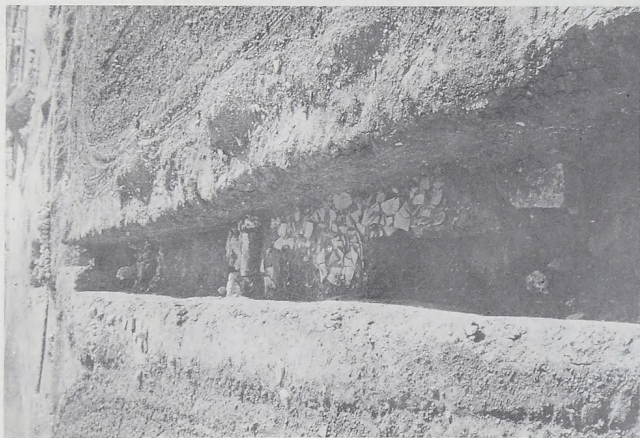
Ἀκρόπολη. α. ΝΑ κτιρίου ΙΙΙ, τοῖχος Π (λήψη ἀπὸ Δ). β. Κτίριο ΙΙ, τετράγωνο Ζ - Η/8 (λήψη ἀπὸ Β).

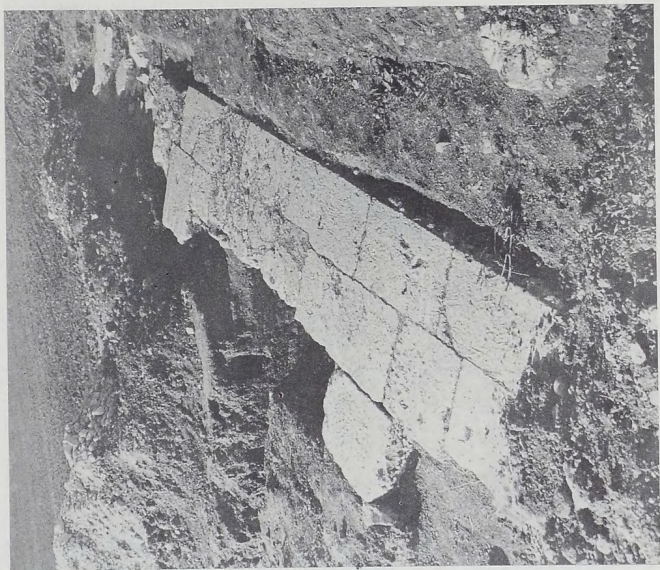
Ἀκρόπολη. α. Κτίριο II, τμήμα δωρικοῦ κιονοκράνου στή δυτική στοά (λήψη ἀπὸ Α). β. Τοῖχος-ἄξονας τῶν κτιρίων IV - V (λήψη ἀπὸ Ν).

Ἀκρόπολη. α. Κτίριο IV, τετράγωνο I/10 (λήψη ἀπὸ Α). β. Κτίριο V, τετράγωνο
Θ - I/10 (λήψη ἀπὸ Ν).

Ἀκρόπολη, α. Κτίριο III, τετράγωνο Z - Στ 8 - 9 (λήψη από Δ), β. Ὁ παλιὸς τοῖχος τῶν 62.50 μ.
(15) στὸ κτίριο VI (λήψη ἀπὸ Α, 1960).

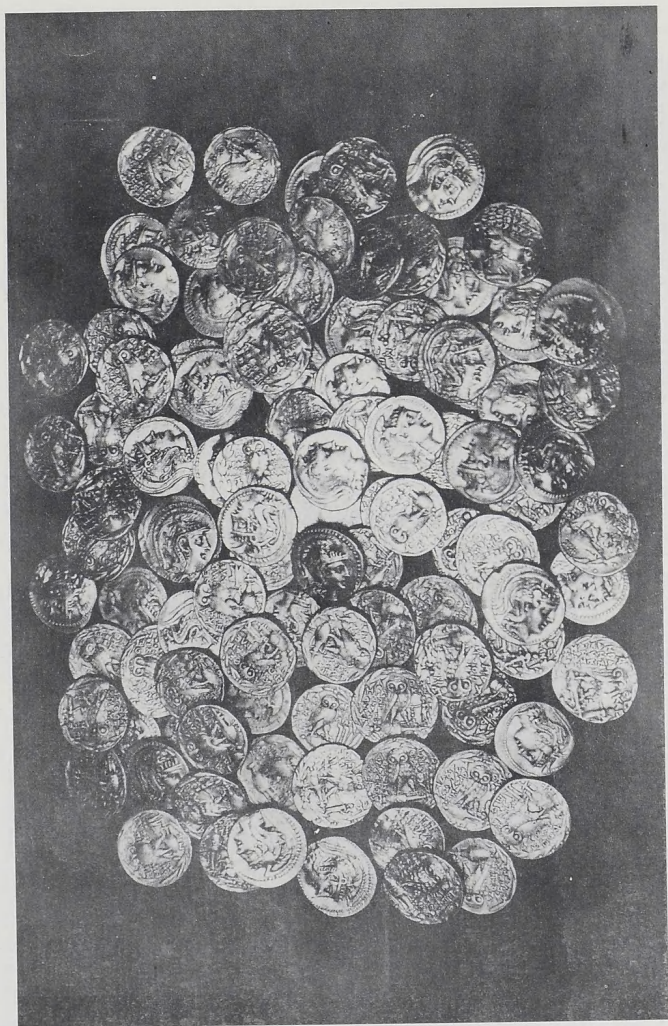
β. Τείχος, έξωτ. όψη, ΒΔ
τετράγωνο Γ/7 - 8 - 9 (λήψη από Ν).
τμήμα του λόφου (λήψη από Α).

α. Κτίριο VII, τετράγωνο

α. Ἀκρόπολη. Τομή τοῦ τείχους στὰ ἀνατολικά τοῦ δυτικοῦ λόφου, ἐξωτ. Ν. ὄψη (λήψη ἀπὸ Ν). β. Ἀγορά. Ἀνατολική στοά, βόρ. τμήμα, δωμάτιο 34, προτομή εἰδωλίου ἀπὸ στρόμα καταστροφῆς τοῦ δωματίου.

Ἄγορά. Δυτική στοά, θησαυρὸς ἀθηναϊκῶν τετραδράχμων.

Κανάλι. Ψηφιδωτό δάπεδο με φυτική διακόσμηση.

Κανάλι. Ψηφιδωτό δάπεδο με φυτική διακόσμηση.

Κανάλι. Κατώφλι του δοματίου με το ψηφιδωτό δάπεδο.

α. Ὁ ταφικὸς τύμβος στὴν τοποθεσία Τσάγια ἢ Ἅγιος Νικόλαος. β. Τὸ τετράγωνο Ξ10δ.

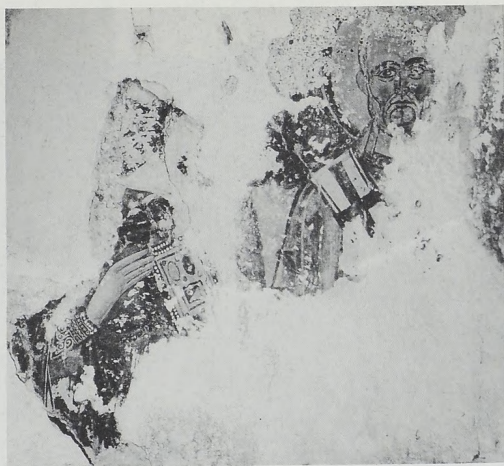
α - β. Χαρακτηριστικά δοστρακα από τὸ τετράγωνο Ξ10δ.

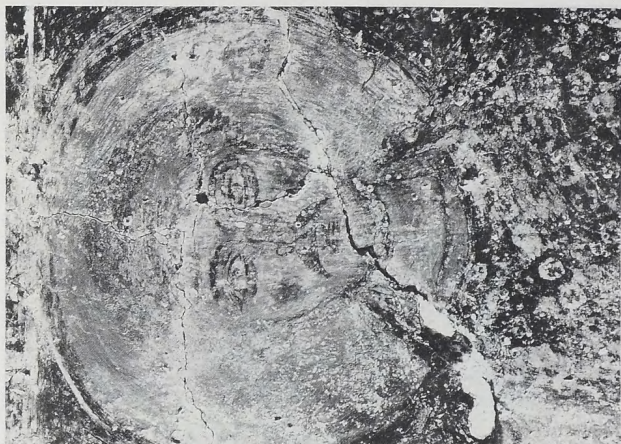
α - β. Χαρακτηριστικά δοστρακα από τὸ τετράγωνο Ξ10δ.

α - β. Ταξιάρχης Μιχαήλ Ἄνω Κορακιάνας. Οἱ τοιχογραφίες τῆς Β πλευρᾶς τῆς ἀψίδας πρὶν καὶ μετὰ τὴ συντήρησιν.

α - β. Ταξιάρχης Μιχαήλ "Ανω Κορακιάνας. Οί τοιχογραφίες της Ν πλευράς της
ἀψίδας πρὶν καὶ μετὰ τὴ συντήρηση.

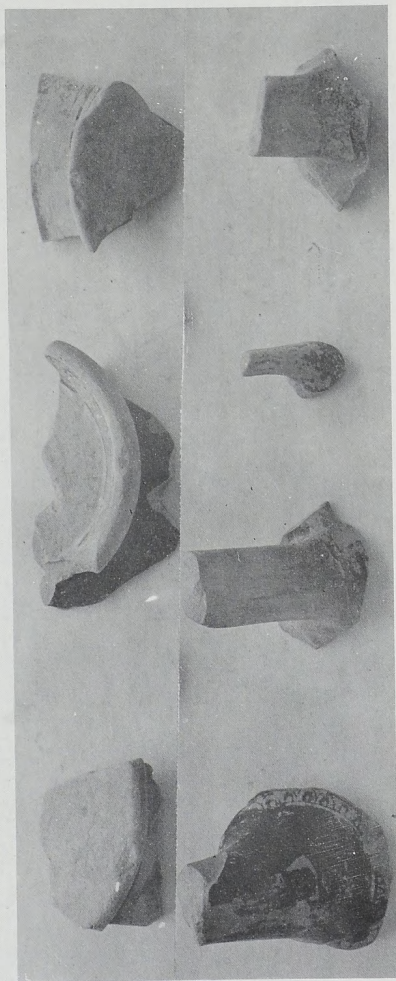
Ταξιάρχης Μιχαήλ. "Ανω Κορακιάνας. α. "Άγιος Βασίλειος. β. "Αδιάγνωστος Άγιος Α τοίχου.

α

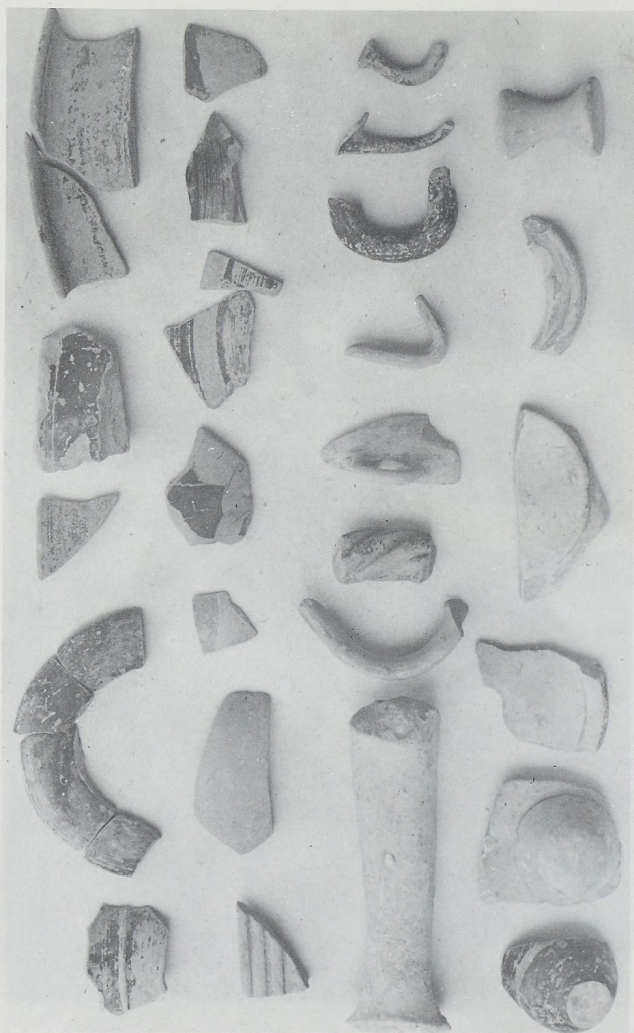

β

γ

α. Ήλεφάντινο χτένι. β. Νόμισμα μὲ κεφαλή Ὀδυσσεύ. γ. Ὅστρακα ἀπὸ τὴν τομὴ ΔΔ/δ.

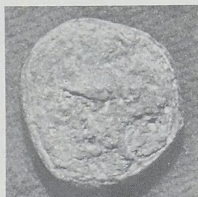

Όστρακα από την τομή ΔΔ18.

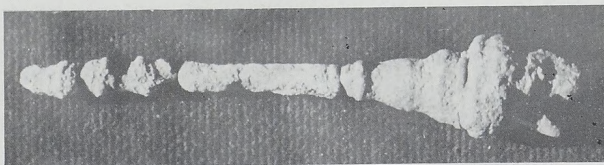
α.

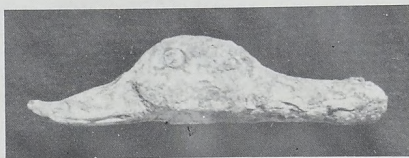
β

γ

δ

α. Λείψανα οίκίας στο τετράγωνο C19. β. Νόμισμα με κεφαλή Ἀθηνᾶς. γ. Πε-
ρόνι με κεφάλι λιονταριού. δ. Κεφάλι πάπιας.

Κεραμεική από την τομή C19.

Ἡ πολίδα μετὰ τὸν καθαρισμό.

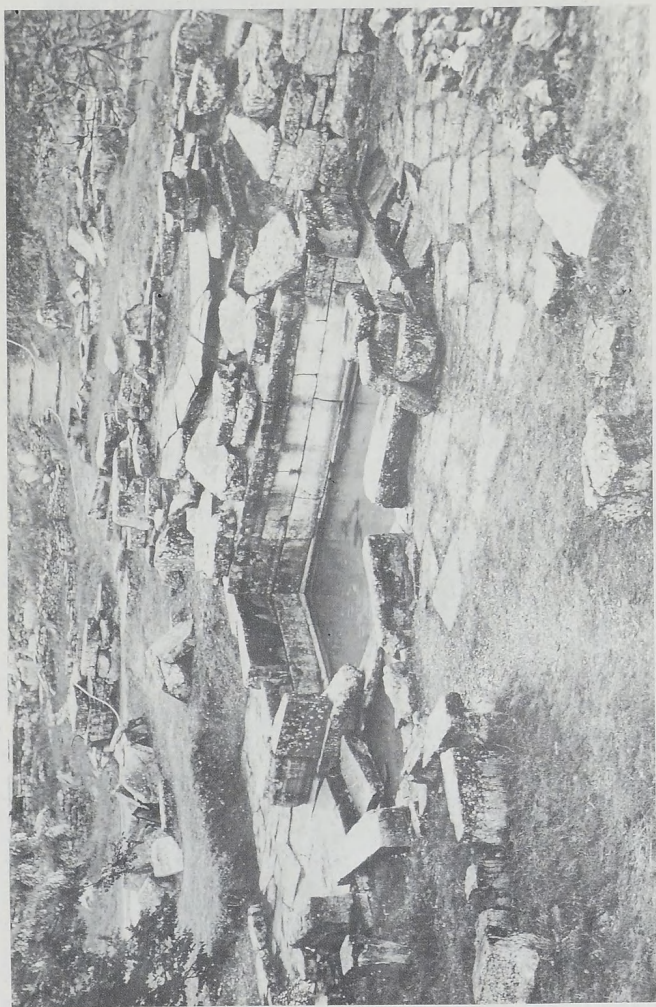
α. Ο κιβωτιόσχημος τάφος β. Ταφή μητέρας και παιδιού.

α. Βάθρο εξέδρας από Δ (ὀπίσθια ὄψη). β. Βάθρο εξέδρας ἀπὸ Α (πρόσθια ὄψη).

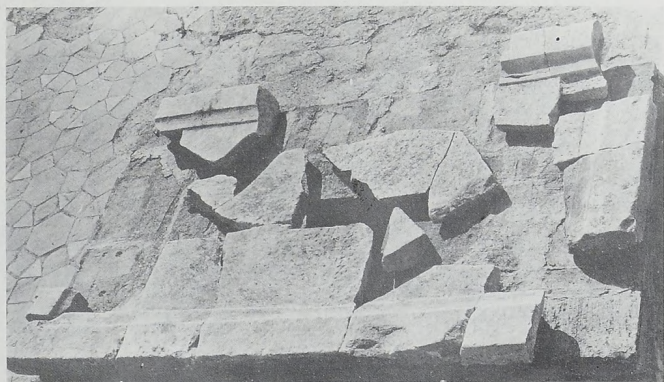
α - β. Τρόπαιο τών Αίτωλῶν γιά τή νίκη κατά τών Γαλατῶν (279 π.Χ.).

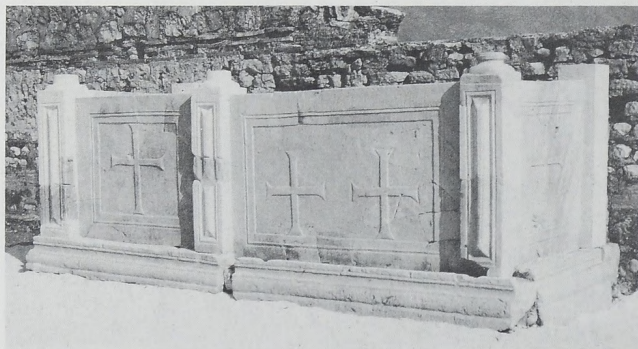
Ἡ κρήνη μετὰ τὴν πλακόστρωτη πλατεῖα.

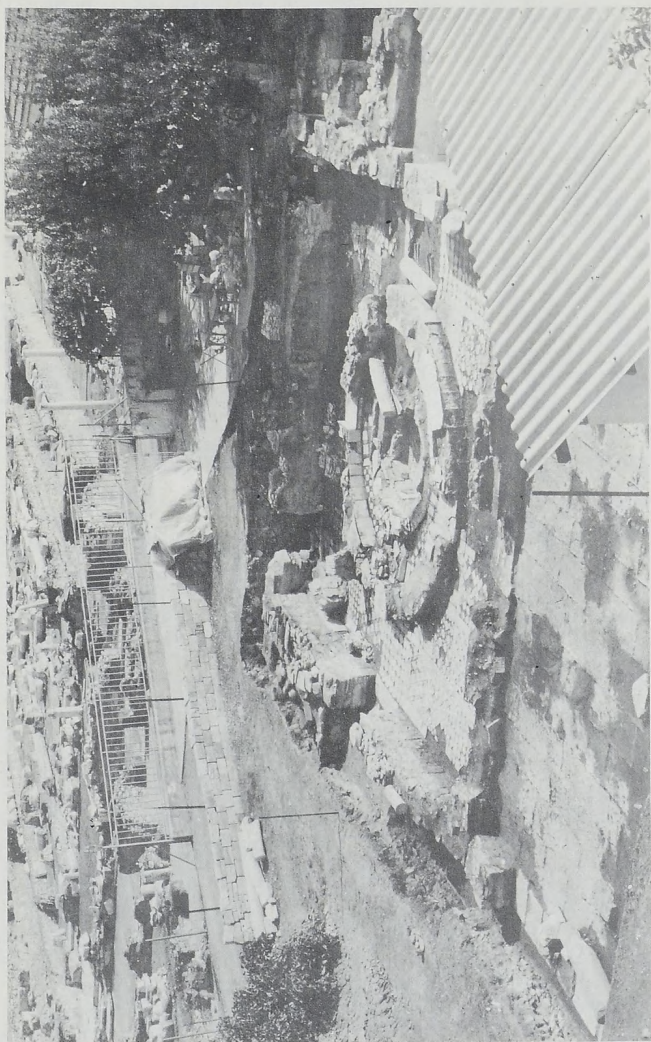
Αποψη της ανασκαφής από τὰ ΒΔ.

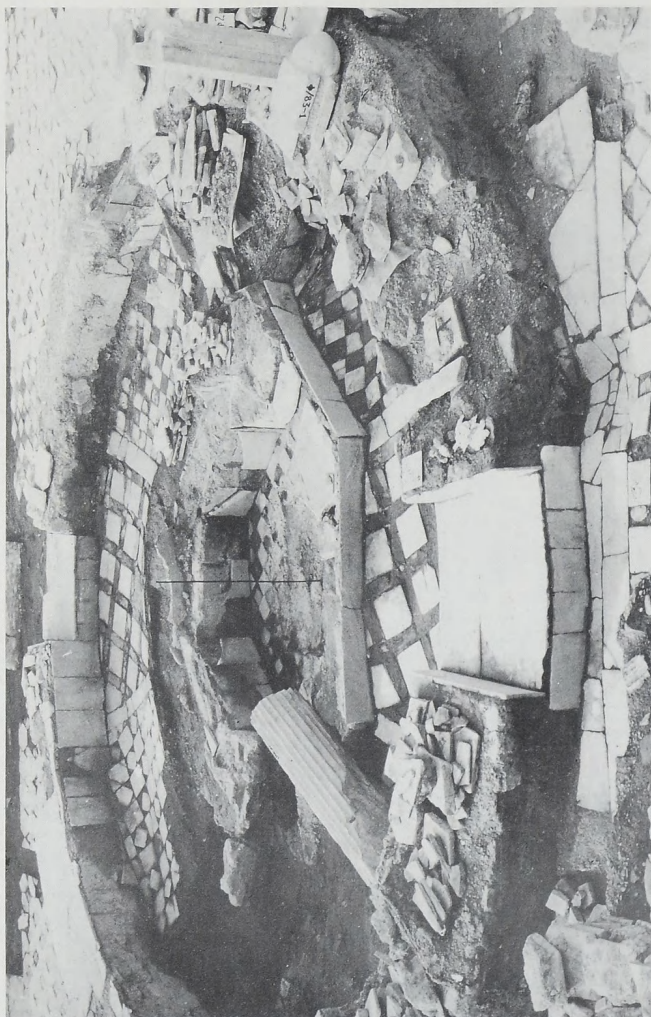
α. Κιβωτιόσχημος τάφος. β. Ἡ βάση τῆς ἁγίας Τραπεζῆς.

α. Θωράκιο του φράγματος του πρεσβυτερίου. β. Ὁ ἀναστηλωμένος τάφος τοῦ Β κλίτους ἀπὸ ΝΑ.

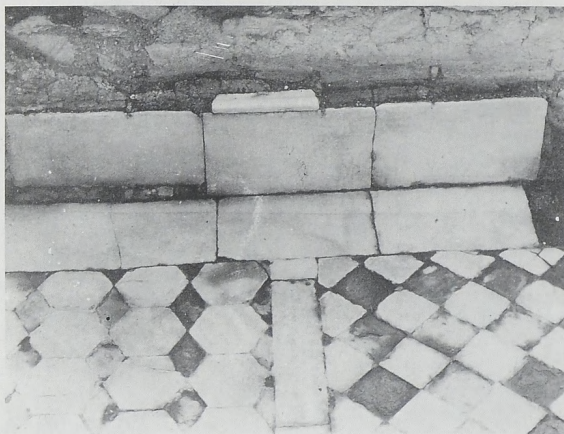
Φθιώτιδες Θήβαι. "Αποψη από ΝΔ του ανασκαπτομένου βαπτιστηρίου.

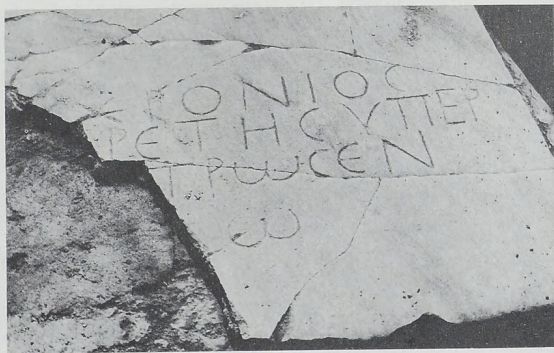
Ο κυκλικός στυλοβάτης καὶ ἡ ὀκτάγωνη κολυμβήθρα.

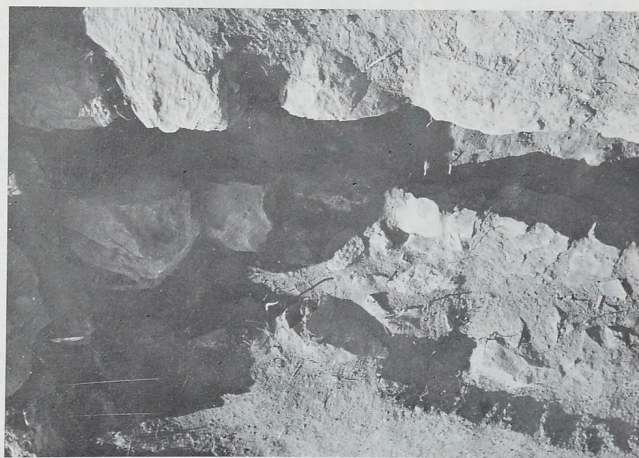
α. Βάση του κυκλικού περιστυλίου του βαπτιστηρίου. β. Τò πάτωμα της οκτάγωνης κολυμβήθρας καὶ ὁ ἀγωγὸς ἀποχέτευσης τοῦ νεροῦ τοῦ βαπτίσματος.

α. Πάτωμα καὶ ὀρθομαρμάρωση τοῦ φωτιστηρίου. β. Τὸ πάτωμα τοῦ Αὐλείου Οἴκου.

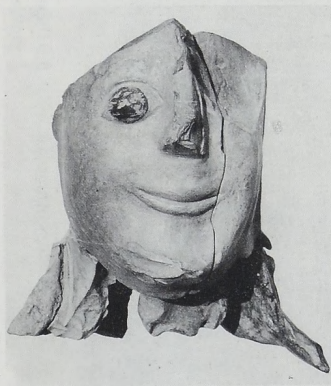
α. Μαρμαροθετήματα στο πάτωμα του φωτιστηρίου. β. Έπιγραφή στο κατώφλι της δυτ. πυλίδας του κυκλικού στυλοβάτη.

α. Λιθόκτιστο αulάκι κτιρίου Α. β. Λιθόκτιστο αulάκι ΒΔ δοματίου κτιρίου Α.

α

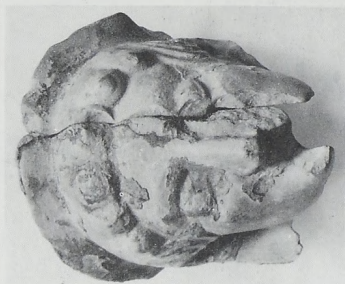

β

γ

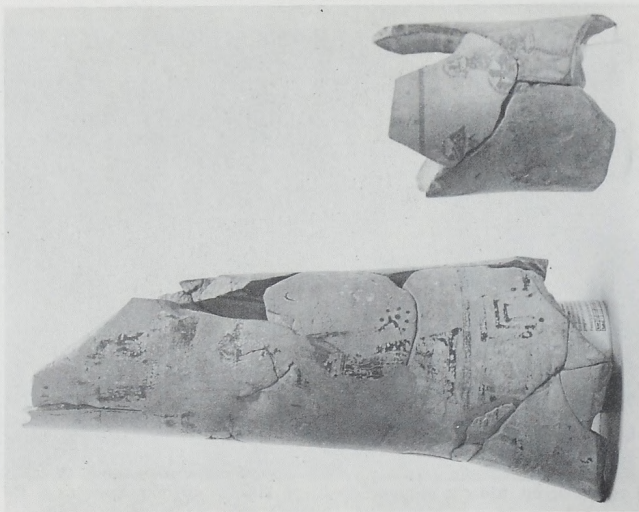
α. Ὁ ἀμφορέας ἀρ. 620 τῆς δεξαμενῆς. β - γ. Πήλινο ἀρχαϊκὸ κεφάλι ἀρ. 551 συμπληρωμένο (πρόσθια καὶ ὀπίσθια ὄψη).

β

γ

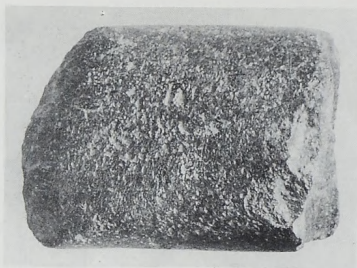

α

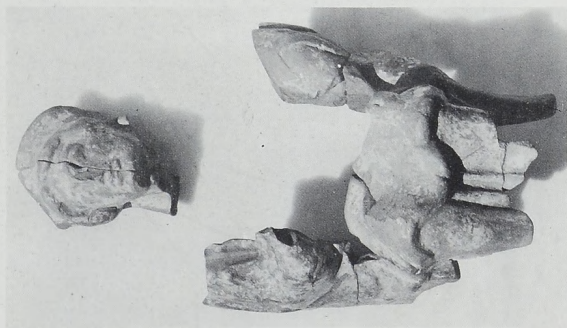
α. Πηλινο υποκερητήριο αρ. 643. β. Πηλινη γυναικεία μάσκα αρ. 650. γ. Τεμάγιο πόρου ως κιονόκρανο αρ. 651.

α. Κεφαλή μικρής έρμαϊκής στήλης άρ. 671 (πρόσθια και πλάγια όψη). β. Χρω-
ματοπυξίδες (παλέτες) άρ. 708, 712, 713.

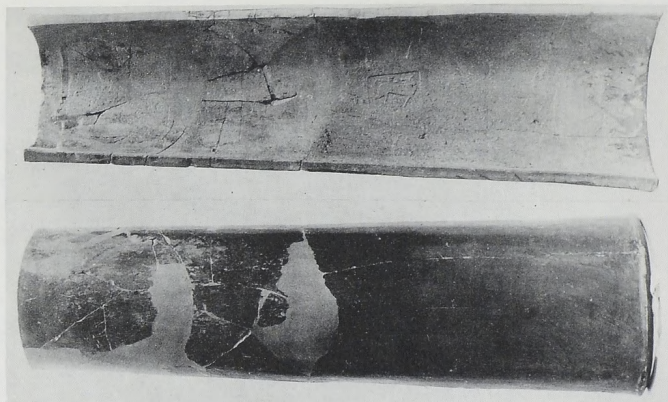

α. Λίθινος προϊστορικός πέλεκυς. β. Ἀνθεμωτὸς ἡγεμόνας συμπληρωμένος με
θραῦσμα, ἀρ. 719.

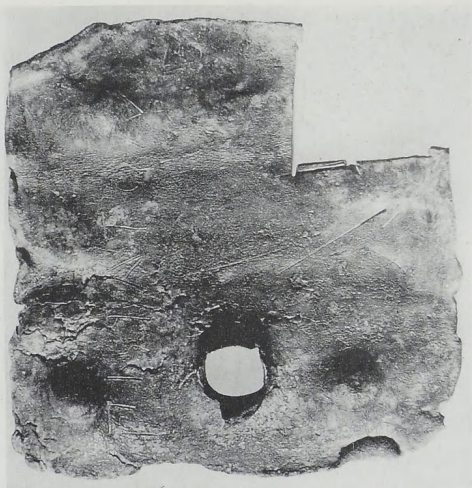
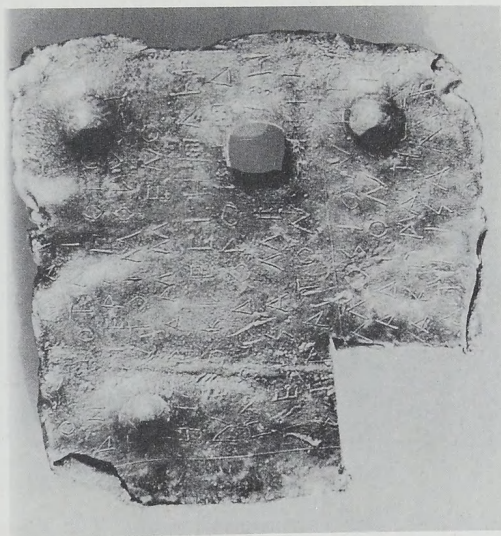

α. Τὸ πῆλινον εἶδωλο ἀρ. 534. β. Συγκολλημένα θράσματα ἐρυθρόμορφου-ὑποκρητηρίου ἀρ. 537.

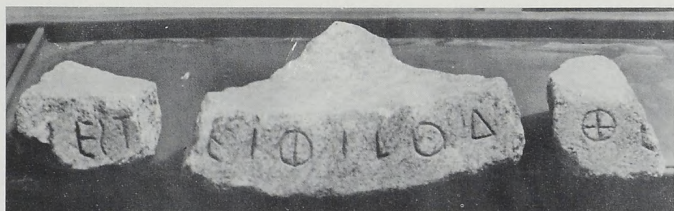
α. Ἡ λακωνικὴ κεραμίδα ἀρ. 500. Ἐξωτερικὴ καὶ ἐσωτερικὴ ὄψη. β. Μολυβδοκόνδυλα ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ τῆς κρήνης ἀρ. 715.

α. Πρόσθια όψη τοῦ ἐνεπίγραφου μολυβδίου ἀρ. 652. β. Ὀπίσθια όψη τοῦ μολυβδίου ἀρ. 652.

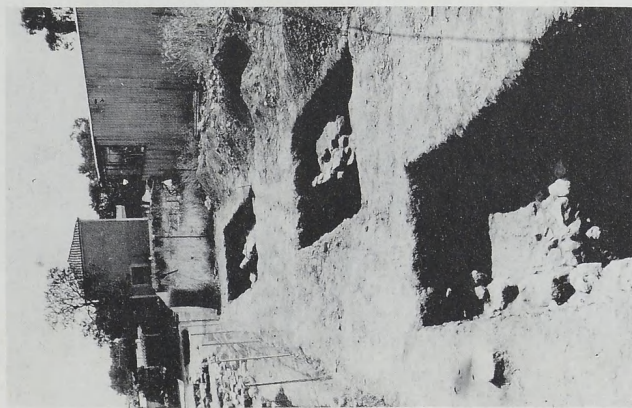
α. Χάλκινος ἐνεπίγραφος ἀναθηματικός τροχίσκος αρ. 701. β. Χάλκινο ἐνεπί-
γραφο ἀναθηματικό κράνος αρ. 706.

α. Τρία θραύσματα από το χεῖλος λεκάνης ἐνεπίγραφου ἀρχαῖκου περιρραντηρίου
 ἀρ. 217. β. Βάθρο με τιμητική ἐπιγραφή γιὰ τὸν στρατηγὸ Δεινοκράτη ἀρ. 602.

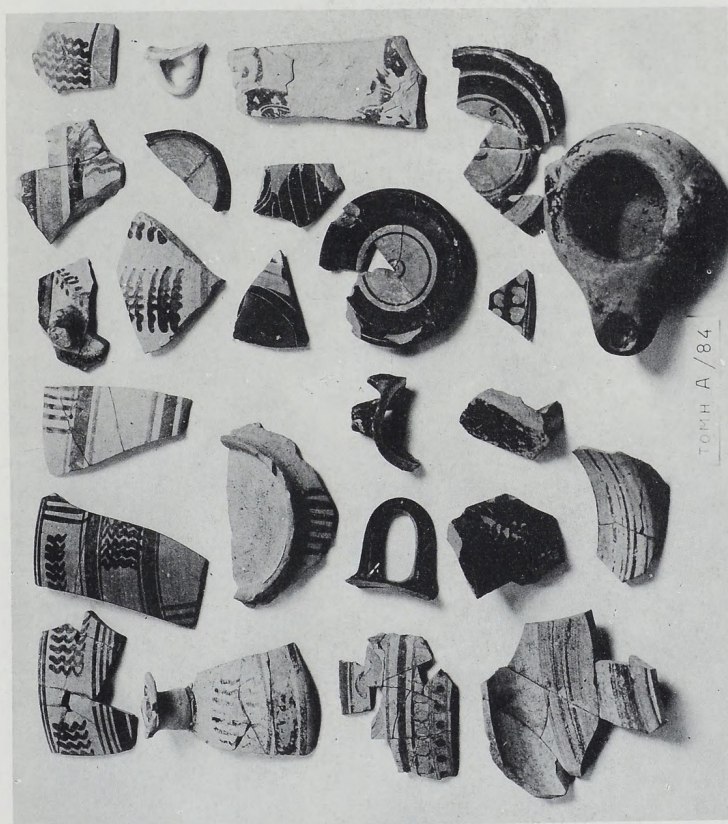
Στήλη με τιμητικό ψήφισμα ἀρ. 606.

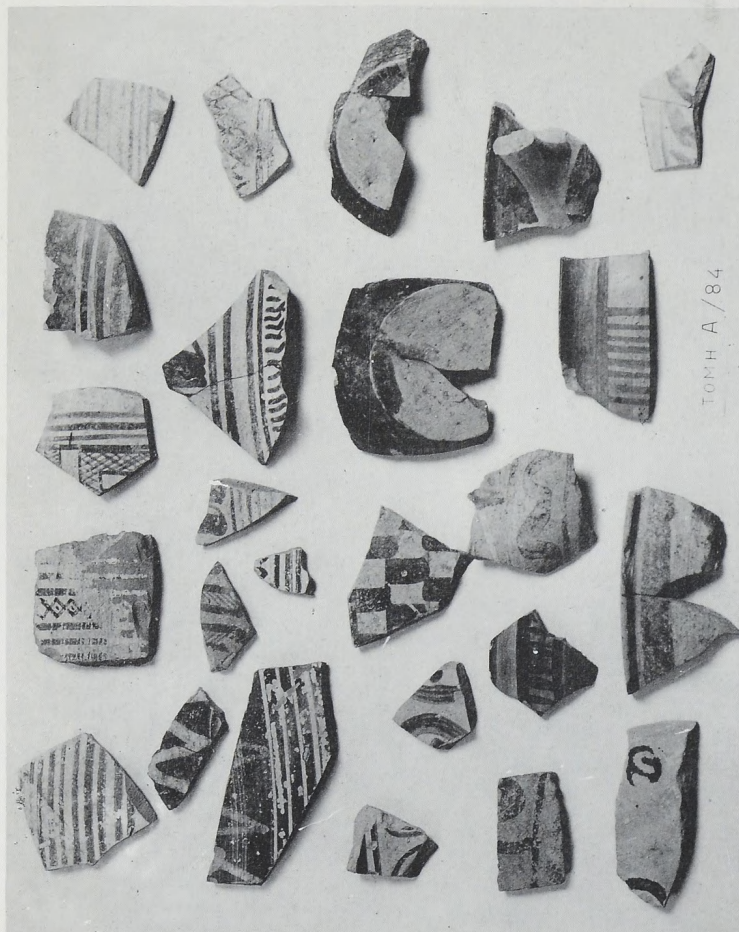
α. Άποψη τών τομών Α, Β και Γ από Δυσμάς. β. Μερική άποψη τής τομής Α από Δυσμάς. Τοίχοι 46 (αριστ.) και 47 (άνω).

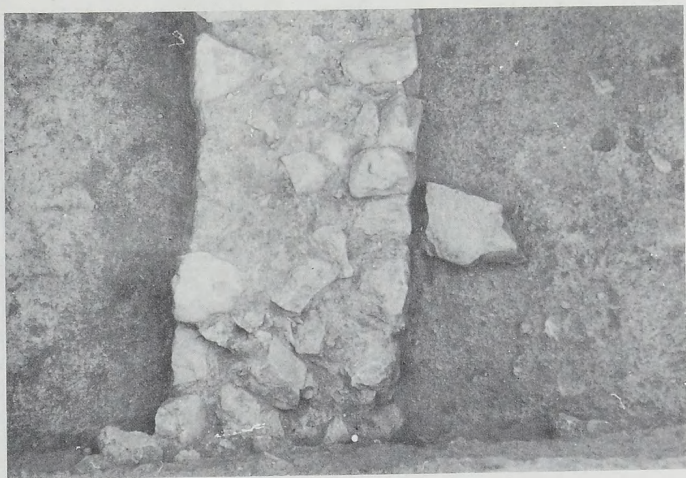
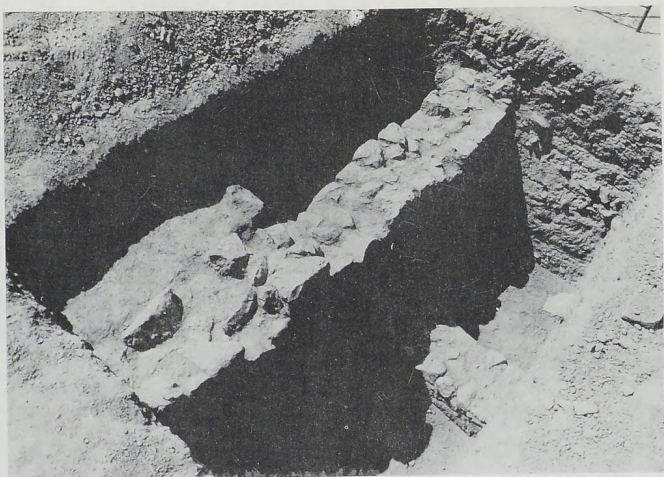
Δείγματα κεραμεικής σχετιζόμενα με τις οικοδομικές φάσεις των τοίχων 46, 47 και 48 της τομής Β.

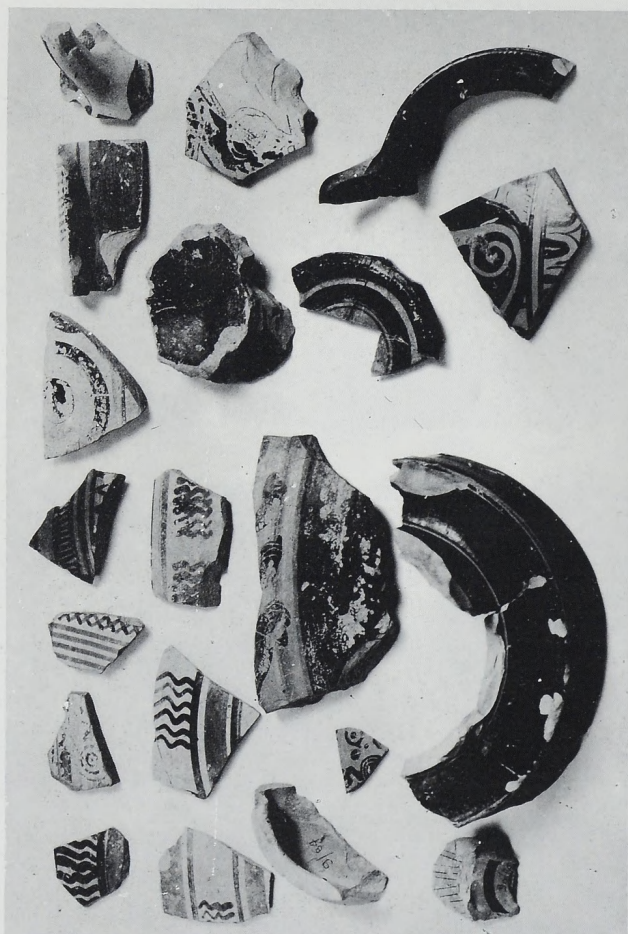
Θραύσματα αγγείων 7ου και 6ου π.Χ. αϊ. *Ο λύχνος (κάτω δεξιά) από το οδόστρώμα του 4ου π.Χ. αϊ.

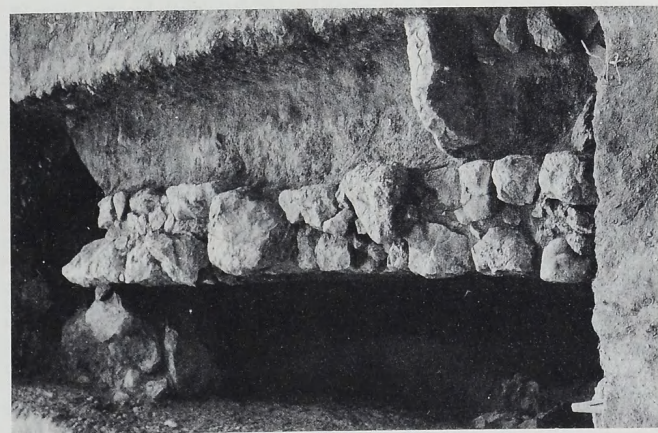
Υστερογεωμετρικά δσπρακα έρετριακού έργαστηρίου από την τομή Α.

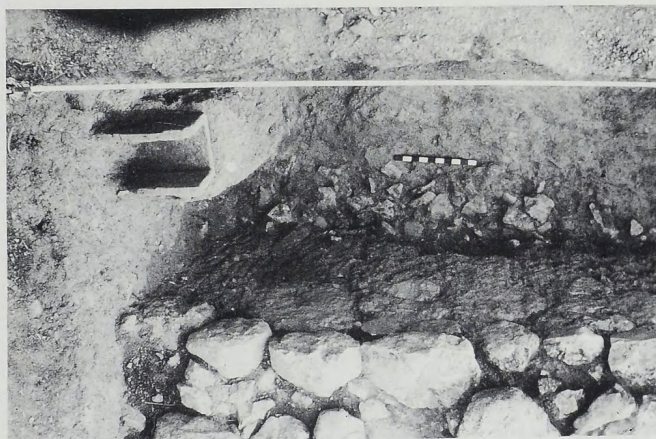
α. Άποψη της τομής Β' από ΒΑ. Έλληνιστικός τοίχος 48 και ΥΓ τοίχος 53 στο βάθος. β. Λεπτομέρεια του ΥΓ τοίχου 53.

Επιλογή δοτράκων από το αρχαϊκό στρώμα της τομής Β.

α. "Αποψη τῆς τομῆς Γ' ὑπὸ Δ. Τοῖχος 49, ἐλληνιστικός, β. "Αποψη τῆς τομῆς Γ' ὑπὸ Α. Πειόσχημος ἄγωγος νεροῦ στὸ ἐπίπεδο τοῦ ὁδοστρώματος.

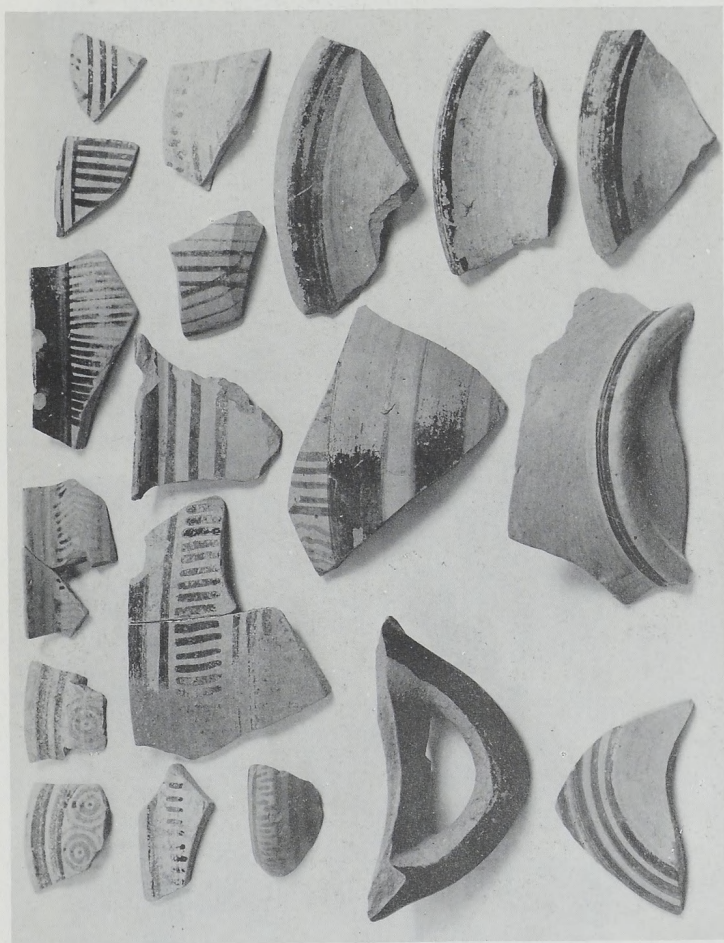
α. Ώστρακα ύστερων ελληνιστικῶν χρόνων ἀπὸ μεγαρικοῦς σκύφους, βαλσαμάρια καὶ πινάκια.

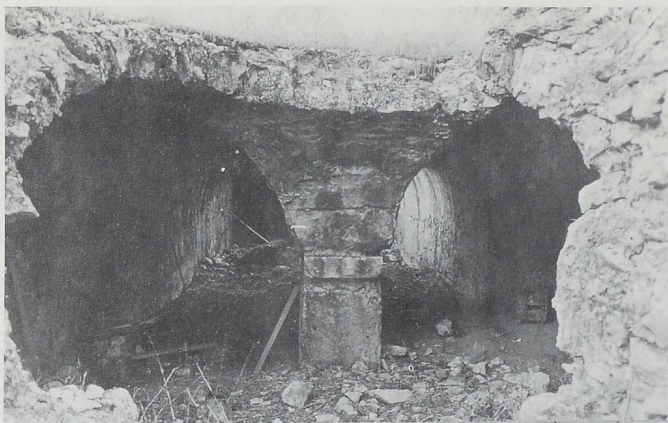
“Οστρακα 8ου και 7ου π.Χ. αϊ. από την τομή Γ’.

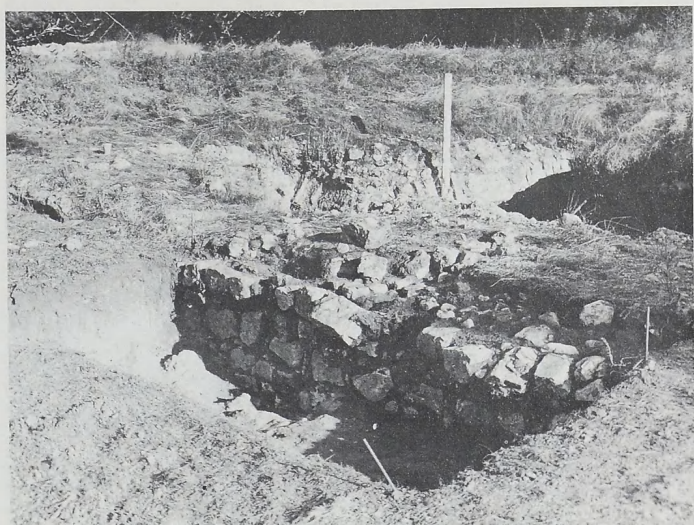
Όστρακα τοῦ 6ου καὶ 5ου π.Χ. αἰ. ἀπὸ τὴν τομὴ Γ.

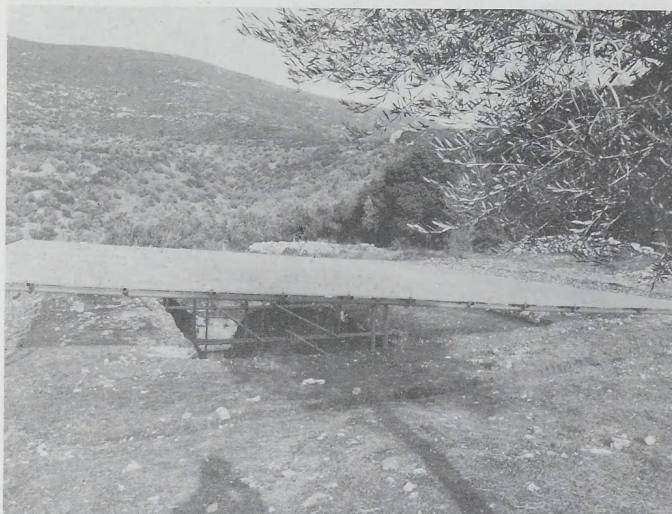
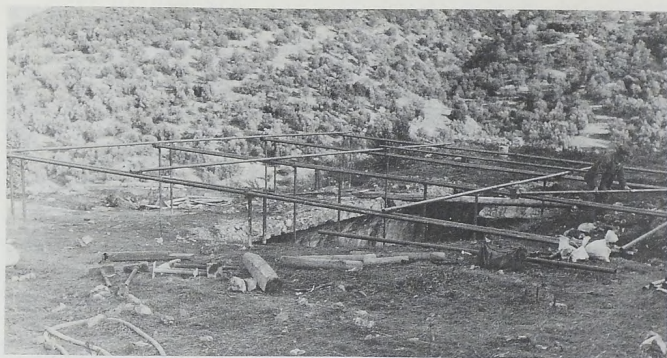
α. Δυτικός τομέας. Δοκιμαστική τομή. Όστρακα ΥΓ και ἀρχαϊκὸν χρόνον.

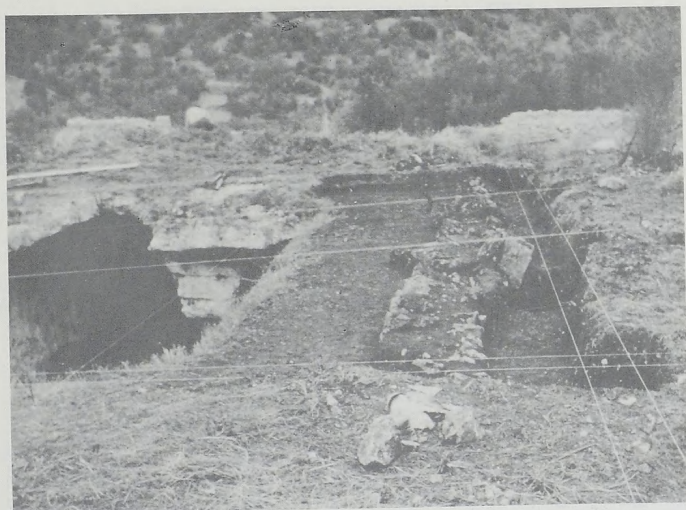
α. Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς δεξαμενῆς τοῦ Ἀντωνίνου στὸ Ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλε-
 ἄτα ἀπὸ τὰ βόρεια μετὰ τὸν καθαρισμὸ ἀπὸ τῆ βλάστηση. β. Τὰ ἐσωτερικὰ στη-
 ρίγματα τῆς δεξαμενῆς τοῦ Ἀντωνίνου ἀπὸ τὰ βόρεια.

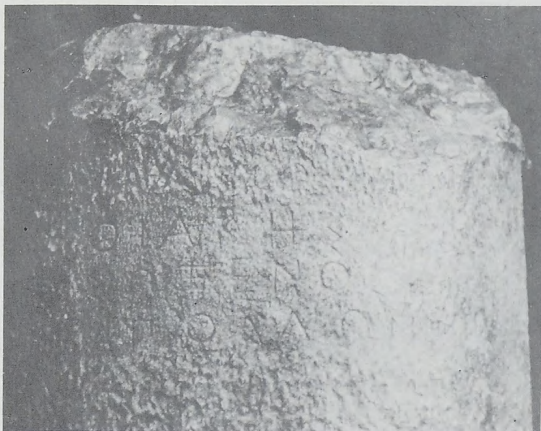
α. Δείγμα των φθορών στα τοιχώματα της δεξαμενής του 'Αντωνίνου (δυτικό τοίχωμα, στο μέρος που η όροφή έχει κρημνισθεί). β. 'Η τομή στα δυτικά της δεξαμενής του 'Αντωνίνου.

α. Ὁ μεταλλικὸς σκελετὸς τοῦ στεγάστρου πάνω ἀπὸ τὸ ρήγμα τῆς ὀροφῆς τῆς δεξαμενῆς, ἀπὸ τὰ ΝΑ. β. Τὸ λυόμενο στέγαστρο πάνω ἀπὸ τὸ ἀνοικτὸ τμήμα τῆς δεξαμενῆς. Τὸ αὐλάκι ποὺ διακρίνεται μπροστὰ καὶ ἔγινε γιὰ νὰ παραλαμβάνει τὰ νερά τῆς βροχῆς ἀπὸ τὸ στέγαστρο ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἐξωτερικὸ χεῖλος τοῦ νότιου τοιχώματος τῆς δεξαμενῆς.

α. Τὸ θεμέλιο στὰ ἀνατολικά τῆς στέγης τῆς δεξαμενῆς. β. Διαβρωμένη βάση κρημνισμένου στηρίγματος τῆς δεξαμενῆς στὸ βάθος τῆς ἐπίχωσης.

α. Συμπαγές τμήμα από τη γένεση των τόξων της όροφης κρημνισμένο μέσα στη δεξαμενή. β. Το περιρραντήριο με την ανάθεση των Θιάρους και Σωξένου στον Απόλλωνα.

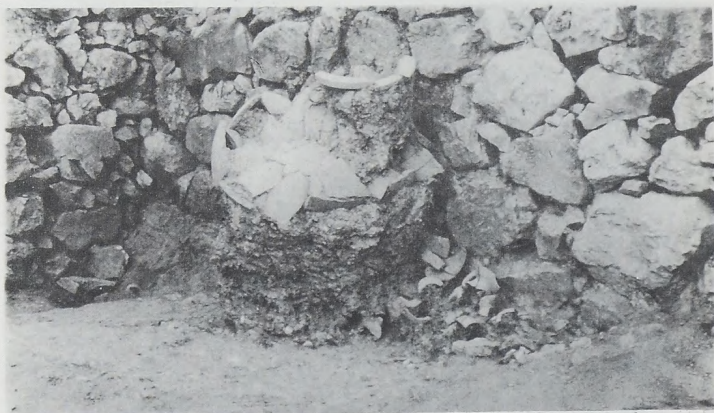
α. Δομάτιο ΙΙΙ, αγωγός. β. "Αποψη της ανασκαφής από Ν.

α. Δωμάτιο VIII, νότια βάση. β. Δωμάτιο VIII, βόρεια βάση.

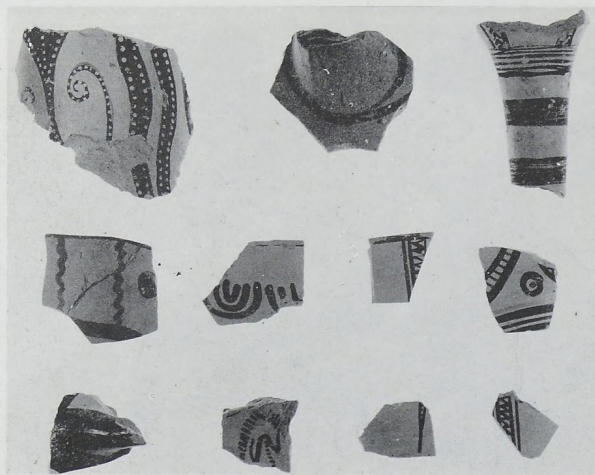
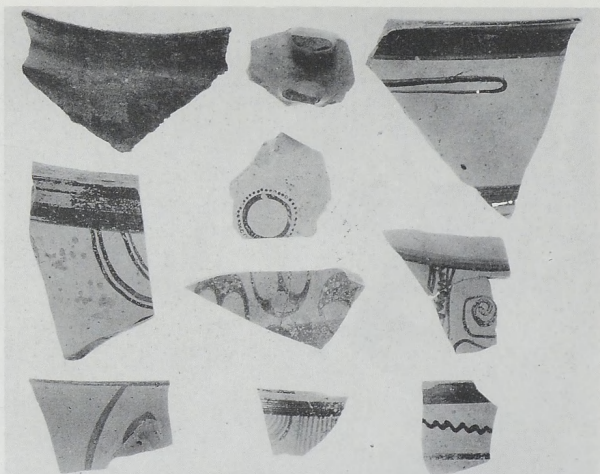
α. Δωμάτιο VIII, ΜΕ ταφή βρέφους. β. Δωμάτιο VII, έλληνιστική δεξαμενή.

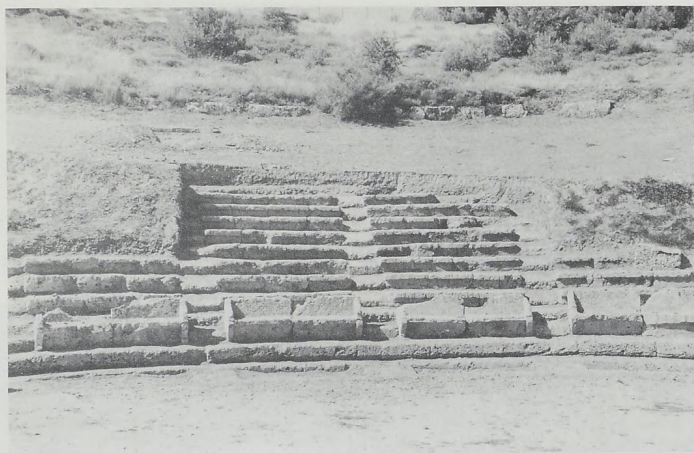
α. Διάδρομος Β. Ἐρχὴ ἀγωγοῦ. β. Πίθος κατὰ χώραν.

α. Δωμάτιο IV, στρώμα δαπέδου. β. Δωμάτιο VIII. Ώστρακα ΠΕ, ΜΕ, ΥΕ Ι-ΙΙ.

α. Δωμάτιο Π, γέμισμα δαπέδου. β. Κεραμική άγωγού διαδρόμου β.

α. Τὸ θέατρο. β. Ὁ ναός.

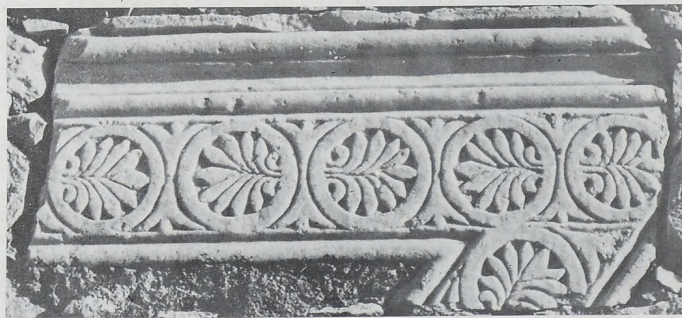
α

β

γ

α. Τμήμα θωρακίου. β. Πτερύγιο ἄμβωνος. γ. Πτερύγιο ἄμβωνος ἐντοιχισμένο
στὸν ναὸ τοῦ Ἁγ. Θεράποντος Κίττας.

α

β

γ

δ

α. Τμήμα προσκυνηταρίου. β. Τμήμα θωρακίου. γ. Ἐπίστεψη θωρακίου.
δ. Πεσσίσκος τέμπλου.